

Г О Д И Ш Н И К
НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

Философски факултет

Книга Докторанти

A N N U A L
OF SOFIA UNIVERSITY
„ST. KLIMENT OHRIDSKI“

Faculty of Philosophy

Postgraduate Students Book

Том/Volume 5, 2020

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ST. KLIMENT OHRIDSKI UNIVERSITY PRESS
PRESSES UNIVERSITAIRES „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
СОФИЯ • 2021 • SOFIA

Съставител: проф. д.н. Иван Кабаков

Рецензенти:

Проф. д.пс.н. Соня Карабельова
Проф. д.пс.н. Ирина Зиновиева
Проф. д.ф.н. Стилиян Йотов
Проф. д.п.н. Николай Найденов
Проф. д-р Румяна Коларова
Проф. д-р Силвия Минева
Проф. д-р Веселин Дафов
Доц. д-р Милена Миланова
Доц. д-р Елица Лозанова – Белчева
Доц. д-р Милен Любенов
Доц. д-р Христо Карагъзов
Доц. д-р Петър Станоев
Доц. д-р Герасим Петрински
Доц. д-р Стойчо Стойчев
Гл.ас. д-р Любимка Маркова Андреева
Гл.ас. д-р Симеон Петров
Гл.ас. д-р Мария Коцева – Тикова
Гл.ас. д-р Силвия Станчева
Гл.ас. д-р Борис Костов.
Гл.ас. д-р Милен Миланов
Гл.ас. д-р Людмил Денев
Гл.ас. д-р Велислава Петрова
Гл.ас. д-р Иво Страхилев

Редакция на текст и библиография: гл.ас. д-р Мария Аврамова

Технически секретар: Ирена Черешарова

© Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Философски факултет
2021

ISSN 2534–935X

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР	7
Професионално направление „Философия“	13
КОНЦЕПЦИИ ЗА ИНТЕРНЕТ ИДЕНТИЧНОСТ (СУБЕКТНО-ОНТОЛОГИЧЕН ПОДХОД) / CONCEPTS OF INTERNET IDENTITY (A SUBJECT-ONTOLOGICAL APPROACH) Даниел Александров Иванов / <i>Daniel Aleksandrov Ivanov</i>	15
СКРИТОТО ИЗМЕРЕНИЕ В XXI ВЕК / HIDDEN DIMENSION IN THE 21 ST CENTURY Кремена Стефанова Дачова / <i>Kremena Stefanova Dachova</i>	35
РАННАТА КРИТИЧЕСКА ТЕОРИЯ НА ХОРКХАЙМЕР: СОЦИАЛЕН КОНТЕКСТ НА ЗНАНИЕТО / HORKHEIMER'S EARLY CRITICAL THEORY: THE SOCIAL CONTEXT OF KNOWLEDGE Мегги Николаева Попова / <i>Megi Nikolaeva Popova</i>	55
С КАКВО МОЖЕ НЕВРОНАУКАТА ДА ДОПРИНЕСЕ ЗА ПОЗНАНИЯТА НИ ЗА СЪЗНАНИЕТО? / HOW CAN NEUROSCIENCE CONTRIBUTE TO OUR KNOWLEDGE OF CONSCIOUSNESS? Марта Пламенова Петрова / <i>Marta Plamenova Petrova</i>	69
THE SENSE OF TOUCH AND THE VARIETY OF ITS REPRESENTATIONS / УСЕЩАНЕТО ЗА ДОКОСВАНЕ И РЕПРЕЗЕНТАЦИОННИТЕ МУ ВАРИАНТИ Валя Михайлова Касчиева / <i>Валя Михайлова Касчиева</i>	85
БЕЛКАНТОТО КАТО ВЪПЛЪЩЕНИЕ НА ЕСТЕТИЧЕСКИЯ ИДЕАЛ. ОСНОВНИ ФИЛОСОФСКИ И ЕСТЕТИЧЕСКИ ИДЕИ / BELCANTO AS THE EMBODIMENT OF THE AESTHETIC IDEAL. BASIC PHILOSOPHICAL AND AESTHETIC IDEAS Стефан Светозаров Донеv / <i>Stefan Svetozarov Donev</i>	103
Професионално направление „Социология, антропология и науки за културата“	123
СКРАВЕНА ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ВЪЗПОМЕНАТЕЛНОТО ЧЕСТВАНЕ НА ДЕНЯ НА БОТЕВ И ЗАГИНАЛИТЕ В ОСВОБОДИТЕЛНИТЕ ВОЙНИ / SCRAVENA THROUGH THE LENS OF THE COMMEMORATIVE EVENT ON THE DAY OF BOTEV AND THOSE KILLED IN THE LIBERATION WARS Илияна Николаева Хубенова / <i>Ilyana Nikolaeva Hubenova</i>	125

ВЪЗМОЖНИ ЛИ СА ГОЛЕМИТЕ РАЗКАЗИ В ТОВА „ВРЕМЕ НА НЕАНГАЖИРАНОСТТА“? / IS IT GREAT STORIES POSSIBLE IN THIS „TIME OF NON-ENGAGEMENT“?	141
Румен Илков Скрински / <i>Rumen Ilkov Skrinski</i>	
АГРОЕКОЛОГИЯ В БЪЛГАРИЯ: ПОТЕНЦИАЛ, ВЪЗМОЖНОСТИ И ОГРАНИЧЕНИЯ / AGROECOLOGY IN BULGARIA: POTENTIAL, OPPORTUNITIES AND LIMITATIONS	155
Здравка Георгиева Димитрова / <i>Zdravka Georgieva Dimitrova</i>	
РАННО-ХРИСТИЯНСКАТА ИНИЦИАЦИЯ. ГЕНЕЗИС, КОНТЕКСТ И РАЗВИТИЕ / EARLY CHRISTIAN INITIATION. GENESIS, CONTEXT AND DEVELOPMENT	179
Пламен Радков Гечев / <i>Plamen Radkov Getchev</i>	
Професионално направление „Психология“	195
ПРОСЛЕДЯВАНЕ НА ПОГЛЕДА (EYE TRACKING) ПРИ ИЗСЛЕДВАНЕ НА СУБЕКТИВНИТЕ ПРЕДПОЧИТАНИЯ ОТНОСНО „ЗЛАТНОТО СЕЧЕНИЕ“ В ГЕОМЕТРИЧНИ ФИГУРИ / EYE TRACKING IN THE EXAMINATION OF SUBJECTIVE PREFERENCES CONCERNING “THE GOLDEN RATIO” IN GEOMETRIC FIGURES	197
Ивайло Георгиев Панов / <i>Ivailo Georgiev Panov</i>	
АЗ-КОНЦЕПЦИЯ И УСТОЙЧИВОСТ, КАТО ОСНОВНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРИ СПРАВЯНЕТО С АВТО-СТИГМАТИЗАЦИЯ / SELF-CONCEPT AND RESILIENCE, SUCH AS BASIC CHARACTERISTICS IN COPING WITH SELF-STIGMATIZATION	229
Живка Диянова Дянкова / <i>Zhivka Diyanova Dyankova</i>	
ЕФЕКТИ НА „ГОЛЕМИТЕ ПЕТ“, ПЕРФЕКЦИОНИЗМА, СТРАХА ОТ ПРОВАЛ И СТРАХА ОТ УСПЕХ ВЪРХУ ФЕНОМЕНА ИМПОСТЪР / DIRECT AND INDIRECT EFFECT OF NEUROTICISM, EXTRAVERSION, CONSCIENTIOUSNESS, PERFECTIONISM, FEAR OF FAILURE AND FEAR OF SUCCESS ON THE IMPOSTER PHENOMENON	241
Виктория Венциславова Евлогиева / <i>Viktoriya Ventsislavova Evlogieva</i>	
РОЛЯТА НА ПЕРСПЕКТИВАТА ЗА ВРЕМЕ В КОНСУЛТИРАНЕТО НА РОДИТЕЛИ НА ДЕЦА С НАРУШЕНИЯ В РАЗВИТИЕТО / TIME PERSPECTIVE IN COUNSELLING PARENTS OF CHILDREN WITH DEVELOPMENTAL DISORDERS	263
Радина Станимирова Стоянова / <i>Radina Stanimirova Stoyanova</i>	

ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ХАРАКТЕРИСТИКИ КАТО КОРЕЛАТИ НА СЛЕДРОДИЛНАТА ДЕПРЕСИЯ ПРИ РОДИТЕЛИТЕ / PSYCHOLOGICAL DIMENSIONS AS CORRELATES OF PARENTAL POSTNATAL DEPRESSION Розалина Генева-Михайлова / <i>Rozalina Geneva-Mihaylova</i>	283
Професионално направление „Политически науки“	301
ПРЕВЪПЪЛЪЩЕНИЯТА НА РАДИКАЛНО ДЯСНОТО В БЪЛГАРИЯ / THE REALIGNMENTS OF THE RADICAL RIGHT IN BULGARIA Адриана Антонова Тонева / <i>Adriana Antonova Toneva</i>	303
РОЛЯТА НА НЕФОРМАЛНИТЕ ЛИДЕРИ ПРИ КОНТРОЛИРАНОТО ГЛАСОПОДАВАНЕ В РОМСКИТЕ ОБЩНОСТИ / THE ROLE OF INFORMAL LEADERS IN CONTROLLED VOTING IN ROMA COMMUNITIES Анита Симеонова Стефанова / <i>Anita Simeonova Stefanova</i>	321
ПРИЛОЖЕНИЕ НА ОЦЕНКАТА НА ВЪЗДЕЙСТВИЕТО В СФЕРАТА НА ОБРАЗОВАНИЕТО НА МЕСТНО НИВО / APPLICATION OF IMPACT ASSESSMENT IN THE FIELD OF EDUCATION AT THE LOCAL LEVEL Весела Стефанова Политова / <i>Vesela Stefanova Politova</i>	337
ПРОМЕНЕТЕ В ИЗБОРНИТЕ ПРАВИЛА КАТО ПАНАЦЕЯ ЗА ДЕФЕКТИТЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЕМОКРАЦИЯ: СВИДЕТЕЛСТВА ОТ ПАРЛАМЕНТАРНИЯ ДЕБАТ ПРИ ОБСЪЖДАНЕТО НА КОДЕКСА „МАНОЛОВА“ (2013–2014) / AMENDMENTS IN THE ELECTORAL RULES AS A PANACEA FOR THE DEFECTS OF BULGARIAN DEMOCRACY: EVIDENCE FROM THE PARLIAMENTARY DEBATE DURING THE DISCUSSION OF ELECTORAL CODE „MANOLOVA“ (2013–2014) Димитра Димитрова Воева / <i>Dimitra Dimitrova Voeva</i>	359
ЕНЕРГИЙНИТЕ ГЕОСТРАТЕГИИ В КОНФЛИКТА В СИРИЯ: РУСКАТА ПЕРСПЕКТИВА / THE ENERGY GEOSTRATEGIES IN THE SYRIAN CONFLICT: THE RUSSIAN PERSPECTIVE Димитър Николаев Иванов / <i>Dimitar Nikolaev Ivanov</i>	377
ИНФОРМАЦИОННАТА ДЕВИАЦИЯ КАТО СРЕДСТВО ЗА ВЪЗДЕЙСТВИЕ ВЪРХУ ПОЛИТИЧЕСКИЯ КАПИТАЛ / INFORMATION DEVIATION AS MEANS OF IMPACT ON POLITICAL CAPITAL Димитър Костадинов Стоянов / <i>Dimitar Kostadinov Stoyanov</i>	399

Професионално направление „Обществени комуникации и информационни науки“	425
ФРАГМЕНТИ ОТ СПЕЦИАЛНИТЕ КНИЖОВНО-ДОКУМЕНТАЛНИ КОЛЕКЦИИ В РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ „АКАД. ЙОРДАН ИВАНОВ“-КЮСТЕНДИЛ / FRAGMENTS FROM THE SPECIAL BOOK AND DOCUMENTARY COLLECTIONS IN THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY „ACADEMICIAN JORDAN IVANOV“ IN KUSTENDIL	
Валерия Борисова Димитрова / <i>Valeriya Borisova Dimitrova</i>	427
КУЛТУРНИЯТ ТУРИЗЪМ И ТЕМАТИЧНИТЕ КУЛТУРНИ МАРШРУТИ / CULTURAL TOURISM AND THEMATIC CULTURAL DESTINATIONS	
Весела Василева Георгиева / <i>Vesela Vasileva Georgieva</i>	445

ПРЕДГОВОР

Поредното издание на Годишника на СУ „Св. Климент Охридски“ / Книга „Докторанти“ за 2020 г. трайно установява и развива практиката да се предоставя максимална видимост на изследванията на докторанти, постдокторанти и млади учени във Философски факултет на СУ „Св. Климент Охридски“. Сборникът включва общо 22 статии и една студия в областта на хуманитарните и социалните изследвания и по-конкретно в професионалните направления 2.3. „Философия“, 3.1. „Социология, антропология и науки за културата“, 3.2. „Психология“, 3.3. „Политически науки“ и 3.5. „Обществени комуникации и информационни науки“. Изследователските качества на статиите са оценени от двама рецензенти, които предлагат препоръки за подобряването им с оглед на отстраняването на идентифицираните дефекти при тяхното рецензиране.

Представянето на професионално направление „Философия“ в Годишника на СУ „Св. Климент Охридски“ / Книга „Докторанти“ за 2020 г. започва със статията на *Даниел Иванов* „Концепции за интернет идентичност. Субектно-онтологичен подход“. В нея се засягат въпроси за човешката идентичност, които, според автора, са неизследвани от философията. Анализирани са понятия-синоними на „интернет идентичност“, каквито са „онлайн идентичност“, „интернет персона“, „виртуален аз“ и „дигитална идентичност“. Те са разгледани от една страна като препращащи към технологичното, придобило статута на свързващо отвъд пространството и от друга страна поставящи въпросът за „идентичността“. Използвани са четири начина за тематизиране на действителната идентичност и интернет идентичността: „интернет идентичността няма собствена реалност; интернет идентичността представлява естествено развитие на действителната човешка идентичност; зачитане както на действителната човешка идентичност, така и на Интернет; действителната идентичност и интернет идентичността да бъдат мислени като обединени“ с претенцията за „отвоюване“ на идентичността от интернет и технологиите с оглед на изясняването на границите между „дигитално и аналогово“ и изработването на понятие за интернет идентичност спрямо тях.

Кремена Дачова в своята статия „Скритото измерение в XXI век. Употребата на пространството като модалност в невербалната комуникация“ изследва „дистанцията като пространствено понятие – фактор“, което влияе върху общуването и изграждането на междуличностни взаимоотношения, особено когато те се коментират в условията на COVID-19 и свързаните с него последици в съвременните общества.

„Ранната критическа теория на Хоркхаймер“ е обект на изследването на *Меги Попова*, което си поставя за цел да анализира значението на социалния

контекст на знанието и по-конкретно на „отношението между наука и култура, проследяване на употребите и преработките на класическата Марксозна теория и подход, разликите между традиционна и критическа теория“. Изследвана е „трансформацията на самите критически подходи от Маркс до класическата критическа теория на Франкфуртската школа“, както и е въведена темата за нормативността в рамките на критическата теория на Хоркхаймер.

Марта Петрова изследва „С какво може невронауката да допринесе за познанията ни за съзнанието?“ като за тази цел са разгледани „различни употреби на думата „съзнание“, както и е направен „обзор на речника, използван в рамките на невронауката“. В статията е проучена и „възможността за редуциране на невронаучни и психологически теории“ като са предложени „аргументи и контрааргументи в подкрепа на и против редуccionизма“.

„Усещането за докосване и репрезентационните му варианти“ е тема на статията на *Валя Касчиева*, която има претенцията да предлага радикално различна перспектива, Докосването е представено като „ключов елемент в сферата на антропологията на усещането, както и като „част от важна техника в контекста на психоанализата“. То е разгледано и като възможност за разбиране на изкуството и на неговото преживяване, когато е основано на „практиката на тактилноста.“

Стефан Донеv представя в своята статия „Белкантото като възплъщение на естетическия идеал“. Операта е разгледана като жанр в които има синтез на различни изкуства – вокална и инструментална музика, драма – поезия и театър, живопис – пейзаж и портрет, архитектура – декори и мебели“ чрез които пълноценно се изразява стила „белканто“.

Професионално направление „**Социология, антропология и науки за културата**“ е представено с четири статии. Първата от тях разглежда „Скравена през призмата на възпоменателното честване на деня на Ботев и загиналите в освободителните войни“. *Илияна Хубенова* изследва отбелязването на 2-ри юни и личността на Христо Ботев в село Скравена като за постигането на тази цел е проведено теренно изследване през 2019 и 2020 г. Акцент в статията е „поставен върху ключовите моменти в установяването на традицията в селото, както и етапите в развитието на честването“. Разгледани са също така и „основните символни значения, които носи паметникът-костница“ и постепенното превръщане на Скравена в „място на памет“.

„Възможни ли са големите разкази в това „време на неангажираността?“ е темата на статията на *Румен Скрински*. В нея се преплитат „големите нарративи с някои аспекти на днешната реалност“ като се „проблематизира все по-засилващото се недоверие към големите разкази и все по-отчетливото изчерпване на тяхната роля в поддържането на обяснителните модели за света“.

Д-р Здравка Димитрова изследва „Агроекология в България: потенциал, възможности и ограничения“. Според нея „съвременните хранителни систе-

ми се характеризират с множество проблемни аспекти“. В статията агроекологията е разгледана като „една от възможните алтернативи, която би могла да доведе до трансформационна промяна във всеки един аспект от хранителните и земеделски системи“. Агроекологията е разгледана като „симбиоза от три основни елемента – наука, земеделски практики и социално движение, тъй като тя съвместява социални и екологични елементи със земеделски практики и политическа идеология“. Нейното изследване и използване в отговор на съвременните предизвикателства тепърва предстои не само в България, но и в повечето съвременни общества.

„Ранно-християнската инициация, генезис, контекст и развитие“ е наименованието на статията на д-р *Пламен Гечев*. В нея се проследява „историческото развитие на дебата по темата и в съгласие с много изследователи се стига до заключение, че приликите се отнасят повече до структурата, а по-малко до съдържанието на катехумената. Същевременно в статията се прави „разлика между нормативно и екзистенциално обръщане и богословието на кръщението“ в търсене на генезиса и развитието на ранно-християнската инициация.

Професионално направление „**Психология**“ започва със студията на *Ивайло Панов*. Тя се занимава с „Проследяване на погледа (eye tracking) при изследване на субективните предпочитания относно „златното сечение“ в геометрични фигури“ като представя „пет взаимно свързани експеримента, разглеждащи аспекти от зрителното възприятие на фигури, конструирани в пропорцията, позната като „златно сечение“. В рамките на проведените експерименти се търси отговор на основния въпрос на изследването – „кое от двете златни сечения е „по-хармонично“ – по отношение на диаметрите или по отношение на площите?“

„Аз-концепцията и устойчивостта“ са разгледани *Живка Дянкова* като „основни характеристики при справянето с авто-стигматизация“. В статията внимателно са анализирани „ролята на устойчивостта, Аз-концепцията, саморефлексията и интервенциите за справяне при преживяването на авто-стигматизация“, която е описана като „процес, при който индивидът прилага публичните стереотипи към себе си“. В хода на изследването се стига до извода, че груповата идентификация би могла да се използва като „защита и укрепване на Аза в рамките на стигматизираната група“.

Д-р Виктория Евлогиева изследва „Ефектите на „големите пет“, перфекционизма, страха от провал и страха от успех върху феномена „импостър“ в български социокултурен контекст. Изводите до които се стига в рамките на предприетото изследване е, че „страхът от успех, страхът от провал и перфекционизмът, както и всички техни измерения, взаимодействат значимо с феномена „импостър“. Те могат да бъдат „използвани в консултативната и терапевтична работа с хора, споделящи симптоми на феномена „импостър“ с оглед на подобряване на качеството им на живот.

„Ролята на перспективата за време в консултирането на родители на деца с нарушения в развитието“ е наименованието на статията на д-р *Радина Стоянова*. Тя проучва възможността чрез перспективата за време да се подобрят качеството на живот на родители на деца с нарушения в развитието, като си поставя за цел „да се изведат препоръки за клиничната практика“. Изводите, които могат да се направят в резултат на извършеното проучване са, че „перспективата за време опосредства влиянието на личностните черти върху качеството на живот и този конструкт може да послужи при планиране на терапевтичните интервенции при тези родители“.

Д-р Розалина Генева-Михайлова се занимава с „Психологическите характеристики като корелати на следродилната депресия при родителите“. В рамките на статията специално внимание е отделено на „факторите, които допринасят за възникване на оплакванията и увеличаване на симптомите след раждане с цел по-задълбоченото разбиране на следродилната депресия при родителите“. Представени са и „инструменти за ранна диагностика на страданието“, както и „връзките между следродилната депресия, психологическите характеристики на засегнатите и социалната подкрепа, която получават“ като предпоставки за успешна работа, консултантска практика и здравна грижа по отношение на изследваната целева група.

Професионално направление „**Политически науки**“ е представено в Годишника на Философски факултет. Книга докторанти за 2020 г. с шест статии.

„Превъплъщението на радикално дясното в България“ от 90-те години на ХХ век до момента са изследвани от *Адриана Тонева*. В статията са „изведени теоретичните рамки за класифициране на дадена партия като радикално дясно, а основният проблем е дали и доколко радикално десните партии еволюират след като станат парламентарно представени и участват в управленски коалиции“. Специално внимание е отделено на три парламентарно представени партии – Атака, ВМРО-БНД и НФСБ като работната хипотеза е, че радикалните десни партии при взаимодействието си с управлящото мнозинство „степенно се променят от антисистемни към системни“ партии.

Анита Стефанова се занимава с „Ролята на неформалните лидери при контролираното гласоподаване в ромските общности“ като се поставя въпроса за честността на изборите. В статията са разгледани предпоставките за натиска върху ромските общности като се акцентира върху „ролята на различните неформални лидери и начина, по който всеки един от тях използва авторитета си сред тези общности“ за противопоставяне на фундаменталните политически права на гражданите и основните принципи на демократичната държава, каквито са върховенството на закона, правовата държава и политическия плюрализъм.

„Приложението на оценката на въздействието в сферата на образованието на местно ниво“ е темата на изследването на *Весела Политова*. Оценката на

въздействието е представена като „сравнително ново явление в процеса на изработване на нормативните актове в българското законодателство“. Разгледан е и „въпросът за нейното приложение на национално ниво“, който е „предмет на редица изследвания“. Освен теоретичната част, мислена като основа на емпиричното изследване, представени са и неговите резултати, които показват, че „не всички общини подлагат на предварителна оценка на въздействието на приеманите от тях нормативни актове в образователната сфера и че там, където това е направено, оценките на въздействието не винаги са с необходимото качество“.

Димитра Воева изследва „Промените в изборните правила като панацея за дефектите на българската демокрация: свидетелства от парламентарния дебат при обсъждането на кодекса „Манолова“ (2013–2014 г.). В статията е представена „обществено-политическата ситуация и последвалия парламентарен дебат при обсъждането на Изборния кодекс от 2014 г.“ „Изборната реформа“ е мислена като възможност за решение на дефектите на демокрацията.

„Енергийните геостратегии в конфликта в Сирия: руската перспектива“ е темата на изследването на *Димитър Иванов*. В него са представени „палитра от религиозни и етнически противоречия, както и регионалните и глобални актьори за които конфликтът в Сирия е „поле за прокаране на геополитически интереси“. Целта на изследването е „да разкрие елементите на енергийната геостратегия на един от най-важните играчи в конфликта – Руската федерация.“

Димитър Стоянов се занимава с „Информационната девиация като средство за въздействие върху политическия капитал“. В своята статия той „разглежда зависимостите, които съществуват между различните жанрове на дезинформация онлайн и първичен и вторичен политически капитал.“ Употребата на понятия и инструменти като на пост-истината, фалшивите новини, алтернативните факти и подвеждащи пропагандни инструменти в политическите новини е предприета, според автора, с оглед на натрупването на политически капитал и е анализирана от него през призмата на хибридната война. Изводите до които се (до)стига са, че тяхното използване води до „погрешни политически и икономически решения и дори масови безредици“, както и до „делегитимация на медии, институции и авторитети, тласкайки обществото към задълбочаваща се аномия.“

Професионално направление „**Обществени комуникации и информационни науки**“ е представено от две статии.

Валерия Димитрова предлага изследване на „Фрагменти от специалните книжно-документални колекции в Регионален исторически музей „Акад. Йордан Иванов“ – Кюстендил“ като нейната цел е „да установи наличието, съхранението и социализацията“ на такива колекции“ в посочената културна институция.

„Културният туризъм и тематичните културни маршрути“ е тема на изследването на *Весела Георгиева*. В него културата, туризма и тематичните културни маршрути са разгледани във връзка с процесите на социализация на обекти, които са част от културното наследство с потенциал да привличат музейна публика. Освен теоретичен обзор на основни понятия в статията се представят възможностите, които предлагат тематичните културни маршрути в контекста на културния туризъм.

В преобладаващата си част статиите на докторантите поддържат и развиват високите стандарти на научно-изследователската дейност във Философски факултет, преди всичко в областта на хуманитарните и социалните изследвания, като отговор на отправените предизвикателства от пандемията и външната среда по отношение на качествената академична работа и смисленото човешко съществуване.

*Проф. д.н. Иван Кабаков
заместник-декан – докторанти, пост-докторанти и млади учени,
външни проекти, PR и културни събития
Професионално направление „Философия“*

**Профессионально направление
„Философия“**

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Докторанти

Том 5, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Postgraduate Students Book

Volume 5, 2020

КОНЦЕПЦИИ ЗА ИНТЕРНЕТ ИДЕНТИЧНОСТ (СУБЕКТНО-ОНТОЛОГИЧЕН ПОДХОД)

ДАНИЕЛ АЛЕКСАНДРОВ ИВАНОВ

Анотация. Интернет идентичността засяга въпроси за човешката идентичност, неизследвани от философията. В литературата „интернет идентичност“ е синонимно заменяема с „онлайн идентичност“, „интернет персона“, „виртуален аз“ и „дигитална идентичност“. От една страна, „интернет“ в интернет идентичността препраща към технологичното, придобило статута на свързващо отвъд пространството. От друга страна, въпросът за „идентичността“ се поставя по два начина: „Как действителната идентичност сама е идентична с интернет идентичността?“ и „Кои сме ние в Интернет?“ Към самото отношение между действителната идентичност и интернет идентичността може да бъде подходено по четири начина: интернет идентичността няма собствена реалност; интернет идентичността представлява естествено развитие на действителната човешка идентичност; зачитане както на действителната човешка идентичност, така и на Интернет; действителната идентичност и интернет идентичността да бъдат мислени като обединени. Могат да се различат два основни етапа в историческото развитие на разбиранията за интернет идентичността: този на ранния Интернет, вече достъпен за потребители, през 90-те години на XX век, както и този за Интернет вече се говори като за реалност. Разбиранията за интернет идентичността ще бъдат за „отвоюване“ идентичността от погълналото я интернет-технологично, изясняване границите между „дигитално и аналогово“, както и понятизирането на самата интернет идентичност спрямо тях.

Ключови думи: идентичност; интернет идентичност; интернет персона; онлайн идентичност; виртуална идентичност; виртуален аз; интернет; субектност; онтология.

CONCEPTS OF INTERNET IDENTITY (A SUBJECT-ONTOLOGICAL APPROACH)

Daniel Aleksandrov Ivanov

Abstract. The study of internet identity touches on issues of human identity that have not been explored by Philosophy before. In the literature, „internet identity“ is synonymous with „online identity“, „internet persona“, „virtual self“ and „digital identity“. What is „internet“ in internet identity refers to the technological, which has acquired the status of connecting beyond physical space. The question of „identity“, on the other hand, is posed in two ways: „How is real identity itself identical to internet identity?“ and „Who are we on the Internet?“ The very relationship between real identity and internet identity can be approached in four ways: internet identity has no reality of its own; internet identity is a natural development of real human identity; as parallel development between the real human identity and the Internet; as an unity of the real human identity and internet identity. There are two main stages in the historical development of internet identity: the first stage is that of the early Internet in the 1990s. and in the second stage the Internet is viewed as a reality. The understandings of internet identity will be about „recapturing“ identity from the internet technology that has engulfed it, clarifying the boundaries between „digital and analog“, as well as understanding internet identity itself in relation to them.

Keywords: identity; internet identity; internet persona; online identity; virtual identity; virtual self; internet; subjectivity; ontology.

ИДЕНТИЧНОСТТА

Темата за интернет идентичността, често срещана и като онлайн идентичност, е привидно обхваната от тази за идентичността изобщо¹. Така изследването на първата може би трябва да се ангажира и с изследване на идентичността изобщо. Обхватът на самото понятие за идентичност обаче е с неизяснени граници – както на употреба, така и откъм разбиране: „*Понятието идентичност се приема за „понятие чадър“, което крие в себе си всички проекции на субекта в отношението му със света.*“ (Цветанова-Цанева, 2015, с. 281). Затова по-скоро следва да бъде изследвана не само каква е реалността на интернет идентичността, но и също така дали, когато се говори за такава идентичност, разбирането е свързано наистина с действителната човешка идентичност.

Етимологията на думата „идентичност“ произхожда от латински език от местоимението „idem“, което означава „същият“. В къснолатинския език се появяват „identicus“ – със значение „тъждествен“, което именно се употребява за „идентичност“, както и съществителното „identitas“ – т.е. „тъждество“ (Богданов, 2004).

¹ Настоящата статия е част от по-пълно изследване, защитено като магистърска теза по специалност „Философия (модул – онтология)“ през март 2019 г. в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ с научен ръководител проф. д-р Веселин Дафов.

Понятието „идентичност“ е изследвано и присъства в научните полета на философията, психологията и социологията (Цветанова-Цанева, 2015; Богданов, 2004; Luppici, 2013; Childs, 2011). В този ред е всъщност и последователността на развитието ѝ, което довежда и до разбирането за интернет идентичност. В разбирането и развитието ѝ като философско понятие могат да се посочат такива философи като Джон Лок, Рене Декарт, Дейвид Хюм, Пол Рикъор и др. Някои от философските въпроси за идентичността са: тъждествеността със самия себе си, постоянство на идентичността във времето, критерии за идентичността (памет, съзнание, психологическа непрекъснатост, тяло и др.) (Noonan, Curtis, 2014). Така идентичността се мисли като субстанциална за индивида – непроменлива и трайна, т.е. изследванията върху философската идентичност се отнасят към нея като към същност. Изходната точка тук е именно Декартовият дуализъм, до появата на философия на съзнанието и когнитивните науки.

Впоследствие понятието за идентичност бива психологизирано от страна на психоаналитичната традиция и по-късно – от социалната психология. Извършва се преход от идентичността като метафизическо единство и самотъждественост, разбирани като човешка същност (или природа), към идентичността като културна и социално зависима конструкция. При Зигмунд Фройд все още личи същностното мислене за идентичността в различаването на то, Аз и Свъръхаз като структурни елементи на човешката психика. Ерик Ериксън е този, който изважда понятието от психоаналитичната традиция, придавайки му социален характер, но все още в границите на психологията. Разбирането при него е, че идентичността е „субективно чувство за укрепваща тъждественост и непрекъснатост“, но също така е и „процес, „намиращ се“ в центъра на самия индивид, а също и в центъра на неговата обществена култура“ (1996, с. 38).

Друг значим момент при идентичността е драматургичната теория на Ървинг Гофман (1999). С Гофман разбирането за идентичност се отваря както за множество проявления на идентичността в различни социални роли. Още при психологията понятието за идентичност трансцендира класическото разбиране за същностна и единна такава. То остава обаче все още отнасящо се до индивидуалната идентичност.

Социологията извършва прехода в разбирането на идентичността като групова и колективна такава, но и по-значимо – като социална напраща и конструкция. Социалната идентичност започва да се разбира като идентификацията и самоопределянето през групата, към която даден човек принадлежи, в този смисъл – тя зависи от другите и не е изцяло собствена конструкция (Castells, 2009).

Появата на дигиталните технологии продължава вече започнатия курс за отношението между човека и технологията, но и възвръща някои от

класическите разбирания за идентичността като човешка същност – а именно в казванията, че разпростиращата се дигитализация на действителността предизвиква преосмисляне на това какво е човекът. Интернет идентичността все пак повдига въпроси за човешката идентичност, които до този момент не са били изследвани от философията, психологията или социологията, но изглежда в началното отнасяне към нея не личи признаването ѝ като нова такава, неразличена в нейното технологично начало.

ПОДХОДИ ЗА РАЗБИРАНЕ НА ИНТЕРНЕТ ИДЕНТИЧНОСТТА

В изследователската литература „интернет идентичност“ (както е заявена в темата) е синонимно заменяема, без големи разлики и поставени граници, с „онлайн идентичност“, „интернет персона“, „виртуален аз“, а понякога и с „дигитална идентичност“. Както ще бъде показано по-нататък, разлики между изброените има и понятията не са напълно припокриващи се. Например: интернет реалността е една от многото възможни т.нар. „виртуални реалности“ – е особеност – което идва да покаже, че виртуалната идентичност е по-всеобхватна; от своя страна, онлайн идентичността най-често се използва заменяемо с интернет идентичността, макар с употребата си да поставя въпроса за противоречието онлайн – офлайн. Настоящият текст изследва реалността на това, което е интернет идентичност, с което все пак ще се покажат разлики с другите споменати идентичности.

За интернет идентичността се говори като за нововъзникнала вследствие развитието на информационните технологии, водещи и до формални онтологични, и взаимодействието на тези нови технологии (имайки предвид последните две десетилетия на ХХ век) с човека и собствената му идентичност. При едно първоначално разглеждане и прочит, изглежда ясно към какво препраща „интернет“ в интернет идентичността. Това е технологичното, придобило статута на свързващо отвъд пространството и по този начин пораждащо нови социални отношения. Ако в ранното развитие на Интернет това все още е учудвало и личало най-вече в софтуерни платформи за комуникация, то свързаността през него в днешно време е глобална, а социалното личи в най-голяма степен при т.нар. социални мрежи. Така „интернет“ в интернет идентичността се оказва носещата платформа, среда, било то разбран като реалност или като технология. Той предоставя нови възможности пред човешката идентичност, да обитава като човешка същност или да се създава и развива като конструкция и вид роля. „Интернетността“ при интернет идентичността, така неразгърнатата, е всъщност безвъпросно предпоставена в голяма част от изследователската литература по темата – като готова.

Колкото до въпроса за „идентичността“ при интернет идентичността обаче, то той може да бъде поставен по няколко начина, главно два. Бъдейки

идентичност, единият от тях ще бъде, в строг класически смисъл: Как аз съм този, който е представен, присъства, участва и пр. в Интернет? Или иначе казано: Как действителната идентичност сама е идентична (тъждествена) във всеки един момент с интернет идентичността? Особен момент тук е именно пораждащия се въпрос за двойствеността на идентичностите, щом става дума за такива на един човек, поради представянето на тази в Интернет като друга. Начинът на поставяне на въпроса за „идентичността“ в изследователската литература обаче се дължи предимно на социологическите и психологическите изследвания върху действителната човешка идентичност, след това пренесени, както ще се покаже, и върху интернет идентичността. А именно: Кои и какви сме ние в Интернет? Интернет идентичността бива разбирана като това, което обуславя присъствието ни като човешки същества в Интернет. Такова присъствие, което води и до интеракция със съответната софтуерна платформа, а следователно и до предприемането на действия, може да бъде наблюдавано и посочено не само в социалните мрежи (Фейсбук, Туитър, Инстаграм и др.), но също така и в уебсайтове, блогове, форуми, приложения и др. (Dunn, 2013, p. 35).

Към самото отношение между действителната идентичност и интернет идентичността може да бъде подхотено по няколко начина, които задават и разбиранята към интернет идентичността и въпросите и проблемите неизбежно произтичащи от тях. Начините на разглеждане отношението са поне четири. Според първия начин на разглеждане, интернет идентичността няма собствена реалност (Childs, 2011; Попова, 2012; Marwick, 2013; Wood, Smith, 2005; Nabeth, 2009). Тя не е друга и въпросът за двойствеността не се поражда. Тя бива разглеждана през съществуващите разбираня за действителната човешка идентичност, които биват пренесени върху нея (като саморепрезентация, социална идентичност, роля и пр.). Интернет идентичността е просто една от многото проявяващи се идентичности (групова, национална, етническа и пр.) на действителната такава. Интернет е средата, разбира се като средство и формално редуцирана, в която това конструиране се осъществява. При този начин проличава оставането в сферата на (все пак) класическото хуманитарно, не само през науките, но и през опита да се задържи човешкото в опозиция на технологичното.

Според втория начин, интернет идентичността представлява естествено продължение и развитие на действителната човешка идентичност. Тя не е друга такава, отделна, а станалата вече отвъд действителната идентичност (макар въпросът за двойствеността при този начин на разглеждане отново да не се поражда). За разлика от първия начин, тук интернет идентичността е самата получена действителна идентичност. Следва да бъде разглеждана през изцяло нови теории и изследователски полета – изследвания на техноаз-а (Lurpicini, 2013). Самият Интернет вече не е средството за разгръщане на чо-

вешката идентичност, а това, което я „поглъща“ изцяло, правейки се нейна действителност. Тук, обратно, проличава отиването в сферата на дигиталното технологично. Друг е въпросът доколко самото технологично разбиране към Интернет не е редуциращо такова, както и дали не е така спрямо станалата по този начин интернет идентичност.

Ако при първия начин на разглеждане отношението между действителната идентичност и интернет идентичността липсваше зачитане на това, което Интернет е в своята пълнота, а при втория – зачитане на самата действителна идентичност и самото човешко, то при третия такъв отношението се разглежда като паралелно. Зачита се както действителната човешка идентичност, така и Интернет като нещо отделно друго. При този начин се поражда именно въпросът за двойствеността на тези идентичности. Затова в изследователската литература се говори за „втори аз“ (Turkle, 1984) и „втори живот“ (Ensslin, Muse, 2011), както и се набляга на извеждане резултатите от взаимодействието между двете.

Четвъртият начин на разглеждане е действителната идентичност и интернет идентичността да бъдат мислени като нещо обединено, семайки по този начин въпроса за двойствеността на идентичностите (Fors, 2013; Elwell, 2014). Това е и начинът, по който ще се разгърне настоящето изследване.

Освен разбиранията към интернет идентичността, изведени от четирите начина на отношение, биват формулирани и основните морално-етични въпроси по темата, както и научните и други полета, изследващи конкретните проявления и резултати в някои от тях. Например разполагането на дискурса за заплахите от новите технологии както за идентичността, така и за човешкото здраве, следвайки втория начин на разглеждане. Това са заплахите и опасностите, получаващи се от това, че Интернет (виртуалното) като друго, реалност или технология, е във възможността си да ни прави свои (зависимости и др.). Тук се отнася и въпросът дали човешката идентичност отвъд това, което е като постижение до момента (например: роля, групова идентичност, саморепрезентация), е способна да се развива през технологията „естествено“. Очевидно е обаче, че този втори начин разчита и остава при идеята за човешката идентичност като човешка същност и природа. Върху този начин е издигната и позицията на тези, които виждат развитие на човешката идентичност през технологиите (от страна на изследванията на техноаз-а). Това е дискурсът за прогрес, който бива изпуснат, оставайки в първия начин на разглеждане. За пример при третия начин могат да се посочат като изводими правни и политически аспекти (Crawford, 2004). При тях действителната идентичност и интернет идентичността са не просто паралелни, но и тъждествени една на друга. Това изглежда е от съществено значение при въпроси като: кражба на данни, кражба на идентичност, дигитални злоупотреби и престъпления. Както ще се покаже и по-нататък, тъждеството между двете свежда интернет иден-

тичността до самоличност – което е едно от проявленията ѝ, но не я изчерпва в цялост. Четвъртият начин е този, през който настоящата работа ще изследва философски темата и ще покаже всеобхватността над другите такива.

РАЗБИРАНИЯ И ИСТОРИЧНОСТ НА ИНТЕРНЕТ ИДЕНТИЧНОСТТА

Историческото разполагане на интернет идентичността става в пресечната точка на развитието на технологиите (информационни, дигитални) и развитието на разбиранията за човешката идентичност. В такъв контекст започва да се говори и за медирана комуникативна среда, онлайн присъствие и безтелесно участие във виртуално пространство. В изследователската литература по темата изглежда допустимо приравняването на Интернет с технология.

Нека за пример тук, като пряко отношение по темата, бъде първият по рода си сборник, изследващ т.нар. техноаз (technoself) – „Справочник с изследвания върху техноаз-а: идентичността в технологично общество“ (Luppicini, 2013). Зараждането на такова научноизследователско поле е следствие появата на нови технологии, способни да променят човешкия живот, среда и социалност (информационни технологии, генно инженерство, нанотехнологии и пр.). Централно понятие за този вид изследвания, които са мултидисциплинарни, е техноаз-ът: „понятието „техноаз“ е въведено [...] за да опише развиващите се конфигурации на отношенията човек-технология, които непрекъснато оформят човешкото състояние и това какво означава да бъдеш човек.“ (Luppicini, 2013, p. 2).

В уводната си статия към сборника Рочи Лупичини посочва пет исторически периода, преходите между които са настъпили вследствие на някаква значима трансформация в отношението човек-технология. Първият такъв период е този на прединдустриалната цивилизация (изглежда включващ Античността и Средновековието), характеризиращ се с изработването и употребата на сечива, инструменти и техники. Последствията са овладяване на наличната, заобикаляща среда и трансформирането ѝ, според човешките нужди (земеделие, строителство и пр.). Според Лупичини, през този период човешката идентичност е била тясно свързана с начините на препитание и оцеляване, зависеща също така и от живота в групи и общности. Вторият период е този на индустриалната революция (XVIII век), характеризиращ се с прехода от аграрна икономика и общества към индустриално производство и технологии – тяхното изобретяване, овладяване и последващите от тях социални трансформации. Последствията върху човешката идентичност, според Лупичини, са отделяне от непосредствената общност и свобода за развитие на индивидуалността. В този исторически период техноаз-ът е все още съсредоточен в изработването и трансформирането, както на наличната, но вече и на станалата действителна за него, посредством работа, заобикаляща среда. От една стра-

на, огромните производствени възможности и сложни организационни процеси на труда изострят отношенията между човека и технологията, а от друга страна, се обособява тясната специализация на техноаз-а в даден етап на производствен процес; въввлечен в изпълнението на задачи и роли, сами по себе си необхватни, а части от сложна организация на труда. Лупичини отбелязва, че до края на втория период техноаз-ът бива оформян вследствие единствено от физическия (материален) свят в отношението човек-технология. Така едно от следствията на индустриалната революция е отнемане автономността и контрола върху собствеността и труда на отделния човек, което, от своя страна, включва индивида в нови социални отношения. Това позволило, както Лупичини посочва, появата на нови идентичности (например професионална идентичност), разполагащи се в сложна групово-организационна среда, което по-късно поставя основите за развитието на идентичността в масовата отвъдфизическа свързаност и комуникация между хората в Интернет.

Третият период за Лупичини е поставен през 1969 година със създаването на ранния Интернет (Wood, Smith, 2005; Ropolyi, 2006; Abbate, 1999). Периодът на т.нар. „интернет революция“ се характеризира с усъвършенстване и овладяване на информационните и комуникационни технологии, както и преходът от аналогови към дигитални такива, чиито последствия са глобалната свързаност (онлайн общности, групи, социални мрежи и пр.), виртуални светове и др. През този период взаимоотношенията между човека (с неговата идентичност) и технологиите правят обрат – направата на техноаз-а вече не е единствено през физическия свят (взет като материален), а през виртуални светове, киберпространство, медиращи платформи, преодоляващи физическото пространство. Така пред техноаз-а, като трансцендиращ човешката идентичност, се разкрива нов хоризонт за (само)направа и развитие. Дигиталното технологично предоставило медирана и интерактивна комуникационна среда, отчуждена от физическия свят, в която техноаз-ът можел да влиза в отношения (със себе си, с други, със самата среда), за да придобива опит, но и най-важното – върху което се набляга – да се (само)репрезентира и (само)изразява: „Това е централен момент в развитието на техноаз-а, понеже е разширил обхвата на отношенията човек-технология отвъд физическия свят, така че да е възможно за отделните хора да експериментират с конструиране на идентичността си в глобално, мрежово общество, независимо от действителния свят, в който те обикновено пребивават.“ (Luppicini, 2013, p. 13). Медираната дигитална среда не само предоставя отвъдфизическо присъствие, но и което е също важно – предоставя и среда за свързване с други. Оттам и настъпилите последствия върху социалното и груповата човешка идентичност като нови форми на социалност. Започва да се говори за глобално, свързано, мрежово общество, чието влияние, както днес се наблюдава, не е затворено единствено във виртуалния свят. В по-обхванат смисъл, периодът на интернет революци-

ята е период на дигитална и виртуална революция. Период, белязан от преход от аналогови към дигитални технологии, но и още – от разкриването на нова реалност (макар първоначално непризната), придобиваща все по-голямо значение за човешкия живот и навлизаща във всички негови сфери (икономическа, политическа, социална, образователна и др.).

Останалите два периода, които Лупичини извежда, са революцията на човешко модифициране и подобрене и революцията на техноаз-а. Накратко, първият от тях (и четвърти от всички) се характеризира с усъвършенстване и навлизане на био и нанотехнологиите (и други) – т.е. тези технологии, насочени към промяна на човешката биология. Последният период представлява пресечна точка на два такива: този на интернет революцията (трети) и този на революцията на човешко подобрене (четвърти). Тук модифицирането на човешките същества не е само биологично, а благодарение на съвкупността от „нано-био-инфо-когни“ (Roco, Bainbridge, 2004 цит. по Luppicini, 2013, p. 14) технологии, взаимодействието човек-технология става всеотранно и комплексно. В този период това взаимоотношение поставя коренно под въпрос човешката същност (като природа) и идентичност – техноаз-ът като единство на модифицирана биологичност и имплементирана дигитално-информационна технологичност.

От значение за настоящето изследване обаче е именно третият, изведен от Лупичини, период – интернет революцията и последствията ѝ върху човешката идентичност. Както личи и от изследователската литература (не само от въпросния сборник), могат да се различат два основни етапа в развитието на разбиранията за интернет идентичността – разлика, която се извежда едва във второто десетилетие на XXI век.

Първият етап е този на ранния Интернет, вече достъпен за потребители, през 90-те години на XX век. Първите изследвания върху интернет (по-използваното тогава – онлайн) идентичността, преди да станат мултидисциплинарни (с главен психологически или социологически уклон), използват комуникационни разбираня и идеи (Wood, Smith, 2005). Това е така, понеже потребителската изява и присъствие в новата дигитална среда в Интернет се осъществявала в платформи (ранни софтуерни приложения), предоставящи среда за комуникация и влизане в отношения с други потребители, а оттам и създаване на групи и общности. Този тип комуникация бива наречен компютърно-медирана или опосредствена комуникация (CMC – computer mediated communication), осъществяваща се в някои вече остарели платформи като Internet Relay Chat (IRC), чат стаи, Multi-User Dungeons (MUDs), Usenet, електронни пощи и др. Ранният Интернет като дигитална среда бил използван главно за такъв тип комуникация. Така, зад това да бъдеш включен и да присъстваш в тази среда, е стояло разбирането за другост и отвъдност спрямо действителността – да бъдеш „онлайн“ е изисквало (наред с техническата

осигуреност) отиването в друго пространство, което получило наименованието киберпространство (Wood, Smith, 2005). СМС приложенията имат две главни характеристики, които правят възможно прохождането на изследванията върху идентичността в Интернет: анонимността (anonymity) и безтелесността като лишениост от тяло (disembodiment).

Първоначално, компютърно-медианата комуникация се е осъществявала единствено текстуално; едва впоследствие платформите позволяват използването на изображения (снимки, аватари) и видео (Luppicini, 2013; Sermon, Gould, 2011; Doyle, 2011). Текстуално-базираната комуникация е в силата си да скрие всяка една визуална характеристика на потребителя, а също и негови личностни аспекти (националност, етнос, пол, джендър и пр.), като с това се и преодолеят и предполагаеми неблагоприятни последици, например дискриминация. Така потребителят е можел да бъде анонимен. От друга страна, втората характеристика била получена вследствие на технологичното опосредстване на компютърно-медианата комуникация. Отнасянето към дигиталната среда – участието и присъствието там – изглежда се приемало като лишениост, отделеност от тялото, т.е. безтелесно, пораждайки опозицията с телесното; развивана като опозиция между действителна и интернет идентичност, до крайността си като опозиция между технология и човешка същност. Видимо близки по способността си да скриват, характеристиките на анонимност и безтелесност на потребителите, участващи в компютърно-медиана комуникация, ще положат основите за изследване на интернет идентичността и все пак ще се превърнат в съвсем различни един от друг въпроси: „Например Уолтър развива хиперперсонален комуникационен модел, който помага да се обясни как ограничението на визуални обозначения в онлайн среди би повлияло на комуникацията между хора по начини, които са уникални в среда на компютърно-медиана комуникация.“ (Walther, 1996 цит. по Luppicini, 2013, p. 10). Ранното изследване на интернет идентичността е всъщност изследване, насочено към комуникационните процеси между потребители и условията за това в медиращи платформи. Съсредоточаването е и върху последствията от такива процеси като: „онлайн спотайване, онлайн анонимност, разкриване на информация, комуникация лице в лице срещу онлайн комуникация и пр.“ (Luppicini, 2013, p. 10).

Изглежда обаче изследванията на комуникационните процеси в СМС платформи не било достатъчно, за да бъде разбрана в цялост възникналата и все още непонятна идентичност в Интернет. Необходим бил друг подход. Вследствие на двете изведени характеристики от компютърно-медианата комуникация – анонимността и безтелесността – се извършила трансформация в подхода към изследването на интернет идентичността. Те направили възможно тя да бъде мислена като експериментална конструкция и към нея да бъде подхождено през изследвания и постижения от психологията и социоло-

гията: „Понеже в киберпространството ние сме лишени от телата си, ние сме способни да превъплъщаваме и пресъздаваме себе си, размивайки границите по желание.“ (Fizek, Wasilewska, 2011, p. 87).

Във въвеждащата статия от вече споменатия сборник върху техноаз-а, Лупичини приписва два приноса на ранните изследвания върху СМС платформите към изследването на самия техноаз (който вече беше разположен периодично спрямо настоящата работа). Единият принос е, че след като СМС платформите създават среда за човешка комуникация, то последствията от това са създаването на виртуални общности; а самата идентичност може да се мисли като социална такава. Така изследването на интернет идентичността прави преход и се ангажира не с изследване на самите комуникационни процеси между потребители, а с начините на конструиране на човешката идентичност спрямо големи социални групи и общности, чрез присъствието, участието и срещата с други потребители в онлайн медиирани среди. Вторият принос е, че вследствие на изследванията върху компютърно-медираната комуникация, се създават нови, по-сложни (от и за потребителите) дигитални среди и виртуални светове, в които бива осъществявано конструирането на идентичности: „Тези развития проправят път за съвременните изследвания върху конструирането на онлайн идентичност, случващо се в различни социални мрежи и виртуални светове.“ (Luppicini, 2013, p. 11).

Доминиращият въпрос, през който продължават изследванията върху интернет идентичността, е този за: Кои сме ние в Интернет (онлайн)? В този ранен етап интернет идентичността бива разбрана преди всичко през човешкото присъствие и участие в дигитална среда. Интернет е киберпространството (мястото, средата) – или взет в своята особеност на СМС платформа – в което се отива отвъд физическото, другост, в която човек се включва. Робърт Дън пише: „Присъствието във виртуални светове предоставя пространство, в което хората да се срещат онлайн, да представят себе си и да участват в продължителна комуникация, развитие и изследване на идентичността.“ (Dunn, 2015, p. 27). Понятието за такова присъствие в друга среда е „телеприсъствие (telepresence)“, въведено от Марвин Мински през 1980 година (като заето от научнофантастичния роман „Уолдо“ от 1942 г. на Робърт Хайнлайн). Разбирането зад него било за пораждащо се усещане у даден потребител, че присъства на различно от физическото си място в пространството, благодарение на сетивно потапяне в друга среда (при ранни VR (virtual reality) технологии) (Minsky, 1980). Томас Шеридан развива понятието, отнасяйки го към Интернет: „Той използвал понятието „присъствие“, отнасяйки се към отношението и потапянето на хората във виртуални среди.“ (Sheridan, 1992 cited in Dunn, 2013, p. 29). Употребата на „telepresence“ и разбирането за такова присъствие се затвърждават през 90-те години: „степенна, до която човек се усеща като присъстващ в медираната среда, вместо в непосредствената физи-

ческа среда.“ (Wood, Smith, 2005, p. 51). Куан Мин Ли (Lee, 2004 цит. по Dunn (2013) различава и извежда три аспекта на присъствието в Интернет: физическо, социално и самоприсъствие, които дават по-добро разбиране за интернет идентичността. Физическото присъствие е такова усещане за присъствие, породено, като неразлично от действителното такова, от отношението с дигитални среди или от самата действителност. Социалното присъствие е усещане за присъствие, придобито вследствие отношението с други хора в компютърно-медиирани среди (СМЕ, computer-mediated environments) или отношението с компютърно-генерирани „хора“ (NPC, non-player character). Самоприсъствието пък е това усещане за присъствие, породено от истинно репрезентиране в компютърно-медиирани среди или от неистинно такова – първото Ли нарича пара-автентичен аз (para-authentic self), а второто – алтернативен аз (alter self).

Изследванията през психологията и социологията се опитват да отговорят на въпроса – Кои сме ние в Интернет? – пренасяйки собствените си постижения с действителната човешка идентичност върху тази, която би следвало да е в Интернет. Такива изследвания, както ще се покаже, остават при собствената действителна идентичност, която е просто медирана, засягайки само отчасти реалността на това, което е интернет идентичността (съответно попада се в първия изведен подход).

След прехода, извършен благодарение задълбочаване в характеристиките на анонимност и безтелесност, за осмислянето на човешкото присъствие и участие в дигитална среда ще започне да се говори като за конструкция на идентичността, която може да бъде просто експеримент или да бъде (само) репрезентация на личността – и двете в общностна среда, т.е. между и пред други потребители (нещо наследено от ранните изследвания върху компютърно-медираната комуникация): „Идентичността в съвременния компютърно-медиран и онлайн свят има своята основа в понятия и теории, свързани със саморепрезентация, с комуникирането на идентичността ни на други и също така с телеприсъствие.“ (Dunn, 2013, p. 27).

Двете главни характеристики от ранните СМС изследвания, веднъж направи възможно присъствието в дигитална среда да бъде разбирано като конструкция на интернет идентичността, породили и други характеристики за изследване. Анонимността, освен че позволявала пълно или частично скриване на личността при медираното репрезентиране, по което може да се отгатне самоличността, също така позволявала и измисляне и конструиране на такива репрезентации, които да не са истинни спрямо личността, както показва Ли. От друга страна, опозицията телесно-безтелесно, поставяща и ясни граници на това кое е дигитално и кое действително, затваря разглеждането на интернет идентичността в медирана, опосредствена среда. Именно че това, което може да се медира, е това, което се и репрезентира. Медирането

позволява (само)репрезентирането. Последното обаче, както се каза, може да бъде творческо и експериментално, да не отговаря на истинната личност. Мирон Крюгер предрича, че тази отделеност от тялото в Интернет ще доведе то това, че „в идеалната изкуствена реалност физическите характеристики ще са изцяло съставяни.“ (Krueger, 1991, p. 234). Така например Алис Маруик (Marwick, 2013) пише, че безтелесността в онлайн комуникацията би довела до изчезване на дискриминацията на основание националност, етнос, социално положение, сексуалност и пр. Малкълм Паркс и Кори Флойд проучват присъствието и общуването в Интернет през терапевтичните резултати, които може да даде за потребителите. Хора със социална тревожност например имат възможност да придобият социални умения, да преодолеят интровертността си и да „трансцендират ограниченията, които изпитват в обстановката на комуникация лице в лице.“ (Parks, Floyd, 1996 цит. по Dunn, 2013, p. 30). Установени са, разбира се, и примери на злонамереност, нечестност и манипулативност в това как потребителите се (само)репрезентират и през това влизат в отношения с други потребители. Джефри Хенкок и Каталина Тома правят проучване за това дали потребителските профили отговарят истинно на личностите на самите хора в сайтове и приложения за запознанства. Резултатите им показват, че една трета от използваните снимки не репрезентират истинно използващите ги (Hancock, Toma, 2009 цит. по Dunn, 2013).

Вследствие на получената способност и предоставена среда за творческо конструиране, експериментиране и изпробване на (само)репрезентации (мислени като „идентичности“ и отнесени към една онлайн или интернет такава), започва да се говори и за възможността да не бъде само една такава, а множество от (само)репрезентации (Wood, Smith, 2005). Посоките от такова разбиране са две: анонимността и безтелесността позволяват това мултиплициране на „идентичността“, след като то няма да е в знанието на други потребители; и също множеството от интернет идентичности би могло да се мисли като позволено от медиращата среда, понеже присъствието там може да се постига през повече от едно приложения. „В компютърно-медираните светове, аз-ът е множествен, флуиден и конституиран в техническото пренасяне на данни; бива правен и трансформиран от езика; и което и да е разбиране следва от ориентиране и сръчност, отколкото от анализ. В машинно-генерирания свят на MUDs срещаме персонажи, които ни поставят в нови отношения спрямо собствената ни идентичност.“ (Turkle, 1995 цит. по Dunn, 2013, p. 26).

Може да се каже, че този първи етап при изследването на интернет идентичността (като човешко присъствие и участие в дигитална среда) довежда своето развитие, през споменатите преходи и с не-снети противоречия, до разбирането ѝ като паралелно „второ аз“ (second self). С това разбиране придвижването на изследването по темата изглежда, че спира – макар времево, интернет идентичността да продължава да бъде изследвана така. Шери Търкъл

отбелязва това в своя по-късна книга: „Нашите нови устройства предоставят пространство, от което да възникне нов аз, разделен между компютърния екран и физическата реалност, свързан с това, което съществува, посредством технологията.“ (Turkle, 2011 цит. по Lurpicini, 2013, p. 10).

Вторият етап в развитието на разбиранията за интернет идентичността е труден за цялостно обхващане, най-малко, понеже съвременността ни е разположена изцяло в историческия му топос. От страна на интернет технологията, тя не само, че е по-развита (Wood, Smith, 2005; Hall, Tiropanis, 2012), но и самата тя е по такъв начин интегрирана в ежедневиия ни живот, че границите между действителност и дигиталност/виртуалност, през които ранният първи етап бива мислен, са вече размити и прехождат една в друга, като: „сливане на дигиталното и аналоговото в ежедневиия опит, при което става невъзможно да се посочи къде едното започва и къде другото свършва“ (Elwell, 2014, p. 235). За Интернет вече се говори в пълноценността ѝ на реалност. Тя вече не е нещо, такава реалност, изискваща отиване отвъд, включване и участие, изразяващи се в отчуждено присъствие другаде: „Ние вече не „отиваме онлайн“, по-скоро Интернет е място, разположено в инфосферата, в което ние вече се намираме и в което ставаме все по-голяма част.“ (Elwell, 2014, p. 258). Според Дж. Сейдж Елуел подобна неразличима интегрираност се дължи на три неща. Първо, действителната идентичност, вследствие на социалната ѝ конструкция и развитието на маркетингови инструменти, става тясно обвързана (в някои случаи мислена като тъждествена) с интернет идентичността. Второ, изобретяването на безжични свързващи се с Интернет устройства прави още по-лесен достъпа до него. Трето, ходът към дигитализиране (и технологично формализиране) на всяка една област от човешкия живот и все по-нарастващата заобиколеност от технологии прераства във фоново присъствие на последните, незабележимо не само за потребителите, но и потенциално обхващащо всички.

Технологичната интегрираност на интернет свързаността е само една от разликите (и то технологична такава) спрямо по-ранния етап. Това обаче неминуемо се отразява и на подходите и разбиранията за интернет идентичността. Разбиранията за нея търпят изменение. Психологическите и социологически репрезентационни, групови и ролеви идеи за действителната идентичност са вече недостатъчни и теоретично бедни, за да обхванат и проследят развитието ѝ. Сложните взаимоотношения между технологията и човека, проявяващи се като интегрираност, потопеност и заобиколеност от свързващите информационни технологии, пораждаат изискванията за нови, а не пренесени като такива, разбирания за интернет идентичността.

Ако в първия ранен етап обаче разбиранията за интернет идентичността в медирана среда бяха погълнати от разбирания за действителната човешка идентичност, то в настоящия етап дигиталното, от своя страна (вече не просто

като медиращо комуникационните процеси или среда за присъствие), в своята сила е и дигитално само по себе си, и дигитално – „завладяващо“ действителността. Така разбиранията за интернет идентичността са всъщност в обгърнатостта на технологичното, отишло извън границите си на такова. Разликата е именно между действителната идентичност, отиваща „онлайн“ и технологичното, идващо и ставащо като човешка действителност; при все че интернет идентичността все още остава неизяснена.

ПРОЕКТНО РАЗПОЛАГАНЕ НА ИНТЕРНЕТ ИДЕНТИЧНОСТТА

Размитите „аналогово-дигитални“ граници се изразяват и в самата човешка самонаправа и предприети за това действия: от страна на това, което остава дигитално, предприети действия могат да имат действителни последиствия и обратно – собствените ни действия в това, което остава действителност, да имат последиствия в дигиталното. От технологична страна, губещата се ясна граница е следствие от развитието на дигитално-информационните технологии, които правят и по-трудно разминаването между действителната идентичност като самоличност и интернет идентичността като това кои сме в Интернет. Изведените характеристики от разбиранията за присъствие и участие в ранното развитие на Интернет и изследванията върху интернет идентичността са директно повлияни. Анонимността става по-трудно осъществима, а говоренето за безтелесност престава, именно заради липсата на ясно разделение. Това кара разбиранията за интернет идентичността да оставят творческия и експериментален момент с множество идентичности и роли в дигитална среда. Маруик например посочва три причини, поради които интернет „работилницата за идентичности“ (Marwick, 2013, p. 357) не е проработила. Първо, повечето хора не създавали значително по-различни идентичности от действителната си такава в Интернет. Второ, дискриминацията, която би следвало да бъде преодоляна, не се проявява единствено спрямо външен вид (и неговото скриване), а е възможна на основа език. Трето, появата на социални мрежи, със своите силно изявени, обвързващи търговски и рекламни инструменти, задават по-строго придържане към една основна интернет идентичност (например Фейсбук, Туитър и др. изискват истински имена).

Разбиранията за интернет идентичността следователно ще бъдат за „отвоюване“ идентичността от погълнатото го интернет-технологично, изсяняване границите между „дигитално и аналогово“, както и понятизирането и разполагането на самата интернет идентичност спрямо тях. Автори като Елуел и Форс предприемат именно този подход. Елуел пише, че е необходима нова „парадигма за разбирането същността и интерпретирането на опита на идентичността в мрежата между дигиталното и аналоговото.“ (Elwell, 2014,

pp. 233-234). Така интернет идентичността ще достигне развитието си и ще попадне в четвъртия изведен по-рано подход, който зачита и обединява както човешката действителност (било то взета като идентичност, самоличност, личност или нещо друго), така и самия Интернет като реалност.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Богданов, Б.** (2004). Идентичност и идентифициране. В: Банков, К. *Семiotични тетрадки*. Част II. София, НБУ, с. 152–159 [онлайн] [дата на достъп: 10.02.2019]. Достъпно от: <http://bogdanbogdanov.net/pdf/102.pdf>. [Bogdanov, B. (2004). Identichnost i identifitsirane. V: Bankov, K. Semiotichni tetradki. Chast II. Sofia, NBU, s. 152–159 [onlayn] [data na dostap: 10.02.2019]. Dostapno ot: <http://bogdanbogdanov.net/pdf/102.pdf>.]
- Ериксън, Е.** (1996). *Идентичност: младост и криза*. София: Наука и изкуство. [Eriksan, E. (1996) *Identichnost: mladost i kriza*. Sofia: Nauka i izkustvo.]
- Гофман, Б.** (1999). *Представянето на Аз-а във всекидневието*. София: Петър Берон. [Gofman, A. (1999). *Predstavuyaneto na Az-a vav vsekidneviето*. Sofia: Petar Beron.]
- Попова, М.** (2012). *Виртуалният човек*. София: Фабер. [Popova, M. (2012). *Virtualniyat chovek*. Sofia: Faber.]
- Цветанова-Цанева, Цв.** (2015). Понятието идентичност – обзореи преглед на основните становища. *Научни трудове на Русенския университет*, том 54, серия 5.2., с. 278–284 [онлайн] [дата на достъп: 10.02.2019]. Достъпно от: <http://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp15/5.2/5.2-35.pdf>. [Tsvetanova-Tsaneva, Tsv. (2015). *Ponyatiето identichnost – obzoreи pregled na osnovnite stanovishta*. *Nauchni trudove na Rusenskia universitet*, tom 54, seria 5.2., s. 278–284 [onlayn] [data na dostap: 10.02.2019]. Dostapno ot: <http://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp15/5.2/5.2-35.pdf>.]
- Abbate, J.** (1999). *Inventing the Internet*. Cambridge: MIT Press.
- Castells, M.** (2009). *The Information Age: Economy, Society, and Culture. Volume II. The Power of Identity*. Oxford: Blackwell.
- Childs, M.** (2011). Identity: A Primer. In: Childs, M., Peachey, A. (eds.) *Reinventing Ourselves: Contemporary Concepts of Identity in Virtual Worlds*. New York: Springer, pp. 13–32.
- Childs, M., Peachey, A.** (eds.) (2011). *Reinventing Ourselves: Contemporary Concepts of Identity in Virtual Worlds*. New York: Springer.
- Crawford, S.** (2004). Who’s in Charge of Who I Am? Identity and Law Online, *New York Law School Law Review*, 49 [online] [Accessed: 18 February 2021]. Available at: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=796844.
- Doyle, D.** (2011). The Body of the Avatar: Constructing Human Presence in Virtual Worlds. In: Astrid, E., Eben, M. (eds.) *Creating Second Lives: Community, Identity and Spatiality as Constructions of the Virtual*. New York: Routledge, pp. 99–112.
- Dunn, R. A.** (2013). Identity Theories and Technology. In: Luppardini, R. (ed.) *Handbook of Research on Technoself: Identity in a Technological Society*. Hershey: Information Science Reference, IGI Global, pp. 26–44.

- Elwell, J. S.** (2014). The transmediated self: Life between the digital and the analog, *Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies*, 20(2), pp. 233–249.
- Ensslin, A., Muse, E.** (eds.) (2011). *Creating Second Lives: Community, Identity and Spatiality as Constructions of the Virtual*. New York: Routledge.
- Fizek, S., Wasilewska, M.** (2011). Embodiment and Gender Identity in Virtual Worlds: Reconfiguring Our ‘Volatile Bodies’. In: Ensslin, A., Muse, E. (eds.) *Creating Second Lives: Community, Identity and Spatiality as Constructions of the Virtual*. New York: Routledge, pp. 75-98.
- Fors, A.** (2013). The Ontology of the Subject in Digitalization. In: Luppicini, R. (ed.) *Handbook of Research on Technoself: Identity in a Technological Society*. Hershey: Information Science Reference, IGI Global, pp. 45–63.
- Hall, W., Tiropanis, T.** (2012). Web Evolution and Web Science, *Computer Networks*, 56, № 18, pp. 3859-3865.
- Krueger, M.** (1991). *Artificial Reality II*. Reading: Addison-Wesley.
- Luppicini, R.** (2013). The Emerging Field of Technoself studies (TSS). In: Luppicini, R. (ed.) *Handbook of Research on Technoself: Identity in a Technological Society*. Hershey: Information Science Reference, IGI Global, pp. 1–25.
- Luppicini, R.** (ed.) (2013). *Handbook of Research on Technoself: Identity in a Technological Society*. Hershey: Information Science Reference, IGI Global.
- Marwick, A.** (2013). Online Identity. In: Hartley, J., Bruns, A., Burgess, J. (eds.) *A Companion to New Media Dynamics*. MA: Blackwell, pp. 355–364.
- Minsky, M.** (1980). ‘Telepresence’, *OMNI magazine* [online] [Accessed: 18 February 2021]. Available at: <http://web.media.mit.edu/~minsky/papers/Telepresence.html>.
- Nabeth, T.** (2009). Identity of Identity. In: Rannenber, K., Royer, D., Deuker, A. (eds.) *The Future of Identity in the Information Society. Challenges and Opportunities*. Berlin, Germany: Springer, pp. 19–70.
- Noonan, H., Curtis, B.** (2014). Identity, *Stanford Encyclopedia of Philosophy* [online] [Accessed: 18 February 2021]. Available at: <https://plato.stanford.edu/entries/identity/>.
- Ropolyi, L.** (2006). *Philosophy of the Internet: A Discourse on the Nature of the Internet*. Budapest: Typotext.
- Sermon, P., Gould, C.** (2011). ‘Liberate your Avatar: The Revolution Will Be Socially Networked’. In: Ensslin, A., Muse, E. (eds.) *Creating Second Lives: Community, Identity and Spatiality as Constructions of the Virtual*. New York: Routledge, pp. 15–31.
- Turkle, S.** (1984). *The Second Self: Computers and the Human Spirit*. New York: MIT Press.
- Turkle, S.** (1995). *Life on the Screen: Identity in the Age of the Internet*. New York: Simon & Schuster.
- Turkle, S.** (2011). *Alone together: Why we expect more from technology*. New York: Basic Books.
- Luppicini, R.** (2013). ‘The Emerging Field of Technoself studies (TSS). In: Luppicini, R. (ed.) *Handbook of Research on Technoself: Identity in a Technological Society*. Hershey: Information Science Reference, IGI Global, pp. 1–25.

Wood, A., Smith, M. (2005). *Online Communication. Linking Technology, Identity and Culture*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.

ДОПЪЛНИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

- Бакрачева, М., Бакалова, Д.** (2009). Виртуална идентичност и стил на идентичност на интернет потребителя. *Психологически изследвания*, кн. 2. [Bakracheva, M., Bakalova, D. (2009). Virtualna identichnost i stil na identichnost na internet potrebitely. *Psihologicheski izsledvania*, 2.]
- Дафов, В.** (2017, под печат). Онтологията – между метафизика и информатика. В: *125 години университетска философия в България* [Дата на достъп: 10.02.2019]. Информация, достъпна от: <https://125yearsphilosophy.wordpress.com/>. [Dafov, V. (2017, pod pechat). Ontologiyata – mezhdou metafizika i informatika. V: 125 godini universitetska filosofia v Bulgaria [Data na dostap: 10.02.2019]. Informatsia, dostapna ot: <https://125yearsphilosophy.wordpress.com/>.]
- Христова, Т.** (2017). Изграждане и управление на идентичност в онлайн социалните мрежи, *Eastern Academic Journal*, issue 1, pp. 23–41. [Hristova, T. (2017). Izgrazhdane i upravlenie na identichnost v onlayn sotsialnite mrezi, *Eastern Academic Journal*, issue 1, pp. 23–41.]
- Рачева, Цв.** (2018). Към идеята за една онтология на предметността. София: Парадигма. [Racheva, Ts. (2018). *Kam ideyata za edna ontologia na predmetnostta*. Sofia: Paradigma.]
- Ashton, K.** (2009). That ‘Internet of Things’ Thing, *RFiD Journal*, 22, pp. 97–114.
- Besley, T.** (2010). Digitized youth: constructing identities in the creative knowledge economy, *Policy Futures in Education*, 8, № 1, pp. 126–141.
- Georgieva, I.** (2017). Trauma and self-narrative in Virtual reality: Toward recreating a healthier Mind, *Frontiers in ICT*, 4, 27, pp. 1–16.
- Hayles, N. K.** (1993). Virtual bodies and flickering signifiers, *October*, 66, pp. 69–91.
- Hillis, K.** (1999). *Digital Sensations: Space, Identity, and Embodiment in Virtual Reality*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Hongladarom, S.** (2011). Personal Identity and the Self in the Online and Offline World, *Minds and Machines*, 21, pp. 533–548.
- Jaquet-Chiffelle, D.-O., Benoist, E., Haenni, R., Wenger, F., Zwingelberg, H.** (2009). Virtual Persons and Identities. In: Rannenbergh, K., Royer, D., Deuker, A. (eds.). *The Future of Identity in the Information Society: Challenges and Opportunities*. Berlin: Springer, pp. 75–122.
- Milgram, P., Colquhoun, H.** (1999). A taxonomy of real and virtual world display integration. In: Ohta, Y., Tamura, H. (eds.). *Mixed Reality, Merging Real and Virtual Worlds*. Berlin: Springer-Verlag, pp. 5–30.
- Miller, H., Arnold, J.** (2003). Self in web home pages: Gender, identity and power in cyberspace. In: Riva, G., Galimberti, C. (eds.). *Towards CyberPsychology: Mind, Cognitions and Society in the Internet Age*. Amsterdam: IOS Press.
- Mossberger, K., Tolbert, C. J., McNeal, R. S.** (2008). *Digital Citizenship: The Internet, Society, and Participation*. Cambridge: The MIT Press.

- Slater, D.** (2002). Social Relationships and Identity Online and Offline. In: Lievrouw, L. A., Livingstone, S. (eds.). *Handbook of New Media: Social Shaping and Consequences of ICTs*. London: Sage Publications, pp. 533–546.
- Rannenber, K., Royer, D., Deuker, A.** (eds.) (2009). *The Future of Identity in the Information Society. Challenges and Opportunities*. Berlin: Springer.
- Rheingold, H.** (1993). *The virtual community: Homesteading on the electronic frontier*. Reading: Addison-Wesley.
- Schultze, U.** (2014). Performing embodied identity in virtual worlds, *European Journal of Information Systems*, 23, pp. 84–95.
- Slater, D.** (2002). Social Relationships and Identity Online and Offline. In: Lievrouw, L. A., Livingstone, S. (eds.). *Handbook of New Media: Social Shaping and Consequences of ICTs*. London: Sage Publications, pp. 533–546.
- Solove, D. J.** (2004). *The Digital Person: Technology and Privacy in the Information Age*. New York: New York University Press.
- Stieger, S.** (2013). Who Commits Virtual Identity Suicide?, *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 16, 9, pp. 629–634.
- Zajmi, I.** (2015). *Online Identity* [online] [Accessed: 18 February 2021]. Available at: <https://aab-edu.net/uploads/docs/thesis/2015/02-2015-anglisht/27.Online%20identity%20-%20Iire%20Zajmi%20%E2%80%93%20Rugova.pdf>.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Докторанти

Том 5, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Postgraduate Students Book

Volume 5, 2020

СКРИТОТО ИЗМЕРЕНИЕ В XXI ВЕК

Употребата на пространството като модалност в невербалната комуникация

КРЕМЕНА СТЕФАНОВА ДАЧОВА

Анотация. Настоящата статия разглежда дистанцията като пространствено понятие – фактор, първично влияещ върху общуването и изграждането на междуличностни взаимоотношения и вторично индикиращ естеството на съществуващите такива. Темата е особено актуална и важна в контекста на световната здравна криза, свързана с разпространението на вируса COVID-19 (2020–2021 г.).

Заглавието на статията следва да се разбира по смисъла на основополагащия за проксемиката труд от 1966 г. на Едуард Хол. Разглеждат се утвърдените проксематични модели в актуален за 20-те години на XXI век план. Актуализира познатото научно мислене за различните видове дистанция при живо, реално общуване в контекста на промените в начина на живот, наложени с цел – ограничение на разпространението на вируса.

Ключови думи: невербална комуникация; проксемика; скрито измерение; дистанция; лично пространство; COVID-19; XXI век.

HIDDEN DIMENSION IN THE 21ST CENTURY

The use of space as a modality in nonverbal communication

Kremena Stefanova Dachova

Abstract. This article considers distance as a spatial concept – a factor that primarily influences communication and the construction of interpersonal relationships and secondarily indicates the nature of existing ones. The topic is particularly relevant and important in the context of the global health crisis related to the spread of the virus COVID-19 (2020–2021).

The title hidden dimension should be understood in the sense of Edward Hall’s foundational work (1966). The Hidden Dimension in the 21st century examines established proxemic models in an up-to-date plan for the 21st Century. Updates the familiar scientific thinking about

the different types of distance in real life, real communication in the context of lifestyle changes imposed in order to limit the spread of the COVID-19 virus.

Keywords: nonverbal communication; proxemics; hidden dimension; distance; personal space; COVID-19; 21st century.

ИЗМЕРЕНИЯТА НА КУЛТУРАТА

Измеренията на културата предлагат възможност да се извършват наблюдения и класификации на националното културно поведение. Комуникацията между отделни представители от една националност е специфична във вербално отношение с езика, който събеседниците използват и в невербално отношение с множество елементи (в това число кинестични, проксемични, вокални и цивилизационни). Ефективността на комуникацията между представители от различни националности винаги е била функция от доброто познаване на съответната култура, спецификите на поведението в невербално отношение, вложения в позата на тялото и жестовете смисъл, липсата на думи (наличие на паузи) и вокализацията на гласа при вербално общуване или по-точно казано от правилното разчитане на съвкупността от всички тези елементи, проявени в един определен момент. Спецификите на отделните култури са обект на наблюдения от редица автори с оглед на правилно транслиране на езика без думи или както го нарича Едуард Т. Хол (1959) – „тихият език“. Изследвайки поведението на животните, техните реакции и начинът, по който общуват по между си без думи Хол публикува синтезираните си наблюдения в своята книга „The Hidden Dimension“ (1966). На база на общенията за пространствено-териториалното значение на общуването при животинските видове, той разработва своята теория за отношението на хората към пространството като функция от гъстотата на населението и влиянието, което пространствата оказват върху човешкото поведение, общуване и социално взаимодействие. Той въвежда понятието „проксемика“ за да обясни „взаимосвързаните наблюдения и теории за използването от хората на пространството като специализирана проява на култура“. Аналогично на животинския свят, в света на хората има усещане за територия – лична, групова (обособена по елементи на сходство между членовете на групата), национална. Не е задължително територията да бъде обозначена с очертание бариера, макар да има примери за подобно териториално ограничение.

Териториално измерение

Границата на личната територия е невидима, но затова пък нейното нарушаване става повод за видими последствия. И обратното, начинът, по който взаимодействаме пространствено с другите и уважението, което проявяваме към индивидуалните нужди от пространство на другия, без да нарушаваме

зоната му на комфорт „могат да бъдат критични компоненти в ефективната комуникация“ (Richmond, McCroskey, Hickson, 2008, p. 126).

Лично пространство

Свързваме личното пространство първо и преди всичко със зоната си на комфорт. Това е територия, в която се чувстваме сигурни, защитени и спокойни. Нахлуването на друг човек в личното ни пространство провокира усещане за нарушена цялост, наличие на заплаха и нужда от защита. Границите на личното пространство са персонални. Границата на личното пространство на един човек не може да се счита за норма по отношение на границата на личното пространство на друг или други хора. Само в рамките на личното ни пространство е възможно докосване. Именно природата и значимостта на докосването правят пространството, в което е възможен допир, силно значимо и в този смисъл – лично. „Докосването е най-важния персонален опит от всички възможни сетивности.“ (Hall, 1966, p. 62). Всеки от нас има и използва определен брой заучени ситуационни персонални реакции, които се асоциират с индивидуалната ни нагласа за интимно, лично, социално и публично взаимодействие. Някои индивиди никога не успяват да развият индивидуалност до проява на нейната публична фаза. И обратното, много индивиди имат проблем да допуснат близост до себе си, т.е. да позволят взаимоотношения в интимна дистанция. Спецификата на посочения проблем е тясно свързана с обстоятелството, че личното усещане за граница на отделния индивид е проекция (най-често) на неговото несъзнавано. Вторият съществен белег на това пространство е, че то променя обема си.

Вариативност на пространствените граници

Е. Хол коментира вариативността на границата, която поставяме между допустимо (приятно, желано) и нежелано, допуснато по принуда докосване (основен белег, на което е силно доминиращия страх и усещането за заплаха) като анализира параметрите на двете категории докосване в контекста на межкултурните различия¹. Като пример посочва значимо по-високата толерантност към докосване, характерна за японците и хората от арабския свят, в сравнение с тази на жителите на Америка и Северна Европа. Независимо от културния модел, който човек е унаследил, познава и използва, той се отнася към личното си пространство ревностно и с претенция да не му бъде отнето. Своето околно лично пространство човек носи навсякъде със себе си

¹ Целите на тази статия не са свързани с обстоен преглед на всички межкултурни различия. Позоваваме се на тях само и единствено с цел да сравним дали в 20-те години на ХХІ век се наблюдава промяна в обичайната, типична нагласа, изменила ли се толерантността и какъв е знака на промяната.

и то представлява „най-неприкосновената форма на територия“ (Richmond, McCroskey, Hickson, 2008, p. 125). Обичайно личното пространство не се очертава. Неговите граници са невидими. Посредством предмети, с които се забикаляме в ежедневието си, ние волно или неволно не само, че очертаваме, но и свръх увеличаваме границите на личното си пространство. В „Nonverbal Behavior in Interpersonal Relations“ (Richmond, McCroskey, Hickson, 2008, p. 142) се обобщават наблюденията на Р. Гифорд и Б. О’Конър; Н. Мор, М. Хиксон и Д. Стакс; А. Мехрабиан и С. Диамант, че лица с висока потребност да притежават биха се приближили по-близо до партньорите, с които си взаимодействат. Хората с вътрешен локус на контрол установят по-тесни пространствени ориентации с непознати, отколкото тези, които са с външен локус на контрол. Липсата на потребност от голямо разстояние (т.е. зона на комфорт с близка дистанция между събеседниците) е характерна още за хора, които сами управляват живота си, хора – оторизирани с определени права и лица с висока самооценка. Склонни да сведат до минимум потребностите си от лично пространство са и екстровеитите (Richmond, McCroskey, Hickson, 2008, p. 141).

ФУНКЦИИ НА УПОТРЕБАТА НА ПРОСТРАНСТВОТО

Хол е автор на идеята за личното пространство като невидимото защитно поле, с което хората се обграждат когато са на публични места. За правилното разбиране на употребата на пространството като императив е важно да добавим уточнението, което прави Величко Руменчев за усещането за територия като сфера, а не като двуизмерно плоско поле (1994, с. 184). Пространството може да има и отбранителна функция. За защита от нахлуване и в условия на заплаха, проксемиката в нашето поведение се проявява като териториален императив по два основни начина: 1) за превенция на територията и 2) за защита реакция от опасността. С превантивна цел пространството става императивно чрез поставяне на „маркери“, „етикети“ (Richmond, McCroskey, Hickson, 2008, p. 131). От последващите снимки (1, 2 и 3) става видно приложението на маркерите в контекста на световната пандемична заплаха за живота и здравето на всички хора.

Снимка 1²

Снимка 2³

Това отстояние има за цел да редуцира възможността за близка дистанция, за да се избегне докосване, обмен на секрети (кихане, кашлица) или въздушен поток. Очевидно мерките за сигурност категоризират интимната дистанция като рискова. Приемлива вече е социалната дистанция и то в нейната най-близка фаза.

Снимка 3⁴

ПРОСТРАНСТВО И ФИКСИРАНОСТ

Като най-илюстративен пример за фиксиране на пространства Е. Хол (1966, pp. 101–106) посочва архитектурата (характерен стил, обеми, размери, дизайн, форма и визия на сградите) и вътрешното разпределение в тях. Този

² Източник: <https://www.weforum.org/agenda/2020/04/covid-19-in-pictures-this-is-what-social-distancing-looks-like/>.

³ Източник: <https://www.weforum.org/agenda/2020/04/coronavirus-social-distancing-how-long/>.

⁴ Източник: <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/coronavirus-latest-news-italy-man-circle-social-distancing-rome-a9399081.html>.

пример онагледява ярко потребностите и употребата на пространствените параметри, характерни общо за една култура и в частност за едно населено място (голям или малък град, село, вилно селище и пр.). Функционалното разпределение на един имот е фиксирано. Но вътрешното интериорно решение за всяко отделно помещение като обеми, цветове, форми и пр. подлежи на решение. То може да бъде променяно в съзвучие с потребностите на ползвателите. То се явява проявление на индивидуалното надграждане на „предкултурен“ и „културен“ слой, надградени върху първичните „вградени в генофонда“⁵ културни компоненти. И ако до XVIII век едно жилище в Европа и Америка не е било със строго определена фиксираност на функционалното предназначение на отделните помещения, то от XIX век насам ясно се очертава тенденцията за сепариране на пространството и фиксиране на неговата функционалност. Изтъкваме това обстоятелство за да забележим, че описаната по-горе тенденция създава предпоставки всеки отделен обитател на общото пространство да разполага със свое лично пространство, където да има свое лично преживяване, което не е задължително да бъде споделено с другите обитатели на дома.

Фиксирано пространство

В обема на един град се наблюдават други характеристики. Оформя се общ, характерен за селището модел, излъчване, които правят мястото разпознаваемо за неговите ползватели. На хората, които често пътуват се налага да сменят различни, често не лесни за разпознаване модели на фиксирано пространство. В културно еволюционен план актуални и важни за оцеляването и успешността на човека стават качества като: добра ориентация в пространството, капацитет за приемане и справяне с промяната, адаптивност и устойчивост на стрес. В ментално отношение за хората в XIX век е важно да свикнат да обработват нарастващо количество информация. През XX век информационният поток, който залива средностатистическия човек е не просто нарастващ, а многократно умножен. Стресът и гореспоменатите умения са станали многократно по-значими за оцеляването и качеството на живот на човека. По повод на фиксираните пространства, Е. Хол цитира думите на Чърчил: „ние оформяме нашите сгради, те оформят нас“ (Hall, 1966, p. 106). Понятието „полуфиксирано“ Е. Хол използва за да опише пространство, което е предназначено за ползване от по-голям брой хора, разпределението на което може да бъде променяно според конкретната ситуация и нужда. За да анализира спецификата на този тип пространства, Е. Хол привежда данните от изследване, направено в Канада от психолога Робърт Сомер. За изследването на проблема (намалената склонност към общуване на пациентите в една клиника) Р. Сомер избира кафетерията в болницата. Това общо за всички па-

⁵ От англ. езл in/racultural – прев. авт.

циенти пространство е обзаведено с маси с размери 90/180 см. Около всяка от масите могат да бъдат поставени до шест стола. След множество наблюдения на поведението на стоящите около масата пациенти, Р. Сомер установява тясна връзка между позициите, заети от хората около масата и тяхната склонност към общуване. Р. Сомер обобщава, че хората стоящи под ъгъл един до друг водят до шест пъти повече разговори, отколкото са склонни да имат тези, които стоят един срещу друг (по късия размер на масата) и два пъти повече от тези, които стоят един до друг (рамо до рамо).

Полуфиксирано пространство

Най-популярните места, където се събират по-големи групи от хора в нашето съвремие са кина, театри, концертни и оперни зали, заведения, чакални и коридори в болнични заведения, спирки на градския транспорт и самия градски транспорт. Нека разгледаме салоните за среща с изкуството (кино, театър, опера, балет, концерти). Лесно е да се разбере, че този тип пространства са фиксирани като разпределение на функциите и подредбата. Седящите места в тях са подредени в прави, успоредни редове. Това е така за да може очите на всички зрители да бъдат обърнати към сцената, т.е. към изкуството. Вторично по отношение на вниманието остава обстоятелството как тази подредба влияе върху склонността на зрителите да общуват помежду си. И защото една комуникация между зрителите би създала шум и би попречила за правилното възприемане на случващото се на сцената, резонно тя не е желана. В този смисъл, пространството е така употребено, че да постави зрителите стоящи един до друг, т.е. да е изпълнено условието зрителите да имат визуално добро възприятие за сцената и същевременно общуването между тях да бъде редуцирано до минимум. Причината да разгледаме едно такова фиксирано пространство в тази част на статията (говорейки за полуфиксирано пространство) е за да видим как едно фиксирано пространство при нужда може да бъде употребено като полуфиксирано.

Снимка 4⁶

⁶ Източник: <https://www.monitor.bg/bg/a/view/opakovaha-teatri-s-ogranichitelni-lenti-snimka-207109>.

По време на кризата, свързана с COVID-19, в периодите на липсващ или непълен локдаун кината и театрите в България и по света продължиха да посрещат зрители. Това обаче се случваше вече в съображение с националните мерки за сигурност, които бяха взети от правителството. Кината и театрите работеха с ограничен на 50 или на 30% капацитет (в зависимост от конкретната здравна ситуация и наложителните спрямо нея мерки).

Визуализация на социалната дистанция в кръглата зала на Театър „Оливие“.
Илюстрация: Национален британски театър

Снимка 5⁷

Както е видно от приложените снимки между всеки двама зрители в залата се оставяха две до три празни места. Между двама зрители имаше минимум 1,2 до 2 м отстояние. Това разстояние се възприе от любителите на изкуството като част от принудителните мерки за ограничаване на риска от заразата с вируса, които бяха приети и в този смисъл – неизбежни. Две са съществени обстоятелства, на които е редно тук да обърнем внимание.

1. Въведеното като задължително отстояние разделяше двама души дошли на кино, театър – заедно и ги поставяше принудително в невъзможност да общуват вербално помежду си. Визуалното им възприятие един за друг можеше да е частично възможно – само с периферното им зрение, освен ако не отклонят поглед от сцената. В резюме: срещата на тези хора с изкуството беше възможна само като лично, индивидуално и (почти) несподелено преживяване. Извън театралната зала, същите тези хора живеят заедно, споделят едно общо пространство, пътували са заедно в едно превозно средство (без значение дали кола или автобус), споделяли са едно общо термално пространство, в което тактилните усещания са били възможни и лесни. В залата за среща с изкуството те обаче са поставени в друга, различна ситуация, която асоциират с дискомфорт. Оттук произлиза и следващото, второ подред обстоятелство, на което бихме искали да обърнем внимание, а именно:

⁷ Източник: <https://www.ploshtadslaveikov.com/britanskiyat-natsionalen-teatar-otvaryanasred-vtorata-valna-na-kovid-19/>.

2. Спонтанната, нережисирана от обществото реакция на болшинството зрители в българските кино и театрални салони. В условията на рестриктивни мерки за ограничаване на разпространението на вируса, в залите отчетливо се виждаха два типа модели на поведение по отношение на пространството. Някои зрители стриктно спазваха въведените мерки, а други – без колебание отместваха поставените знаци за ограничаване на употребата на някои седалки и сядаха един до друг (не само по двама и трима, но и в по-голяма група от пет до шест човека).

Първото, посочено по-горе обстоятелство се явява външно по отношение на отделната личност. То показва какво е наложено като външни ограничения в поведението в съгласие с променените условия на средата. Второто коментирано обстоятелство е по-съществено от гледна точка на анализиранията тема, защото показва как отделните индивиди реагират на промените в нормите на поведение. Реакциите, тук са ясна индикация за наличието и степента на вътрешния локус на контрол на отделните субекти, силата на утвърдените модели и устойчивостта на създадените (формирани с времето) нагласи (дали, кога и защо) да допускаме (кого) в зоната на личното си пространство.

Нефиксираны пространства

Другият вид сравнително големи пространства, където се събират множество хора са спирките на обществения транспорт и самия обществен транспорт, както и чакалните в лечебните заведения. През изтеклата 2020 г. и през първите месеци на 2021 г. взетите в България мерки за ограничаване на разпространението на вируса в градския транспорт бяха много добре поднесени на пътниците с изключително добра информационна кампания, която уведомяваше хората, че е редно да пазят собственото си здраве и здравето на всеки друг около себе си като спазват дистанция от два метра (и носят предпазни маски на лицата си). В резултат, огромна част от потока хора, които обичайно използват градски транспорт като начин за придвижване избраха друг алтернативен начин или ползват превозните средства за градска мобилност спазваха дистанция и вземаха мерки за предпазване както на собственото си здраве, така и на здравето на околните. Улеснението за справяне със сложността на ситуацията в този тип публични пространства до голяма степен дойде и от взетите масово мерки (когато и където е възможно) хората да продължат да работят в домашни условия, т.е. от разстояние. Логично в условия на всеобща и нарастваща заплахата за здравето на всеки отделен човек, най-голямо стълпотворение на хора имаше в диагностичните центрове и болниците за лечение. Ситуацията, която се наблюдаваше там съвсем не може да бъде описана по начина, по който се разви ситуацията в градския транспорт. В болничните заведения се въведоха мерки за сигурност, но тяхното спазване беше значително затруднено от стичането на огромен поток хора с разнородни, реални и сома-

тизирани симптоми, хора – водени от желание да се диагностицират и лекуват спешно, нерядко провокирано само и единствено от усещането за заплаха и риск за живота им. Обръщаме особено внимание този вид полуфиксирано пространство, защото именно в него беше (и продължава да е) много важно обичайната употреба на пространството да претърпи спешна и важна промяна като се осигури дистанция между хората, непресичане на потока от пациенти с COVID-19 симптоматика с потока от пациенти с други симптоми. Обособиха се спешно така наречените COVID-19 отделения. Въведени бяха разделителни линии между входящ и изходящ поток от пациенти. Определени бяха отделни врати за вход и други такива за изход на болните. Контактът между тях и медицинския персонал беше опосредстван от множество и различни мерки, които сами по себе си занулиха в пълна степен възможността за телесен допир между лекар (мед. сестра) и пациент. Докосването (когато имаше такова) беше през ръкавица, със специално работно облекло, шлем и пр., които абсолютно (до 100%) редуцираха тактилните усещания на болните в следствие на докосването от лекаря. Нещо повече, контактите между медицинския персонал и пациентите в огромна част от случаите бяха сведени до само зрителни (като зрителното възприятие не включваше открити площи от тялото на лекаря, а лицата и на двете комуникиращи си страни биваха наполовина скрити зад маски, т.е. видими само в горната зона на очите и челото) и вербални. За общо термално пространство можеше да става дума само в чакалните и коридорите – препълнени с уплашени за здравето и живота си хора. И макар от Световната здравна организация (World Health Organization, 2021) да бяха препоръчани множество мерки, измежду които дистанция от минимум един метър между двама души, именно в здравната система, (т.е. там където беше най-нужно), примерите за неспазване на задължителното отстояние бяха мнозина. Макар че пространства, които в една култура може да са строго фиксирани, а в друга – полуфиксирани, в този (описан по-горе) случай сходствата между отделните културни модели бяха повече отколкото различията.

„Неформалните“ пространства са може би най-значими за индивида, защото включват разстоянията, поддържани при срещи с други хора (Hall, 1966, р. 112). В основната си част тези разстояния са извън осъзнаването. В това пространство най-често липсват ясно очертаващи форма и граници външни очертания. Именно тези пространства формират съществена част от културата както на всеки индивид, така и една националност. За описание на неформалното пространство В. Руменчев (1994, с. 173–177) използва понятието „нефиксирано пространство“. За такъв вид пространство е характерна нехомогенна аудитория. Залата позволява да бъде пренаредена в контекста на целите на общуване. В такъв тип пространство (освен ако не сме задали или обособили предварително логика на заемане) местата се заемат според реда на пристигане и предпочитанията на отделните участници.

ВИДОВЕ ПРОСТРАНСТВО СПОРЕД ВИДА УПОТРЕБА

Тактилно пространство

В текста дотук неколкократно споменахме понятието „тактилно пространство“. Нека да напомним какво имаме предвид когато говорим за интимна и какво визираме под социална дистанция в отношенията и разгледаме характеристиките на тактилното усещане в контекста на различните дистанции в отношенията. Едуард Хол разглежда две обстоятелства, които формират усещането на човека за пространство. Първото от тях е индивидуално и се явява опосредствано от причини, които могат да бъдат лесно диференцирани. Второто обстоятелство е, че „границите на всеки отделен човек започват и свършват с неговата кожа“ (Hall, 1966, p. 115). Бидейки телесния орган с най-голяма площ кожата на тялото е наситена с рецептори, които могат както да изразяват ясно различни невербални знаци, така и да разчитат правилно смисъла на други такива изпратени от лица, намиращи се в близката интимна зона и получени от реципиента. Разглеждайки тактилното пространство, (такова, в което е възможен допир) Е. Хол привежда множество примери за позицията на различни хора, занимаващи се с изкуство и хора с научни интереси по този въпрос. Майкъл Балинт (цит. по: Hall, 1966, p. 115) приема наличието на само два вида перцепция за света: едната, ориентирана към възприятие чрез докосване, а другата – към възприятие чрез виждане. Балинт вижда „ориентираните към докосване хора“ като „по-непосредствени и по-приятелски настроени отколкото ориентираните към зрението свят, в който пространството е приятелско, но е изпълнен с опасни и непредсказуеми предмети (хора)“. Мнението на Е. Хол (1966, p. 60) е, че именно перцепцията на Балинт за опознаване на света чрез докосване (силно характерна за децата) дава незабавни резултати и същевременно е много по-приятелска в сравнение с тази перцепция, която разчита на зрителното възприятие. В посока на още по-задълбочен анализ, Е. Хол привежда други примери, които онагледяват разликата между активното (когато докосваш) и пасивното (когато те докосват) докосване. Отчитайки факта, че усещаме допира със заобикалящия ни свят чрез рецепторите на кожата си и отдавайки необходимата значимост на докосването по принцип (и най-вече на активното докосване), можем да си дадем сметка „доколко то е важно за да може човек да се запази свързан със света, в който живее.“ (1966, p. 60).

Визуално пространство

По повод на визуалната перцепция за света Е. Хол многократно се позовава на работата на Джеймс Гибсон, който въвежда понятията „зрително поле“ и „визуален свят“. Визуалният свят е цялостна визия за света, създадена върху основата на зрителното поле и надградена многократно на

база на целия досегашен зрителен досег на индивида със света. Има тясна връзка между зрителното възприятие и знанието за движението на тялото (кинесика). Именно тази специфика на визуалното възприятие го прави субективно. Възприятието, което обозначихме с понятието „визуален свят“, по своята природа е синтетично, както и говоренето и разбирането на речта (Hall, 1966, p. 168). В този ред на мисли няма двама души на света, които да виждат едно и също нещо, наблюдавайки (по едно и също време, от един и същи ъгъл и пр.) определен предмет от действителността. *„Различието в перцепцията за света на двама души от една и съща култура е определено по-малко от различието в перцепцията на двама души от различна култура. Но все пак още е проблем.“* (Hall, 1966, p. 69). Мъжете и жените, както и народите от различни култури имат много на брой и значими по степен на важност различия в мисленето и ориентацията в пространството. Най-съществени за доброто визуално възприятие са физиологичните възможности на зрението, а те са различни в разнообразието от дистанции между гледащия и предмета (субекта) на неговото зрително възприятие. Без да навлизаме в подробности от физиологична гледка точка, които Е. Хол ясно описва, ще обърнем внимание на важното уточнение, че за качествено зрително възприятие е важно да има „стереоскопичност“ и „дълбочина“ (1966, p. 73) на зрението. Първото качество – стереоскопичност се явява условие за постигане на второто, сиреч стереоскопичното зрение дава дълбочина на визуалното възприятие. Другояче казано с увеличаване на дистанцията между наблюдаващия и наблюдаваното, зрителното поле на наблюдаващия нараства, но наблюдаваните предмети започват да се възприемат като двуизмерни, намалява и точността във възприятието по отношение на точните размери и пропорции на наблюдаваното по отношение на околния свят. За виждането на триизмерни обемни обекти е необходимо скъсяване на дистанцията между наблюдавания обект и наблюдаващия субект. Това разстояние е 4 до максимум 8 м (1966, p. 74).

Топлинно пространство

Най-кратко топлинното пространство, за което говори Е. Хол може да бъде описано като пространство, в което можем да почувстваме личната топлина на своя събеседник. При тази дистанция общуването може да е и без думи. Ако се употребяват думи, то те се изричат почти шепнешком. Казаното е предназначено само и единствено за близко стоящия, чиято телесна топлина усещаме осезаемо. Най-често при наличието на общо топлинно пространство между хората е налице и тактилно усещане (или поне възможност за такова). Е. Хол посочва, че границата между интимното и неинтимното разстояние се обуславя от един строго индивидуален показател и това е усещането за топлина на тялото.

На база на трите вида пространства по отношение на възможните в тях усещания, Е. Хол създава теоретичен модел с четири основни дистанции определящи вида на пространствените отношения. Параметрите на тези дистанции следва да се разглеждат като силно вариативни за различните култури. Те търпят изменения и в общ цивилизационен порядък.

ДИСТАНЦИИ ВЪВ ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА

Както вече многократно подчертахме, пространството се употребява първо и преди всичко за обособяване на територия. Тя може да бъде интимна, лична, социална и публична. Всяка от тези зони се състои от две различни фази – близка и далечна.

Интимна зона

Близка фаза: до 15 см. Интимната зона безпогрешно се разпознава като зона на най-голяма близост. При тази дистанция зрителното възприятие е силно редуцирано и ако го има (въобще), то е съсредоточено върху изключително малко зрително поле. В този смисъл е възможно ясно виждане на детайли в близък план. Изострени са възприятията за звук, мирис, топлина, докосване. Дистанционните рецептори са със значително намалена функционалност. Зрителното възприятие дава увеличено изображение в близък план. Силен е ефектът от усещането за топлината и възможността за допир на близко стоящия човек. Вокализацията на взаимоотношенията на тази дистанция е минимизирана до шепот. Изговаряните думи са предназначени само и единствено за близко стоящия.

Далечна фаза: 15–30 см. В тази фаза на интимното разстояние телата са в близост без да е (но може и да е) налично докосване. В зрителното поле основно попада лицето на близко стоящия човек. „Горната и долната част на лицето се възприемат като увеличени“ (Hall, 1966, p. 117). Зрителното възприятие на устните, зъбите и езика на другия е хиперболизирано (тези части на лицето се виждат като уголемени). Проявяваме стремеж към такава близост когато имаме желание и потребност (може да е и неосъзнато) да опознаем буквално по-отблизо другия човек. Търсена близост в такъв порядък в пространството се асоциира с желание за интимност. И обраното, да позволиш такава близост обикновено е резултат на избор, свързан с хора, които добре познаваш. Понякога се случва обаче, да попаднеш в такава близост с напълно непознати хора не по свое желание. Влизайки в асансьор можеш да се окажеш затворен в тясно пространство с други, непознати хора. В претърпан градски транспорт, подобно, неволно за нас самите, ни се налага да изтърпим такава нежелана близост. Ситуацията е свързана с дискомфорт, който се проявява като отчетливо видима скованост в позата на тялото, фокусиране на погледа

в пода, към стената или някъде далеч в пространството. Поставени в такава ситуация хората се стараят да не се докосват взаимно. В случай на неволно докосване, докоснатият най-често се чувства зле от осезаемото навлизане в личното му пространство. Неговото усещане за дискомфорт е силно субективно преживяване, което в значителна степен зависи от културата, в която е роден и възпитан конкретния човек. Хората от Близкия изток не се притесняват да бъдат докосвани и напротив – родените в Северните и Западните страни се нуждаят от по-голямо лично пространство.

Лична дистанция

Близка фаза: 30–45 см и далечна фаза: 45–76 см. От тази дистанция обектите и субектите са на една ръка разстояние. Зрителното поле включва част от тялото на събеседника. Подробностите от външния вид на другия човек все още са ясно видими. Обемите са без промяна. Нивото на гласа е умерено. Телесната температура на другия човек не се усеща. „Лична дистанция“ е термин първо използван от Хайни Хедигер – швейцарски зоолог, автор на концепцията за пространствените граници при животните. Хедигер през 1954 г. въвежда понятията „дистанция с готовност за полет“, „критична дистанция“, „лична дистанция“, „социална дистанция“. За т.нар. от него „в готовност за полет“ зона е характерна общата нагласа „да се спасиш, да избягаш“ или „дистанция с готовност за бягство“. Това е зона, в която ако един животински вид се почувства застрашен от друг животински вид или човек и първичната му реакция ще бъде да избяга (или да отлети). Това е зоната на бягството. Тя е свързана осезаемо с инстинкта за самосъхранение. „Критична дистанция“ е параметър, в който животинският вид не усеща заплахата за живота си от други биологични видове, но нарушаването на този параметър автоматично би довело до инстинктивна реакция за самосъхранение и бягство. Х. Хедигер говори и за т.нар. „предупредително разстояние“. Това е дистанцията, която един животински вид позволява, нарушаването на която предизвиква обща промяна в поведението му – изявена с напрегната поза на тялото, изострени сетива и готовност да премине към защитна поведенческа реакция. Видно от описаното, още през 60-те години на миналия век за общите нагласи на животинските видове е установено, че е уместно да се използват описателни термини като „дистанция с готовност за бягство“, „предупредителна дистанция“. Дали и доколко обаче може да се говори за аналогия в поведенческите модели на животинските видове (наблюдавани от Х. Хедигер още през 60-те години на миналия век) с тези на човека през XXI век? Защо защитното поведение, характерно за животните става все по-забележимо при хората? Какво провокира промени в начина, по който човека (като биологичен вид) се отнася към пространството и го употребява? Описаните по-горе пространствени категории от Х. Хедигер, ясно корелират с инстинктите за самосъхранение,

защитните реакции и усещането за заплаха за живота. Какво ни дава основание да твърдим, че в описателните характеристики на тези понятия, днес в ХХІ век, забелязваме елементи от човешките реакции и модели на поведение? За да отговорим на този въпрос ще обърнем още внимание на обяснението в теорията на Е. Хол за компонентите в проксемичното отношение на човека към пространството.

Социална дистанция

Близка фаза: 1.2–2.13 м. Там, където завършва далечната фаза на личната дистанция и започва близката дистанция на социалната дистанция, се проследява борбата на маркера „граница на зоната на доминация“ (Hall, 1966, p. 121). Това е обичайната дистанция, която ползваме в бизнеса с хора, с които се познаваме и работим. Когато двама души стоят на такова разстояние един от друг е резонно и двамата да са седнали или изправени. Ако единият от тях е седнал, а другият стои изправен до него на такова разстояние, изправеният се възприема като доминиращ във взаимоотношенията. За владеещите това знание заемането на такава позиция може да бъде ефективен инструмент за демонстриране на йерархия, бизнес статус и власт.

Далечна фаза: 2.13–4 м е фаза за по-формални бизнес отношения. Взаимодействието и общуването в тази дистанция е делово, но формализирано. Различни предмети (бюра, заседателни маси, столове) тук се използват като атрибут за осигуряване на дистанцията. Мебелите могат да бъдат със завишени размери като размерът им нараства право пропорционално на търсения или заявен чрез тях статус.

Публична дистанция

Близка фаза: 6–7.6 м. Минималният размер на тази дистанция очертава окръжност (с радиус 6 м), в която индивидът може да реагира уклончиво или защитно, ако се почувства застрашен. Това е отстоянието, подходящо за публични събития на закрито, в които един оратор излага теза, позиция по определен въпрос пред своята аудитория. Гласът е силен, но не в пълен обем.

Приложеният снимков материал (виж сн. 6 и 7) онагледява употребата на близката фаза в публичната дистанция. Първият кадър е от предизборния дебат на Доналд Тръмп с Джо Байден. Вторият кадър документира деня, в който германският канцлер Ангела Меркел обявява пред управляващите отделните щати програма от девет мерки за справяне с кризата. И в двата кадъра се вижда ясно, че е спазена мярката за задължителна и достатъчна дистанция между говорещия и аудиторията (сн. 6) и между двамата оратори в студиото (сн. 7). И в двата случая говорещите публични лица са без маска на лицето, защото *„значението на лицевото изражение намалява пропорционално на*

увеличаване на разстоянието и изисква компенсация – интонационна и предимно с жестове“ (Руменчев, 1994, с. 177). В конкретните случаи липсата на маска на лицата на ораторите би могла да се трактува и като белег за социален статус на сниманите лица. Тъй като и двата кадъра са достигнали до нас чрез видео излъчване в телевизионен репортаж е резонно да обърнем внимание на анализа, който В. Руменчев прави разглеждайки казуса за близките и далечните планове в телевизионните публични изяви, диференцирайки същинската и несъщинска индиректна комуникация.

„Умелото ползване на плановете, всъщност променящи разстоянията между общуващите, при отлично познаване на нагласите на аудиторията, определено може да постигне чудеса в манипулативно направление.“ (Руменчев, 1994, с. 176).

Снимка 6⁸

Снимка 7⁹

Далечна фаза: 7.6 м и повече. В този периметър най-често се случват публични събития на открити пространства. При изяви на важни публични лица, дистанцията между тях и аудиторията е минимум 9 м.

ОБОБЩЕНИЕ

В своя труд „The Hidden Dimension“ (1965) Е. Хол констатира три компонента в проксемичното поведение на човека. Първият, „вграден в генофонда“ слой е най-древен и първичен. Той се корени именно в еволюционното развитие на биологичните видове. В този слой ясно се вижда сходството в отношението на човека и на животинските видове (въобще) към пространството. Бидейки темпорално първичен и древен, този слой се асоциира с инстинктите и с несъзнаваното поведение. Над него се надгражда втори слой, който е свързан с физиологичния капацитет за възприятие. Значими образуващи този

⁸ Източник: <https://www.dw.com/en/what-are-germanys-new-coronavirus-social-distancing-rules/a-52881742>.

⁹ Източник: <https://segabg.com/hot/category-foreign-country/povedeniето-na-trump-i-baydun-nalozhi-promeni-televizionniya-debat>.

слой фактори са термалното, тактилното и обонятелното усещане. Тези три типа усещания формират настоящото, пряко, не опосредствано преживяване на индивида за действителността. За този слой Хол употребява понятието „предкултурен“. Третият – културен слой е най-важен от гледна точка на нашите академични интереси към темата. Това е „нивото, на което са направени най-много наблюдения на проксемиката“ (1966, с. 101) в човешките взаимоотношения.

Разгледахме трите компонента в проксемиката на поведение на човека (като биологичен вид) в 20-те години на ХХІ век. Анализът ни показва видимо изтъняване на най-горния, културен слой. А културният слой се поражда в социума. Негов основен конструкт е наличието на общуване. Насърчавайки социална дистанция (използваме термина в смисъла, в който се използва масово през 2020 и 2021 г.) и други ограничителни мерки, на практика ние редуцираме рязко възможностите за реално общуване и жив социален контакт. Изтъняването на горния слой, който подобно на черупка пази и защитава уязвимата вътрешна човешка природа е оголило междинния среден слой (описан по-горе) съставен от настоящите възприятия на индивида и е позволило на тези силно сензитивно възприемани усещания да контактуват с базовото равнище, на което всяка заплаха се усеща като угроза за живота. Предизвиканата реакция (логична и обяснима) е инстинктивна и защитна. В отговор на нарастващото усещане за заплаха, човекът в ХХІ век реагира с промяна в своето отношение към пространството и начина, по който го ползва. Реакцията е спешна и важна (нетърпяща отлагане). Този тип риск не е предварително прогнозиран. Мерки за недопускане на такъв риск не са нито предвидени. Единствената възможна реакция е постфактум.

В условията на силно редуцирано реално, живо общуване (в последните две години), човекът (като биологичен вид) е отстъпил крачка назад от културното равнище на своята проксемика и се е върнал към по-древния в исторически план, първичен слой (който има своите корени в еволюционен план и е свързан с първичните инстинкти и несъзнаваните реакции). Отношението на съвременния човек към пространството е променено. Размиват се очертанията на познатите досега, въведени от Е. Хол четири дистанции в пространствените отношения. Следва да се отчете наличието на една нова – пета дистанция – „дистанцията на сигурността“. Доколкото нейното съществуване е обусловено от нарастващото усещане за заплаха за живота на човека, тя се явява конструкт – променящ наличните взаимоотношения между хората и причинно обстоятелство, задаващо нови параметри при изграждането на нови между човешки отношения.

В рамките на изключително кратък период от две години във вербалната комуникация (на всеки език) зачестява употребата на думи, чиито смисъл прераства съзнанието към мисли, свързани с нарастваща заплаха, риск за здраве-

то, угроза за живота, страхове и множество други негативни емоции. Думите, предават нарастващото усещане за опасност. Това усещане видимо променя невербалната комуникация във всяка отделна страна и националност. Влиянието на културните различия е минималистично. Познатите до момента утвърдени модели на употреба на пространството от човека можеха да бъдат разглеждани като носещи общи характеристики, но бяха силно различими в отделните културни диапазони. В 20-те години на ХХI век, проксемичният елемент на невербалната култура на човека вече може да бъде определен като в голяма степен – унифициран. Значимостта му от конкретна национална култура се обезличава и отстъпва място на новите елементи, формиращи отношението към пространството, елементи, които не са обусловени от конкретна национална култура. В общ план може да се каже, че се формира нов, общ (важач за почти всички националности и народи) проксемичен модел в живота на хората. Отличителните белези на поведението в отделните култури вече се свежда до степен на дисциплинираност при спазване на мерките за редуция на здравния риск. В контекста на наложените промени в социалните контакти и реалното общуване се наложиха осезаеми промени и в начина, по който употребяваме пространството. Изключително рязко се редуцира броят на хората, които вече допускаме в разширената си интимна зона. Препоръчителната минимална дистанция между хората извън дома стана 2 м. Въведени бяха мерки за носене на маска на лицето на публично място. Носенето на маска върху лицето има безспорна рефлексия върху невербалното изразяване и междуличностната комуникация.

В някои държави въведените рестриктивни мерки бяха още по-строги. Вследствие на тях се редуцираха осезаемо всички социални контакти извън дома. Елементите на рязката, неочаквана и непредсказуема промяна, на която бяхме подложени едновременно всички хора по света промениха базови правила на живот и норми на поведение. Устойчиви във времето модели, слабо зависими от междукултурните различия се разрушиха и отстъпиха място за нови такива. Обичайното, възприемано досега за нормално, реално, живо общуване рязко бе подменено с новото, наложило се като единствено актуално – аудио или визуално, телефонно или виртуално, заместително вербално и невербално общуване. В общ план, характерните за човешкото общуване модели, осезаемо и бързо се променят. За да отиде при хората и света, за да се докосне до изкуството (кино, театър, опера, балет или др.), за да се види с друг човек или хора, отделният индивид вече не се нуждае от предишните важни ресурси. Всичко, което му е нужно вече е събрано в едно устройство, снабдено с интернет.

Дори и тези, които не ползват понятието проксемика в ежедневието си, използват ежедневно и многократно пространството в удовлетворение на своите нужди и потребности. Дори и да не е целенасочено, нашето невербално поведение предава информация на хората, с които общуваме и обратното

(независимо дали регистрираме този факт или не), ние получаваме информация от „тихия език“ на тялото на всеки с когото общуваме. Без да си даваме сметка, ние повтаряме невербални модели, които сме заучили от нашите родители. Нашите деца ще повтарят моделите, които са видели от нас. И ако нашите деца (родени през 90-те години на ХХ век) са видели и запомнили поне някаква част от познатото досега невербално проявление на човешките взаимоотношения, то децата родени през ХХІ век вече нямат този шанс да се ползват от натрупаното в невербално културно отношение знание и опит. Тяхното „нормално“ ще се базира на нещо, което за нас все още трудно се поддава на разбиране, анализ и дефиниране.

Тази статия, разбира се, нито би могла, нито има претенцията да достигне до дефиниция за новото нормално. Тя има за цел да обърне внимание на академично изкушения читател, че в научното разбиране за проксемика вече следва да се мисли и говори за една нова, пета дистанция в отношенията спрямо пространството. Нейните параметри варират в границите на тясната зона на социалната дистанция, т.е. очертават параметрите на лимита на доминация (Hall, 1966, p. 121) и сами по себе си представляват нова по своята природа употреба на пространството, в която изолацията от света се превръща в норма. Като корелираща със страх, заплахата, угроза за живота и пр., тази дистанция сама по себе си представлява отстъпване от цивилизационното развитие на човечеството назад в посока връщане към първичните еволюционни модели. Смесово тя кореспондира със смисъла, който Хадигер влага в „полет, предупреждение и разстояние за бягство“¹⁰. От какво е бягал съвременния човек и дали е успял да се спаси, вярваме, че ще е тема за множество предстоящи философски размишления.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Руменчев, В.** (1994). *Реторически класификации*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“. [Rumenchev, V. (1994). *Retoricheski klasifikatsii*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Hall, Edward T.** (1959). *The Silent Language*. Garden City, N.Y.: Doubleday.
- Hall, Edward T.** (1966). *The Hidden Dimension*. Reprint. Originally published. Garden City, N.Y.: Doubleday.
- Richmond, Virginia, McCroskey, James C., Hickson, Mark** (2008). *Nonverbal Behavior in Interpersonal Relations*. 6 ed. Boston: Pearson/Allyn and Bacon.
- World Health Organization** (2021). *Advice for the public: Coronavirus disease (COVID-19)* [online] last updated on 1 October 2021 [accessed 10 November 2021]. Available at: <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/advice-for-public>.

¹⁰ От англ.ез. „flight, alert and escape distance“ (прев. авт.).

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 5, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 5, 2020

РАННАТА КРИТИЧЕСКА ТЕОРИЯ НА ХОРКХАЙМЕР: СОЦИАЛЕН КОНТЕКСТ НА ЗНАНИЕТО

МЕГИ НИКОЛАЕВА ПОПОВА

Анотация. Идеята на тази статия е да представи ранната теория на Макс Хоркхаймер по отношение на темата за социалния контекст на знанието. Тази тема изисква проследяване на други основни теми и мотиви за критическата теория и в случая – на ранната теория на Хоркхаймер като: отношението между наука и култура, проследяване на употребите и преработките на класическата Марксова теория и подход, разликите между традиционна и критическа теория. Целта ни е да проследим трансформацията на самите критически подходи от Маркс до класическата критическа теория на Франкфуртската школа. Предложен е контекстуалистки подход, тъй като основното най-общо нещо, което критическите подходи правят е определен вид контекстуализация, и в този смисъл е любопитно да се проследи трансформацията на типовете контекстуализиране в критическите подходи. Тези теория взема като основа социалния контекст, в случая – на знанието и теориите. Въведена е и темата за нормативността в рамките на критическата теория на Хоркхаймер.

Ключови думи: критическа теория; контекст; теория; практика; трансформация; знание; идеология; Франкфуртската школа.

HORKHEIMER'S EARLY CRITICAL THEORY:
THE SOCIAL CONTEXT OF KNOWLEDGE

Megi Nikolaeva Popova

Abstract. The idea of this article is to present the early theory of Max Horkheimer in regard to the topic of the social context of knowledge. This topic requires taking into account other major topics and motives of critical theory, and in this case – Horkheimer's early theory, such as the relationship between nature and culture, tracing the usage and the transformations of classical Marxian theory and approach, and the differences between traditional and critical theory. This article aims

to explain the transformation of the critical approaches from Marx to the classical critical theory of the Frankfurt school. Within the article, I present a contextual approach because the main and broadest contribution of the critical theories is a certain type of contextualization; in this case, it is worth tracing the transformation of the types of contextualizing within critical approaches. This theory takes as a ground the social context and in this particular case: of theories and knowledge. In this article, the topic of normativity within Horkheimer's critical theory is introduced.

Keywords: critical theory; context; theory; practise; transformation; knowledge; ideology; The Frankfurt School.

УВОД

Ранната критическа теория на Макс Хоркхаймер се помества в интервала между 30-те и 40-те години на ХХ век, като първоначално той нарича своята теория „материализъм“. Ако критиката на Карл Маркс е обърната главно срещу немския идеализъм като философска теория и към политическата икономика като наука, то основният обект на критика на Хоркхаймер ще бъде Просвещението и най-вече позитивизма като крайна форма, последвала и имаща основанията си в този „проект“. Хоркхаймер дори на много места дава за пример немския идеализъм като теория с правилен подход, но погрешно съдържание (Horkheimer, 2002, p. 32): диалектически подход, който сменя бинарните противоречия между теория и практика, субект и обект, субект и общност и т.н., но представя всичко това от идеалистка позиция, което впрочем е и основната критика на Маркс към немския идеализъм.

По отношение на знанието и теориите в частност Хоркхаймер разработва последователна и системна критика срещу позитивизма и емпиризма и от друга страна срещу метафизиката; той дори приписва на емпиризма и позитивизма метафизически характер, където може да се каже, че двете привидно разнопосочни полета на критика се засрещат. Тази критика от страна на Хоркхаймер може да се обобщи като **критика в липсата на контекстуално „съзнание“ и подход:** критика към абсолютизма, като остатък от Просвещението в позитивизма и от друга страна към неразбирането на зависимостта между културния контекст (с всичките му аспекти) и между това, което емпиристите наричат „факти“. Хоркхаймер привижда идеологическо отношение в тези подходи към знанието. Преодоляването на идеологическото разделение между теория и практика ще бъде ключ към разбирането на целия критически подход, който в основата си е контекстуалистки: вземат се предвид социалните условия за проява и/или съществуване; по-скоро това е подход: към изследването на дадено нещо се подхожда като се вземат под внимание основно социалните условия (които са вид културни условия) за проява или съществуване: това е социалният контекст.

Така подходът на Хоркхаймер към знанието може да се проследи на две нива, две функции или степени на приложение на критическия подход: де-

скриптивно, което описва статуквото – как функционира и как се легитимира знанието в настоящия контекст (как се проявява и съществува), в настоящите социални условия; и второ – на нормативно ниво: това е критическата теория, която той предлага; това е резултатът в хода на самата употреба на критически подход: разфетишизиране на определени методи и съдържания на знанието, посочване на идеологията и разкриване на предпоставките, разкриване на нормативността на знанието, разкриване на зависимостта на системите едни от други.

КРИТИКА НА МЕТАФИЗИКАТА, ПОЗИТИВИЗМА И ЕМПИРИЗМА

Може да се забележи, че в по-ранните си текстове критиката на Хоркхаймер е по-скоро обърната срещу метафизиката и Просвещението като културна „идеология“, в която Хоркхаймер привижда метафизически остатъци, свързани с тотализиращата и абсолютизиращата основа и последствия от този светогледен модел. Всъщност за Хоркхаймер и метафизиката и науката в тогавашния и вид са идеологически (Horkheimer, 2002, p. 7), като за него идеологията не е в съдържанието на тези теории и знание, както беше при Маркс, а в тяхната функция: това, че определено знание може да функционира идеологически, тоест да функционира легитимиращо определено статукво на определени класови интереси, които са икономически обусловени, но представящи ги като нядконткстуални и универсални, както е при Маркс.

Критиката към метафизиката е критика и разкриване на скритата афирмативност на това знание, имащо метафизически основания, но представящо се като позитивистично в най-крайните си форми. В по-късните си съчинения се забелязва как критиката е по-скоро изместена към позитивизма и емпиризма, които според Хоркхаймер се оновават на капиталистическа идеология. В по-късните му съчинения имплицитно може да се види как нормативността в теориите и знанието са по-скоро поставени като неизбежни и затова той експлицитно посочва връзката между знание (теории) и социалната им функция: това дали знанието функционира като легитимирано от една страна от идеологията, и от друга – легитимиращо тази идеология, или знанието трябва да има критическа функция, която в социалната сфера може да изпълнява трансформативна роля. Чрез критическият подход Хоркхаймер обяснява знанието не релативистично, като противопоставено на абсолютно и универсално, а обратно: като продукт на определен социален контекст, но който продукт може да се превърне сам по себе си в продуктивна (производителна) сила и част от контекста (Horkheimer, 2002, p. 35).

В по-ранните си текстове Хоркхаймер критикува например „материализма от традиционен тип“, „емпиризма от традиционен тип“ и т.н., като на тези „стари“ и погрешни според него подходи, той предлага техни „подобвени вер-

сии“: може да се каже, че той **контекстуализира тези подходи**. В по-късните си текстове той е по-радикален в критиките си към позитивизма и емпиризма и подходът му от все пак контекстуализирано научен се превръща в по-радикално критически. Любопитно е, че такава тенденция може да се види и при Фуко: от археологическия му подход в „Археология на знанието“, където предпочита да описва различни дискурсивни контексти (епистеми) „отвън“ като изследовател, не нормативно и без да привиква връзки и зависимости между различните епистеми и парадигми, а само да описва практики и тенденции, защото иначе обратното би произвело „тотализиращ разказ“; дори в „Археология на знанието“ Фуко описва себе си донякъде шеговито като емпирик; в по-късния си период Фуко преосмисля този дистанциран подход и го заменя с генеалогичния, който в основата си има за цел да проследи историческите основания за нещо, което автоматично има разфетишизираща роля.

В текста си от 1933 г. „Материализъм и метафизика“, като един от по-ранните му текстове, Хоркхаймер разяснява материалисткия подход, който използва, за да изпълни „проекта“ си за критика на метафизиката по-генерално от една страна, и емпиризма и позитивизма в науката като по-скоро социално функциониращи идеологии за това какво трябва да представляват теориите и знанието като цяло. Това разяснение може да бъде приложено към материализма на Маркс, имайки предвид, че това е марксистки подход, тоест вземащ предвид най-вече социалния контекст (на съществуване и проява на нещата). Хоркхаймер настоява, че материализмът, който той използва не е материализъм от метафизически тип: такъв, който полага материята като фундамент на реалността или като понятие, чрез което се обяснява, защото такъв материализъм също би изключил контекста като условие за съществуване, би бил тотализиращ и универсализиращ. Материализмът, който има предвид „не е обвързан с определено понятие за материя“ (Horkheimer 2002, p. 35), защото това би превърнало теорията в некритическа, тоест такава, която полага определени контекстуални съдържания като универсални. За Хоркхаймер материализмът като теория няма универсалистски претенции и търсения, а „се съборазява“ със социалния контекст (Horkheimer, 2002, p. 21), но в същото време има за цел да критикува този контекст. Под „материализъм“ Хоркхаймер разбира теорията, която полага социално-икономическите условия като „база“, основа, чрез която да се обяснява; този социално-икономически контекст представлява практики, които са материални, с което не се има предвид, че са „природни“ или естествени, а точно обратното; материалното не е природно, а културно в този вид материализъм; по-скоро се твърди, че самото полагане на нещо като природно, а значи и естествено, е идеологическо. В този смисъл „материализъм“ може да се преведе като *социален контекстуализъм*.

Заглавието на този текст [„Материализъм и метафизика“] оставя първоначално впечатление, че Хоркхаймер ще критикува основно метафизиката,

използвайки социално контекстуалния подход на материализма, който използва, но основно критиката е насочена срещу емпиризма и позитивизма. Донякъде двете критики се засрещат, както беше казано: метафизиката бива критикувана в това, че е абсолютизираща и универсализираща теория, която не си дава сметка за социално-икономическия контекст на своята генеалогия и на това, за което говори, а една от линиите на критика към емпиризма и позитивизма е, че използват като предпоставка разделението между „реалност“ и теория, между обект и описание, между „факти“ или експериментални данни и теория: *„Нейните понятия [на науката] със сигурност са зависими от техните обекти, но в същото време те са обусловени от субективните фактори в изследването, от използваните методи и от пътищата, поети от теоретичните интереси на учения“* (Horkheimer, 2002, р. 28). Според него в науката знание и реалност никога не могат да бъдат отделени едно от друго; има се предвид това, че дори практически достъпът ни до реалността не е освободен от културен контекст, който се трансформира. Не само теориите са културно обусловени, но и научните практики, а и самото това разделение е резултат на някакъв исторически възникнал феномен според Хоркхаймер (Horkheimer, 2002, р. 4). Той мисли тази зависимост между обект и субект на знанието двупосочно, диалектически: *„в това, което наричаме обективно, действат субективни фактори; и в това, което наричаме субективно действат обективни фактори“* (Horkheimer, 2002, р. 29). Този възглед е материализъмът, според който културата, това, което се нарича социално, не е продукт само на някаква колективна свободна воля, а и на чистата материалност на заварения контекст, както и че (за нас) никога не може да има чиста обективност.

Тук може да се отбележи, че подобен възглед, що се отнася до историята, е донякъде тривиален за историческия материализъм на един марксист. Тази позиция¹ е ясно заявена още от Маркс в „Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт“. Нетривиалното и новото в случая е, че Хоркхаймер говори за научната практика и прилага този социално-исторически подход към науката: процедурите по изследване и производство на научно знание включват теоретични и практически действия, които самите те са културен продукт, тоест социален и исторически. В този смисъл разделението между теория и експеримент, при което в експеримента се достига до някакви обективни „факти“ и „данни“ е силно критикувано от Хоркхаймер като подход в емпиризма, именно защото експериментът и резултатът от експеримента са обявени за обективни, като се пропуска това, че напротив – експериментът е практика, което означава, че е продукт на културата.

¹ Диалектичното разбиране за историята: *„Хората сами правят своята история, но те я правят не произволно, не при избрани от самите тях, а при непосредствено заварени, дадени и наследени обстоятелства.“* (Маркс, Енгелс, 1959, с. 117).

Общото между метафизиката, емпиризма и позитивизма според Хоркхаймер е, че са „традиционни теории“: теории, които не използват социалния контекст като ограничаващ валидността на теориите, или като условие за функциониране и поява на самите теории и практики. На много места в текстовете си Хоркхаймер казва, че знанието се основава в действията и практиките в определен социален контекст и има своите условия на валидност и критикува претенциите за абсолютно знание на традиционните теории (Horkheimer, 2002, p. 27). Също както Маркс, за разлика от други подходи, които се приемат за материалистки, Хоркхаймер няма за цел да прави редуции: да редуцира теорията до практика, мисленето до действие, субективното до обективно, а има за цел да представи, теория, в която да покаже диалектичкото отношение между такива полета, които в **традицията** са приети за противоположни; задачата на критическата теория е да предотврати самостоятелното отделяне и отдалечаване на тези сфери; той казва, че материализмът не иска да се откаже от това да включи мисленето в теорията си, а да го разглежда не абсолютистки, както идеализмът прави, а контекстуално: в определен период в определен културен контекст (Horkheimer, 2002, p. 32).

Отношението на Хоркхаймер към знанието се извежда от поставянето на въпроса от една страна за метафизиката като някакъв вид традиционно знание и идеология, привидно най-вече в немския идеализъм в крайна форма, и от друга страна в обсъждането на емпиризма и позитивизма като теории и „идеологии“ в науката, които имат началото си в Просвещението. Това са два типа метаразкази – единият научен и социален, а другият философски и донякъде залазващ, които задават определен тип правила и процедури по легитимация на конкретни съдържания на знанието, като и двата са тотализиращи и универсализиращи; според Хоркхаймер позитивизмът и емпиризмът, които противопоставят субективно и обективно, теория и практика и т.н., имат своите социални, дори класови основания (Horkheimer, 2002, p. 157).

Поставянето на въпроса за знанието (теориите, идеите, и т.н.) при Хоркхаймер е сходно с разбирането на Маркс и представлява продължение на този тип критически анализ на епистемологически въпроси; той експлицитно заявява, че в рамките на критическите теории „самото знание се оказва, че е исторически феномен“. (Horkheimer, 2002, p. 31) Хоркхаймер критикува като догматични кумулативният и прогресисткият възглед за знанието, обвързвайки ги с позитивизма, които теории почиват на разделението между „явление“ и „нещо само по себе си“, субективно и обективно, общо: между природа и култура; сякаш обективното и обектът на знанието са някаква фиксирана „природа“, която трябва да бъде изследвана и опозната от „културната“ научна практика и има някакво приближаване към тази цел за постигане на най-„истинно“ знание за тази реалност; такъв възглед за Хоркхаймер е идеологически и появата му също трябва да се разглежда през неговия исторически контекст.

В есето си от 1937 г. „Последната атака срещу метафизиката“ критиките на Хоркхаймер са също основно насочени срещу емпиризма и позитивизма като тогавашната „идеология“, метаразказ на науката. Любопитно е, че обектите на критика и донякъде оценката на Хоркхаймер и Хусерл в „Кризата на Европейските науки и трансценденталната феноменология“ се припокриват и Хоркхаймер дори отбелязва това в есето си в една бележка под линия, в която казва, че е чул за книгата на Хусерл (от 1936 г.), чиито идеи са до голяма степен сходни с неговата критика, но отбелязва, че е успял да се запознае с нея едва по-късно (Horkheimer, 1937, p. 17). И двамата критикуват емпиризма и позитивизма и споделят притеснението, че науката и знанието по-общо се намират в състояние на криза. Разликата е, че причините за това, посланията и възгледа за бъдещето и изхода за Хоркхаймер имат социално-политически характер; решението на Хоркхаймер е критическата теория и отношение.

Тъй като в текстовете си Хоркхаймер критикува статуквото на науката в условията на късния (за тогава) капитализъм, в този текст той прививда идеология в позитивизма и емпиризма като метаразкази на науката и на обществото, имаща за цел да легитимира господстващите икономически сили; също така идентифицирането на цялото знание с този тип научно знание има за цел според Хоркхаймер да утвърди статуквото; също така този тип теории, основаващи се на изброените бинарни опозиции изпълняват функцията да легитимират установения ред като естествен (Horkheimer, 2002, p. 179).

ТРАДИЦИОННА И КРИТИЧЕСКА ТЕОРИЯ

В текста си от 1937 г. *Традиционна и критическа теория* Хоркхаймер представя или по-скоро обобщава вече използваната от него критическа теория, която, както беше казано, има своите основания главно във философията на Маркс, но и съчетава влияния от други теоретични нишки като например: социологията, диалектическия подход на немския идеализъм, романтизма и др.; това е отбелязано от Крейг Калхун в „Критическа социална теория“ (2003, с. 42), както и от други изследователи на критическата теория и марксизмите.

Тук подходът в критическата теория ще бъде представен по отношение на знанието, което според критическата теория на Хоркхаймер трябва да бъде разглеждано като продукт на своя социален и исторически контекст, както беше отбелязано. Критическата теория прави възможно да се скъса с всеки опит за универсализация и абсолютизиране на дадени положения, които в даден контекст функционират като знание. За Хоркхаймер това е начинът на функциониране на традиционните теории: метафизиката, позитивизма, емпиризма, натурализма и т.н., и за него този начин на функциониране е идеологически. Тъй като в критическата теория подходът включва това знанието да се изследва в неговите контекстуални (исторически, социални, политически и т.н.) основа-

ния, то това означава да се скъса също и с исторически продуцираното разделение между социална практика и теория. Това отваря възможност да се мислят други възможни положения на нещата освен настоящето. Залозите в критическия подход на Маркс важат и за класическата критическа теория на Хоркхаймер: че тя има за цел да разфетишизира определени теоретични съдържания и светогледи, които като идеологически апарати имат за цел да запазят и да легитимират статуквото, представяйки го за надконтекстуално и независимо от социалните условия и че то е исторически продукт. Разделението между природа и култура в класическите теории на модерността има същата идеологическа функция: да утвърди едни положения на нещата, включително знанието, като нещо естествено, а оттам и неподлежащо на трансформация. Основната критика, що се отнася до знанието към традиционните теории на Хоркхаймер е, че то се представя за надконтекстуално: според него знанието е не само произведено в определени исторически условия, но и то е приложимо в ограничени от контекста условия; в същото време знанието може да „бъде производителна сила“, да създава нов „ред“, а не само да действа легитимиращо. Критическата теория прави възможно знанието да послужи за трансформация, за еманципация, докато традиционната теория легитимира това статукво.

За Хоркхаймер онова, което легитимира знанието се намира в социалния контекст, в който то е продуцирано под формата на някаква хипотеза или твърдение: тези съдържания, които все още не функционират като знание не се самолегитимират поради някакви „вътрешни“ основания. За да илюстрира това, Хоркхаймер дава пример с теорията на Коперник в астрономията: според него смяната на теоретичния модел е станала не поради някакви по-добри свойства на самата теория, а поради историческите условия на самата епоха; тази теория е била легитимирана според него в един по-широк контекст на метаразказ, на научна парадигма – „механистичното мислене“, извън теоретичните рамки, на което такава промяна не би била възможна (Horkheimer, 2002, p. 195). Този локална научна теория от своя страна се легитимира в рамките на по-обща социална парадигма или идеология, която за Хоркхаймер, като основаващ критическата си теория на марксисткия тип материализъм, се легитимира от социално-икономическия контекст; разликата с Маркс е в това, че Хоркхаймер експлицира ясно това, че отношението между „база“ и „надстройка“ е двупосочно, но критическата теория има за цел и може да разклаща социално-икономическото статукво и не е задължително системите да се намират в някакво стабилно състояние и съгласуваност една спрямо друга: „базата“ и „надстройката“; критиката има постоянната цел да дестабилизира тази система за разлика от идеологията, която има за цел допълнително да стабилизира системата (социално-икономическата) така, че да я представя не като случайна, а като необходима. По-скоро не като контингентно възникнала, а като съществуваща, така както е по необходимост.

В този основен текст на Хоркхаймер може да се проследи как той разглежда научната практика на общността, като система, зависеща от една над-система или една по-фундаментална система, каквато е обществото; според него резултатите в науката не зависят единствено от някакви цели в самата научна общност, а от обществено зададени цели, например от индустрията (Horkheimer, 2002, р. 196). Това би означавало, че научното знание също е основано на този по-широк социален контекст. Той критикува предпоставката на позитивизма в убеждението на учените в тази парадигма, че знанието, което произвеждат има социалната функция да бъде полезно и да се употребява практически, като това според Хоркхаймер са лични убеждения на самите учени; според него напротив: тези учени са включени в социалния апарат и „постиженията им са фактор за запазването и непрекъснатото подновяване на съществуващото положение на нещата“ (Horkheimer, 2002, р. 196). Така тези научни практики и теории функционират идеологически: като запазващи и теоретично легитимиращи социалното статукво (Horkheimer, 2002, р. 206).

РАЗЛИКИТЕ С МАРКС

Чрез критическата си теория Хоркхаймер има за цел да преодолее бинарните опозиции, присъщи според него на „буржоазната философия“, между субективни и обективни фактори в историята, познанието и в трансформацията на социалния контекст; това важи и за трансформацията на теориите и знанието (Horkheimer, 2002, р. 210). Той казва, че идеалистките възгледи за „мислещ субект“, който е активен и познаващ някакъв пасивен обект, са „идеология в собствен смисъл“ (Horkheimer, 2002, р. 211). Тази позиция е по-близка на възгледите на Маркс от „Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт“ (Маркс, Енгелс, 1977), а не толкова на детерминистичните му разбирания за историята, защото, както беше казано, при Маркс по този въпрос не може да се поддържа еднозначна интерпретация. Хоркхаймер признава трансформиращия потенциал на субекта в настоящето, който е общостен, въпреки че се намира в заварени наследени условия и също са продукт на предишна трансформация, а не са „природни“, естествени и необходими. Така разграничението между естествено и културно, между субективни и обективни фактори се сменя; или за такива разграничения вече може да се говори само контекстуално.

От друга страна, това, в което възгледите на Хоркхаймер и Маркс се разминават най-значително, в отношението към теорията и нейния трансформиращ потенциал. За Маркс теорията (и знанието, общо сферите на „идеалното“) нямат потенциал да променят социално-икономическия ред, а ако се появят критически теории, то те са следствие на възникване на „напрежение“ на социално ниво; така би следвало да се обяснява и самата критическа философия на Маркс според самия него. Хоркхаймер от своя страна възлага големи

надежди в теорията и вижда в тази сфера огромен еманципаторен потенциал за отваряне на възможност за друг социален ред. Дори в по-ранните му текстове неговата програма за социална трансформация включва като условие рационализация на обществото, която по-скоро е свързана с критическо отношение и съзнание. В една своя още по-ранна книга от бележки и фрагменти *Dämmerung*, писани между 1926 и 1931 г., Хоркхаймер пише следното: „*Социалистическият ред на обществото не е възпрепятстван от световната история; той е исторически възможен. Но той няма да бъде реализиран чрез логика, иманентна на историята, а от хора обучени в теория и решени да подобрят положението на нещата. В противен случай, изобщо няма да бъде реализиран.*“ (Horkheimer, 1978, p. 35). В този фрагмент се вижда начинът, по който Хоркхаймер се разграничава от възгледите за историята, която „се движи“ по необходимост, както и ролята, която той възлага на теорията за историческата трансформация.

НОРМАТИВНОСТТА В КРИТИЧЕСКАТА ТЕОРИЯ

При Маркс нормативният елемент в неговия подход не беше ясно експлициран, което се дължи основно на това, че Маркс вижда отношението между база и надстройка по-ендоносно за разлика от Хоркхаймер: това, че теорията и знанието са вид епифеномени на социално-икономическата база. Докато при Хоркхаймер, както беше казано, противопоставянето между теория и практика, между субективни и обективни фактори в производството на знанието са снети и това позволява да бъдат избегнати обяснения, които предполагат необходимост. Хоркхаймер експлицира това, че критическата теория е нормативна. Тя има за цел да разклати социалния ред на статуквото и да изиграе трансформираща и еманципаторна роля и това не е процес, който следва някаква историческа необходимост. По-скоро целта на Хоркхаймер е да разфетишизира традиционните теории и да покаже тяхната скрита нормативност, изразяваща се във функцията им да запазят и да легитимират настоящия ред, което може да стане чрез представянето му като универсален и безалтернативен. От друга страна Хоркхаймер не поставя критическия си подход в някаква над-историческа и като цяло извънконтекстуална сфера, което би осигурило „обективност“ на теорията: критическата теория има също толкова контекстуален произход и функции, каквито има и традиционната теория, а разликата е вида ценности, на които основават двата типа теории: най-общо – консервативни или прогресивни. Хоркхаймер дава за пример нормативността на Марксовите анализи, чиято крайна цел и функция е да трансформират настоящото общество в „правилния вид общество“ (Horkheimer, 2002, p. 218), като той възлага на критическата теория същите цели. Хоркхаймер обяснява как, когато критическата теория възникне в контекст на традиционна универ-

сализираща и тотализираща теория, тя бива обвинена в едностранчивост и в това, че е етически натоварена, именно защото традиционната теория, която е идеологическа според Хоркхаймер, представя себе си като обективна и над-контекстуална (Horkheimer, 2002, p. 218). Целта на Хоркхаймер е да покаже как нито една теория не е освободена от нормативност, защото се основава на някаква социална практика; или дори това да не е заложено като „цел“ в собствен смисъл на теорията, а по-скоро това е нейната функция в зависимост от по-фундаменталния метаразказ, в който се намира. В тази връзка той критикува представянето на интелигенцията като някаква извънкласова общност, която не се подчинява на социални (или други) предразсъдъци в теоретичната си дейност: за него такава представяне е идеологическо.

Както при Маркс може да се забележи стремежът към теория, която opisва по-добре действителността, а не само, че на нормативно ниво служи по-добре за целите на установяване на по-справедлив социален ред, също и при Хоркхаймер критиката към традиционните теории е основана на това, че те действат идеологически: откъснати са от социалната практика, която е динамична, а идеологията представя изкривени и едностранчиви описания. Целта в критическата теория е да се обхване тази динамика на социалното, затова Хоркхаймер предупреждава, че привидно могат да възникват противоречия в теорията ако се вземат под внимание само части от нея, но тези противоречия се дължат на това, че тази теория е насочена към исторически трансформиращ се обект и представя една картина на трансформацията на обществото (Horkheimer, 2002, p. 239).

ОТНОШЕНИЕТО МЕЖДУ КУЛТУРА, НАУКА И ФИЛОСОФИЯ ЗА ХОРКХАЙМЕР

Другата важна разлика между критическия подход на Хоркхаймер и този на Маркс е отношението не само към теорията, но и към философията, доколкото философията основно продуцира теории. Призивът на Маркс е за изход от философията и пренасочване на социалната активност към революционна практика; този призив има някаква стойност обаче само ако се остане в модерното мислене през бинарни опозиции, което при Хоркхаймер вече е снето: няма противопоставяне между теория и практика, няма чиста теория и чиста практика. От тази позиция вече Хоркхаймер вижда ценността на философията в потенциала ѝ да инициира социална трансформация и в еманципаторната ѝ функция. За Хоркхаймер философията може да играе ролята на авангард в теорията, функционирайки критически по отношение на идеологията: на традиционните теории. От друга страна в статията си „Notes on the Developmental History of Horkheimer’s Work“ от 1993 г. Юрген Хабермас разказва как в по-ранния си период Хоркхаймер е бил силно критичен към философията

като не-научна теория, която е трябвало да „премине“ или да „се снее“ в социологията, като научна дисциплина (Habermas, 1993, p. 62). В действителност в ранните си периоди Хоркхаймер е по-емпирично насочен, но както беше казано, той иска да запази тази научност, но да я съчетае с философската теория в името на една обща кауза: социалната трансформация. В по-късен период при Хоркхаймер това той да държи на науката също толкова, колкото и на философската теория все повече отслабва.

До голяма степен беше изяснено отношението между наука и култура при Хоркхаймер: когато той говори за наука през цялото време той говори за науката в рамките на контекста на късния капитализъм и главно за двата подхода на тогавашната наука: емпиризма и позитивизма; науката е културен продукт, който има своите исторически и социални и основания и разглеждането и извън тях е форма на идеология; тоест културата е по-широкото поле от контексти, в което науката възниква и функционира, а чисто контекстуално, относно емпиризма и позитивизма Хоркхаймер твърди, че те функционират като идеология, дори без да имат това за цел: да легитимират социалното статукво. За Хоркхаймер научното знание се произвежда в контекста на по-широко функциониращия социален контекст: той дава пример с Коперник и с Галилео, който илюстрира тази позиция, като казва, че ако Галилео беше представил теорията си в рамките на друг по-подходящ философски и теологически контекст, тя щеше да бъде приета по различен начин (Horkheimer, 2002, p. 257).

От друга страна според Хоркхаймер философията функционира по обратния принцип: критически. Според него философията се съпротивлява на мисленето на необходимостта на статуквото, говорейки главно за знанието: „Нито понятията на науката, нито формата на социален живот, нито господстващият начин на мислене, нито господстващите нрави трябва да бъдат приети автоматично и практикувани безкритично“ (Horkheimer, 2002, p. 257). Той описва ролята на философията като разфетишизираща статута на „факти“, които се приемат за естествени и неизбежни.

Всъщност Хоркхаймер описва отношението между наука и култура двупосочно: не само, че науката възниква в някакъв конкретен културен контекст, но и науката може от своя страна да влияе на културата, въвеждайки определени практики, повлияни от науката и индустрията: „основите на днешното общество постоянно биват измествани чрез намесата на науката“ (Horkheimer, 2002, p. 258). Най-забележителният пример за това, който е по-късен, е „Културната индустрия“ от „Диалектика на просвещението“ (1999) за индустриализацията на тогавашната култура и за нейното масово производство. Според тях (заедно с Теодор Адорно) тази индустриализация спомага за по-лесното производство на илюзии и за разпространението и пропагандирането на нови такива.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Така при Хоркхаймер от особена важност се оказва диалектичното снемане на някои основни бинарни опозиции, които самите се намират в отношение на зависимост; опозициите: теория и практика, субективно и обективно, изкуствено и естествено, чието преодоляване се оказва в теоретичния център на критическите подходи, основаващи се на социалния анализ. Такъв подход въвежда контекста като условие, кое отваря поле на възможност за мислене на трансформации: социални, в областта на знанието и други видове.

Все пак отношението между критическа и традиционна теория може да се мисли динамично: като отношение между център и периферия, при което е възможно или да има статична „фиксирана“ структура: центърът и периферията да се променят по съдържание, така да се каже, когато критиката изпълни своята задача да се „превърща“ в традиционна позитивистична теория и статукво (както е при Маркс), но на нейно място да се появява друга критика; или: отношението между център и периферия (критическа и традиционна теория) да се мисли без предварителна структура: състояние, в което критическата теория да става все по-традиционна (метафизическа) и традиционната да става все по-критическа². Възможно е да присъстват и тези два типа отношение между център и периферия в сферата на социалното.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Калхун**, Крейг. *Критическа социална теория*. София: КХ, 2003. [Kalhun, Kreug. *Kriticheska sotsialna teoria*. Sofia: KH, 2003.]
- Маркс**, Карл, **Енгелс**, Фридрих (1959). *Съчинения*. Т. 8. София: БКП, с. 117. [Marks, Karl, Engels, Fridrih (1959). *Sachinenia*. Т. 8. Sofia: BKP, s. 117.]
- Маркс**, Карл, **Енгелс**, Фридрих (1977). *Избрани произведения в десет тома*. Т. 3. София: Партиздат. [Marks, Karl, Engels, Fridrih (1977). *Izbrani proizvedenia v deset toma*. Т. 3. Sofia: Partizdat.]
- Хоркхаймер**, Макс, **Адорно**, Теодор (1999). *Диалектика на просвещението*. София: Гал-Ико. [Horkhaymer, Maks, Adorno, Teodor (1999). *Dialektika na prosveshthenieto*. Sofia: Gal-Iko.]
- Habermas**, Jürgen (1993). Notes on the Developmental History of Horkheimer's Work. *Theory Culture & Society*, Vol. 10, Issue 2, pp. 61–77.
- Horkheimer**, Max (1978). *Dawn & Decline: Notes 1926–1931 and 1950–1969*. Western Michigan: The Seabury Press.

² Отношението между скептицизъм и метафизика в историята на философията е от подобен тип: скептицизмът става все по-малко радикален, а метафизиката все по-„предпазлива“ в предпоставките си.

Horkheimer, Max (1993). The Present Situation of Social Philosophy and the Tasks of an Institute for Social Research. In: *Between Philosophy and Social Science: Selected Early Writings Studies in Contemporary German Social Thought*. Ed. Alfred Schmidt. Cambridge: MIT Press.

Horkheimer, Max (2002). *Critical theory: selected essays*. New York: Continuum.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 5, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 5, 2020

С КАКВО МОЖЕ НЕВРОНАУКАТА ДА ДОПРИНЕСЕ ЗА ПОЗНАНИЯТА НИ ЗА СЪЗНАНИЕТО?

МАРТА ПЛАМЕНОВА ПЕТРОВА

Анотация. В текста е изследван въпросът с какво невронауката може да допринесе за познанията ни за съзнанието. Разгледани са различни употреби на думата „съзнание“. Направен е обзор на речника, използван в рамките на невронауката като дисциплина, дадени са разяснения по отношение на обхвата на това, което изследва (експланандумът ѝ или това, което цели да обясни), както и по отношение на експанаса ѝ (или това, чрез което дава обяснения). Същото е направено във връзка с фолк психологията, когнитивната психология и бихевиоризма. Изследвана е възможността за редуциране на невронаучни и психологически теории. Дадени са аргументи и контрааргументи в подкрепа на и против редукионизма. Защитаваната теза е, че невронауката няма с какво да допринесе за познанията ни за съзнанието така, както го схващаме към момента.

Ключови думи: невронаука; епистемология; теория на познанието; психология.

HOW CAN NEUROSCIENCE CONTRIBUTE TO OUR KNOWLEDGE OF CONSCIOUSNESS?

Marta Plamenova Petrova

Abstract. The text explores the question how can neuroscience contribute to our knowledge of the mind. Different uses of the word „mind“ are examined. An overview of the vocabulary used in neuroscience as a discipline has been made, clarifications are given regarding its scope, what it is exploring (its explanandum or what it aims to explain), and its explanans (or what it uses to give explanations). The same has been done with respect to folk psychology, cognitive psychology and behaviorism. The possibility of reduction between neuroscientific and psychological theories has been explored. Arguments and counterarguments have been given in support of and against reductionism. The defended claim is that neuroscience has nothing to contribute to our knowledge of the mind as we currently grasp it.

Keywords: neuroscience; epistemology; theory of knowledge; psychology.

ВЪВЕДЕНИЕ

Отговорът на въпроса с какво може невронауката да допринесе за познанията ни за съзнанието до голяма степен зависи от начина, по който ще разглеждаме самото съзнание. В първата част на текста са разгледани двете теории, кандидати за редукция – невронауката и психологията. Докато невронауката се занимава с изучаване на невронните структури и техните функции, с възможните увреждания на тези структури (патологии, лезии и т.н.), използвайки по-скоро физикалистски речник и разглеждайки обекти (например неврони, синапси) и явления (например промени в поведението на живите същества след премахване на мазолестото тяло, свързващо двете мозъчни полукълба), които са публично наблюдаеми, не е напълно ясно за какво става въпрос, когато използваме думата „съзнание“. Философията на съзнанието и психологията наследяват многозначността на думите и изразите, употребявани във всекидневния език, както и дуалистичната традиция, която се разпростира в цялата човешка история. Дори в XXI век са налице дуалистични теории и се дискутират проблеми за предполагаемата връзка между тяло и психика/ум/съзнание (*mind-body problem*), както и за т.нар. обяснителна пропаст (*explanatory gap*). При разискването на въпроси за структурата и функциите на мозъка често срещаме думата „съзнание“ (*mind*). Обратното също е на лице – в литературата, отнасяща се до „съзнанието“, се натъкваме на невронаучна лексика. На това място е редно да се направи следното уточнение: в текста думата „съзнание“ е използвана в смисъла на „*mind*“, освен ако не е изрично посочено, че става въпрос за друго значение на думата. Думата „*mind*“ няма еднозначен български еквивалент (Карагеоргиева, 2008, с. 29), говорим за „философия на *съзнанието*“ (*philosophy of mind*) и за проблем за връзката между тяло и *съзнание* (*mind-body problem*). Разбира се, в някои случаи е възможно употребата на „съзнание“ по-скоро да се обвърже с „*consciousness*“, отколкото с „*mind*“ – например в медицински контекст, когато става въпрос за разграничаване между будност, кома и междинните им състояния. Освен това в някои случаи „*mind*“ може да се преведе и като „психика“ или „ум“ (Карагеоргиева, 2008, с. 29). Същественото в случая е, че често се предполага, че между мозъка и съзнанието или ума съществува връзка, без да е съвсем ясно каква точно е тя. Основните възможности от онтологическа гледна точка са следните: 1) Съзнанието е нещо коренно различно от тялото (мозъка) или *причинено от* мозъка, чиято реалност (субстанциална, свойствена) е не-физическа; директният достъп до него е само от първо лице, т.е. не е публично наблюдаемо (в този случай имаме на лице и епистемологична разлика – разлика в начина, по който можем да се сдобиваме със знание за едното и другото). Друга възможност е съзнанието да се разглежда като *функция на* мозъка, която не може да бъде обяснена чрез физикалистски термини или чрез речника, използван от невронауката; 2) Съзнанието (в случая вероятно „умът“ би бил

по-адекватен превод на „mind“) е мозъкът, *двете са едно и също нещо*; (3) Имаме само мозък, както и неврологични, физични процеси и състояния. Невронауката няма какво да каже по въпроса за „съзнанието“, тъй като самият термин няма да бъде част от бъдещия ѝ речник.

Във втората част на текста е изследвана именно възможността за съществуване на редукция на научната и психологическата теории. Вариантът да съществува само съзнание, но не и мозък или тяло (идеализмът), няма да бъде разгледан, поради непопулярността на позицията дори в рамките на философията (Bourget, Chalmers, 2014) и особено в научните среди.

1. Теории, кандидати за редукция

Изглежда, че единственият вариант невронауката да може да ни каже нещо по въпроса за съзнанието е някакъв вид редукция (вариант (2)) и в текста ще бъде разгледана именно тази алтернатива. Преди всичко е редно да се изясни кои са теориите, които евентуално могат да бъдат редуцирани една до друга.

1.1. Невронаука

Нека започнем с невронауката, която към момента не може да бъде определена като завършена наука – по-скоро става въпрос за програма, която е в процес на разработване и се занимава с „изследване на множество нива едновременно, от молекулите, през мрежите, системите, зоните на мозъка и разбира се поведението“ (Churchland, 1994, p. 25). Следователно, ако вземем предвид дедуктивно-номологичния модел (Hempel, Oppenheim, 1948), можем да заключим, че невронаучният експлананс (това, чрез което се дават обяснения или служи за обяснение на дадено явление) включва изречения, които описват функциите и морфологията на молекулите, невронните мрежи и системи и самия мозък – изречения, които съдържат по-скоро физикалистски предикати. Също така тези изречения описват публично наблюдаеми същности, събития и явления. В този случай изглежда, че невронаучният експланандум (това, което се обяснява) е съставен от изречения, описващи поведението на човека (както и на други животни, имащи нервна система и/или мозък). Също може да се добави, че при наличието на пълна и изчерпателна невронаучна теория, обясняваща поведението на организмите, които имат нервна система, бихме могли да направим изводи за механизмите, които пораждаат подобно поведение при организмите, при които такава система отсъства. Това би спомогнало за създаването на машини/компютри, генериращи съответния тип поведение. Разбира се, въпросът дали невронауката ще достигне до такава теория и какъв речник ще бъде използван от въпросната теория, е все още с неясен отговор.

Възможно е да бъдат повдигнати възражения срещу тезата, че експланандумът на невронауката е човешкото поведение – „[а]ко дефинираме съзнанието като множеството от когнитивни функции на мозъка, а невронауката като научната дисциплина, имаща мозъка за свой предмет, изглежда трудно да не заключим, че невронауката е наука за съзнанието“ (Andler, 2016, p. 177). Иначе казано: съзнанието (умът) е това, което мозъкът прави, невронауката изучава нещата, които мозъкът прави, следователно невронауката изучава съзнанието (умът). Също така: „мисълта или менталният живот, колкото и зле да са дефинирани, безспорно са продукт на мозъчната дейност“ (p. 178). Тоест става въпрос за две отделни неща, едното от които *е продукт на* или *е причинено от* другото. Редно е да се отбележи, че тази позиция далеч не е толкова „безспорно“ приета, а е оспорима и е поставена под въпрос от различни автори (Smart, 2017; Churchland, 1986; Churchland, 1981). Друга алтернатива за връзката между мозъка и съзнанието е тази на Патриша Чърчланд например – „съзнанието е мозъка“ (Churchland, 1986, p. ix). Тоест става въпрос за едно и също нещо, едното не може да причинява другото, *ако са тъждествени*. Очевидно двама автори използват думата „съзнание“ по различен начин, което вероятно е причина за недоразумението. Изглежда, че първият начин на употреба е по-близък до начина, по който думата се ползва във всекидневния език – изреченията „Имам мозък и съзнание“, „Имам мозък и ум“, „Съзнанието е породено от мозъка“ звучат по-естествено и непринудено от изреченията „Мозъкът е съзнанието (ми)“ и „Мозъкът е умът (ми)“.

Нека се върнем на въпроса за експлананса и експланандума на невронауката, като за целта си послужим с пример, разгледан по-рано от Д. Елчинов (2016). Изречение от експланандума може да бъде: „Х има самоубийствено и самонараняващо поведение, самоприписва си статуса на „мъртъв“ (симптоми, свързани със синдрома на Котар). Изреченията от експлананса дават сведения за невронните корелати на това поведение: „мултифокална мозъчна атрофия и уголемена фисура между мозъчните полукълба“, наличие на „фокална лезия в темпоропарияеталната област“ (Debruyne et al., 2009, pp. 198-199) и т.н. Изглежда, че чисто физикалистко обяснение е напълно адекватно и уместно в такива случаи, а и е предпоставка за назначаване на подходящо лечение. Да се твърди, че в дадения пример експланандумът (това, което трябва да се обясни) е „мисленето“, „менталното“, „съзнанието“ или „умът“ е неползотворно (а в случаите, в които става въпрос за патологии може да бъде и опасно).

Все пак има случаи, в които в експланандума на невронауката са включени понятия, които изглеждат на пръв поглед „ментални“, например паметта. Но дори в тези случаи, те са дефинирани чрез термини, описващи наблюдаемо поведение – „*постулираните процеси всъщност се схващат чрез поведенчески термини, а не чрез термини за ясно дефинирани вътрешни когнитивни и субкогнитивни процеси, лежащи в основата им*“ (Churchland, 1986, p. 149).

Тоест, ако невронауката трябва да обясни как хората помнят, няма да се опитва да обясни предполагаемо недостъпно от трето лице явление, до което само конкретен индивид има достъп, а ще обясни как например е възможно на даден човек да се представи някакво изображение и след това да даде описание на въпросното изображение при неговото отсъствие, какви са мозъчните корелати на това поведение (виждането на изображението и даването на доклад за съдържанието му).

Все пак можем условно да разделим експанандума на невронауката на две части: поведение, за което по-скоро бихме казали, че е „физическо“ и такава, което обикновено наричаме „психическо“ или „ментално“. Така наречената „физическа“ част, която може да включва моторно-двигателните умения (ходене, тичане), дишането, храносмилането и т.н., изглежда не поражда кой знае каква полемика и философски спорове.

1.2. Психология

Що се отнася до поведението, описвано чрез „ментални“ предикати, ситуацията е различна. Въпреки че за невронауката е еднакво трудно да обясни съзнанието и моторно-двигателния контрол (Churchland, 1994, p. 23). Вероятна причина за това е наличието на друга теория, чрез която описваме човешкото поведение – фолк психологията, която е в основата на това, което Патриша Чърчланд нарича „научна психология“. Става въпрос за „наборът от генерализации, описващи висшите състояния и процеси и техните каузални взаимовръзки, които са в основата на поведението“ (Churchland, 1986, p. 295). Връщайки се отново на дедуктивно-номологичния модел, можем да заключим, че психологията има същия експанандум като невронауката – поведението.

Не липсват и възражения, оспорващи това твърдение – възможно е да се приеме, че менталното, умът или съзнанието са нещата, които трябва да бъдат обяснени (т.е., че са експананс) – „съзнанието е едновременно фундаментално и необяснимо“ (Chalmers, 1996, p. ix). Причините за тази тенденция могат да се търсят в дуалистичната традиция, която обхваща огромна част от човешката история – откриваме разграничаването между тяло и съзнание, поставено като концептуален въпрос, още в Класическата епоха в Древна Гърция преди 2500 години (Uttal, 2004, p. 200). Склонността за разделяне на реалността на „физическа“ (или материална) и допълнителна, нематериална и свършено различна от първата част, което е описано експлицитно от Декарт (Descartes, 1996), се наблюдава дори днес във философията на съзнанието и психологията. За пример в рамките на философията на съзнанието може да бъде даден Чалмърс, който се опитва да покаже, че фактите отнасящи се до съзнанието, са различни факти, отвъд физическите такива (Chalmers, 1996, p. 123). Функционалистите се опитват да избегнат дуали-

зма, дефинирайки менталните състояния чрез начина, по който функционират или чрез ролите, които имат в системите, към които принадлежат (Levin, 2018), оставяйки отворен въпроса за субстрата на „съзнанието“ и допускайки възможността за множествена реализируемост. Но поддържат тезата, че редуцията между психологията и невронауката е невъзможна (Fodor, 1981) и използват същия речник като фолк психологията (включващ *вярвания, желаниа, надежди, мисли, намерения*), така че не е трудно да се предположи, че става дума за някакъв вид имплицитен дуализъм. Дори въпросната позиция да игнорира онтологическия въпрос, приема епистемологически дуализъм (Uttal, 2004, p. 223). Пренебрегва се въпросът за същността на менталното, мислите, съзнанието, но се постулира различен тип достъп до двете и различен начин за получаване на знание за тях, както и несводимост на описанията на едното и другото. Същественото в случая е, че има тенденция не просто „съзнанието да се взема на сериозно“ (Chalmers, 1996, p. ix), но и да се правят опити да се обясни природата на „менталните“ същности, както и да се разпознават като експанандум.

Анализирайки внимателно фолк психологията, лесно можем да забележим, че „менталните“ предикати играят по-скоро ролята на експананс. Тъй като не става въпрос за експлицитна и прецизна теория, е трудно да бъдат посочени точните ѝ граници, както и да се направи пълен списък с думите и изразите, които се употребяват в нейните рамки. Все пак някои понятия лесно се открояват като част от фолк психологията – емоциите (тъга, радост, щастие), пропозиционалните нагласи (убеждения, желаниа, надежди, страхове), възприятията, Аз-ът, паметта, съзнанието, умът, идеите и т.н.

Примери за изречения, които могат да се изведат от фолк психологията са следните: „*X е тъжен*, затова плаче, отказва да говори с другите, не се храни добре“, „*Y имаше* страхотна идея, затова композира песен“, „*Z искаше* да пие сок и *беше убеден*, че сокът е в хладилника, затова отиде в кухнята, отвори хладилника, взе сока и пи от него“. Изглежда очевидно, че това, което се обяснява (експанандумът) в тези изречения е наблюдаваното поведение – фактът, че някой плаче, отказва да говори, композира песни, отваря хладилника, пие сок и т.н. А експанансът включва „ментални“ предикати: тъгата, идеите, желанията, убежденията и т.н. В рамките на фолк психология може да се каже, че „*тъгата е причина* за плача“ и „*съзнанието/мисълта е причина* за човешките действия (или поведение)“.

Както и невронауката, психологията не ни предоставя пълна теория за човешкото поведение. Също е редно да се отбележи, че самият термин „психология“ обхваща два различни подхода – бихевиоризма и когнитивизма (вероятно е възможно да се направят повече и по-прецизни разделения и под-разделения, но това не е необходимо, имайки предвид целите и обхвата на настоящия текст). Когнитивната парадигма, която е доминираща от 60-те го-

дини на миналия век, предполага две основни неща: „първото е реалността на менталните функции и второто е тяхната достъпност, анализируемост и измеримост“ (Uttal, 2004, p. 260). Наред с това се приема, че „съзнанието е мозъчна функция, произтичаща от изключително сложна невронна матрица“ (p. 263). В рамките на когнитивната психология съзнанието не е мозъкът, а е *функция на мозъка* и тази функция може да бъде изучавана. „Умът“ или „съзнанието“ заемат мястото на експланандум (това, което трябва да се обясни), вместо поведението (това, което бихевиористите смятат, че трябва да бъде обяснено).

Нека разгледаме няколко изречения, които са примери за генерализации в рамките на психологията, за да добием представа за обхвата на експлананса и експланандума ѝ. „Отшумяването на заучен отговор R е по-бавно, ако при процеса на заучаване, условният стимул е корелиран с безусловен стимул с вероятност по-малка от 1“ (Churchland 1986, p. 296); „Даден организъм няма да научи отговор R на условен стимул K, ако K е представен едновременно или след безусловен стимул L“; „Предезиковите деца могат да откликнат на всяка фонема от всеки човешки естествен език, но децата, които вече са научили даден език, могат да разграничават само фонемите, които са част от езика, който са научили“. За тези твърдения можем да кажем, че изразяват наблюдения и генерализации, отнасящи се до човешкото (или животинското) поведение – това, което се твърди, може да бъде потвърдено или опровергано, а самите изречения съвсем спокойно могат да бъдат част от експланандума на невронауката. Невронаучният експлананс би се състоял от изречения, описващи невронните корелати или причините за тези видове поведение. Популярно обяснение на начина, по който децата научават език в рамките на когнитивната психология е, че съществува т.нар. „език на мисълта“ („менталайски“), който би трябвало да представлява „базов език или код, който се използва за репрезентиране на цялата ментална информация“ (Eysenck, Keane, 2000, p. 270). Излиза, че в рамките на когнитивната психология, експланандумът съвпада с невронаучния такъв – става въпрос за изречения, описващи наблюдаемо поведение – научаването на език. Експланансът обаче включва изречения, постулиращи съществуването на ментални същности, процеси, състояния и т.н. (например „менталайски“), които са публично ненаблюдаеми. Редно е да се отбележи, че не съществува пълен консенсус в рамките на самата дисциплина дали допускането на език на мисълта е необходимо за обяснение на поведението.

2. Редукция

След краткото изложение на двете дисциплини, опитващи се да дадат обяснение на човешкото (и в някои случаи животинското) поведение, както и след изясняването на въпроса за експлананса и експланандума им, можем да

разгледаме възможността за редукция на психологията и невронауката. Изглежда, че имаме практически основания за редуцирането им, тъй като експланандумите им съвпадат.

2.1. Същност на редукцията

На първо място е редно да се изясни за какво става въпрос, когато говорим за редукция на теории: „редукцията е връзка между теории и казваме, че дадено явление е редуцирано до друго, въз основа на редуцирането на съответните теории“ (Churchland 1986, p. 279). В конкретния случай въпросът може да бъде представен по два начина: (1) възможно ли е теорията за менталните състояния може да се редуцира до теорията за невронните състояния; (2) възможно ли е менталните състояния могат да бъдат отъждествени с невронни състояния.

2.2. Невронаучна и психологическа теория

Редно е да се отбележи, че към момента нито невронауката, нито психологията не предоставят пълна, проверима, опровержима теория, даваща точно и изчерпателно описание на поведението на организмите и причините за това поведение, от която да можем да предвидим със сигурност какво би било поведението на даден организъм при дадени условия и във всички възможни ситуации. Що се отнася до поведението, което е свързано с термини като „памет“, „съзнание“, „болка“, „Аз“, „мислене“, невронаучните открития поставят под въпрос обяснителните роли на познатите, често употребявани психологически термини. Към момента можем само да правим предвиждания: 1) дали невронауката ще ни предостави пълна теория за поведението; 2) какъв речник ще се използва в рамките на тези теории (кои психологически термини ще се запазят и кои ще бъдат елиминирани, дали ще има нови термини и какви ще бъдат); 3) ако запазим част от термините, ще се промени ли начинът, по който се използват към момента, и ако отговорът е „да“, каква ще бъде новата употреба.

Трябва да се има предвид също така, че не е налична пълна и стриктна таксономия на видовете поведение (особено на това, свързано с „ментално-то“), а и изглежда, че въпросната таксономия ще бъде съставена паралелно с напредъка в областта на невронауката. Задачата да се установи какви са основните категории висши когнитивни функции е емпирико-теоретична (Churchland, 1986, p. 148) – например откритието, че разпознаването на лица (face recognition) се различава от разпознаването на други предмети, няма как да бъде направено на ниво теория, а е необходимо емпирично изследване на поведението и нервната система, за да се стигне до извода, че става въпрос за две отделни явления. Интроспекцията също е ненадежден метод за достигане

до това заключение – нищо в индивидуалния съзнателен опит на средно-статистическия индивид не свидетелства, че случаят е такъв. При всички положения, от изложеното по-горе става ясно, че в конкретния случай, става въпрос по-скоро за редукция на бъдещи теории. Ако приемем, че психологията и невронауката имат един и същ експланандум, т.е. опитват се да обяснят поведението, е възможно да се допусне, че това, което ще се случи е ко-еволюция – постепенно развитие на двете теории, взаимно коригиране и допълване, с краен резултат – обща теоретична рамка (Churchland, 1986, р. 285). Това звучи разумно, а в известна степен и доста оптимистично, като се има предвид, както беше отбелязано по-горе в текста, че когнитивната психология и функционализмът са водещите парадигми в съвременната психология. А според функционалистите, фолк психологията използва термини, които адекватно и точно описват съответстващи им същности и явления, и са нередуцируеми до невронаучни такива (Churchland, 1986, р. 349). Освен това експланандумът на когнитивната психология е изместен от поведението към „менталното“, така че могат да бъдат повдигнати възражения за възможната редукция при настоящите обстоятелства, както и ако се вземе предвид относителната автономност на съответните дисциплини.

Разбира се, не можем да говорим за пълна независимост, защото невронаучните изследвания трябва да започнат все от някъде и тъй като фолк психологията е единствената алтернатива, се взимат термини именно от там. Нека разгледаме следния пример: паметта. Изследването на поведението на пациентите с амнезия показва, че макар да не могат да правят някои от нещата, които обикновено асоциираме с възможността за „запомняне“, в същото време могат да правят други, които обичайно свързваме със същата способност (Churchland, 1986, р. 150). От което може да се заключи, че става въпрос за две или повече мозъчни функции. Може да се предположи, че „паметта“, както и други добре познати термини, не обозначават естествени видове (Churchland, 1986, р. 152). Не е изключено терминът да бъде елиминиран, какъвто е случаят с импетуса (Churchland, 1986, р. 373). Типични примери за „ментални“ термин, които не се разглеждат в рамките на невронауката (а също и в рамките на съвременната психология), са „душата“ и „идеите“. Никой невроучен не изследва какво е „душата“, къде се намира в мозъка и дали е мозъчна функция. Терминът не е част нито от експлананса, нито от експланандума на невронауката. За тези, както и за други термини, означаващи същности, процеси и функции, постулирани от фолк психологията, въпросът дали ще бъдат редуцирани до невронаучни термини или ще бъдат елиминирани, зависи от много фактори и е трудно да се предвиди кои от тях ще се запазят и кои не. Очевидно е, че това поне до известна степен зависи от това какви наблюдения ще направят самите невроучени – както на мозъка и нервната система, така и по отношение на поведението; Доколкото това, което ще открият, наподобява

постулираните от психологията същности или се различава от тях; Как невроучените ще интерпретират наблюденията си, което пък от своя страна зависи от много фактори – индивидуалната им теоретична рамка, уменията им да боравят с фолк психологичния речник, личните им убеждения и т.н. От значение е също дали става дума за деликатни, лични и интуитивни теми, каква е работната среда, какви са социалните и политически условия към момента и т.н. И тъй като понастоящем част от термините, традиционно приписвани на хората, за да описват менталния им живот, се приписват и на машини (компютри, телефони, роботи), изглежда, че напредъкът на технологиите също оказва известно влияние върху употребата на съответните думи и изрази. По отношение на „паметта“, откритието, че не става въпрос за единна функция, изглежда не особено проблематично. От една страна, това вероятно се дължи на факта, че самата дума се запазва и употребява (не е елиминирана). От друга страна, вече имаме навика да приписваме „памет“ на машини (на които обикновено не приписваме ментален живот, чувства, kvalии и т.н.), както и да говорим за „размер“ на паметта (5GB, 1TB). Във връзка с това можем да се запитаме дали изобщо става въпрос за изцяло „ментален“ термин. Изглежда трудно да се посочи точна граница между „ментални“ и „нементални“ термини – голяма част от думите и изразите могат да се употребяват по различен начин в зависимост от контекста, а често употребата се променя във времето. Употребите се променят, езикът търпи развитие – днес съвсем спокойно може да се говори за умни телефони (*smartphones*), без това да предизвиква учудени реакции. Така че не просто не е невъзможно да се промени начинът, по който се употребява дадена дума, а често е неизбежно. Що се отнася до други психологически термини, вероятно е най-уместно всеки от тях да се разглежда индивидуално.

В случая със съзнанието (*mind*), все още липсва пълно съгласие по отношение на употребата. Както беше отбелязано по-горе, можем да кажем, че мозъкът е съзнанието (*mind is brain*), или че мозъкът *поражда/причинява* съзнанието, или че съзнанието е *функция на* мозъка.

2.3. Теорията за идентичността

Спирайки се на първата възможност, се натъкваме на Теорията за идентичността (*The Mind/Brain Identity Theory*). Според нея „съзнателните състояния и процеси са тъждествени на мозъчни състояния и процеси“ (Smart, 2017). Редно е да се отбележи, че, ако вземем предвид начинът, по който се говори за менталните и мозъчните състояния към момента – идентифицирането на едните и другите изглежда малко вероятно. Съществена разлика е видът на достъпа, който се приписва на едните и другите, иначе казано – епистемичната ни перспектива към тях не е една и съща. Състоянията на

нервната система са измерими и публично наблюдаеми, докато менталното се смята за частно, достъпно само от първо лице. Това е съгласувано с картезианската концепция за съзнанието, според която „душата“ е единна и неделима (Descartes 1996), доколкото е прието, че всеки човек има едно самосъзнание. Някои невронаучни открития обаче поставят под въпрос тази интуиция – особено интерес за философите представляват случаите на хора с разделен мозък (Brook, Raymond, 2017). Премахването на мазолестото тяло, което е основна връзка между мозъчните полукълба (Churchland, 1986, p. 174), води до някои особени промени в поведението на пациентите, подложени на съответната процедура. Ако върху екран в зрителното поле на такъв индивид бъде прожектирана думата TAXABLE, така че до лявото му мозъчно полукълбо да достигат само буквите TAX, а до дясното – ABLE, и ако човекът бъде попитан коя е показаната дума, устният му отговор би бил TAX, докато писменият – ABLE (Brook, Raymond, 2017). Възможна интерпретация е, че тези пациенти имат две от нещо, от което обичайно хората имат по едно – съзнания, умове, Аз-ове, души, когнитивни центрове, контролни центрове (Churchland, 1986, p. 179). Заключение би могло да бъде, че теоретичната рамка на фолк психологията не може да ни даде адекватен и недвусмислен отговор.

Ако се върнем на Теорията за идентичността и приемем предпоставката, че съзнанието и мозъкът са едно и също нещо, излиза, че щом мозъкът е делим, същото се отнася и за съзнанието. В този случай запазваме термина „съзнание“, но променяме едно от свойствата, които обикновено му приписваме (неделимостта). Такъв тип интерпретация би бил уместен, в случай, че приемем Теорията за идентичността, и ако в същото време държим непременно да имаме теория за съзнанието. Тогава бихме могли да приемем, че става въпрос за преразглеждане на описанието на дадена същност/способност, което би било пример за коеволюция между теории (p. 374).

2.3.1. Епистемологични различия между мозъка и съзнанието

Това обаче не би била единствената промяна в концепцията за съзнанието, която трябва да се направи, ако искаме да научим нещо за съзнанието чрез невронауката в рамките на Теорията за идентичността. Следващата стъпка е да изследваме начина, по който се сдобиваме със знание за съзнанието и мозъка – или какъв достъп имаме до едното и другото. Отличителна черта на съзнанието е, че за него се предполага, че е нещо частно, че всеки има привилегирован достъп до собствените си мисли, какъвто другите нямат, т.е. „мислите“ на даден субект не могат да бъдат публично наблюдавани от трети лица. Смята се също така, че знанието за собственото съзнание или менталния живот е достъпно чрез интроспекцията (Schwitzgebel, 2016). Тук Теорията за идентичността се натъква на сериозен проблем – позицията, че съзнателните/менталните състояния са мозъчни състояния е подчертано он-

тологична, т.е. изразеното твърдение е твърдение за извънезиково състояние на нещата. Редно е да имаме на лице сериозни основания, за да я приемем, а за целта липсата или наличието на достъп и видът на достъпа изглеждат до голяма степен релевантни.

Ще се спрем на една от критиките (отнасяща се до квалиите), която се повдига срещу редукционизма:

„1) Квалиите за усещанията ми са познаваеми за мен чрез интроспекция.

2) Свойствата на мозъчните ми състояния не са познаваеми за мен чрез интроспекция.

Следователно:

3) Квалиите за усещанията ми \neq свойствата на мозъчните ми състояния“ (Churchland, 1986, p. 328).

Отговорът на редукционистите е, че не-тъждествеността на квалиите и мозъчните състояния не може да бъде обоснована от въпросния аргумент, тъй като „да-бъде-познаваемо-за-мен-чрез-интроспекция“ не е свойство на обекта (Churchland, 1986, p. 330). Но това не е от чак толкова голяма полза за редукционизма – фактът, че чрез горния аргумент не може да се установи не-тъждественост, не означава автоматично, че може да се установи тъждественост. Контрааргументът е достатъчен единствено в защита на твърдението, че ако съществуват квалии, и ако съществуват мозъчни състояния, те могат да бъдат или да не бъдат тъждествени. Нужно е повече, за да се защити редукционистката теза.

2.3.2. Процедура за отъждествяване на мозъчните и съзнателните състояния

Съответно можем да се запитаем: възможно ли е изобщо да се обоснове тъждествеността, и ако да, то как точно може да стане това? Ако съзнателните/менталните състояния са тъждествени на мозъчни състояния, бихме могли да ги корелираме, чрез изреченията, които ги описват. На пръв поглед това изглежда като емпиричен въпрос. Ако приемем, че интроспекцията е процедура, чрез която можем да наблюдаваме съзнателните си състояния, можем да направим следния експеримент: да попитаме определен брой хора X, Y, Z и т.н. какви са менталните им състояния, да проследим какви са състоянията на нервните им системи (например чрез fMRI) и да направим корелации между отговорите им и резултатите от магнитния резонанс. На какви проблеми можем да се натъкнем в хода на предполагаемото изследване?

Възможно е да имаме едни и същи отговори за менталните им състояния от страна на различните изследвани лица или дори при едно и също лице в два отделни момента (например „много съм тъжен“) и различаващи се резултати от изследването на мозъчните им състояния. Това би показало, че изреченията, описващи съзнателни състояния, не са взаимнозаменяеми с изреченията,

описващи мозъчни състояния. Обратното също не е изключено – да се натъкнем на различни отговори при на пръв поглед идентични резултати от магнитния резонанс (или каквато и техника за измерване на мозъчните състояния използваме) – в този случай може да се заключи, че измервателната техника не е достатъчно детайлна. Трябва да се има предвид, че нервната система е изключително сложна, че мозъкът се състои от огромен брой неврони, чиято активност или неактивност в даден момент е трудно да бъде измерена (разбира се, тук става въпрос за технологични ограничения, които биха могли да се преодолеят в бъдеще).

Докато последният проблем би бил поне на теория разрешим, се натъкваме на друга трудност, която би усложнила евентуалния експеримент – многозначността на естествения език. Мозъчните състояния по принцип са измерими (дори задачата да не е особено лесна), но каква е точно разликата между „радостен съм“, „щастлив съм“ и „доволен съм“? Възможно ли е да се начертае ясна граница между тези ментални състояния? Как може да се установи някаква процедура за измерването им? Използването на изрази като „по-щастлив“, „още по-щастлив“, „най-щастлив“, „много щастлив“ и т.н. е обичайно и загатва възможност за степенуване, и все пак не става въпрос за стриктно измерима същност. Многозначността на естествения език е съществена част от проблема – все пак хората използват именно него, за да опишат менталните си състояния, така че липсата на строга таксономия на менталните състояния би се оказала сериозна пречка, в случай, че се опитаме да идентифицираме съзнателните състояния с мозъчни такива.

2.3.3. Интроспекция

Друг сериозен проблем е свързан с факта, че директният достъп до менталните състояния е възможен само чрез интроспекцията. Първо, имаме сериозни причини да се съмняваме, че интроспекцията е надежден източник на знания, което е демонстрирано от серия експерименти, показващи, че в доста случаи за хората е невъзможно да посочат причините за поведението си (Nisbett, Wilson, 1977). Още повече, че по дефиниция, интроспекцията е *частна* процедура, „генерираща или целяща генерирането на знания, преценки или убеждения само за *собственото съзнание*, но не и за други, или поне не директно“ (Schwitzgebel, 2016). Можем да си зададем следния въпрос: уместно ли да приемем в рамките на научна теория съществуването на същности, процеси, явления или каквото и да е друго, което може да се наблюдава само от един-единствен човек, посредством процедура, която е доказано ненадеждна? Изглежда, че преди да започнем да опитваме да доказваме, че съзнателните състояния са тъждествени (или нетъждествени) на мозъчни състояния, бихме имали нужда от надеждна публична процедура за наблюдение на съзнателните състояния.

Проблемът може да се представи и по следния начин: Теорията за идентичността предполага референциалистка теория за значението, постулирайки, че „съзнателните състояния“ и „мозъчните състояния“ са два различни начина да се реферира към едни и същи неща. Така погледнато, Теорията за идентичността е незащитима (а също така и неопровержима) чрез методите и технологиите, които са налични към момента.

Разбира се, възможно е отхвърлянето на референциалистката теория за значението и прилагането на неререференциалистка такава, т.е. изследване на начина на употреба на думата „съзнание“ – в този случай бързо се достига до извода, че „съзнанието“ не е „мозъкът“ (двете думи далеч не са взаимно-заменяеми). Този подход не би дал отговор на въпроси като „какво всъщност представляват менталните състояния?“ или „съзнателните състояния мозъчни такава ли са?“, но би дал яснота за начина, по който функционира естественият език и как се употребяват определени думи и изрази.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Излиза, че невронауката няма с какво да допринесе за знанията ни за съзнанието, както го схващаме към момента, използвайки методите и технологиите, с които разполагаме днес. Засега може само да поставя под въпрос традиционното ни разбиране за съзнанието. Невроучените могат единствено да наблюдават и изследват мозъка, нервната система и поведението на организмите. А съзнанието се смята за нещо частно, публично недостъпно, необяснимо чрез физикалистски термини. Дали думата „съзнание“ ще бъде част от речника на бъдещата невронаучна теория и какво значение ще има във въпросната теория, е отворен въпрос. Не е ясно и дали невронауката ще предостави такава теория изобщо. Не е изключено употребата на термина да бъде преразгледана и съвременното значение да се промени – да започнем да използваме думите „мозък“ и „съзнание“ като взаимнозаменяеми; или да започнем да наричаме някаква част от мозъка, функция, невронна мрежа, състояние или нещо друго „съзнание“. Не е изключено терминът да бъде изцяло елиминиран (въпреки че за момента няма индикации това да се случи скоро, тъй като става въпрос за познат, често употребяван термин, чието изоставяне може да изглежда шокиращо или крайно за много хора). При всички положения изглежда малко вероятно терминът да се запази, заедно с настоящата си менталистка конотация. Какво точно ще се случи със „съзнанието“ зависи също и от това какво ще открият невроучените, как ще го интерпретират, както и от фактори на социалната и работната среда, в която се намират, от прогреса на технологиите и от естественото развитие на езика.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Елчинов, Д.** (2016). *Съзнание и поведение*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. [Elchinov, D. (2016). *Saznanie i povedenie*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Карагеоргиева, А.** (2008). *Философия на съзнанието*. София: ИК „Библиотека 48“. [Karageorgieva, A. (2008). *Filosofia na saznanieto*. Sofia: IK „Biblioteka 48“.]
- Андлер, Д.** (2016). *La silhouette de l'humain. Quelle place pour le naturalisme dans le monde d'aujourd'hui?*. Paris: Gallimard.
- Bourget, David, Chalmers, David** (2014). What Do Philosophers Believe?. *Philosophical Studies*, Sept. 2014, Vol. 170, Issue 3, pp. 465–500.
- Brook, Andrew, Raymond, Paul** (2017). The Unity of Consciousness. In: **Zalta, Edward N.** (ed.). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* [online]. Summer 2017 Ed. [Viewed 5 October 2021]. Available from: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2017/entries/consciousness-unity/>.
- Chalmers, D.** (1996). *The conscious mind: In search of a fundamental theory*. New York: Oxford University Press.
- Churchland, Patricia** (1986). *Neurophilosophy. Toward a Unified Science of Mind/Brain*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Churchland, Patricia** (1994). Can Neurobiology Teach us Anything about Consciousness?. *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association*. Vol. 67, № 4, pp. 23–40.
- Churchland, Paul** (1981). Eliminative Materialism and the Propositional Attitudes. *The Journal of Philosophy*, Vol. 78, № 2, pp. 67–90.
- Debruynne, H. et al.** (2009). Cotard's Syndrome: A Review. *Current Psychiatry Reports*, vol. 11, pp. 197–202.
- Descartes, R.** (1996). *Meditations On First Philosophy*. Revised ed. Cambridge: University Press. ISBN 978-0-521-55818-1.
- Eysenck, Michael, Keane, Mark** (2000). *Cognitive psychology. A Student's Handbook*, 4th ed. Hove and New York: Psychology Press Ltd.
- Fodor, J.** (1981). *Representations: Philosophical Essays on the Foundations of Cognitive Science*. Brighton: The Harvester Press Ltd.
- Hempel, C., Oppenheim, P.** (1948). Studies in the Logic of Explanation. *Philosophy of Science*, Vol. 15, № 2, Apr., 1948, pp. 135–175.
- Levin, Janet** (2018). Functionalism. In: **Zalta, Edward N.** (ed.). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* [online]. Fall 2018 Ed. [Viewed 5 October 2021]. Available from: <https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/functionalism/>.
- Nisbett, R., Wilson, T.** (1977). Telling More Than We Can Know: Verbal Reports On Mental Processes. *Psychological Review*, Vol. 84, № 3, pp. 231–259.
- Schwitzgebel, Eric** (2016). Introspection. In: **Zalta, Edward N.** (ed.). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* [online]. Winter 2016 ed. [Viewed 5 October 2021]. Available from: <https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/introspection/>.
- Smart, J. J. C.** (2017). The Mind/Brain Identity Theory. In: **Zalta, Edward N.** (ed.). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* [online]. Spring 2017 Ed. [Viewed 5 October 2021]. Available from: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2017/entries/mind-identity/>.
- Uttal, W.** (2004). *Dualism: The Original Sin of Cognitivism*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

THE SENSE OF TOUCH AND THE VARIETY OF ITS REPRESENTATIONS

VALYA MIHAYLOVA KASCHIEVA

Abstract. The analysis of the phenomenon of touch from a radically different perspective could show various nuances in the current article. Touch will be presented as a significant key in the scope of Sensuous Anthropology as well as a part of an important technique in the context of Psychoanalysis. It will be mentioned as the main drive in the field of intimacy and dance, presenting the connection to the other and expressing our human nature. Touch and its function in order to understand art will also be viewed as one attempt to assume the tactile practice to be a good option in our way to experience art. These approaches will be briefly outlined without going to any detailed explanations but just defining the possible areas where touch as such could be seen as a significant factor.

Keywords: art; dance; experience; intimacy; perception; sense; tactility; touch.

УСЕЩАНЕТО ЗА ДОКОСВАНЕ И РЕПРЕЗЕНТАЦИОННИТЕ МУ ВАРИАНТИ

Валя Михайлова Касчиева

Анотация. Анализът на феномена на докосването, видян от радикално различна перспектива, ще разкрие разнообразни нюанси в настоящата работа. Докосването ще бъде представено като значим ключов елемент в сферата на антропологията на усещането, както и като част от важна техника в контекста на психоанализата. Ще бъде споменато като главен задвижващ механизъм в областта на интимността и танца, представяйки връзката ни с другите и изразявайки човешката ни природа. Докосването и функциите му, с оглед разбиране на изкуството, също ще бъдат разгледани и като начин да се приеме практиката на тактилноста като добра възможност за вариант да преживеем опитността на изкуството. Настоящите подходи ще бъдат бегло маркирани, без навлизане в детайлни обяснения,

просто като очертаващи възможните области където докосването като такова се разкрива като смислов фактор.

Ключови думи: изкуство; танц; опитност; интимност; възприятие; усещане; тактиленост; докосване.

INTRODUCTION. THE SENSE OF TOUCH

Anthropology, being at the core of what we (in the European tradition) take to be the case about the world, could be seen as the central paradigm of our time. The sense of touch, viewed in the context of Anthropology, has been characterized by many authors as the most controversial among the senses. Aristotle first stated that in „On the Soul“ (Aristotle, *De Anima*), pointing out that touch seems to be the most enigmatic, because the medium, the object and the organ of touch do not correspond to the way the other senses function. Moreover, he added that touch, besides being impossible to categorize, also makes categorization as such very complex and sophisticated (Aristotle, 2011, pp. 165–171). It could be said that Aristotle’s investigation of touch represents the first philosophical enquiry into it, outlining the idea of a unity of the sense of touch and of its appearance as such (Derrida, 2005, pp. 15-16). Touch is not only difficult to account for, but it is a relative insubstantial unit; it is neither a part, but rather a point, which almost resists quantification (Mazzio, 2006, p. 88). Having in mind the above mentioned, we could assume that when trying to go deeper; some difficulties with tactile experience appear to be inevitable for anyone wishing to take it as a basis for a descriptive science. Even having the present state of a particular research based on perception, it is impossible to draw any conclusion from the observations alone. One could take the visualization of the tactile experience as the most radical attempt to objectify it (Hsu, 2000, p. 327) although it seems to be quite unsuitable to establish or support one possible descriptive science. Hence, the immanent impossibility that refers to the scientific investigation of touch is inevitable. The paradoxical nature of touch, its resistance to intelligible and sensual apprehension, appears to define the qualities, presenting it as an interesting object of anthropological investigation and inquiry.

The question of whether or not touch could be determined as a sense only or whether is there any other way in which it could be conceptualized, leads to the attempt touch to be seen as a sense one does more than simply confirm a state of reality. From this perspective, the concept of sense becomes of crucial importance. What touch appears to be and how it functions could be deduced from the phenomenology of touch alone rejecting the a priori stated notions. In this case, the vantage point targets no longer the direction from sense to touch, but rather from touch to sense. Touch itself could be revealed as a paradoxical sense and the question of what it is, should be posed again, supporting the attempt to find suitable examples for its nature and functioning (Montague, 1986). The analysis of the phenome-

non of touch from a radically different perspective could show various nuances in the current article. Touch will be presented as a significant key in the scope of Sensuous Anthropology as well as a part of an important technique in the context of Psychoanalysis. It will be mentioned as the main drive in the field of intimacy and dance, presenting the connection to the other. Touch and its function in order to understand art will also be viewed as one attempt to assume the tactile practice to be a good option in our way to experience art. These approaches will be briefly outlined without going to any detailed explanations but just defining the possible areas where touch as such could be seen as a significant factor.

SENSUOUS ANTHROPOLOGY AND HIERARCHY OF SENSES

It could be stated that Anthropology occupies a rather unique position. For it is the human being, as a social and cultural being, that is the focus of research in this area; not the objects (material or cultural), nor even the body as a physical entity per se. Sensuous Anthropology cannot divide the production of sources for sensory experiences from the very perception of these products. Anthropological sensory study is then irrevocably also a various sensuous research. The senses are not taken as merely a topic of research, distanced and objectified from the researcher to investigate, but an inherent part of consciousness-raising process that requires a broader methodological touch; more than observing on its own. Given the anthropological interest in socio-cultural diversity, Sensuous Anthropology may generate harsh implications for the predominant concepts of scientific practice and Philosophy of Science – although these already suffer from some postmodern critiques. The radical, phenomenological approach of such anthropology, may confront the western world view with cosmologies that are difficult to translate directly into the Eurocentric images of the world. Such a new interest in the senses could lead to an intensified methodology, and inherently towards critical reflection on the ethical aspects of all scientific practices that concern human beings, and the epistemology it stands for. It targets the reconsideration of who has the power to declare what true and valuable knowledge is, and how it serves. The urge for a reevaluation of the senses was inspired by a critical positioning regarding two modernity theses. In order to refer to them, it could be mentioned that the first concerns the so-called „anaesthesia“ myth; which on its turn is the consequence of a modern „hyperaesthesia“. This thesis states that modern society should bring such enormous amount of sensory impulses that modern mankind would urgently have to desensitize itself; in other words, shutting out as much sensory impulses as necessary, whether consciously or subconsciously, in order to survive in the new urban environment (Benjamin, 1969). However, the increasing individualization of society could only confirm this idea. Nowadays, we are beholders of such phenomena in our social and behavioral reality. The second approach concerns the so-called western ocularcen-

trism; representing the hegemony of the Eye. Ever since Plato, many philosophers and theologians have propagated seeing as the purest sense, serving epistemology as well as morality. Since the Age of Enlightenment, science has also taken sight as its most precious sense. New optical technologies, as well as the development of more and more sophisticated measuring instruments, have increased the potential of the collection of visual data. The phenomenon of distance, brought about by an emphasis on observing – and created between the investigator and the object being investigated; had two advantages according to the new concept of science. Firstly, the object under investigation could be separated from the personal insights and expectations of the researcher. Here, subjectivity could be reduced to a minimum, giving the collected visual data the quality of objectivity. Secondly, the new technologies would enhance repetitive examination and experimentation. Therefore, strictly designed methodologies and their results had to inspire a consensus, the illusion of the so-called shared perception.

The hierarchy of the senses – with seeing on the top, followed by hearing, smelling, tasting and touching at its base – is proclaimed and enforced by the observers for it was thought to be morally right because natural. Their sensory hierarchy connected meaning and employment of particular senses in work, social behavior and living circumstances to the social status of every person. On the contrary, those who counted themselves as being observers; would assign to each category of people a certain dominant sense confirming their social position. The elitist character of the „anaesthesia“ thesis not only reveals itself when stepping down from an intellectual, ideological stage towards the phenomenological reality of the working classes. It also appears on the global stage when focusing on the outcome of modernity in the image of the so-called consumerism (Bauman, 2000). While during the early 20th century the design of consumer goods still focused on visual attractiveness and utility, a growing competition on the consumer market soon had to expand the variety of temptation strategies. In this way all the senses had to be provoked; so color, shape, texture and sound were used to trigger emotions and tempt the disposable buyers. Therefore not only products themselves but also their display had to tempt those potential buyers. Competition between companies, advertisement agencies and shops fought over their clients by putting all the senses into this perpetual battle for more consumers. This spectacular exploitation of the human perception inevitably caused the so-called „hyperaesthesia“ (Benjamin, 1969).

Even anthropologists, who took the side of the cultural position in the nature-culture debate, hardly explicated the epistemological consequences of their sensuous findings. They merely used them to criticize the assumed dominant sensory model of the West. For example, Fabian's classical „Time and the Other“ (Fabian, 1983) appeared to be the explanation about the relation to the ethical consequences of western „ocularcentrism“ and the neglecting western „gaze“. In this context, it may be induced that people could learn how to observe or not. This refers

to all other senses as well. This phenomenon may be defined as a process in which each person learns how to put his/her physical tools into use according to the rules and norms of one's particular culture and society. Therefore, distinctive cultures and social groups – based on ethnicity, social class, cultural preferences, religion, gender, or profession – differ in what they often take to be a very natural way of sensory perceiving and constructing the world. It must be added that in arts, the media, literature and history; senses have obviously received an increasing amount of attention. For sure, their studies seek to put emphasis on the multisensory qualities of objects and texts. To anthropologists, however, not the object, but the sensing subject is at the centre of their investigation. A human being cannot be the object of study, neither from an ethical stance (Fabian, 1983), nor by a sensory approach. In order to understand the Other sincerely, participant observation can never remain a mere excuse for this observation. The stress should be on the former, not the latter half of anthropology's key method. It has to be on participation, perceiving and experiencing, with all our senses. These moments require an open mind and an attuned for perception body, to accept other sensory schemes and other possibilities of seeing, hearing, smelling, tasting and touching. It entails a kind of willingness and a capability to trust subjectivity.

Moreover, in the interdisciplinary field of the senses, anthropological studies are rarely incorporated, so anthropologists could include theoretical insights developed in various areas. However, their studies represent the idea that besides the visual, oral, aural, olfactory, tactile – there are so many meaningful insights in the social contexts and the classical topics; such as kinship, relationships, rituals, performance and art, reciprocity, gender, and social group formation.

It could also be mentioned that any investigation into the senses is multidisciplinary as well as interdisciplinary by its definition. The senses refer to the essence of human perception; they correspond to the world and the self within that particular world, although viewed upon one's interpretation and creation of that world. Moreover, these senses question the western definitions of knowledge, being presented in confrontation with the idea of the „Other“. Therefore, in this context cosmology and epistemology seem to merge, and one possible separation as either science or religion seems to be inadequate. Here, the main question should be pointed towards the fact how the world is known, trying to find out how the methodology that is rooted in our routine sensory experience, not in abstract theoretical reflections – could function. In this case the classic anthropological method of participant observation, often defined by other disciplines as the ethnographic method, could be the most appropriate for learning and understanding various ways of perceiving the world. However, this process should entail more than just observing and listening of what is around us. It would require an open mind, as well as the courage, challenge and will to turn one's own body into a research tool. This step outside the outlined methodologies of western science is necessary if we really seek to under-

stand the Other. Such an approach inherently criticizes the western sensory model and the tendencies of the modern world. Anthropology as being dependent on the reflexivity and self-critiques of the observers, in order to understand the impact of the radical phenomenological stance the senses request, might take the lead in the process of understanding and experiencing the world.

TOUCH AND PSYCHOANALYSIS

The next approach to be presented, targets to reveal the application of the idea of Sensuous Anthropology in the field of Psychoanalysis. Here, touch could be viewed through some examples, corresponding to its relation with treatment in the field of Psychology. So, referring to Psychoanalysis in particular, it could be mentioned that Freud was the one to introduce touch as a method of such a treatment, representing a kind of technique, enabling to access the unconscious images and thoughts that were previously negated in hypnosis. The appearance of various types of defense mechanisms because of unbearable memories could be blocked in this way. The technique of touching represented a useful psychoanalytical tool to redirect the awareness of the patient in order to allow the psychoanalytical treatment to continue. Freud's idea of the similarity between touch and joke and the trial to see their analytical technique in the light of a tool for treatment, enables positing the thesis of a homology between their structures and functions. However, stating such a homology between the two mentioned structures represents only the beginning of the development of such a method. In order to understand the difficulties implied in the phenomenon of touch, a proper psychoanalytical understanding of the concepts of sexuality, sensitivity and unconscious are crucial. These concepts could be analyzed in the context of anthropological data in order to show the relation between joke and touch explicit. In this case, Freud's „Theory and Technique of Touch/Joke“ (Erwin, 2002) appeared as a turning point in the history of psychoanalytic treatment. This crucial point is represented by Freud's passage from hypnosis to psychoanalytical treatment, also called the „talking cure“. However, the passage was not so easy for there was an intermediate technique that marked it. This technique consisted of the process of touching the forehead of the patient in order to make the appearance of unconscious images and thoughts possible. Freud had found out that hypnosis itself could not work with every person, so he learned that the cause of hypnotic failure was hidden in the resistance of the patient to be hypnotized. Freud was forced to find another technique, so following the analysis of his own treatments, he realized that if he was too persistent with the patients in continuing to assure them that they knew the content of their thoughts or that they could remember them, there would be no positive effect. Moreover, it could be even worse; his comments might lead to resistance and the treatment might become an impossible effort. As a result of such an endeavor, he invented the above mentioned

intermediate technique of touching the forehead. At first, Freud tried to explain this effect as a form of the strongest possible hypnosis; but because of its complicated mechanism, he proposed a rather different explanation. Freud thought that the advantage of the new technique consisted in the redirection of the patient's awareness away from his conscious searching and thinking, which means away from anything that could produce the appearance of the will (Freud, 2002). The touch that Freud implemented in this new technique held a specific function. Touch itself redirected the patient's awareness and made the appearance of unconscious thoughts possible. What Freud needed, and eventually found; was the means by which it was finally possible to overcome the obstacles represented by the will.

The Freudian theory of the joke has demonstrated that touch should not be understood as being outside the cultural world of representation, sensation and meaning. From a methodological point of view, the anthropologist could apprehend the perceptions and representations of a human being only through verbalization, or projection onto an object. All the above mentioned should not lead to the assumption that there is something missing – the direct approach to the thing in itself – but to understand verbalization and projection as the very possibility of the existence of touch. In order to reveal the paradoxes of touch, two steps should be taken. Firstly, it could be accepted the fact that „touch“ on its own is presented as ultimately unattainable. Secondly appears the necessity to overcome such kind of impossibility, where touch is conceptualized as unattainable for thought. The fact that touch is unattainable must be understood as already being a product of an empty abstraction (Hegel, 2007) of this very thought – for thought itself posits touch beyond its access. Only the start from the impossibilities pertaining to the phenomenon of touch, accepting them as a part of that phenomenon itself, could lead to a proper understanding of that issue.

Another approach could lead to the presentation of touch and other physical and emotional comforting measures to be central to creating safe disclosure spaces. This may involve proper relational ethics and sufficient ethical behavior. Human beings could make comforting touch and the comfort given could be more visible by observing and articulating the skillfulness of such measures. Endangered arts of comforting, reassuring, as well as providing stress relief; are too vigorous and restorative to be lost because of lack of attention and visibility. People could master these techniques by noticing and appreciating them, providing examples of relevant comforting practices. However, this idea will not be viewed in details in the current article rather being in focus in a subsequent investigation.

TOUCH, DANCE AND INTIMACY

Intimacy, rather than exclusively referring to individuality, also could be shown as referring to the collective dimension of life. Social scientists M. Gauthier

and É. Mercier pointed out the double signification of intimacy, mainly referring to the interrelation with others and the relation to oneself (Gauthier, Mercier, 2017, §1). Moreover, intimacy is used to define the quality of a relation between two persons who have a close bond, naming that case as an intimate relationship with somebody. Intimacy could also be used to indicate the most „private space“ of the individual, although we often talk about the violation of that „private space“. However, the origin of the term „intimate“ refers to the area of understanding where „intimus“ is the superlative of „intus“ and „inter“, which means „inside“. Hence, intimacy could indicate the most hidden part of the human being, as „inaccessible“ to others, defining the borderline between one another. Such evaluation could state the hypothesis that rather than a solipsist concept, intimacy starts at the edge of the community, when one faces somebody else. „Proximate“ could be considered as the correlate of „intimate“ according to J-L. Nancy, arguing that the two aspects hold together (Nancy, 1998). Intimacy in this context could be seen as what breaks the limits between two persons. It starts in the presence of others or/and in confrontation to them. However, the proximity shared between two or more people is at the same time marked by distance. In this way, intersubjectivity appears to be the bond between them, where each one is simultaneously linked to the others and at the same time separated from them. The human experience could be seen as interplay between being a part of and being apart from the world. While touching, hugging, dancing, people express themselves through the relation with the other. So, contemporary dance for instance, as a way of interrelation, could represent a new manner of intimacy, approached in three different ways: as feeling, moving, and touching. They will be mentioned briefly with reference to some specific functions.

Feeling according to the social scientist L. Blackman, is crucial for social science researches. The „somatic felt body“ (Blackman, 2008, p. 52), as it was presented, is a body made of sensations and affects; and it is in the core of several recent anthropological studies (Clough, 2008; Howes, Classen, 2014). These contributions however, remain a kind of insufficient. First, there is a linguistic confusion around the different notions used to describe the felt body (feeling, sensation, senses, affects, emotions). All of them appear when intimacy and touch are mentioned; and somehow their meaning is not distinctive and clear enough, as if they overlap in their reference. For instance, the anthropologist A. Surrallés notes the absence of reflection on the notion of emotion (Surrallés, 2004, p. 60). Furthermore, the notion of „affect“ has appeared as another way of framing the felt body (Blackman, Venn, 2010; Clough, 2008). In order to correct such inaccuracies while defining important notions, the use of the term feeling could be suggested as comprising all of them. It may be stated that if anthropological researches had disclosed knowledge on the categories of emotions, they could miss reaching the feelings themselves. For instance, some scholars, investigating in the field of dance performance (Abraham, Müller, 2010; Foster, 1996; 1986), some contemporary philosophers (Solomon,

2007) and phenomenologists (Merleau-Ponty, 2002; Sartre, 1948) – achieved in contributing more successfully to the knowledge of feelings. However, their studies used conceptual language and it could be said that probably they remain on the level of meta-analysis. Because of the complexity of feelings and the difficulty to find the appropriate language to describe them, psychological emotional categories are often not relevant to describe the sensitive dimension of dancing bodies. A more relevant vocabulary might be needed in order to explore and explain whether feelings are part of the inner body (private) or they occupy the space out in the world. On the other hand, moving as movement/action is interwoven with feelings; it is an appropriate start to investigate the intimate body, because the „outside“ shape gives access to the „inner“ feelings. Movement could be seen as closely related to feelings for they are generated by movement and vice versa. Such an approach might point out the connection between sensation and the world, contesting experimental psychology which defines emotion as inner sensation. Rather than considering emotion as an „inside feeling“ preceding movement, it could be stated that in fact feelings emerge with movement. Touching is an interesting way of investigating intimacy, since it brings two bodies into relation. This fact depicts the idea of how feelings differ when touch comes into consideration. It could also be questioned where the frontier of oneself is when the body enters the space of another and whether the skin appears as the border of one’s intimacy. It could also be mentioned that intimacy through skin appears during the dance, especially when we mean the contemporary dance; but the question is whether such type of bodily intimacy necessarily leads to intimate relationships. In the case of dancers nowadays, accustomed to enter into relationship with others by touching, the notion of intimacy seems to be understood differently in the context of the Western ordinary life. Contemporary dance might be viewed as a relevant medium to investigate intimacy. The hypothesis that intimacy lays in a balance between individual and collective, reveals the fact that there are different versions of intimacy. In order to grasp the notions of intimacy, feeling and moving – touching needs to be taken into account. The so-called „body language“ could also be marked as crucial, appearing to be a kind of embodied knowledge that is retained in the dance practice and in the living bodies. The artistic and academic research should be combined, going beyond dualism between theory and practice, bringing new aspects in the establishment of the theory of the body and touch. Clarifying the notions used to describe the intimate bodies and their articulation, defining touch as a mediator and catalyst for triggering particular sensations and emotions; it should be concluded that dancing itself is a good representation of how intimacy expresses human individuality.

The value and perspective of the arts exploring touch could bring to the conclusion that every other sense has an art to go with. For example eyes have their visual art, ears have music, noses and tongues have perfumes and gastronomy. But surprisingly, humans do not train their hands to touch as they train their eyes to look

or their ears to listen. Those who practice in the arts, particularly in areas of music and dance, recognize that the observer's third person perception of an arts practice differs from that of the practitioner. Music is an auditory experience, as well as a physical practice. Dance is not only a visual art form but also a practice, predominantly understood through our many senses of touch. In this way, holding to their combined experience, humans work within embodied arts-based practices to create new methods for understanding the aesthetics of touch and expressing their individuality through it. They aim to design frameworks for exploring and articulating the experience of touch within its given context.

TOUCH AND ITS AESTHETIC FUNCTION IN ART AND LANGUAGE

The last approach could be an attempt to answer the question whether philosophers are reserved when defining the function of touch, smell and taste. The explanation should start with the fact that the so-called haptic sense encompassing the feeling of touch, temperature, pain, movement and force, the olfactory sense and the sense of taste; have traditionally been neglected in the history of aesthetics. If taken into consideration, they could just deny the existence of art forms, addressing the mentioned above senses. If we start by taking a look at the objections brought against their aesthetic potential; it might be stated that touch, smell and taste cannot produce art because they deal with temporary stimuli and consume their objects. However, there are also other forms of art, such as music, theatre, dance, as it was already stated; and they appear to be as transitory as the stimuli of these secondary senses. Moreover, with the critique of the metaphysics of presence, the negative connotations of temporality turned out to be specific for the Western culture, cannot be generalized. Another argument against the aesthetics of the so-called secondary or „lower“ senses should be that their sensory data tend to gather in „synaesthetic“ configurations. In linguistics for example, the term „synaesthesia“ refers to a metaphorical transfer from one sensory modality (source) to another (target). It means that basically the perception related to one sense is described by lexical means, related to a different sense (e.g., the expression cold/warm colors, describes the domain of vision in terms of touch or temperature) (Strik-Lievers, 2015). Therefore, one might see tactile qualities and the gustatory and olfactory impressions as so intertwined, that together they form the so-called oral sense. The question here could be why the strong synaesthetic dimension of haptic, olfactory and gustatory experience may affect their aesthetic quality. Obviously, the single senses of the visual arts and music cannot be the source of their artistic value. If we could assume that the synaesthetic decline very often makes it impossible to consider the secondary senses separately, this could mean that they require a more sophisticated approach than the usual aesthetic interpretation. For example, the use of natural materials in architecture and ap-

plied arts for their attractive tactile, thermal and olfactory qualities; has to consider their economic conditions, environmental factors and types of materials used. Still, even if one could prove the existence of art forms based on the haptic sense, olfaction and taste; it should be claimed difficult to develop a discourse on them in the form of a critique and an aesthetic theory because of the vague terminology, used to describe their experience and qualities. In English for instance, there is no difference between the transitive and intransitive meaning of some verbs (e.g. „to smell“, „to taste“). The following examples are obvious: „The rose smells.“/ „Jenna smells the rose.“ Therefore, designations of sensory qualities, especially smells – are frequently borrowed from the realm of other senses or from psychology. In other words, there are objective and general reasons that make it difficult to adequately express the subject’s impressions. Because the secondary senses are doubly near by the physical contact and emotional intimacy involved, we are not able to keep a distance from the subjective character of the experience in order to adopt a critical and reflective attitude, which is a basic presupposition of the aesthetic experience. The powerful affective impact of haptic, olfaction and taste becomes obvious, yet it does not retain sharp critical judgment. Perfume designers and some representatives of other industries, relying on senses could be a good example of that. Aestheticians have also doubted that the so-called lower senses are able to achieve that structural complexity that would be required to sustain our attention over time. Such kind of objection could be made invalid by the creators of fragrances, who target to emphasize the high number of components of each scent, as well as its temporal development. However, if we state that tactile and olfactory stimuli actually have no meaning and thus cannot release a process of perceptual contemplation and interpretation, it could lead to a conclusion being considered premature; for everyone knows that our epoch confines the education of the senses to the visual arts and music. The existence of haptic, olfactory and gustatory representations still relies on some support from epistemology and cognitive science in order to answer many questions (Richardson, 2011). Moreover, the ethnolinguistic research on the language of the senses is only in its beginning, although not being so promising. Some contemporary studies have shown that the lexical imperfections for haptic, smell and taste are typical for Indo-European languages but should not be extrapolated to all language families. Other communities at the same time seem to have developed a more precise terminology for these senses, which in the West are considered secondary in importance. All in all, smell and taste are embedded in particular socio-cultural and symbolic systems that codify and regulate an individual’s reaction to sensory stimuli in specific ways. As for discourse on touch, smell and taste, their underdeveloped terminology and the tendency to compensate for this by resorting to a metaphorical language are indeed real difficulties for any aesthetic theory of these three senses. However, the solution here is not to try to avoid any metaphors when describing sensory experi-

ence, but to become aware of them, using them consciously. The aesthetics of the senses requires a meta-aesthetics, a reflection on its own language.

Those who have been critical of the existence of arts of touch, smell and taste also used to object that these sensory modalities mainly served the needs of survival and sexual reproduction. This idea could lead to two major consequences. Firstly, the subject's mortality and the powerful erotic aspect of these senses considerably restrict the scope of what may be considered an aesthetic experience, in comparison with the visual arts. Secondly, touch, smell and taste obviously do not contribute to a humanist perspective because they do not comprise the difference between man and animal. On the contrary, they appear to be more developed, whereas civilized humans should at least struggle to repress them in favor of the so-called higher, theoretical senses, such as sight and hearing. Yet no animal, no matter how fine its sensory organs appear to be, can ever produce any artistic forms. Last but not the least, it could be mentioned that the evidence that our age has developed exclusively visual and acoustic media, enhances the repression of the experience of smell, taste, and the haptic sense; for these senses are triggered only indirectly by the media.

However, artists still use these senses. The assumption of traditional aesthetics that there are no arts devoted to touch, smell or taste and that gastronomy, perfumery, pottery, dressmaking, etc. are mere handicrafts or minor (e.g. practical, applied) arts; has not stopped some creative agents from working with these senses. Such type of artistic ideology still influences the organization of the art in art institutions as art universities, museums and galleries. Reciprocally, designers, perfumers and chefs obviously mistrust the verbal effusion when it comes to philosophical art interpretations. In present days, the secondary senses enter art in two ways that run simultaneously: either as synaesthetic art experiments or as phenomena of lifestyle. Examples of the first tendency could be provided by body art, contemporary dance, etc. Not only artists but also the aesthetics of everyday life suggest a hunger for impressions of the secondary senses, which may be attributed to the need for intimacy and affection. All these phenomena testify to an increasing interest in the enjoyable and instructive experience of all the senses, suggesting the need to revise aesthetic theory in order to include them.

Touch seems to be everywhere and the perspective of working out the aesthetics of the haptic qualities first raises the question of where works of art based on these qualities can be found. In our daily life, the meaning of tactility remains imprecise as it is often confused with the haptic and kinaesthesia, which results in a certain ambiguity. On the one hand, it appears that no ordinary subject can experience purely tactile works of art, as there is a basic tendency to visualize everything we see. On the other hand, elements of the haptic system (sense of touch, pain, force and temperature) are actively engaged in our current aesthetic experience of fine art, dance and architecture, when handling objects of applied art, and even

when playing music. Should touch and haptic sensation in general be equated with the performative aspect of art creation and art experience? Can Body Art better meet the artist's need for proprioceptive self-realization than any classical form of painting? Such questions become inevitable.

Moreover, the issue of whether the literal tactility borderlines exist and how they could be defined, and whether touch becomes metaphorical, should also be mentioned. Art creation in general is as such by means of gestures, and no visual art has ever been made without using the hands. Touch in this context becomes a crucial factor. Given all this, another problem appears: what might still justify the ban against touching the objects in museums, apart from practical reasons such as preserving the works as material objects? Why are visitors not permitted to follow the artist's gestures with their own hands? The aesthetics of tactility places should have the status of the museum itself as a specific modern institution at stake, stimulating creativity in designing exhibition sites that not only permit viewers to touch the objects but even require it as part of the material engagement with them. Hence, the thematic enlargement of aesthetics implies including categories of human tactile subjects who have been previously forgotten in art theory and who particularly or metaphorically lay their hands on art works, with or without aesthetic intentions: restorers, curators, users of applied arts, faithful people who adore religious art by touching it, as well as others who destroy art. For example, in the nineteenth and twentieth century institutions, scholars presented a more nuanced picture of sensory experience in museums, showing how visitors to seventeenth and eighteenth century museums were often allowed, and sometimes expected, to handle the exhibits. Contemporary philosophers and diarists of art variously attested to the role of touch in learning about objects for aesthetic pleasure, in order to make a connection with the original users or makers, and occasionally for healing. In tracing these arguments, Howes (2014, p. 264) notes that academics have demonstrated that the experience of studying objects or visiting museums was far more multi-sensory than it is often recognized, and that it was only in the opening decades of the nineteenth century that touch began to be systematically restricted. He explains that tactile practices did not entirely disappear from museums. Connoisseurs continued to handle objects for the purposes of identification and authentication, and in the process of arranging displays. So, in the early twentieth century, Science and Entertainment museums began to provide visitors with hands-on activities.

However, all the mentioned above categories are inherent to the art-world, so this fact could justify their integration into aesthetics. And yet, if tactile works are to be found in the fine arts overall, are there also examples of works that primarily or exclusively address touch? The simplest way to answer this is to focus on the art produced by or created for the blind. The experience of the blind calls into question the Kantian thesis (Kant, 1987; 1999) of artistic experience as a synthesis between sensory delight and intellectual interpretation. For sightless subjects, hedonism and

intellectualism are in juxtaposition: the pleasant, the beautiful and the good converge. For them, beautiful might mean the same as pleasant to the touch and correct according to intellectual judgment. Upon closer inspection, it turns out that current theories on the art experience of the blind and some methods based upon them, take as their model the art produced for seers; as a result, the art of and for the blind can be nothing else than an inferior or imperfect art. Artists have also created environments for various senses, including exhibitions where blind people and seers were subjected to diverse haptic sensations. Still, how can original works of art for the touch be produced, without repeating a previous experience? The originality may be approached in two ways: by varying either the modalities of the gestures or the object touched. If the first case assumed, the subject may try to investigate or simply experience by touch one object in different ways, performing different actions. In fact, disabled persons will improve the automatic performance of certain activities until they are perfect; but by doing this, they neither aim to reach the state of disinterested contemplation nor enjoy the variation of their own gestures. Secondly, the artist may invent new materials, which are interesting for exploratory touch. In this case, the meaning of being an artist has to be redefined, and the conflict between the craftsman and the artist has to be revised. If artistic creativity were validated as having potential for technological development, this still does not answer the question of what might ground the aesthetic value of a tactile object or material and whether it is only the pleasure of touch itself.

CONCLUSION

The current topic argued that in order to understand other sensory cultures, the one who investigates should experience sensory perceptions of the Other. The sensory hierarchy seems to connect meaning and employment of particular senses in work, social behavior and living circumstances to the social status of every person. However, a human being cannot be the object of study, neither from an ethical stance nor from pure pragmatic and sensuous one. Some critics could reject this methodology for being subjective, preferring distance and objectivity although this view targets more significant consequences. Sensuous anthropology could be viewed as pioneering towards a new global science, but its impact depends on the willingness of other disciplines to give up their stable positivistic principles.

Then, the idea of touch was viewed as a significant technique in the scope of Psychoanalysis. It was stated that the function of touch that Freud implemented in this new method held a specific contribution. Touch itself appeared to possess the power to redirect the patient's awareness and make the appearance of unconscious thoughts possible. What Freud needed, and eventually found, was the means by which it was finally possible to overcome the obstacles represented by the will.

The next reference was the one, revealing the touch in dancing as a way to express one's individuality. Intersubjectivity was seen as a bond between people, where each one is simultaneously linked to the others and at the same time separated from them. Hence, the human experience could be viewed as interplay between being a part of the world and trying to escape from it. While touching, hugging, dancing, people express themselves through the relation of the other. So, the contemporary dance represents a new manner of intimacy, approached in three ways: as feeling, moving, and touching.

The other aim was the investigation of how visual arts could be interpreted onto the body by applying useful methods, enhancing the art experiences through touch. Such a view, as it was mentioned, could help in evaluating how compatible and flexible the haptics are in interpreting visual arts and what the function of touch is. For instance, touch could be used differently when describing pictures to a totally blind person versus to a person with limited field of vision or a sighted one. Therefore, we could conclude that the use of social-haptic communication enhances the portrayal of the image through touch. A touch event can be an independent action or it may happen in interaction with another person. Such type of expressing intimacy, understanding and awareness could be seen in the idea of dance and in some other visual arts. In a particular situation, a person touches an object/person or he/she is touched in return. In communication it is a question of an active, meaningful touch, when the sender touches the receiver and the interrelation becomes possible. In this case, social-haptic reference is strongly connected to the sharing of art information and the overall orientation of the body. Haptic reference is a generic concept whereas the tactile one is a more concise sub-concept. Taking into account all these facts, it could be concluded that the social-haptic touch includes interaction between skin, active touch and environmental orientation-touch, as well as intention and desire to express oneself in various ways and in diverse areas of life.

To summarize, it could be stated that art itself gives experiences, being much better than the output expressed by spoken or written language. Development of art and the freedom to perceive in various ways, as well as describing and feeling through touch; might give the persons with normal abilities to sense the world as well as those with visual impairment or other disorders – completely new opportunities for accessing visual arts through touch and the other senses.

REFERENCES

- Abraham, A., Müller, B** (2010). *Körperhandeln und Körpererleben. Multidisziplinäre Perspektiven auf ein brisantes Feld*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Aristotle** (2011). *De Anima: On the Soul*. Indianapolis, Cambridge: Cambridge University Press.

- Bauman, Z.** (2000). *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity. ISBN 0-7456-2409-X.
- Benjamin, W.** (1969). The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction. In: **Hannah A.** (ed.). *Illuminations*. New York: Schocken Books, pp. 217–251.
- Blackman, L.** (2008). *The body. The key concepts*. New York; Oxford: Berg.
- Blackman, L., Venn, C.** (2010). *Affect, Body & Society*, 16, № 1, pp. 7–28.
- Clough, P.** (2008). The Affective Turn. Political economy, biomedica and bodies. *Theory, Culture & Society*, 25, № 1, pp. 1–22.
- Clark, A.** (1993). *Sensory Qualities*. Oxford: Clarendon.
- Derrida, J.** (2005). *On Touching*. Stanford: University Press. ISBN 978-0-8047-4243-6.
- Erwin, E.** (ed.) (2002). *Freud. The Freud encyclopedia: Theory, therapy, and culture*. New York: Routledge.
- Fabian, J.** (1983). *Time and the Other: how anthropology makes its own object*. New York: Columbia University Press.
- Foster, S-L.** (1986). *Reading dancing. Bodies and Subjects in contemporary American dance*. Los Angeles: University of California Press.
- Foster, S-L.** (1996). *Corporealities. Dancing knowledge, culture and power*. New York: Routledge.
- Gauthier, M., Mercier, E.** (2017). Perspectives queer et féministes pour un regard critique sur l'intimité dans les médias numériques: Queer and Feminist Analyses of Intimacy in Digital Media [online]. *Genre, sexualité & société*, 17 [Viewed 19 November 2021]. Available from: <http://gss.revues.org/3950>.
- Hegel, G.W.F.** (2007). *Hegel's Philosophy of Mind*. Oxford: University Press. ISBN 978-0-1992-9951-5.
- Howes, D.** (1991). *Varieties of Sensory Experience: a Sourcebook in the Anthropology of the Senses*. Toronto: University of Toronto Press.
- Howes, D.** (2005). Hyperesthesia, or: The Sensual Logic of Late Capitalism. In: **Howes, D.** (ed.). *Empire of the Senses. The Sensual Culture Reader*. Oxford; New York: Berg Publishers, pp. 281–303.
- Howes, D., Classen, C.** (2014). *Ways of sensing. Understanding the senses in society*. New York: Routledge.
- Hsu, E.** (2000). Toward a Science of Touch, Part II: representation of the tactile experience of the seven pulses indicating danger of death in early modern Europe. *Anthropology & Medicine*, 7, № 3, pp. 319–333.
- Jackson, M.** (2012). *Between one and one another*. Los Angeles: University of California Press.
- Kant, I.** (1999). *Critique of Pure Reason*. Cambridge: University Press.
- Kant, I.** (1987). *Critique of Judgement*. Indianapolis, Indiana: Hackett Publishing Co. ISBN 0-87220-025-6.
- Mazzio, C.** (2006). The Senses Divided: Organs, Objects, and Media in Early Modern England. In: **Howes, D.** (ed.). *Empire of the Senses: The Sensual Culture Reader*. Oxford: Berg.
- Montague, A.** (1986). *Touching. The Human Significance of the Skin*. New York: Harper & Row Publ.
- Merleau-Ponty, M.** (2002). *The Phenomenology of Perception*. London: Routledge.
- Nancy, J-L.** (1998). *The Sense of the World*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Richardson, L.** (2011). Bodily Sensation and Tactile Perception. *Philosophy and Phenomenological Research*, 86, № 1, pp. 134–154.
- Sartre, J-P.** (1948). *The Emotions. Outline of a Theory*. New York: Philosophical Library. ISBN 978-1-199-37219-2
- Solomon, R.** (2007). *True to our feelings. What our emotions are really telling us*. Oxford: University Press.
- Strik-Lievers, F.** (2015). Synaesthesia: A corpus-based study of crossmodal directionality. *Functions of language*, 22, № 1, pp. 69–94. DOI: 10.1075/ fol.22.1.04str.
- Surrallés, A.** (2004). Des états d'âme aux états de fait. La perception entre le corps et les affects. In: **Françoise, H., Margarita, X.** *Corps et affects*. Paris: Odile Jacob, pp. 59–75.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Докторанти

Том 5, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Postgraduate Students Book

Volume 5, 2020

БЕЛКАНТОТО КАТО ВЪПЛЪЩЕНИЕ НА ЕСТЕТИЧЕСКИЯ ИДЕАЛ. ОСНОВНИ ФИЛОСОФСКИ И ЕСТЕТИЧЕСКИ ИДЕИ

СТЕФАН СВЕТОЗАРОВ ДОНЕВ

Анотация. В спецификата на развитието на музикалното изкуство, операта изиграва специфична роля. От една страна операта, още с възникването си в епохата на късния ренесанс, се оказва тотално изкуство – изкуство на изкуствата, което съчетава в себе си всички останали изкуства – музика – вокална и инструментална, драма – поезия и театър, живопис – пейзаж и портрет, архитектура – декори и мебели и т.н. Всичко това прави от операта едно особено изкуство, което се дължи на сложните интерактивни взаимодействия на колективното майсторство. От друга страна операта се превръща в емблема на обществените взаимоотношения. По някакъв начин тя става особен изразител на основните художествени идеи на своята собствена епоха, в която се създава и съществува. Бароковата опера например притежава цял арсенал от свои специфики и творчески приумици, които са напълно променени в епохата на класицизма. Класицистичните тенденции от своя страна са напълно преобърнати и пресемантизирани в романтическата опера, докато модерното изкуство преобръща в буквалния смисъл на думата оперното статукво с хастара нагоре.

Ключови думи: естетика; естетически идеал; опера; музикално изкуство; белканто; романтизъм; Доницети; Дон Паскуале; буфо опера; комическо.

BELCANTO AS THE EMBODIMENT OF THE AESTHETIC IDEAL.
BASIC PHILOSOPHICAL AND AESTHETIC IDEAS.

Stefan Svetozarov Donev

Abstract. In the development of musical art, opera plays a specific role. On the one hand, opera, since its inception in the late Renaissance, turned out to be a total art – art of art, which combines all other arts – music – vocal and instrumental, drama – poetry and theater, painting – landscape and portrait, architecture – decors and furniture, etc. All this makes opera a special art, which is due to the complex interactive interactions of collective mastery. On the other hand,

opera has become an emblem of social relations. In a way, it becomes a special expression of the basic artistic ideas of its own epoch, in which it is created and exists. Baroque opera, for example, has a whole arsenal of its own specifics and creative whims, which were completely changed in the era of the classics. Classicist tendencies, on the other hand, are completely reversed and presemantized in romantic opera, while modern art literally turns the opera status quo upside down. It is important to emphasize the special significance of the early romantic Italian opera. It is represented by the legacy of the three great masters of belcanto opera famous Italian composers: Rossini, Bellini, Donizetti. It is in their creative heritage that an ideological and artistic transition takes place from the relatively more conservative, close to the classical aesthetic norm and the new bolder romantic forms of opera and its types and genres and thematic stratifications. Precisely because of the unique and artistically valuable character of the white vocalism we can speak, and not only theoretically conditionally, but in a broader intellectual aspect, about the white cant as a kind of emanation of the aesthetic ideal. The technical technique of belcanto becomes an adequate axiological and stylistic measure. Belcanto is interpreted as an artistic embodiment of the feeling of beauty from the second quarter of the nineteenth century to the last quarter of the nineteenth century, as a basic artistic manner and pattern. Belcant's style turns out to be an ideological fundamental understanding of opera, both in terms of the vocal technique itself, but also the general idea of the meaning and role of opera as a specific spiritual activity of man.

Keywords: aesthetics; aesthetic ideal; opera; musical art; belcanto; romanticism; Donizetti; Don Pasquale; buffo opera; comic.

УВОД

В спецификата на развитието на музикалното изкуство, операта изиграва специфична роля. От една страна операта, още с възникването си в епохата на късния ренесанс, се оказва тотално изкуство – изкуство на изкуствата, което съчетава в себе си всички останали изкуства – музика – вокална и инструментална, драма – поезия и театър, живопис – пейзаж и портрет, архитектура – декори и мебели и т.н. Всичко това прави от операта едно особено изкуство, което се дължи на сложните интерактивни взаимодействия на колективното майсторство. От друга страна операта се превръща в емблема на обществените взаимоотношения. По някакъв начин тя става особен изразител на основните художествени идеи на своята собствена епоха, в която се създава и съществува. Бароквата опера например притежава цял арсенал от свои специфики и творчески приумици, които са напълно променени в епохата на класицизма. Класицистичните тенденции от своя страна са напълно преобърнати и пресементизирани в романтическата опера, докато модерното изкуство преобръща в буквалния смисъл на думата оперното статукво с хастара нагоре.

Операта е особено поле на духовно откривателство. В този аспект белкантовото оперно майсторство заема специфична роля. Важно е, тъкмо от теоретическа гледна точка, да се подчертае особеното значение на ранната романтическа италианска опера. Тя бива представена от наследството на тримата големи майстори на белкантовата опера – именитите италиански ком-

позитори: Джоакино Росини, Винченцо Белини, Гаetano Доницети. Именно в тяхното творческо наследство се осъществява идеен и художествен преход от относително по-консервативните, близки до класицистичната естетическа норма и новите по-дръзки романтически форми на операта и съответните ѝ жанрови разновидности и тематични разслоения. Тъкмо поради уникалния, художествено стойностен характер на белкантовото пеене можем да говорим, и при това не само теоретично условно, а в един по-широк интелектуален аспект, за белкантото като своеобразна еманация на естетическия идеал. От чисто технически похват белканто се превръща в относително цялостна и адекватна аксиологическа и стилистическа мяра на самото оперно изкуство от периода. Белкантото се осмисля естетически като възплъщение на усещането за красота от втората четвърт на XIX век, та до последната четвърт на XIX век, като основен художествен маниер и образец. Белкантовият стил се оказва на практика идейно фундаментално разбиране за оперното изкуство, както по отношение на самата вокална техника и постановка като такава, но също така и обща представа за смисъла и ролята на оперното изкуството като специфична духовна дейност на човека.

Онова, което ни дава основание да мислим белкантото, култът към белкантовата красота и виртуозност, в аспекта на художествено обобщение, на чиста проява на „естетическия идеал“ се основава на разбирането, че той е една от надграждащите се и обобщаващи светогледни позиции естетически категории, в които очевидно се преплитат по оригинален начин субективни духовни творчески инвенции и подбуди и обобщени общоприети универсализирани човешки съдържания. Белкантото се явява нещо като пресечна точка между тялото и гласа, която дава възможност за синтез на онтологичните начала на човека физическо и психологическо.

Гласът в белкантото е нещо повече от особен трепетен инструмент, той е център на онтологическото личностно и идейно самоосъществяване от една страна, а от друга на концентрирано изразяване на идеалното, толкова, доколкото е синтез на индивидуално и общностно като сетивна проява и експресия на самия естетически идеал. Само подобно оцелостено разбиране за белкантото като идея, а не само като стил или техника, може да открие неговото реално съдържание и семантична полифоничност. Именно комплементарните допълнителни съдържания в белкантовото майсторство показват неговата наситена естетическа и онтологическа интензивност.

Белкантото се превръща в битийно осъществяване в онзи аспект, който очертава сложното взаимодействие вътре – вън. Художествената зачимост на тази взаимна свързаност и вписаност е забелязана и изтълкувана от Петър Пламенов (2018, с. 280):

„Битието може да се разтълкува като дом, където „модусите на съзнанието“ – модусите на тялото, модусите на човешките съдържания

се проявяват в самата структура на Битието. Самоусещането – двойното вписване вътре-вън, което предполага съответната огледалност на структурно естество, е акт на състояване – тялото се състои като в-самото-себе-си, така и в своето излизане-оттласкване, от това, което е самото то.“

Гласът в белкантото стъпва колкото върху физиологичните дадености и естествената вокална апаратура на тялото, толкова и сам по себе си е отчуждаване, съпротива срещу физическото – негово надмогване и преодоляване. Изразявайки в звуковите си вибрации нещо нетелесно, нещо надтелесно, скрито, психологическо, нещо материално неосезаемо и сетивно недостъпно. В белкантото и неговия стремеж към сгъстена художествена изразителост на първо място свидетелства събитийността на вътрешния живот, а от друга страна намира адекватна мека и семантично неограничена форма да ги изразява. На практика гласът колкото повече се отчуждава от тялото, толкова повече смогва синкретично да репрезентира свободната творческа „смыслепродуктивност“, в едно с архетипната психологическа човешка цялостност, която се реализира в скритото течение на неспирния потаен поток на съзнанието. Така гласът в неговия специфичен художествен режим на белкантово творческо осъществяване, свързва тяло и мисъл, форма и съдържание.

Пътят на естетическия аксиологизъм, на ценността в художествената реалност наистина започва в пряката конкретност на непосредствената жизнена дейност и започва в подобни като естетическия идеал категории да утвърждава основана на всеобщата човешка способност да се възприемат и оценяват естетически, т.е. безкористно, съзерцателно, свободно – явления и процеси в наличното, т.е. в реалността на света, но с оглед на наслаждението от красотата, изяществото и възвишеността или с оглед на неудовлетворението, страха и погнусата от недъгавото, грозното, пошлото и ужасяващото, и то откъм една свободна представата за пълноценно човешко осъществяване. Несъмнено е, че аксиологическите съдържания, които се обобщават в категориите се осъществяват от разноредни и разнопосочни несравними и несводими една с друга „художествени опитности“, те очевидно не са и не могат са бъдат еднакви. В тях има народопсихологически, социални, дори класови основания и в зависимост от обществените стълкновения, специфики, историческите условия, ситуация, творческите фигури на епохата и т.н. се сумират в условни, но все пак ясно и лесно разпознаваеми идейни обобщения – категории като естетически идеал, например.

В еволюцията на философската мисъл и на културата многократно са правени теоретични обобщения по отношение на възникването на естетическите категории като за сложни идейни взаимоотношения между творец – творба и общество, общество-общност и индивид и т.н., при това в пряко отношение към актуалното за епохата възприемане на красивото и изразяването на аксио-

логическата и идейна стойност на това отношение към красотата в изкуството на тези отношения. Подобно на почти всяка естетическа категория – естетическият идеал е идейно обобщение и аксиологическо отношение, което дава разбиране за някои основни за дадено време и реалност човешки отношения с емоционална основа, за страни от действителността, от съзнанието и проявите на хората. Безспорно в концепцията на категорията идеал се проявяват идеологически тенденции. Те от своя страна еманират обществени концепции за благия и щастлив живот, за съвършената форма на съществуване и взаимодействие със света. Идеалът като такъв е израз на непрекъснатата жажда за по-добър живот, за усъвършенстване и извисяване, за по-справедливо устройство на обществото. Общественият идеал не остава един и същ, той се мени през различните епохи, различен е за доминиращите и за потисканите слоеве на обществото и поради това естетическият идеал е специфичен и контекстуален спрямо определени художествени явления, обекти и притежава свой собствен обхват и значимост.

Фридрих Шелинг в своето фундаментално изследване „Система на трансценденталния идеализъм“ публикувано през 1800 г., като представител на посткантианската немска философска мисъл и естетика, разпознава в изкуството един прелюбопитен факт, а именно разрешаването и снемането на драматичната колизия между необходимостта – природата и свободата – творчеството. До голяма степен представата за категорията естетически идеал в теоретичен аспект може да се мисли не само като снемане на тази философска опозиция, а като странното ѝ художествено онагледяване и функционализиране. Шелинг използва територията на изкуството, където се проявява естетическият идеал, като духовно пространство за преодоляване на модерния разрыв между наукоучението на Фихте за абсолютната свобода на Аза и философията на дарената със самостоятелен разум природа. Шелинг използва фигурата на гения, за да покаже, че творчеството на гения е автономна дейност на свободната субективност, начената напълно съзнателно, която обаче завършва напълно безсъзнателно (необходимо в обективно емаципиралото се от него чисто екзистенциално, а и формално, художествено произведение).

Възможността на изкуството да се превърне в равновесната зона между противоположностите субективно – обективно, свобода – необходимост, творчество – налично, актуализира проблема за естетическият идеал като убежна точка на това равновесие, като пункта, където формалните ценности се трансформират в духовни категории, именно защото са снети тези опозиции и те са преодолені в безкористния акт на съзерцанието-възхита.

В този аспект естетическото развитие на оперния театър развива белкантото, ако приемем да мислим за него условно обобщено, като своеобразно обобщение на естетическия аксиологизъм, удържан от това изкуство и репрезентиран като жив, действащ и продуктивен естетически идеал, който

дава възможност не само емоционално да бъде преодоляна субект-обектната опозиция като художествена наслада, но ценностно да се постигне едно разкриване на духа и неговата същност, неговото съдържание. Белкантото като творческо аксиологическа представа за адекватно репрезентиране на съвършената красота и хармония е категориално съотносимо към дефиницията на трудната категория естетически идеал. Не случайно Хегел в своята мащабна „Естетика“ (т. I–II, 1818–1830) ще подчертае, че изкуството може да се мисли като първия и основен момент по отношение на идеята за красивото, което дава Абсолютния дух посредством една чисто сетивна конфигурация. Защото в отличие от философията и от религията изкуството като такова, въпреки че споделя техния общ стремеж към Абсолюта, то го възсъздава в една външна реалност, но сетивната изразност е буквално преизпълнена от духа. Следователно не само конкретната творба, но естетическият идеал е нагледно изражение на духовно съдържание, което постига своята адекватна ефективност.

Логично идва изводът, че и при Шелинг, и при Хегел естетическият идеал може да се разтълкува като категорията, която необходима веднъж като идеална мяра, като аксиологическа единица, като модел и образец за художествена пълнота и духовна изразителност от една страна (както исторически възниква понятието и то е тълкувано в ренесансовата мисъл на Леон-Батиста Алберти, през класицизма от Никола Буало, а по-късно и от Винкелман, Шилер, а защо не и Кант), а от друга и тук това е безспорно акцентирано – като художествен израз, който в максимална степен се отъждествява с идеята за най-адекватно предаване-постигане превъплъщаване на Абсолютното (Хегел), на безкрайното и трансцендентното като интелигибилност (Шелинг) в самата сетивна тъкан на творбата.

Поради това белкантото не може да се мисли единствено като техника на вокално изпълнение или стил на изразяване-писане творчество, а като цялостна звукова представа, като мощна акустична идея, която се изразява чрез определени технически средства, стилови особености и маниер на осъществяване. Поради това като че ли в белкантото могат да се разчитат редица основни концепции и идеи от епохата, експлициращи особеностите на естетическото чувство. В него са се съхранили редица потребности и неповторими по своята находчивост оригинални художествени и творчески приумици, които да го извисят като една всеобща образцова представа за идеалната красота, за музикалното великолепие и изтънченост.

Стильът на специфично оперно вокализиране – белканто възниква в Италия и е свързан с развитието на националното оперно изкуство и вокална школа в края на XVI век. Изразителните средства на белкантото се формират въз основа на фонетичните особености на италианския език, късно бароковия вокализъм и традициите на народното пеене. Терминът белканто – предложен за първи път от Витория Архилей в края на XVI век – е използван в строго

музикалният си смисъл, за да означи появата на белкантовата романтическа опера от ранните десетилетия на XIX век.

Понятието „белканто“ (*bel canto*) не е било свързвано с някакъв конкретен стил на пеене чак до началото на 1860-те, когато писателите и критиците въвеждат термина, за да обозначават красивия високо виртуозен начин на пеене, който започва да се преодолява след 50-те години, а има своя абсолютен пик през първата четвърт на века до към 1830 г. През XIX век терминът „*bel canto*“ не се среща в нито един речник – нито в общите тълковни речници, нито в специализираните по отношение на музиката. Терминът придобива строгото си съдържание едва в началото на XX век.

Широкото популяризиране на отделната самостоятелна ария (песен) за един глас, дава възможност на композиторите и изпълнителите да обръщат повече внимание на изкуството на пеенето. Това довежда до възникването на конкретни вокални упражнения, наречени *solfeggio*, предназначени да тренират гласа и да подобрят изпълнението. Белканто техниката се основава на естественото физиологично производство на звука и се превръща в основа на оперното художествено пеене. Най-големите учители и певци до 30-те години на миналия век, представители на белкантото са такива всепризнати вокални изпълнители като: Енрико Карузо, Аурелиано Пертили, Джакомо Лаури-Волпи, Бенямино Джили, Тито Скипа и много др.

Основните етапи в развитието на белканто са белязани от творчеството на някои от най-важните в историята на операта композитори. Стилът се заражда при Джулио Качини и Клаудио Монтеверди и тук ранното белканто е част от общото бароково усещане за пищността, виртуозната самодостатъчност и самоцелност на чистата разточителност на вокалната красота и преднамерения формален орнаментиран вокализъм, породен от усещането за необходимата изключителност и изумителна акустична интарзия. Основното си развитие и разцвет постига в „неаполитанската школа“ в лицето на Алесандро Скарлати; и останалите от фамилия Скарлати – брат му Франческо Скарлати и двамата му сина – Доменико и Пиетро Филипо Скарлати, както и на основателя на школата Франческо Провенцале, последван от не по-малко интересните композитори Леонардо Лео, Леонардо Винчи, Никола Порпора, Франческо Дуранте, Франческо Фео и Томазо Траета; както и няколкото неиталиански, но пишещи в този стил композитори като Николо Йомели, Йохан Адолф Хасе и разбира се, италианизиращия се немец Георг Фридрих Хендел, също и от не принадлежащия на школата Джовани Батиста Перголези. Необелкантовото романтическо пеене, връхна точка на развитието на стила се постига в многообразната творческа дейност на великите белкантови майстори Джоакино Росини, Винченцо Белини и Гаetano Доницети.

Следва късното драматично белканто, не рядко дефинирано като *Risorgimento Bel canto*, в творчество на Джузепе Верди и веристичното бел-

канто на веристка школа в лицето на Руджеро Леонкавало, Пиетро Маскани, Умберто Джордано, Франческо Чилеа и др., като и късното най-често дефинирано като натуралистко или експресивно белканто е представено от Джакомо Пучини.

Толкова доколкото белкантото е израз на общото музикално чувство за красота, за мелодичност и хармония, само като аксиологическо съдържание на естетическия идеал, то може да се превърне в адекватния израз на ранно романтичното чувство за *идеална красота* (*bellezza ideale*), което великите трима майстори Росини, Белини, Доницети високото белканто постигат, при това в съвсем различни многолики разновидности на оперната форма от сериозна опера-сериа, историческа, драматична през любовно-лирическа, та до фарсовата буфо-форма.

Идеалната красота е самата същност на музикалното изкуство, тя е единствената аксиологическа мяра, която може да разграничи значимото от незначителното, истинското от несъщественото, напълно пречистена от несъвършенствата и драмите на реалността. Идеалната красота в аспекта на музикално естетическото се явява не само като чиста свободна абстрактност, но и като мощно и сигурно средство акустичното преживяване да е максимално непосредствено, т.е. да бъде свързано със създаването на леко, ведро, безгрижно и приятно настроение, което изразява щастието. Идеалната музикална красота е нещо повече от евдемонично блаженство, тя генерира в себе си едно цялостно мирогледно усещане, което я прави примамлива, превръща я в действащ идеал, в настоящ празник, във вечна игра, в чисто доволство и радост, дори когато се изразяват някакви трагични преживявания, скръбни моменти, мигове на болка и страдание, музиката съхранява възвишената си красота, която преобразява обикновената мъка и парадоксално ги надмогва във своята художествена извисеност. Идеализиращият естетически момент в музикалното е особено съществен в белкантовото оперно мислене, той е близък до естетическия завет на оперната реформа на К. В. Глук и нейната трансформация малко по-късно при В. А. Моцарт, поне по отношение на обвързаността на драматургията и музикалния материал. Залцбургският гений разбира се, дава предимството на красотата в музиката, която следва да има доминираща и първенстваща роля и не бива никога да бъде подчинявана на драматургичното, а следва драматургичното да бъде извисявано и сублимирано до равнището на естетическата рафинираност на музикално красивото, което по необходимост е и само по себе си „идеално“.

Още повече, че изискването за идеална красота в белкантовото оперно изкуство не бива да се мисли единствено вокално-технически, а по-скоро като идейно-духовна норма, общо художествено умонастроение или иначе казано цялостен художествен концепт, стилопроизвеждащ норматив. Следователно естетическото понятие за *идеалната красота* играе ролята на консолидиращ

художествената действителност всеобщо приет, всеобщо споделим и всеобщо законодаващ естетически идеал, толкова доколкото под нея следва да се разбира една особена форма на естетическия идеал изобщо – тъй като *bellezza ideale* е някакво обобщено схващане за музикалния образ и за музикално-естетическото изобщо. През нея в епохата не само на ранния, но и на целия Романтизъм се извежда на преден план представата за красивото като най-висша ценност, като най-подходящото и завършено в пълнота състояние на художественото явление от една страна, а от друга имплицитно се подразбира най-високата степен на морално представяне на доброто и дължимото, толкова доколкото красотата е ейдетически способна на символизиране категория и в трети аспект, но не по значение, най-съвършената структура в конкретно формален и в общоекзистенциален онтологически мащаб. Следователно *идеалната красота* не е обикновена художествена норма, нито само естетически идеал, тя е в буквалния смисъл мирогледна ориентация. Този момент във всеки естетически идеал, контаминиращ субективното ценностно отношение, което бива обобщено до всеобщо аксиологическо откритие и норма в социалното съзнание е много добре отразено в тълкуванието на Имануел Кант в неговата аналитика на красивото:

„... най-висшият образец, прототипът на вкуса, е само идея, която всеки трябва да създаде в самия себе си и според която той трябва да преценява всичко, което е обект на вкуса, което е пример за преценка чрез вкуса, и дори вкуса на всеки. Идеята означава собствено понятие на разума, а идеал представата за една отделна същност като адекватна на една идея.“ (Кант, 1993, с. 111).

Необелкантовият стил е тържество на абсолютната вокална красота, но в тоталността си на оперен стил, в какъвто на практика го превръща Доницети, красотата се превръща в абсолютно изискване за всички елементи на творбата, които следва да се съгласуват по красота. Думите и тоновете следва да са така неустойимо красиви, колкото и чувствата, които обрисуват.

Затова и при Росини, Белини и Доницети и тяхното бляскаво белканто се съхранява архетипа на старото нормативно изискване в италианската вокална музика, което ще маркира цялостния характер на т.нар. италианска оперна школа, а именно фундаменталното понятие, превърнало се в норма *seducente eufonia* (Celletti, 1996, p. 25, 27–28), наложено от фамилия Скарлати не само в скаралната, но и в светската вокална музика, както и от Порпора и Лео. Естетическата проникновеност на изискването на това специфично „сладостно блажено съзвучие“ при ранните неаполитанци води до особено строга ортофонична вокална дисциплина, изгражда ясно критично съзнание за акуратното пунктуално вокално развитие на мелодичните линии и цялостното процесуално гласово удържане без интонационни пробиви, колебания или

празнини. Развива се идеята за различните дялове-регистри на гласа – нисък, среден и висок, за спецификата на пеенето във всеки от тях, за елегантността на преходите не само между тоновете в legato („свързано изпълнение на два последователни тона“), но и между отделните дялове в гласа, за вокалната атака, задържанията, пунктовете, силата, обема, тембъра, цвета и т.н.

Стремежът и непрестанното изискване за *seducente eufonia*, наследен от ранните неаполитанци, пренесен и възпитал голяма част от музикантите и композиторите на времето, както и самата публиката става основа за възникването, утвърждаването и естествената приемственост към художествените иновации на неоромантичeskия белкантов стил, който продължава засилено да се развива по посока на тоталната акустична изразителност и съвършената формална софистицираност. Сладостното благозвучно пеене е възвръщане към изначално идеалния свят, то реконструира самата идея за дълбоката хармония вътре в самите неща, за енигматичната представа дори за „съзвучие през раздор“ на Хераклит, за умния, т.е. мъдър, разумен и понятиен ред както във видимото, така и в невидимото на Питагор, при това в един не само мистичен и трансцендентен план, а цялостно онтологичен мащаб. Белкантовият стил е динамично реално непосредствено творческо и свободно осъществяване на хармонията, която не е нито просто техника, нито само стил, а светоотношение и форма на мироглед, една специфична представа концепция за света. По този начин на основата на дълбинното разбиране за хармонията става ясна не само теоретичната, но и чисто практично-прагматична връзка между ранното неаполитанско разбиране за сладостната еуфония *seducente eufonia* и обобщената естетическа идея в белкантото. Може би за това Петър Пламенов (2019), говорейки за хармонията, подчертава не само музикално фундаменталния ѝ, но и цялостно философско организиращ характер:

„Хармонията очевидно е благостно обединение на противоположни начала, благостно и благо (т.е. освен красиво и добро), защото сочи единностъщността, общия произход, едното, от което произхожда всичко, при все че знаем питагорейския закон, според който всяко множество е по-късно от едното, и по-малко свършено от най-свършеното единицата, едното. В този аспект хармонията идва като възстановяване и възвръщане към изначалната цялост, единство и единност, в умиротворената позиция на ситостта. От друга страна, богатството на хармонията е осъзнаването на единността през пъстротата на нещата-гласовете. Консонансът и дисонансът съчувстват в хармонията, която е израз на своеобразното им отношение – сливането или несливането във възприятието на едновременно звучащите тонове, а също така и на самите съзвучия (интервали, акорди, октави, лад), които се интерпретират като взаимосвързаност-сливане-унисон или като несвързаност-разпадане и противоречие. Консонансът е тоновото съгласие,

любовта, приятелството и близостта, което в хармонията създава образите на умиротворение, покой, ведрост и лекота, на радостното тук, където копнежите са удовлетворени, докато в акустичния дисонанс се преживяват – колизията с другия, бремето, тежестта, страданието, срамът, неудобството, враждата, омразата, но напрежението изважда от статиката на консонанса и предизвиква желание за движение и промяна.“

Белканто стилът се възприема като общозадължителен за всички жанрови разновидности на оперното творчество и еднакво функционално активен и художествено продуктивен както спрямо романтичeskия, лирически, трагически и мелодраматичен стил, така и спрямо фарсовото веселие, шеговитата ситуация и буфо комедийността. Именно в творчеството на Белини и Доницети стилът на пеене се оформя и придобива своите оригинални и ярко оразличими една от друга ясно очертани специфики – бляскавост, виртуозност, бравурност, подвижност, гъвкавост, еднородност на гласа, отлично легато, по-висок регистър, темброва мекота и др.

Белканто¹ не е единствено осъзнавана като конкретна вокална техника на виртуозното художествено пеене, а преди всичко като стилова дефиниция и цялостна естетическа представа като ефективно средство за постигане на идеалната красота, част от която са самите изразни средства и търсенето на ясно стилизирана, което на романтически език означава идеализирана, експресивност и задължителна цялостна красота, която „опоетизира“ грозното, неприятното, крайното, трагичното, като ги надарява с възвишеност, целесъобразност и специфична художествена преработка.

В пряко вокален аспект белкантното се изразява с: 1) умение за осъществяване на плавни преходи от звук към звук, т.нар. техника „legato“²; 2) безпроблемно чисто интониране и производство на ясен, звънък открит вокал, красив и богат на тембри, цветове и нюанси звук; 3) осезаема равномерност на гласа във всички регистри, лекота, спонтанност и естественост на звуководенето, която гарантира безпроблемността и отсъствието на усилие, гъвкавостта и подвижността на гласа дори в трудни технически и виртуозни места при преминаване от един към друг вокален дял.

Белкантовото пеене изразява колкото естетическата представа за вокална „грация“ като изящество на мелодичните линии, толкова и кинетичната „грация“ на самото гласово движение, т.е. блясъкът, светлината, свежестта и лекотата във вокалната емисия. То е естественото ненапрегнато открито вокално

¹ Belcanto – от итал. ез.: „bel canto“ – „красиво пеене“.

² Legato – от итал. ез. букв. „вързани заедно“ – вокална дъга, мост, свързаност, акустична кохерентност, тук нотите се пеят плавно свързани, т.е. певецът прави преход от нота към нота, без да прави никаква пауза.

водене, основано на диафрагменото дишане с отворен и релаксиран гласов апарат, водещ до очевидно непринудено звукоизвличане.

Теоретически е напълно възможно да се покаже как в белканто, схванато не като техника, а като стил или естетически идеал, вокалът се третира като независим особен и самостоятелен инструмент, чието място е гърлото на певица. Тук целта гласът в изявата си на звукоосъществяване да е качествено изравнен като звуково средство, наред с всички останали звукообразуващи прийоми и средства. Гласът се третира като своеобразен инструмент за звукообразуване и звукоосъществяване наравно с останалите инструменти в оркестъра и дори започва да се третира формално по същия начин. Нещо повече гласът се привилегирова, тъй като се възприема като една по-висша звукопроизводствена естествена не механична свободна и спонтанна способност, уникален инструмент за музикално превъплъщение, който сам по себе си е в супериорна позиция тъй като е буквално „жив“ и „одухотворен“. Гласът придава и по-изящна и по-прочувствена форма на звука, насища го с допълнителен живот – непосредствен витален дъх, понеже е директно свързан както с диханието така и със сърцето и ума – мислите. Пеещият глас е някакъв особен висш и по смисъл и по изразителност синтез на мисленето и чувстването, сгъстена форма на израза и най-пряко разбираема комуникативна стратегия. Пеещият глас е нещо повече от логическата подреденост на разбраното осмислено изказване, нещо повече и от емфатичните възклицателни форми, които макар и емоционално чисти, разбираеми и понятни си остават винаги смислово мътни поради контекстуалната си зависимост и полисемантична нееднозначност. Докато пеещият глас надгражда трезвата логичност на речта и горещата емоционална непосредственост на вика и възклицанието, рафинирайки и двете и усилвайки парадоксално и прочувственото и логическо начало. Пеещият глас е някак по-непосредствен, по-душевен и парадоксално по-телесен, т.е. органичен. Гласът извира от възможно най-дълбоко, от дъното а гръдния кош, като преминава с лекота без преграда напълно невидим и безтелесен през цялото тяло. От друга страна вокалът е пряко зависим от тялото, от тежестта и формата му, от здравето му – белкантовата естетика е по някакъв начин един удивителен баланс между здравия дух и здравето тяло, които създават и са способни на най-същественото идеалната красота.

В белкантото гласът не само от философска, естетическа и психологическа гледна точка, но и пряко прагматична е „сърдечен“ инструмент. Той е преди всичко проникновен и поради това спонтанен и интуитивно открит психологически, което го прави много ефективно средство за постигане на лирическа трогателност и чувствен трепет от една страна, а от друга удивително виртуозно и „интелектуално“, дълбоко разумно средство, което може да се упражнява и развива, за да се изразява и символизира смислово по най-подходящия начин гениалността, субективната неповторимост и уникалност на

личността и нейната безгранична творческа мощ и художествено майсторство на човека като цяло.

Вече открихме някои от основните характеристики на стила изравненост и равномерност на вокалния регистър, отлично legato, открояваща се подвижност, красива гъвкавост и мек тембър с ясен тон, тук обаче не на последно място по важност е безспорното повдигане и пеене с по-висок от натуралния регистър.

Белкантовата техника именно при тримата необелкантисти и ранни романтически композитори Росини, Белини, Доницети постига своето чисто художествено, самостоятелно значение, което вече надхвърля единствено задължителната *seducente eufonia* (сладостно благозвучие) на неаполитанската школа. Тя е не само художествено, стилизирано, виртуозно, но и целенасочено красиво пеене, чиято художествена ефективност не може да се ограничи единствено до вокалния блясък, бързина и бравурност. Белкантовата идеална красота притежава самостоятелен художествен смисъл, основаващ се на усещането за безграничната творческа и изпълнителска мощ и въображение от страна на композитора и певеца. Зад чисто конкретната цел на виртуозното смайване и пораздането на съвсем търсено и нарочно усещане за зашеметяване, непостижима изкусност, извънредна способност, талант и виртуозност, се крие дълбокия естетически романтичен стремеж към преодоляване и срутване на всички ограничения пред творческата личност, която е способна да преобрази както себе си така и света. Романтическият човек и чрез белкантовата естетика на идеалната красота за пореден път показва, че се намира отвъд всяка норма, схема и шаблон, че оригиналността и неповторимостта са най-дълбоките същностни характеристики на човешкото и негова не само художествена, но нравствена и дори онтологическа привилегия.

Същият стремеж към абсолютна свобода и извънмерност, към тотална интелектуална и чувствено-емоционална свобода, които са възплътени в белкантото, откриваме и в чисто инструменталната музика, в жанровете на концерта или симфонията. Стремежът към творческа безграничност, антиконсервативизъм, антидогматичност, субективна изразителност, остроумие, автономност и шаблонна нетърпимост ще се реализира именно в естетиката на търсенето на нови и оригинални форми и на пределната смайваща виртуозност от страна на композитори-изпълнители като Николо Паганини, Ференц Лист, Фредерик Шопен, които ще подскажат със свойствения си революционен дух само няколко десетилетия по-късно широките пътища на своите наследници към музикалното експериментаторство и смелия безкомпромисен модернизъм.

Целият уклон на романтическата музика по виртуозността притежава собствен оригинален естетико-философски смисъл и той е ориентиран от глобалното усещане за изкуството като алтернативен, по-справедлив, красив и съвършен свят, като битие-пример за съществуване, като майсторство

постигнато от необикновени личности-гении, които обладават и необичайни духовни, творчески и ментални способности, разширяващи самите граници на човешкото и на възможностите на човека и неговото мислене, чувстване и способности.

Бравурността, виртуозитета, блясъкът, светлината и зашеметяването във вокалното изпълнение, са прекрасно илюстрирани от съзнанието че белканто стилът е технически подсигурен и той подпомага подобряването на вокалната способност, водейки до разширяване на гласовия регистър, свобода, лекота и грация на вокалното движение по регистрите. Техниката *belcanto* се основава на резонанса и би могла да се определи като резонансна певческа техника, която се организира като специфична дихателна култура. Целта на белкантовото майсторство е постигането на „*експресивна красота*“ и ярко открито изящество. Белкантовата техника е едно парадоксално търсене, вокална техника, която се корени в едно дълбоко разбиране за природата на гласа и прави възможен синтеза на противоположностите: от една страна пределна нежност и изящество на звука, а от друга максимална сила и обем на волума; пронизващ ясен отчетлив и бистър акут и експесивен оцветен тембрист драматичен акцент (повече в: Juvarga, 2006; Marchesi, 1970).

Едно старинно описано италианско вокално упражнение подсказва основната техника, обезпечаваща стила в белканто. Певецът следва да запали свещ пред себе си и започва да контролира дъха си. Така само с духане се стреми да запазим нивото на пламъка консистентно, като по този начин усвоява основната техника за вдишване-издишване. Целта е пламъкът на свещта да не потрепва и изобщо да не се движи. Това се прави, за да се постигне сигурен и цялостен дихателен контрол върху акустичния поток – той в никакъв случай не следва да се насилва, а и пламъкът на свещта не трябва да се колебае. Посредством това упражнение става ясно, че физическото измерение на белкантовата техника е еквивалентно и на естетическата му ориентация, тъй като силата и красотата на гласовия тембър, лекотата и полетът на вокала са постигнати не чрез натиск на дъха върху ларинкса, а от певица чрез отворен уширен гръден кош, свободно течащо дихание, възможно най-близко до естественото и общо релаксиран корпус с отпуснати рамене и освободена диафрагма, където вокалът се опира в най-ниска си точка и певецът, може да използва напълно ефективно резонансните свойства на собствения си гласов апарат.

Много любопитно описание на белкантовата техника откриваме от началото на XIX век в писменото наследство на италианския композитор, импресарио, музикален издател, вокален педагог и писател Доменико Кори³, който изброявайки неговите основни характеристики смело прави извода, че на това се дължи „*душата на музиката*“ (Corri, 1810, p. 14). В същото емблематично

³ Доменико Кори (1746–1825) – италиански композитор и писател, един от първите теоретици и практики на белкантовото пеене.

за романтичното необелканто съчинение „Наръчникът на певеца“ (1810, том I) се споменава щедра редица от техническите специфики на белкантизма.

Тук можем да отбележим преди всичко онези, които се считат за особено съществени за „експресивната красота“ на романтичното необелканто:

Prosodia/accento – прозодично пеене, умение за вокално ударение (с използване на акцент и емфаза);

Registro – избирането на подходящ регистър, т.е. съвпадението на регистъра и тон на гласа в качествен аспект с емоционалното съдържание на думите;

Frasario – ясна артикулация и чисто фразиране, естествено и ясно разчленяване на думите при тяхното чисто произнасяне, при което в пеенето се вмъкват, присъединяват се стандартните граматически норми/правила и реторични паузи;

Legato/staccato – умело постигане на разнообразни преходи между тоновете, и то от няколко вида легато и стакато;

Portamento – свободно прилагане на повече от един вид портаменто, толкова, доколкото то е декоративен вид легато, специфично „пренасяне“ без озвучаване, приплъзване от една нота към друга.

Никола Вакай в своя „Практически методи на италианското пеене“ (урок XIII), публикуван за първи път през 1832 г., обяснява неговия характер така:

„Пренасяйки гласа от една нота до друга, не трябва да влачите или изтегляте гласа през всички междинни интервали, което само по себе си е неправомерна злоупотреба, която често се извършва. Портamento означава да „обедините“ идеално една нота с друга“. (цит. по Plantinga, 1984, p. 94).

От друга страна Вакай уточнява, че деликатния момент при портаментото е, че то е и някакъв скок „salto“ или прескачане между нотите от отекването на предходната до първия момент на гласния звук във втората нота, както често погрешно е разбирано, а по-скоро се открива:

„Във фразите, изискващи благородство и изразителност, портаментото дава много добър ефект, но злоупотребата с него обаче трябва да бъде внимателно избягвана, тъй като води до маниеризъм и монотонност.“ (цит. по Plantinga, 1984, pp. 90–91).

Messa di voce – в белкантовата техника основен вокален подход, метод за постигане на изразителност⁴. Меса ди воче е централната белкантова характеристика, защото това е виртуозна певческа техника, която изисква поддържане и задържане на една и съща височина на тона, при което обаче се прави

⁴ Именно меса ди воче (внимание да не се бърка с меза воче – среден глас, полуглас) Доменико Кори определя като „душата на музиката“.

градация възходяща по волум – гласът се прави постепенно по-силен и се постига крешендо (*crescendo*) и след това низходяща градация по волум, където гласът става по-мек в диминуендо (*diminuendo*). Този белкантов способ се приема като белег за особено вокално майсторство, дарование и техническа виртуозност, белег за висока изпълнителска способност и напредналост. За да бъде изпълнено правилно *messa di voce*, единствената характеристика на изпятата нота, която трябва да се промени, е силата на звука – не височината, нито интонацията, тембъра или вибратото и т.н., всичко това изисква извънредно високо ниво на овладяност на дихателния апарат, музикалност и вокална координация, особено в низходящото *diminuendo*.

Преди да се превърне в емблема на романтичното белканто, *messa di voce* се свързва с бароковите техники и велизми и особено с вокалните умения на кастратите (Карестини, Велути, Гуадани, Сенезино, Фаринели и др.). Понастоящем е вокална характеристика на майсторството особено при мецосопраните и контратенорите, които застъпват едни и същи роли в бароковите опери). В романтичното белкантно *messa di voce* е белег за блясък, виртуозност и метафизичен устрем, както прекрасно е използван като драматично насищане и постигане на особена лекота и широта, постигане на ефект на безгранично вокално разпростиране както е в знаменитата ария, „*Casta diva*“ от Норма на Белини. При Доницети присъства често – откриваме го в „Анна Болейн“, „Лучия ди Ламермур“, „Лукреция Борджия“, „Фаворитката“, „Дъщерята на полка“ и др.

След романтичното белканто *messa di voce* се счита за особено рядка техника, приема се като вокален архаизъм или куртоазен вокализъм, тъй като в драматичното и веристично белканто от втората половина на XIX век в оперното пеене съзнателно се отбягва лекотата, изяществото и грацията като анахронични или демодирани средства и се търсят значително по-експресивни, плътни, дори груби и по-силови изразни техники на вокализиране, подчертаващи едно пряко по-натурално, по-емфазивно, по-декламационно и по-наподобяващо структурите на обикновената реч пеене.

Tempo rubato – честа промяна на темпото чрез ритмично рубато за ускоряване и забавяне на общото време. На италиански буквално означава „откраднатото време“. Във вокален аспект е част от интерпретаторското тълкуване отнасящо се да изразителна и ритмична свобода в изпълнителското майсторство, чрез леко ускоряване и след това забавяне на темпото по преценка на солиста вокалист. Рубато в белканто пеенето е изразителното оформяне на вокала, част от фразирането, не рядко оформяно в епохата на барока като „придихание“. Певците често го използват интуитивно, за да позволят на общия темп в мелодията изразително да се движи леко и свободно над този на акомпанимента. Така това интуитивно отклонение води до красив „дишащ“ ефект от рубатото – музиката изглежда свободна и спонтанна, а вокалният поток напълно изразителен и естествен.

Nota di grazia – относително много способи на вокална орнаментаци и цели групи от близки по форма мелизми. Тези буквално „*ноти за грация*“ целят почертването на виртуозитета и ефекта, след бароковата ера, където не се вписват в партитурата, а са дело на интерпретатора певец, който импровизира добавяйки и конструирайки свое решение за музикалната фраза, в епохата на необелкантото те се записват старателно и се проследяват в изпълнението като мярка за виртуозност.

Техниката представлява въвеждането на разнообразие от несъществени допълнителни ноти, служещи за указване на акценти в арията или речитатива. *Nota di grazia* е вид музикална нотация, обозначаваща няколко вида музикални орнаменти, при тях се отбелязва по-малка стойност на времетраенето, за да подсказва, че е мелодично и хармонично несъществена, но се появява сама по себе си, като намерение за акцентирание. Тази орнаментика поражда ефекти като аподжиатура– подчертаване, подкрепа (*appoggiatura*), отчетливост (*divisione*), умаляване (*diminuzione*) или оцветяване (*colorazione*).

Gesto – кинетично обрисване на тона; жест, който подсказва, сочи и указва даден вокален ефект. Жестът е мощен, макар и визуален, инструмент за засилване на ефекта от гласовото поведение, приет като марка от страна на изпълнителя, когато постига даден особено виртуозен тон.

Vibrato – основен вокален ефект, състоящ се от редовна, пулсираща промяна на тона. Използва се за добавяне на изразителност към вокалната линия, чиято линейност се нарушава и се превръща в трептене. Вибрато обикновено се характеризира по отношение на два фактора: количеството на колебание на трепета („степен на вибрато“) и скоростта, с която трепета се променя („скорост на вибрато“). Всички човешки гласове могат да създават вибрато, то се променя по ширина („частично“ и „общо“) и бързина („бавно“ дълго и „бързо“ кратко) чрез упражнения. В операта вибрато започва в началото на нотата и продължава до края ѝ с леки изменения в обема по време на акустичното разгръщане на нотата.

Вибратото в белкантовото пеене е белег по-скоро виртуозност, отколкото за вокален недостиг, но то следва да бъде използвано строго и винаги с мяра и точен вкус, тъй като често се превръща в груб вокален маниер или прикриване на технически недостатъци, неточно интонирание и е белег за неправилна вокална хигиена.

В романтичeskото белканто тъкмо виртуозният вокалист от началото на века Дж. Рубини⁵ създава неговата мода, той бил особено експресивен тенор с много мощен и завладяващ глас. Рубини използвал с голям успех като психологически въздействащо средство вибратото в оперите именно на Гаetano Доницети и Винченцо Белини, където така означавал пределно лиричните моменти както и сценичния сарказъм. Тук вибрато, като съдим от свидетелства-

⁵ Giovanni Battista Rubini (1794–1854).

та било предимно по-бързо, а не бавно и тежко, както често по-късно било осъществявано в оперите на Верди и Пучини и откъдето започва да се третира като елемент на лош вкус или вокален залез.

Основното новаторство на Доницети по отношение на цялостния белкантов стил е вътрешното единство на принципа за идеалната красота от една страна, а от друга на обобщеността и хомогенността на музикалния приюм – непосредствената сила на въображението и адекватната му обезпеченост във формален и психологически аспект; не на последно място и отчетливо доловимия стремеж към музикално-драматургична консистентност, постигнати посредством завършената представа за общата мяра на „*експресивната красота*“ като израз на „*идеалната красота*“ (*bellezza ideale*), която конструира в действителност цялостната хармония, вътрешното равновесие и смислов баланс в творбата. Търсенето на единството като идеална красота дава представа за съотносимостта между вокалната красота, адекватно оркестрово присъствие, въздействащи, разгърнати в мащаб хорови картини и ансамбли. Доминира желанието музиката навсякъде да бъде психологически изобретателна и свежа, а не пряко илюстративна и механична, което довежда до ненарочна плътност и по-интензивна експресия и дълбочина. При предаването на хумора се търси адекватност на изразните средства.

Виртуозността, допълваща усещането за сияйност, празник, веселие и светлина са подчертани в грациозната и оригинална оркестрация. Стъстените щрихи се дължат на факта, че действащите лица са само четири и при това построени на принципа на ярките контрасти и темпераментното противоречие, наситени с емоционална бодрост те се превръщат в релефни, запомнящи се художествени фигури, постигнати преди всичко с превъзходни музикални средства, което ги изпълва с особена витална сила на ярко разпознаваеми музикални образи. Подобни музикални характеристики рядко са създавани за герои от опера буфа нито са изградени с толкова рафинирана изаящност. Операта „Дон Паскуале“ и нейната формална и художествена грация я правят особено значим момент от развитието на оперния жанр и разкриват неочаквани идейно духовни насоки, които тепърва ще дават още и още плодове.

Съзнанието за приносния момент в делото на Доницети, ни дава възможност да преосмислим и думите на един от най-задълбочените изследователи на италианската опера от епохата на Романтизма Франческо Атарди (Attardi, 2002):

„Опера буфа (opera buffa) се проявява като естествена противотеза – трезва, осъществяваща реалистична проверка на идеалните стремежи на мелодрамата и сериозния жанр от XIX век през целия романтичен период. Опера буфа е като опаката страна на монетата, която ни подтиква да мислим повече за естеството на opera seria, показвайки ни живота „каквото той е“ с неговото социално многообразие,

цинизъм и неизменна логика на икономическите но без да ни натъжава или да ни доскучава, сякаш е доклад за буржоазните интереси, крайност в социалното разделение.“

Въпреки безспорната теоретическа концепция на Атарди, все пак романтическата буфа не е просто опозиция, нито само огледало за илюзиите на идеала, а хумористично и комическо отрезвяване от романтическото опианение, но и преоткриване на светлата красота на жизнерадостта, за сметка на меланхолия чар на загадъчните сенки. Доницети постига действителното композиционно единство в своята буфа именно като постигане на романтическата „идеална красота“, въплътена във ведрата „идеална изразителност“, при което нищо от целенасоченото художествено изящество не е жертвано в името на външни виртуозни номера-кукички за разпалените белкантови почитатели или не е маниерно превърнато в меланхолично отчаяние, а напротив жизнерадостта и равносметката са се препрели в сложно семантично цяло. Общата компактност и задъханата динамика на действието се дължи на бързата смяна на номерата, относително симетрично разпределени в трите действия, като повече от 85% от тях са не по-дълги от две минути, което предава усещането за сценичен вихър, разнообразие и забава. Цялата опера трае около 105 мин или по-малко от два часа, като действията са относително съпоставими по време около 35 мин. Френското изящество, мяра и закачлива ирония, съчетани с италианската широка мелодичност и кантиленна лекота и грация правят от „Дон Паскуале“ романтическа творба наситена с ведър лирически тон, хумор и тънко доловим екзистенциален скептицизъм и на втори план несравнимо изящна меланхолия, скрита зад бравурното веселие.

Реално огромното музикално наследство в областта на операта с представителната си жанрова пъстрота за Ранния италиански романтизъм на Доницети, все още очаква своето подходящо признание, не толкова в аспекта на историческата си значимост в процесите на оперно-драматургичното развитие в Италия от първата половина на XIX век, но като нова, критична и безпристрастна, далеч от историческите натрупвания и заблуди художествена преоценка. Защото днес операта на Доницети ни изглежда не просто свежа и находчива, но и жива, оригинална и покоряваща. Не случайно един от най-задълбочените изследователи на маестро от Бергамо Гулиелмо Барблан (Barblan, 1948, p. 6) си позволява да констатира:

„Кога най-сетне ще ни стане ясно художественото значение на Доницети? Пристрастното мнение, което тежи над него повече от век, ни го представя като художник, макар и блестящ, който обаче е твърде увлечен от таланта си и невероятната лекота на вдъхновението, неизчерпаемо изливащо се отгоре без всякакви проблеми, позволяващо му да се отдаде на силата на мимолетния блясък на ентусиазма. Дори един

бърз поглед върху седемте дузини опери на Доницети, както и всички успешни съвременни постановки на забравените му опери доказват, че в известни случаи подобно мнение може би не е само предразсъдък, но напротив в неговите значими творби ... Доницети е художник, който е напълно наясно с отговорността на възложените му задачи. Надниквайки отблизо в европейската култура, в която сам ясно различава основните ориентири съзнава че, единствения начин да обновим нашата (италианската) мелодрама от опростените позиции, които ѝ придават провинциалност и фалшиво се наричат „традиция“, е тъкмо опитът за обновление.“

Без художествената устойчивост и продуктивност на белкантото като специфична музикална форма на естетическия идеал, операта през първата половина на XIX век едва ли би изживяла своето бурно развитие, което да даде възможност и за новите оригинални моменти, смели експерименти и достигането до бреговете на модерната опера и сложната концепция за тоталната творба – *Gesamtkunstwerk* – „цялостно неделимо произведение на изкуството“.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Кант**, Имануел (1993). *Критика на способността за съждение*. 2. изд. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“. [Kant, Imanuel (1993). *Kritika na sposobnostta za sazhdenie*. 2. izd. Sofia: Akad. izd. „Prof. Marin Drinov“.]
- Пламенов**, Петър (2018). *Тялото текст*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
- Пламенов**, Петър (2019). *Обещанията на интересното*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
- Attardi**, Anselmo Francesco (2002). Dal Ser Markantonio al Don Pasquale. *Donizetti Society Journal*, 7, pp. 339–362.
- Barblan**, Guglielmo (1948). *L'opera di Donizetti nell'età romantica*. Bergamo: Banca Mutua Popolare.
- Celletti**, Rodolfo (1996). *Storia del Belcanto*. Scandicci, Firenze: La Nuova Italia Editrice. ISBN 882-2-10269-X.
- Corri**, Domenico (1810). *The Singer's Preceptor, or Corri's Treatise on Vocal Music* [online]. London: Chappell [viewed 19 November 2021]. Available from: <https://belcantobootcamp.com/wp-content/uploads/2020/07/Corri.pdf>.
- Juvarra**, Antonio (2006). *I segreti del belcanto: Storia delle tecniche e dei metodi vocali dal 700 ai nostri giorni*. Milano: Curci.
- Marchesi**, Mathilde (1970). *Bel Canto: A Theoretical and Practical Vocal Method*. Mineola, New York: Dover Publ. ISBN 0-486-22315-9.
- Plantinga**, Leon (1984). *Romantic Music: A History of Musical Style in Nineteenth-Century Europe. A Norton Introduction to Music History*. New York: W. W. Norton & Company.

**Професионално направление „Социология,
антропология и науки за културата“**

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 5, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 5, 2020

СКРАВЕНА ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ВЪЗПОМЕНАТЕЛНОТО
ЧЕСТВАНЕ НА ДЕНЯ НА БОТЕВ И ЗАГИНАЛИТЕ
В ОСВОБОДИТЕЛНИТЕ ВОЙНИ
(Обобщение от теренно изследване през 2019 и 2020 г.)

ИЛИЯНА НИКОЛАЕВА ХУБЕНОВА

Анотация. Статията представя обобщено представяне на отбелязването на 2 юни и Христо Ботев в село Скравена, на база теренно изследване проведено през 2019 и 2020 г. Проследява се историята на възпоменателното честване от възникването му до днешни дни. Акцент е поставен върху ключовите моменти в установяването на традицията в селото, както етапите в развитието на честването. Обръща се внимание на отзвук в местната общност и разглежда основните фактори за институционализирането на събитието и установяването му като съществена част от Ботевите чествания изобщо в страната. Представени са също така основните символни значения, които носи паметникът-костница и реализирането на Скравена като „място на памет“ по смисъла на Пиер Нора.

Ключови думи: възпоменателно честване; национални герои; идентичност; памет; национално самосъзнание; места на памет.

SCRAVENA THROUGH THE LENS OF THE COMMEMORATIVE EVENT ON
THE DAY OF BOTEV AND THOSE KILLED IN THE LIBERATION WARS
(Summary of field research from 2019 and 2020)

Ilyana Nikolaeva Hubenova

Abstract. The article presents the festivities on the 2nd of June and Hristo Botev in the village of Scravena on the basis of on field research conducted during the period between 2019 and 2020. The article presents a summarised overview of the commemorative festivities from its beginning until today. The highlight is placed on the key moments of the development of the tradition in the village and the stages of development of the commemoration. Attention is drawn

to the echo in the local community and then the article continues to analyse the main factors for the institutionalising of the event and it's settling into a major part of the festivities in Botev's honour around the country. The main symbolic meanings of the monument-ossuary are also presented as well as the transformation of Scravena into a 'place of memory' in accordance with the meaning of Pierre Nora.

Keywords: Commemorative event; national heroes; identity; memory; national self-awareness; place of memory.

Дейвид Лоуентал казва „*Ние усещаме миналото като царство, едновременно съвместно съществуващо и различно от настоящето.*“ (2002, с. 303). Миналото играе съществена роля в националното самосъзнание на всяка нация. То е сплотяващото звено в изграждането на колективната идентичност. За българската действителност такова сплотяващо звено е Априлското въстание от 1876 г. и освободителните войни. Тази част от българската история се определя със строго определени рамки, които през годините общността е възприела като неопровержимо истинни. Цялата епоха на Възраждането се определя като един от най-светлите моменти в историята, период на подем. Отвъд културното развитие, това е период на национално осъзнаване. Основните функции, които изпълнява Възраждането са за учредяването на националното, колективно „ние“. Периодът символизира българската същност в колективната самоличност и представя основните характеристики, които са повод за гордост – героизъм, жертвоготовност, отдаденост на родината, силата на народа. Личностите и събитията от периода се сакрализират с единствената цел – да се подчертае превъзходството на общността. Борбите за свобода са основен мотив във формирането на националното самосъзнание и до днес. Те са сплотяващата сплав в колективното самосъзнание, задават ценностите в обществото и легитимират общността (народа) пред останалите. Всяка възникваща нация гради свои митологични системи. В следосвобожденска България, когато новата държавност започва да се формира, започва да се изгражда една комплексна серия от разкази и картини на геройството и саможертвата, които в последствие се утвърждават в мисленето на обществото и изобщо в мисленето на историческото събитие от 1876 г. Тези разкази изграждат пантеона на българските герои и героични събития, белязани от травматичността. Българската общност (нация) се идентифицира и позиционира в света посредством един от тези разкази – този за Априлското въстание и Освободителни войни. Това събитие постепенно се превръща в много важно за колективното самосъзнание както на регионално, така и на национално ниво. В съвременната реалност разказа за Априлското въстание и Апостолите на свободата се инкорпорират във всевъзможни начини: от институционални до субкултурни и частни. Основният обект на изследване на този текст е реализирането му във възпоменателните чествания и разглеждането на образа на годишнините в съвременната ситуация, по примера на честването на Ботев и ботевите четници в Скравена.

Ежегодно в България се провеждат възпоменателни чествания свързани с Априлското въстание от 1876 г., героите на българската освободителна дейност и Руско-турската война. Чрез тези годишнини миналото продължава да съществува и днес под формата на спомняне и почитане на героите – историята се пренася в настоящето. Културно-историческото наследство е много важен елемент в развитието на обществото, държавата и нацията и е от основно значение за устойчивото развитие на цивилизационните процеси. Прехода от племенна организация към родова, и етническото усещане се определят именно от организирането на мястото и отбелязването на културно-историческото наследство. Едни от основните компоненти, за които спомага организацията са правилното осмисляне на историческите събития, целенасоченото му използване и оформянето на конкретни становища и разбирания, които от своя страна способстват за изграждането на знание, ценности, норми, представи, идеали, вярвания, традиции, обичаи, обреди и т.н. Героизирането на исторически личности е особено характерно за района на Балканите. Сакрализирането на личности (независимо дали са светски или духовни) е определено от Кристиан Джордано (2006) за особено специфичен момент в изграждането на сплотяващи образи в Източна Европа. Героят често е „*невинна жертва на непоносима власт*“ (Джордано, 2006, с 77). Преди всичко е важно да се детайлизира изследваният проблем. Основният характер на тези чествания е възпоменателен – отбелязва се смъртта на конкретни личности или голяма група от хора. Това са събития от културния календар на даден район, характеризиращи се с културна, историческа памет/наследство (възпоменателно честване). Те са натоварени с морална и ценностна тежест и по характер са локално наследство, което конструира самосъзнанието не само на местно, но също така и на национално ниво. А основният герой на този текст е Христо Ботев и възпоменателната годишнина в негова чест в Скравена.

Настоящият текст представя направените до тук наблюдения в село Скравена. Селото е и предмет на представяне в този текст през призмата на костницата на Ботевата чета и ежегодно организираните чествания в селото и в Ботевград. Обект на изследване е историята на честването, неговите етапи през годините, акцентите в развитието му и проследяването на историята му до съвременната ситуация. Характерно за Скравена и ареала на костницата е че това не е *място на памет*¹ изначално (трагичното в историческото събитие не се е случило в селото). В съвременния свят селото и районът възприемат статута на място на памет, чрез ритуалът (възпоменанието), който постепенно

¹ „място на памет“ – „*общии места, но не са места на обща памет*“ в смисъла, който Пиер Нора влага, като локация свързвана с определена памет, той разграничава местата на памет от местата на идентичност. Чрез тези места определена власт налага символен смисъл на дадено място, използвайки го за затвърждаване на определена идеология.

също придобива характеристиките на място на памет. Именно този културен феномен е проследен в настоящия текст.

ИЗПОЛЗВАНИ МЕТОДИ

Използваната методология по време на теренните изследвания се състои предимно от антропологични похвати. Включва включено и непосредствено наблюдение, разговори с публиките и организатори (формални и неформални), посещение на градските архиви и институции поддържащи база от данни, свързани с отбелязванията, проследяване на събитията в онлайн пространството и отразяването им от различни медии през последните години. Проучването на въпроса с трансформацията на възпоменателните чествания в празник е основано на проведени наблюдения в Скравена. Първото наблюдение на честването на Ботевата чета в Скравена бе проведена на 2 юни 2019 г. През 2020 г., въпреки възпрепятстването поради COVID-19 също бе проведено теренно изследване. Въпреки ограниченията, наблюдението е полезно за изследването, тъй като показва една друга страна на значимостта и възприятостта за историческото събитие, както и разбира се събужда други въпроси – дали всяваната паника указва някакво влияние за присъствието, кои елементи отпадат, добавят ли се нови и защо.

В проведеното наблюдение през 2019 и 2020 г. използваните антропологични методи са предимно **непосредствено и включено наблюдение**. Предвид ситуацията с COVID-19 през 2020 г., наблюдението беше изцяло непосредствено, проведените интервюта бяха сведени до минимум и предимно с хора пряко свързани с организацията и представянето на честването. Разговори и провеждане на интервюта, попълване на анкети бяха планирани за изпълнение през настоящата година, в дните около 2 юни, но планът се измени и са планирани за провеждане през 2021 г. Предварително бе проучено възпоменателното честване, чрез репортажи и статии от предишни години, от което беше установена основната система за формиране на програмата им. В процеса на наблюдение се установи и точната подредба на различните елементи и какво е значението им. Чрез включено наблюдение зададох основната рамка – как точно се провеждат честванията, важноста на всеки елемент за обществото и организаторите. Чрез непосредственото наблюдение успях да набавя данни за духовната и социално-нормативна култура, материалната култура, семейно-родовите отношения, ритуалните практики и да разгранича отделните субкултури и тяхната специфика в българската ситуация. Наблюдението беше насочено и към възприятостта на публиката и настроенията им относно **комеморативното честване**.

Чрез интервюта с организаторите и произволно избрани респонденти от публиките се дооформиха и вече зададените тези. Интервюта бяха проведе-

ни с участници-наблюдатели на честването през 2019 г. и част от активните организатори през 2020 г. – представител на читалището, който отговаря за провеждането на честването от страна на читалището. На база тези разговори са структурирани и изводите за отношението на организаторите към честванията и техните доводи за начина, по който се организират събитията. С някои от респондентите бе проведен неформален разговор, тъй като направи впечатление, че се дистанцират при предварително подготвени въпроси. Тези интервюта спомогнаха за изграждането на тезата как обществеността възприема отбелязването на Ботевата чета и има ли разлика в различните терени.

За изготвянето на пълна картина на честванията са проучени краеведски издания на местни историци, мемоаристи, и историографи в местните архиви.

ПРЕДСТАВЯНЕ НА ИСТОРИЧЕСКОТО СЪБИТИЕ

През 1876 г., на 22 май в село Скравена, Орханйиска област (днес Ботевград) част от турската войска, заедно с башибозуци, които разгромили Ботевата чета, преминават през Скравена. С тях вървят българи, носещи 12 кола, със забити на тях отрязани глави на 12 четника. С влизането си в селото, „турците изкарват на край селото“ жителите му, за да посрещнат разгромените пленници (Попдимитров, 2002, с. 24). Българите, заловени от турската войска носят 12 глави, на ботевски четници. Двама от видните представители на селото – Петко Йотов Студенков и Георги Стаменов Чорбаджията склоняват Орханйиския каймаканин да оставят главите и да ги заровят в черковния двор. В последствие в Скравена остават 10 от 12-те глави – след като каймаканина се съгласява да остави главите в селото, черкезите се разгневяват, че им е отнета възможността да взимат още подкупи. Две от главите са отнесени в село Уруците (днес Гурково), по нареждане на Яшар Чолака.

Георги Попдимитров е един от основните дейтели в разказа за честванията на Ботевите четници в село Скравена. В 1876 г., на 16 години, Георги Попдимитров е очевидец, а в последствие най-активният деец в превръщането на делото на скравенци от национално значение. Баща му – Димитър Николов, тогава свещеник в селото, погребва 10-те глави в двора на църквата. Опело не е извършено, да не заподозрат турците, че местните познават загиналите. На погребението присъстват и жени, които опаяват загиналите. По-късно Георги Попдимитров поема поста на свещеник на селото от своя баща и с действията и целите се превръща в основен инициатор на легитимирането жеста на своите съселяни. Подема инициативата за записване и протоколиране на събитието, като записва историите на свидетели и ги кара да се подпишат за автентичността на случката. Започва активно да организира и провежда всяка година ритуално отбелязване на погребаните в Скравена ботевски четници. Поддържа контакт със Захари Стоянов, Кирил Ботев, Н. Т. Обретенков и други

видни български личности за отбелязванията и честванията. Една от основните му цели е да се изгради паметник-костница.

През 1876 г., с акта на погребване на главите се поставя и началото на отбелязванията на Ботевите четници. Според краеведите, това е първият подобен акт в страната (Коцев, 1999, с. 73):

„Това е първият акт на признателност, отдадена на Христо Ботев и неговите четници в нашата страна. Този акт старателно се поддържа в Скравена през следващите години от свещениците, които отслужват редовно литургия в присъствието на селяните.“

СТРУКТУРА НА ЧЕСТВАНЕТО

В няколко от използваните краеведски издания се очерта разделяне на модела за провеждане на отбелязването на два етапа в развитието му². **Първият етап** е непосредствено след 1876 г., когато черепите на Ботевите четници за взети от турската армия и погребани в двора на църквата в селото. Начало на отбелязването на паметта на четниците се поставя с тяхното старателно полагане в гроб и ритуално погребване. В следващите няколко години акта на почитане се повтаря всяка година на съответната дата от свещеника на селото. През 1882 г. е поставен надгробен камък с издълбан надпис и впоследствие осветен, в присъствието на живи четници от селото. До 1930 г. ежегодно Ботевите четници са отбелязвани с църковен ритуал.

На 3 юни 1930 г. настъпва **вторият етап** от отбелязванията – гробът е разкопан, а черепите са старателно сложени в стъклен шкаф-витрина и пренесени в църквата на съхранение. Отдаването на почит в тази година се случва в църковния храм, на следващата година шкафът-костница се изнася от църквата и се носи на площада. Пренасянето се извършвало от ученици, в траурно шествие, последвано от църковни ритуали и литературно-музикална програма. И през тези години отбелязването е придружено от църковен ритуал, но вече в програмата има и културно-просветна дейност, както го наричат местните жители. В програмата са включени доклад и литературно-музикална програма обвързана предимно с творчеството на Христо Ботев. От 1935 г. честванията се провеждат в присъствието на военни поделения и тържествена-заря проверка. Провеждането на честването започва да придобива все по-тържествен характер, присъства военна духовна музика, запалени жертвеници.

Особена промяна във възпоменателните чествания в цялата страна се случва след 1944 г. и промените в България. Темата за героизма, жертвоготовността и свободата е една от основните теми, които насърчава режима.

² „Организацията на честванията може да се раздели на два основни периода: от 3 юни 1876 г. до 3 юни 1930 г. и от 1930 г. до наши дни.“ (Коцев, 1999, с. 68).

Концентрацията на историците в революционните борби и обвързването на партийната идеология с героите е на дневен ред. Христо Ботев е сред героите на освободителните дейности, който има изграден социален идеал и партията лесно успява да го приобщи към идеологията, което ясно проличава в Скравена. След превратът през 1944 г. участието на Църквата е умишлено ограничено в обществения и личен живот на българите. По този начин се освобождава духовното пространство в самоопределянето на хората, а властта си осигурява още едно поле за контрол на обществото. *„Вярата в Бог се явява основен идеологически противник на атеистичната власт...“* (Каравълчев, 2020, с. 53) и новопровъзгласилата се власт подема разчистване на неудобните за властта. В това число са интелектуалци, обществени личности, църковни представители. По модел на руската политика, българската власт подема същите действия, но вместо в 30-годишен период ги реализира в няколко месеца (Каравълчев, 2020, с. 59). От една страна това е начин за по-лесно установяване на властта, а от друга е създаването на *„масова психоза..., атмосфера на несигурност, която да блокира още в зародиш дори мисълта за съпротива“* (с. 59). Още в първите години на новата власт, Българската Православна църква е репресирана и контролирана и постепенно се маргинализира, отдалечава се от обществения и политически живот. Макар Църквата да запазва институционалния си характер, нейното символно съдържание оформящо човешките нрави и битието на хората е изпразнено от смисъл. Духовността е дамгосана за несъществуваща, а светът на българина е сведен до *„материални измерения“* (с. 286). По този начин религията в България е маргинализирана, тя не е основен фактор в съществуването и оформянето на човека, на преден план започват да се изтъкват други ценности. Религията, в началото движеща сила на възпоменателните чествания, вече е в страни от организирането им. Годишнините започват да носят друг символ, той е обвързан с постиженията на властта, героите се обвързват с идеологията на партията, а събитията започват силно да се преплитат с властовите идеали и се използват за утвърждаването ѝ.

Този момент ясно се проследява в Скравена. Вече представихме как е възникнало честването в Скравена, как през 30-те години се добавят нови моменти, които прибавят към ритуалното спомняне светски моменти и придават тържествен характер. Споменахме и че една от големите цели на Георги Попдимитров е била да се изгради мавзолей/костница за героите погребани в Скравена през 1876 г. Желанието на Попдимитров се реализира през 1973 г., когато е задействан и проектът за изграждането на паметник-костница и ясно се оформя **третият етап** в историческото отбелязване. Това се случва след официална визита на Людмила Живкова на една от годишнините на 2 юни. Причината за визитата е в следствие на развил се спор за изземване на черепите и преместването им във Враца през 1968 г. Обществеността както от Скравена, така и от общината се надига и се противопоставя на предложението на Йордан Вес-

линов – всичко свързано с Ботевата чета да бъде преместено на едно място. В 1982 г. тържествено черепите са преместени в паметника-костница. На честването присъстват държавният глава и гости от цялата страна.

ОСНОВНИ АКЦЕНТИ В РАЗВИТИЕТО НА СЪБИТИЕТО ПРЕЗ ГОДИНИТЕ

Скравена и честването на Христо Ботев и загиналите в освободителните войни е изключително богат и интересен терен за изследване. От една страна защото има добре водена и запазена документация за възникването на събитието и неговото утвърждаване на регионално и национално ниво. От друга страна представя най-добре общата визия на възпоменателните чествания и техните трансформации през годините. Първият интересен момент след възникването на честването е символът, който носи гробът на 10-те глави. Първоначално, непосредствено след събитията черепите се превръщат в символ на героизма, но не само на националните герои и характера на нацията, но и на местните герои – опълчилите се на властта жители на селото. В периода на войните през 1912–1918 г. *гробът се превръща в символ на героят-войник*. На този гроб именно оплакват загиналите във войните, чиито тела не са намерени или погребани. Техните близки и роднини отиват да ги оплакват на гроба на Ботевите четници. Години по-късно подобен символ ще възприеме и костницата-мавзолей. Чрез нея ще се възпроизвежда паметта, свързана с жертвите от един друг травматичен момент от българската история – този с репресиите и лагерите на режима в периода 1944–1989 г. Споменахме и за изменението на отбелязването през 30-те години на XX век, когато черепите за изровени и положени в стъклен шкаф-витрина. Годишнината започва да придобива по-тържествен характер и включва в себе си културни дейности. Съхраняван в местната църква, шкафът се е изнасял всяка година с траурно шествие и е занасян на площада, където се е организираща светската страна на отбелязването. След този момент се създава и Свидетелство за достоверността на случката, за целта се разпитани официално възрастните хора от селото – свидетели на случката, както и такива от село Лютиброд, където са намерили смъртта си 10-те четника. Свидетелството е подписано от очевидците и подпечатано от тогавашния кмет. Дейността на Георги Попдимитров се отразява в пресата, негова кореспонденция с видни общественици и обвързани с Христо Ботев се е публикувала – придава се гласност на действията на скравенци и по този начин инициативите им започват да се легитимират. Делото на скравенци се превръща и в причина Орхание да бъде прекръстен на Ботевград³. Първият акцент в историята на честването и неговото национално

³ С указ № 7 от 23 май 1934 г. на Царя и Заповед на министъра на вътрешните работи и здравеопазването № 3774 от 7 декември 1934 г. (цит. по Коцев, 1999, с. 72).

институционализиране е непосредствено след преименуването на Орхание в Ботевград. Тогава жителите на града решават, че мястото на черепите е в града, не в Скравена. Научавайки за решението, скравенските представители на властта се скриват, а свещеника се заключва в църквата заедно с костите. Стотици жени се стичат на входа на селото, разказва Димитър Коцев, и по този начин препречват влизането в селото. В следствие на това, ботевградчани се отказват от намерението си, а събитието в историческите извори от селото е представено като „женски бунт“ (1999, с. 73). През 1937 г. се подема инициативата за построяване на мавзолей-паметник. Учредява се комитет, изготвен е устав за събиране на помощи. В началото на 1938 г. Георги Попдимитров умира и инициативата за изграждането на мавзолей за известно време е прекратена. Една от големите цели на Георги Попдимитров е била да се изгради мавзолей/костница за героите погребани в Скравена през 1876 г. Желанието на Попдимитров се реализира през 1973 г., когато е задействан и проектът за изграждането на паметник-костница. Това се случва след официална визита на Людмила Живкова на една от годишнините на 2 юни. Причината за визитата е в следствие на развил се спор за изземване на черепите и преместването им във Враца през 1968 г. Това е и вторият акцент в историята на костите на четниците когато в брой на вестник „Отечествен фронт“ е публикувана статия на Йордан Веселинов, в която се предлага всички предмети свързани с Ботевата чета да бъдат преместени и съхранявани на едно място – Враца. Черепите, съхранявани в Скравена също са сред изброените артефакти. Обществеността в селото се надига, подкрепена от Ботевград и Комитета за култура. Събира се комисия, която протоколира становището черепите да останат в селото и да се изгради паметник-костница.

Според Димитър Коцев, в следствие на тази твърдост и убеденост на скравенци и ботевградчани, както и в следствие на посещение на Людмила Живкова, през 1973 г. е стартиран проект за изграждането на паметник-костница в селото. Паметникът костница е факт през 1982 г., черепите са преместени тържествено. На отбелязването присъстват видни представители на властта, редом с Тодор Живков. В началото на 90-те отбелязването в Скравена започва да е посещавано от народни представители. Отбелязването на Ботевите четници започва да се възприема от общността като най-важното събитие в селото, и е включено в националната програма за Ботевите тържества. Скравена се превръща в един от официалните носители на разказа за Ботевата памет, а включването на костницата в 100-те национални обекта (през 2003 г.) национализира идеята за сакрално място и го превръща в място на памет. През 2020 г. костницата придобива статут на недвижимо културно наследство от национално значение със заповед на Министерство на културата (2020).

Към днешната дата отбелязванията се провеждат без особена промяна в програмата, включват: панихидата в църквата на селото, културна програма

(включването на оркестърна програма, някои години е имало и театрална възстановка на погребването на главите⁴), историческо четене, поднасяне на венци, тържествена заря-проверка. Всяка година присъстват представители от политическия елит. А събитието неизменно е съпътствано от панаирна улица. От разговори с респонденти на терен се извежда изводът, че 2 юни се превръща в едно от най-важните събития в календара на района и селото. Честването до такава степен се сакрализира и превръща във важна дата, че годишният панаир се измества на 2 юни. Въпросът с присъствието на панаирните сергии е чувствителна тема, а различните представители от обществото имат различно мнение за панаира. За присъстващите като публика моментът с панаирните сергии е нормален и способства за възприемането на 2 юни като празник. Според техните наблюдения 2 юни възприема и функцията на важният за общността годишен събор, за който също са характерни панаирните елементи. В разговор с друг респондент, представител на организаторите, става ясно, че панаирната улица всъщност не е панаирна – „няколко сергии не са панаир“. При споменаването на панаир свързан с честването на Ботевите четници, реакцията на респондента беше доста остра и крайна. В стремежа си да разграничи възпоменателното честване от панаир и празник, оправда панаирните сергии с взимания наем за тях от общината и, че по този начин кметството покрива част от финансирането на самото честване. Но този факт повдига някои размишления и въпроси. *Щом няколко сергии не правят панаир, защото част от присъстващите на честването нямат търпение да пристигнат въпросните сергии?, също така – Ако това действие е оправдано, то тежестта на нередното в присъствието на сергиите, намалява ли?* Също така респондентът ясно разграничи честването от събора на селото. Годишният събор на Скравена трябва да се провежда през ноември, когато е и храмовият празник на църквата. Респондентът тук ясно разграничи двете неща и заяви, че всъщност местният събор не е бил провеждан от известно време, и всъщност не си спомня кога последно е бил провеждан. Тук отново възникват няколко въпроса, щом респондентът не си спомня от кога не е провеждан събора и всъщност не се случва нищо особено по време на този събор през ноември, не е ли факт именно това изместване за което говорят първите респонденти – че честването на Ботевите четници придобива раз-

⁴ В проведените интервюта с респондента представител на организацията от страна на читалището, се откроява няколко момента в честването. Програмата не се променя, с изключение на културната част. Една година (респондентът не можеше да си спомни коя) се е провело театрална възстановка. Тя е от „театрален характер“ и според интервюираните не може да бъде повторена, тъй като хората вече са я гледали веднъж. Възстановката е била проведена в салона на читалището и е представляла моментът на погребване на главите през 1876 г. Друг културен момент в програмата е присъствието на духов оркестър, в някои години това е бил градският оркестър от Ботевград, в други години е бил военен духов оркестър.

мера на събор. Изследователски обяснено всъщност е точно така – щом по принцип съборът се провежда през ноември, чисто сезонно ноември месец възпрепятства провеждането на събора, както повечето хора си го представят и очакват – със сергии, забавления, храна, музика. От друга страна честването на Ботев и неговата чета се провежда ежегодно през юни месец, началото на лятото. Собствениците на сергии се интересуват, кога има големи календарни събития в дадена местност и заявяват своето присъствие в общината. Това е чисто пазарен момент в честванията и тук има облага продавачът, както и общината, както разбрахме, защото сумата от наема на пространство се използва за провеждане на честването.

СИМВОЛИТЕ НА ДЕНЯТ НА БОТЕВ И БОТЕВИТЕ ЧЕТНИЦИ И ПАМЕТНИКЪТ-КОСТНИЦА

В краеведските издания за района, отбелязването на Ботев и четниците му, се определя като най-важният празник за селото. Впечатление прави именно използването на думата „празник“⁵, не събитие, възпоменание, честване, а празник. Докато респондентите, с които са провеждани интервюта ясно се разграничават от определеното празник, в краеведските издания на района се появява именно това определение. Разбира се, напълно възможно е да е грешен подбор на думи, но въпреки това отново се наблюдава конфликт в мненията на замесените в отразяването и организирането на честването. Описанието на Димитър Коцев, представя и характерът и настроението, което буди у наблюдателя честването.

Друг интересен момент свързан с костницата и изобщо с черепите на четниците, е именно превръщането му в *символ на геройство*. По време на войните през 1912–1918 г. гробът на четниците се превръща в утеха за роднините на загиналите, чийто тела не са открити или погребани⁶. По този начин гробът

⁵ „От 1935 г. тържествените чествания се провеждат с участието и на военни поделения с вечерна проверка-заря. Особена тържественост предават запалените жертвеници, илюминациите и изпълненията на военна духовна музика. Така Скравена постепенно се превръща във важен център за отдаване почит на Христо Ботев и загиналите в борбата за свобода. Този ден става истински празник в селото. На него през 1935 г. кметът Георги Деков поставя началото и на провеждането на среща със скравенци военно-инвалиди, пострадали от войните. Срещата завършва с фотография.“ (Коцев, 1999, с. 69–70).

„...Същия ден черепите на главите са изровени и по-късно поставени в специално изработена за целта стъклена витрина, която от 2 юни 1935 г. ежегодно се изнася на селския площад, а Ботевиет ден се превръща в традиционен празник с участие на войсковата част, военен духов оркестър и тържествена заря...“ (Стаменов, 2019, с. 142).

⁶ „Майките и съпругите на загиналите намират утеха и оплакват близките си, чийто гробове са неизвестни, именно на този гроб.“ (Коцев, 1999, с. 69).

на четниците се сакрализира и превръща във важен психологически момент, със сакрално значение за местните жители. Гробът на Ботевите четници не е просто символ на геройството и саможертвата, той е символ и на войника загинал в битка. Той е връзката на роднините със загиналите, олицетворява всеки войник, загинал в името на кауза. Отвъд паметта за саможертвата и борците за свобода, пространството и паметникът се сакрализират в името на жертвата и този феномен е ясно изразен в два момента от историята на България. В периода 1944–1989 г. наблюдаваме активна употреба на Възрожденските герои и идеали и тясното им обвързване с идеологията на партията. Особено задълбочен акцент се поставя върху Ботев и неговите идеали за социално равенство и възприемането му от партията като национален герой със същия стремеж и желания. Можем да срещнем създаваната връзка дори в местните сборници и книги, издавани в периода 1944–1989 г.:

– [Паметникът-костница] „става символ на оная сплав от обич, възторг и преклонение, която създава нравствени и **политически** критерии.“ (Бужашки, 1984, с. 5–6);

– „Ботев проповядваше с безкомпромисност социалното равенство. В тази си устременост той е така последователен, така ненавижда експлоататорския грабеж и класовия гнет, че закономерно и естествено стигна до идеите на комунизма.“ (Михайлов, 1984, с. 7–9).

Вторият момент е обвързването на паметникът-костница с жертвите на режима. Желанието на скравенци за изграждане на костница датира още от първите години след погребването на черепите в църковния двор. Едва през 80-те години на XX век, това става факт, по времето на социалистическия режим в България. Костницата е открита тържествено от Тодор Живков. По-късно, десетилетие след изграждането на паметникът-костница, се появява още една, на пръв поглед далечна връзка с паметта – на 21 април 1990 г., според Виолета Стойчева, над входа за костницата е поставен черен кръст – в памет на загиналите в трудовия лагер край Скравена⁷. Тази информация не е особено ясна, тъй като според документа за предоставяне на статут за недвижимо културно наследство от национално значение на костницата, кръстът е поставен през 1994 г. Никъде не се намира информация защо и кой поставя този кръст. Въпросите около него подлежат на допълнително изследване и проучване, тъй като връзката с женските трудово-възпитателни лагери и па-

⁷ „Днес единственият официален знак за съществуването на женския лагер в село Скравена е големия черен кръст (обр. 2) върху паметника-костница, в която се съхраняват черепите на загиналите през 1876 г. въстаници от четата на Христо Ботев. Той е поставен там непосредствено след първия голям извънстоличен митинг на СДС в памет на жертвите на тоталитаризма, проведен в селото на 21 април 1990 г.“ (Стойчева, 2012, с. 273–284).

метта на загиналите е изключително интересна. Ако твърденията на Виолета Стойчева са верни паметникът-костница придобива статута на „място на памет“ по Пиер Нора, което се използва за да се наложи/затвърди дадена идеология, след промените през 1989 г. Къде е мястото на кръста сложен 10 години по-късно, символ на паметта на загиналите по време на режима? Кой решава да го сложи, защо го слага? Как се създава връзката между Ботевите четници и съществуването на женски лагер в Скравена?

Характерно за Скравена е, че тя не е изначално „място на памет“, не е зона в която се е случило трагично събитие, а напротив – историята на селото е символ за добрия самарянин, който се грижи за родната история. Скравена е „място на памет“ по смисъла на Пиер Нора, според който местата на памет са характерни за обществата, които претендират за историчност. Честването на Ботев и четниците му се превръща във важен момент от събитийния календар на селото, постепенно и за общината. В последствие се превръща и от голямо значение за националното честване на Ботевата чета, както и за националното самосъзнание и идентичност. Тук, обаче основен момент не е травматичната историческа случка, а жеста на родолюбие и всеотдайност към българщината. Ако според Нора „места на памет“ могат да бъдат важни исторически събития, то характерното на Скравена е, че тя се прикачва към общото историческо събитие, преобръщайки го през своята призма на големия, жертвоготовен жест. Скравена не е място на памет, защото е тясно свързана със смъртта на Ботев и четниците му, а защото *подема началото на националния разказ за героите и сакрализира героичното и жертвоготовността.*

И докато в другите подобни възпоменателни чествания (Батак и честването на Баташкото клане, Перушица и Априлското въстание и др.) се чества саможертвата и героизма, то в Скравена сякаш се чества геройския подвиг към родолюбието и преклонението, а подвигът на скравенци се приравня с този на борците и героите в Освободителните войни. Именно чрез тази призма травматичното бива изместено от празничното, макар и организаторите да разграничават честването от празника. В Скравена честването на Ботевата чета не е единствено в името на възрожденските герои, а е и символ на родолюбието и героизма на местните жители. Скравенци сами описват себе си и жеста на предците си като началото в отбелязването на Ботевата чета. Чрез възпоменателното честване на Ботев е героите загинали в Освободителните войни, местаната общност се самоопределя не само с общия национален символ на събитията, но и легитимира себе си като „основоположник“ на една от най-светлите български черти – стремежът за просвета и прослава на героизма и родолюбието.

Един от основните изводи, които могат да се направят е превръщането на възпоменанието в място на памет. Един от основните въпроси, които си поставям е „Какво по-точно честват празника на родолюбивата постъпка или паметта на загиналите?“.

Провежданото теренно изследване в Скравена е част от проучването на историческите възпоменателни чествания и тяхната трансформация в празник. В обобщение теренът, както и останалите, се характеризира с „място на памет“ и употребата му за затвърждаването на националната памет и идентичност. Историческото събитие – причина за превръщането на Скравена в място от национално значение за честванията на Ботевата чета и загиналите за Освобождението на България, е различно от останалите изследвани терени. В Скравена действието, превърнало го в „място на памет“ е самото възпоменание, а не травматично събитие на самото място. Макар и това да различава теренът от останалите, от друга страна добавя по-богат материал за по-матрицалното изследване на историческите възпоминания. Дава поле за размисъл върху темата за причината на честването и съвременното му „присъствие“ в календара от национални чествания и отбелязвания. И тук моментът с определението за празник е конфликтен, но това е така предимно за организаторското звено. Организаторите са напълно запознати с процеса на случване на честванията, техния символ, причините за присъствието на дадени фрагменти от честванията (например сергиите, характерни за панаири), отклика който трябва да има честването в обществото. Друг е въпросът какво възприема публиката, как честването се отразява в нейните разбирания за събитието.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бужашки**, Евлоги (1984). Паметникът-костница в Скравена. В: *Ботевата чета след смъртта на войводата*. София: ОФ. [Buzhashki, Evlogi (1984). Pametnikat-kostnitsa v Skravena. V: *Botevata cheta sled smartta na voyvodata*. Sofia: OF.]
- Джордано**, Кристиян (2006). *Власт, недоверие и наследство*. София: Полис. [Dzhordano, Kristiyan (2006). *Vlast, nedoverie i nasledstvo*. Sofia: Polis]
- Каравълчев**, Венцислав (2020). *Репресивната политика на комунистическата власт срещу Православната църква в България (1944–1964 г.)*. София: Славянобългарски Зографски манастир „Св. Вмчк Георги Победоносец“. [Karavalchev, Ventsislav (2020). *Represivnata politika na komunisticheskata vlast sreshthu Pravoslavnata tsarkva v Bulgaria (1944–1964 g.)*. Sofia: Slavyanobalg. Zografski manastir „Sv. Vmchk Georgi Pobedonosets“.]
- Кочев**, Димитър (1999). *Скравена от древността до днес*. София: Петекстон. [Kotsev, Dimitar (1999). *Skravena ot drevnostta do dnes*. Sofia: Petekston.]
- Лоуентал**, Дейвид (2002). *Миналото е чужда страна*. София: Критика и хуманизъм. [Louental, Deyvid (2002). *Minaloto e chuzhda strana*. Sofia: Kritika i humanizam.]
- Министерство** на културата (2020). *Заповед РД9 Р-2/13.04.2020* [онлайн] [прегледан на 11.10.2021]. Достъпен от: http://mc.government.bg/files/6296_Botevite%20chetnici%20-%20Skravena%2014042020.pdf. [Ministerstvo na kulturata (2020). *Zapoved RD9 R-2/13.04.2020* [onlayn] [pregledan

на 11.10.2021]. Dostapen ot: http://mc.government.bg/files/6296_Botevite%20chetnici%20-%20Skravena%2014042020.pdf.]

Михайлов, Стоян (1984). Ботевото начало тече в жилите ни. В: *Ботевата чета след смъртта на войводата*. София: ОФ. [Mihaylov, Stoyan (1984). Botevoto nachalo teche v zhilite ni. V: *Botevata cheta sled smartta na voyvodata*. Sofia: OF.]

Нора, Пиер (2004-2005). *Места на памет. Т. 1–2*. София: Дом на науките за човека и обществото. [Nora, Pier (2004–2005). *Mesta na pamet. T. 1–2*. Sofia: Dom na naukite za choveka i obshtestvoto.]

Попдимитров, Георги (2002). *Живот и творчество*. София: Бизнес дата. [Popdimitrov, Georgi (2002). *Zhivot i tvorchestvo*. Sofia: Biznes data.]

Стаменов, Иван (2019). *За Скравена и преди Скравена*. София: изд. авт. [Stamenov, Ivan (2019). *Za Skravena i преди Skravena*. Sofia: izd. avt.]

Стойчева, Виолета (2012). „Мълчаливи свидетели“ – женският лагер в село Скравена, Софийско, в спомените на местните жители. В: *България, българите и Европа – мит, история, съвремие, Т. 5. Научна конференция 27 октомври 2010 г. в чест на 70-годишнината на доц. д-р Владимир Попов*. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, с. 273–284. ISBN 978-954-524-844-3. [Stoycheva, Violeta (2012). „Malchalivi svideteli“ – zhenskiyat lager v selo Skravena, Sofiysko, v spomenite na mestnite zhiteli. V: *Bulgaria, balgarite i Evropa – mit, istoria, savremie, T. 5. Nauchna konferentsia 27 oktombri 2010 g. v chest na 70-godishninata na dots. d-r Vladimir Popov*. V. Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, s. 273–284. ISBN 978-954-524-844-3.]

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 5, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 5, 2020

ВЪЗМОЖНИ ЛИ СА ГОЛЕМИТЕ РАЗКАЗИ В ТОВА „ВРЕМЕ НА НЕАНГАЖИРАНОСТТА“?

РУМЕН ИЛКОВ СКРИНСКИ

Анотация. В настоящата статия правин опит за преплитане на големите наративи с някои аспекти на днешната реалност. Ако в увода към „Постмодерната ситуация“ Лиотар проблематизира все по-засилващото се недоверие към големите разкази и все по-отчетливото изчерпване на тяхната роля в поддържането на обяснителните модели за света, то предложеният текст коментира „живия характер“ на grand narratives в ситуацията на глобална трансформация. Чрез няколко конкретни примера от времето тук-и-сега се поставя въпросът за различното „експлоатиране“ на метанаративите в контекста на търсенията, които придобилото „нови измерения“ време предлага.

Благодарение на истории от християнството, исляма, „изобретяването на традициите“ (по Хобсбом), пренаписването на историческото минало, съвременното отношение към руината като застинал артефакт на предишен хронотоп, и някои съвсем „модерни тенденции“ като „маниакалността“ около човешкото здраве, статията опитва да „съживи“ големите разкази. Ще бъде отбелязан и един съвсем съзнателно започнал процес по „изобретяване на наративи“, които се борят за превръщането им в поредните обяснителни модели за човека в новото „време на неангажираността“ (по Бауман).

Ключови думи: големи разкази; модерност; феномени; глобализация; изобретена традиция; постмодерност.

IS IT GREAT STORIES POSSIBLE IN THIS „TIME OF NON-ENGAGEMENT“?

Rumen Ilkov Skrinski

Abstract. This report will focus on the great stories and today’s reality. At the beginning of the ‘Postmodern Situation’, Lyotard commented on the distrust of the great stories and their diminishing power in explaining the world. The proposed text will now focus on the ‘living nature’ of grand narratives in a situation of global transformation.

Through several specific examples of here-and-now time, the report raises the question of the different ‘exploitation’ of metanarratives in the context of the demands that acquired ‘new dimensions’ time offers.

Thanks to examples from Christianity, Islam, the ‘invention of tradition’ (according to Hobsbawm), the rewriting of the historical past, the modern attitude towards the ruin as a frozen artifact of a previous chronotope, and some completely new trends such as human health mania, the report will try to ‘revive’ the great stories. Moreover, there will be a very conscious process of ‘inventing narratives’, which are fighting to turn them into another explanatory model for man in the new ‘time of non-engagement’ (according to Bauman).

Keywords: grand narratives; modernity; phenomena; globalization; invented tradition; postmodernity.

„Нашето време е време на неангажираността“, твърди Зигмунт Бауман в книгата си *„Общността – търсене на безопасност в несигурния свят“* (2003, с. 153). Този цитат диалогизира с популярното мнение на философа Корнелиус Касториадис, че *„обезпокояващото в съвременната ситуация на нашата модерна цивилизация е това, че тя е престанала да си задава въпроси за самата себе си“* (в Бауман, 2013, с. 30). Общото между съжденията не е толкова в интеграцията им като фрагменти от фундаментални тези на социолога Бауман в два различни негови труда – *„Общността“* и *„Глобализацията“*. Жизнеността на твърденията е в проблематизацията, към която се стремят, а именно какви *„стоки“* се излагат на *„пазара за вниманието“* на съвременния човек. Тъй като неговият свят по същество е сложна смесица от консумацията на- и мисленето за- себе си, той поставя изисквания пред времето относно ‘доставката на продукти’, които да ангажират, макар и мимолетно, интереса на индивида.

Задаването на въпроси (по Касториадис) в хронотопа на днешния човек е пленена от готовите отговори на потреблението операция. Тя насърчава консуматора да се стреми към непрестанно освобождаване от сложни концепции, аргументи и съдържания. Така всъщност се поднасят и неангажиращи цялостни ценностни модели, подобно на бижу, което се наблюдава единствено за наслаждение. Освен това на хиперпазара за внимание се търгуват предмети, нужни на вещния свят, сред който пребивава телесният аспект на индивида. Продават се и наративи, идеи, интерпретации, чужди заключения или факти, които, опаковани чрез подходящите способности, се превръщат в занимателни употреби за човешките емоции.

НАРАТИВИ И ОПАКОВКИ

Оставяйки встрани темата с предметите, чрез които потребителите попълват своя вещен свят, насочваме анализа в друга посока. Целта е да се провери каква е същността на ‘стоките’, които се борят за човешката емоционалност, тъй като в контекста на нея те осигуряват все пак поле за изява на индивида (въпреки съблазните) да си задава въпроси за себе си и другите.

Това, разбира се, не е опит за игнориране на размишленията на Бауман и Касториadis за модерността, в която човекът се е озовал. Става дума за друго. Ще бъдат проследени някои съвременни тенденции, които „воюват“ за времето, вниманието, и дори чувствата както на отделния човек, така и на индивидите, мислещи себе си като група, а и понякога като общност (по Бауман).

Освен това към изложените аргументи ще бъде прибавено и добилото широка популярност чрез философа и литературен теоретик Жан-Франсоа Лиотар понятие за метанаративите (или големите разкази) в контекста на постмодерната ситуация.

Тук е моментът да припомним, че универсалните обяснителни модели, които съдържат *grand narratives*, са всъщност форми на линейното време, което изтича към крайната си, идеална цел. А Лиотар (1996) приема, че постмодерното разглежда с недоверие и мнителност метаразказите. Те сякаш се разпадат на отделни микронаративи, а големият обяснителен, тотализиращ конструкт, изчезва, заместен от фрагментарни сглобки, представящи се за достатъчни в разбирането на света от индивидите – казано в най-общия случай. За метаразкази и тяхното особено състояние говорят и други автори¹. А постмодерната ситуация не е ликвидирала значението на големите истории (виж Рансиер, 2018), нито ги е поставила в насипно състояние. Напротив – на „пазара за внимание“, макар и в осъвременени опаковки, се продават както традиционни наративи, обясняващи света, като религии, идеологии и интелектуални течения, така и изобретени тотализиращи модели, водещи битки за времето на емоциите, което отделя потребителят.

ВЪЗМОЖНО ЛИ Е ГОЛЕМИЯТ РАЗКАЗ ДА АНГАЖИРА ДНЕС?

Дали „нашето време, е време на неангажираността“, както счита Бауман? Примерите, които се предлагат, са плод на лично авторово наблюдение и не

¹ Ролан Барт твърди, че наративът „може да бъде предаден посредством устния или писмения език; посредством неподвижния или подвижен образ, посредством жеста и посредством организираната смесица от всички тези субстанции; наратив има в мита, легендата, баснята, приказката, повестта, романа, епопеята, историята, трагедията, драмата, комедията, пантомимата, картината, витражите, комиксите, произшествието, разговора. Под тези почти безкрайни форми наративът съществува във всички времена, във всички краища на земята, във всички общества; наративът започва още с историята на човечеството.“ (Барт, 1991, с. 358).

Сусана Онега и Хосе-Анхел Гарсия-Ланда посочват, че „наративите могат да бъдат конструирани чрез използването на широка гама от семиотични среди: писмена и устна реч, визуални образи, жестове и действия, както и комбинацията между тях. Всеки семиотичен конструкт, всичко, направено от знаци, може да се нарече текст. Следователно, можем да говорим за много видове наративни текстове: езикови, театрални, картинни, филмови.“ (цит. по Миленкова-Киен, 2001).

запълват картината на живите форми на големите разкази, „пулсиращи от всеки ъгъл“ за внимание. Те са колкото „древни“, толкова и „изобретени“; колкото големи, толкова и крехки пред разфокусираното съзнание – този иначе почти изцяло завършен продукт на времето тук-и-сега. И ако е вярно, че *„излишъкът вече не е излишен, нито разточителството е непотребно“* (Бауман, 2003, с. 159), то големите разкази се появяват сред тези по същество метафорични характеристики на днешния ден.

Само на пръв поглед изглежда, че глобализацията настоява за забравя или поне изоставяне на метанаративите. В действителност тя е намерила механизми да ги обговаря, проявявайки ги през множеството от технологични микросветове в ежедневието на обществата. Големият разказ само изглежда маргинализиран сред страниците на книгите, каменните артефакти или градежите от миналото, които имат потенциал да го възпроизвеждат. Или да го „изобретяват“ (по Хобсбом) – понякога само отчасти. Напротив, той е продукт на пазара за вниманието на индивида, но „опакован“ в нови, дори предварително зададени очаквания. Тъкмо те имат заряд да ангажират времето на човешката същност, за което се борят и продуктите на другия, вещния свят.

Примерите, които ще дадем, са, разбира се, дискуссионни, каквато е и хипотезата, че постмодерността стопява големите разкази². Те са резултат както от направени наблюдения върху реалността днес, така и почиват на вече утвърдени размисли за значението на някои трудно обясними човешки поведения – често пъти заживяващи самостоятелен живот чрез различни медийни канали. Все пак е редно да кажем, че предложените примери в никакъв случай не са изчерпателни. Целта им е да провокират размисли за една не толкова невъзможна на пръв поглед взаимовръзка между миналото с неговите обяснителни модели и глобализацията с нейните потребителски изисквания.

НЯКОИ ГОЛЕМИ РАЗКАЗИ, С КОИТО ЖИВЕЕМ

Християнство

Ако има наратив, който се ползва с особено присъствие от гледна точка на обяснителния си модел, то това е християнският разказ. Става дума за тоталната и всеобемаща история за сътворението и свършека на света, за появата на Богочовека и нравствените наставления, които той оставя на своите ученици и вярващите в него. История за механизмите, по които се води благочестив живот.

² Възможен аргумент срещу тезата за края на големите разкази е твърдението, че в „Постмодерната ситуация“ всъщност е предложен именно алтернативен метанаратив на света (Миленкова-Киен, 2001).

Тази макрокартина, която включва в себе си множества от малки разкази за извършени и извършващи се чудеса, засилващи легитимацията на съдържанията ѝ, продължава да вълнува обществата днес. И благодарение на изтичащото в глобалните тенденции време, големият разказ за християнството отчасти е принуждаван да напусне пределите на свещените си топоси, за да задоволява търсенето към него почти навсякъде.

Позиционирането до щанда с книги в големия хипермаркет дава някои отговори. Там се откриват всевъзможни нови интерпретации, които ни убеждават в мащаба на разказваното. Критични трудове на журналисти за корупционни сделки на Светия престол през вековете („Ватиканът“ на Жозе Родригеш душ Сантуш), или истории за древни ръкописи, които кореспондират с библейския разказ за възкресението на мъртвия Лазар („Ефектът на Лазар“ на Том Егеланд). Разбира се, тук не могат да бъдат подминати поредиците, с които Дан Браун предизвика световна маниакалност около мистифицирането на отделни аспекти от християнския макрокосмос. А това пък реализира огромен читателски и зрителски интерес. Както и печалби.

С други думи метанаративът на християнството стои близо до зеленчуковите борси, в книжарницата, в платформите за видеострийминг в интернет или просто е на лавицата с книги у дома, когато, в пристъп на потребителско опиянение, прочитате резюме, започващо с думите: „Смъртта край ли е, или ново начало?“

Докато съвсем бегло излагаме тези основания, християнски мисионери от различни деноминации на вярата (разкъсала се някъде около времето на Мартин Лутер в още по-тежки противоречия от Великата схизма) обикалят по света в издирването и агитацията на нови поддръжници. С обещанията за спасение и аргументи относно милосърдието на самия Спасител, те събират и средства в религиозни фондации, които достигат колосални размери (Сантуш, 2018). Така потребителските аспекти на глобализацията интерпретират християнския метанаратив, като просто го разбиват на микроистории. Сякаш, за да заблудят, че това не е той; че вече няма място за неговата тоталност в подобно време-пространство; че сега единственото, което ни трябва, са интерпретациите за него, поднасяни като лекарство при кризи.

И отново, докато разсъждаваме, поклонническият туризъм (макар в момента силно ограничен вследствие на COVID-19) изпраща поредните богомолци към Светите места, които желаят да съпреживеят ако не целия, то поне малка част от разказа за светостта. Топоси като Божи гроб, Света гора атонска, места на памет за чудеса на светци, реликви и т.н. посрещат милиони, които участват в преповтарянето и препотвърждаването на големия разказ за смисъла на човека тук на Земята и за трудностите, пред които е изправена душата му.

Ислям

Ако се задържаме накратко в аспектите на свещения метанаратив, то е, за да дадем още един пример с другата авраамическа религия – исляма. Нека разгледаме един цитат: „...всяка война в този свят, и особено в ислямския свят, бива днес осмисляна от ислямските водачи като „свещена война“ на верните срещу съвкупността на неверните, на Божиите срещу безбожниците“. Твърдението е на проф. Калин Янакиев от неговия труд „Имат ли културите апокалиптична температура?“ (2014). Тези размишления добре илюстрират онова, което се мисли като голям разказ за отдадения, понякога до краен предел, на вярата мюсюлманин. Разбирането за „джихад“ като война (виж Сантуш, 2012) в буквалния смисъл на тази дума днес роди мащабни по своите размери конфликти в Близкия изток, повишили тъкмо „апокалиптичната температура“ сред онези, готови да водят битки в името на разгорещените интерпретации за чуждия, мислен на всяка цена като враг.

Така в днешните условия метанаративът за тази религия преминава през съдържанията на един отглеждан като „свещен конфликт“, който се охранява от постоянна експлоатация на оръжие и хуманитарни кризи. Този разказ, разбира се, стои като бекграунд на всичко онова, което вижда светът – повишената мнителност, и дори нетърпимост към другия; търговия с влияния, в които участват глобалните играчи чрез своите интереси.

НАХОДКИТЕ ОТ „ДРЕВНОТО НИ МИНАЛО“

Да си направим традиции

За да дадем още примери за жизнеността на метанаративите във „времето на наенгажираността“, ще напуснем хронотопа на авраамическите религии и ще погледнем накратко примери за „изобретяване на традиции“ (по Хобсбом) – този път в контекст, който е широко застъпен у нас.

Като отговор на някои глобални процеси, свързани с почти непрекъснатото отчуждаване, маргинализиране и разтопяване на общностните връзки, се появява големият разказ за „традиционния български свят“. Тази на пръв поглед мъглява формулировка всъщност побира в себе си всевъзможни подходи на осмисляне, като непрекъснато ги преинтерпретира и реализира под различни форми.

Метанаративът за „българското традиционно семейство“ например и животът му в също толкова „отколешната общност“ се възпроизвежда чрез редица изобретяващи се ежегодно практики, свързани най-вече с празничността. Те от своя страна рамкират едно по-различно годишно броене за голяма част от представителите на българския народ, доколкото самите те живеят в гра-

ниците на националната държава или се завръщат в нея тъкмо за да „изобретяват и преповтарят традициите“.

Коледуване, Кукеровден, Сурва, Лазаруване, постоянният призив за реализация на нови, но мислени като „традиционно-фолклорни фестивали“, изобретяването на носии и елементи на „нашето минало“, е един от начините да се запълни духовен дефицит в настоящето. Това е така, тъй като към него се изпитва недоверие, заради изтичането му сред глобалния поток на консуматорските същности. Възстановки на славни военни победи; пресъздаване на характерни за българина обреди и обичаи; отбелязване на християнски свещени дни чрез притопяването им в чисто битови веселия – това са все елементи на големия разказ, който крепи устоите на една иначе имагинерна представа за традиционното семейство на българина, описано, да речем, в началото на романа „Под игото“ от Иван Вазов. Към тези аспекти на миналото, разбира се, място намират митовете, легендите и ритуалите, засвидетелствани не само в българската, но и в световната култура. Техните проявления в различни граници преповтарят разкази за божества и герои, за сила и безстрашие, за любов и воля на духа, които рисуват картини на никога неслучили се светове, но винаги поразяващи със своите мъдри послания и ориентири.

КОГАТО НИ ПОТРЯБВАТ ИСТОРИЯ И АРТЕФАКТИ

Разказът за миналото на човешката цивилизация, подреден хронологично и следващ неоспоримите правила на историческата реконструкция, е следващият пример, който се предлага накратко в това изложение. Историята като наука по същество е носител и пазител на знанието и за метанаративите. С все по-отчетливата му секуларизация, преминала и през снемането на стигмата по отношение на авторитетите, които имат права върху интерпретирането и разпространението му, то вече се изобретява в най-различни форми, към които се добавят разнообразни четения. А понякога, конкретно и с цел, за нуждите на деня. Така историческото знание за големите разкази получава разнообразни сцени за изява и премоделиране на представи, които преди са се считали за аксиоматични.

Достатъчно е да погледнем отново към историческата реконструкция у нас и вземем за пример големия разказ на българина за Възраждането. Той е ярко обогрнен от клиширани трактовки (виж Хранова, 2019; Даскалов, 2010) представя митологично-романтичен пантеон на личности и събития, които са все така обгърнати от рационалното неразбиране на тяхната същност. Опитите от последните години този метанаратив да бъде разказан без излишеството на емоциите, се посрещат като че ли с повече недоверие, отколкото с мисъл за новите съдържания, които се влагат. В същото време друг голям разказ, все още не постига единни оценки в интерпретациите си и стои в режим на изчак-

ване да бъде изказан – този за комунистическото минало на България. Всъщност за историческата реконструкция крайт на големите разкази не просто не е настъпил, но с умножаването на „авторитетите“, които предават знанието в новата глобална публичност, тези истории ще стават все по-живи и все по-разказващи се.

ДА ПИПНЕСИ СПОМЕНА

В продължение на примерите ще потърсим аргументи и сред руините на вековете. Глобалните тенденции в изобретяването не само на настоящето, но и избирателно на миналото, дадоха нов живот на артефактите. Археологически разкопки, предмети или ценни обекти на „близкото вчера“ са превърнати в атракции, като по този начин генерират интерес, а и печалби от наратива за времето. Това става чрез непрекъснатото му преповтаряне и завръщане към света преди, чрез света тук-и-сега. Тази консумация на спомена, това запознаване, докосване и съпреживяване на руината, предмета или обекта на миналото, отвори портала към новите пътувания на потребителските емоции.

Вече не е достатъчно да разглеждаш големия християнски разказ в контекста на Римската империя от книгите или смартфона. Желанието да го докоснеш те препраща към безкрайно достъпните екскурзии до катакомбите на Светия престол. Консумирането на история през аудиогидове и QR кодове, задоволяването на първичния интерес да пипнеш миналото, да се снимаш с него, да го обгърнеш и „тагнеш“ в социалните мрежи, е един от лесните пътища към жизнеността на големите разкази днес. Да си близо до травмата, до ужаса и осакатяването на човешкото достойнство, отвори вратите за визити на концентрационни лагери, а пътуванията до четвъртия блок на АЕЦ „Чернобил“ започват от 100 долара за целодневно посещение.

„Времето на неангажираността“ е етап, в който набират скорост тенденции, заети все повече с вниманието и емоциите на индивида. И възкресението на големите разкази е само един от способите за спечелване и откупуване на това внимание. Друг такъв е изцяло новото създаване на метанаративи – ресурс, който кара обществата да попълват ежедневието си с ангажименти, насочени най-вече към отделния субект.

MADE IN GLOBALIZATION

Става дума за здравето на човека. Днес то също е превърнато в голям разказ, който рамкира ежедневието на съществена част от представителите на развитите технологични общества. Към този все още растящ метанаратив, започващ да се възпроизвежда със ставането на сън, непрекъснато се добавят нови и нови основания. Грижата за здравето и историите за него е фикси-

дея на времето тук-и-сега. Към нея се отправят най-много въпроси, търсят се най-дълбоки основания, поставят се най-критични заключения. Консумирането на здраве е задължителното условие за изпълняването на този разказ. Той е тотален и всеобемаш, тъй като преминава през аспекти, които изпълват всекидневието както на индивидите, така и на индустриите.

Суперхрани, диети, фитнес, упражнения, приложения за правилно дишане и изгаряне на калории, тренировъчни програми, прием на суплементи и хранителни добавки, мотивационни видеа в социалните мрежи, реклами, фармацевтични индустрии, които произвеждат надежди в сашета, и още, и още. Грижата за здравето е големият разказ за постигането на съвършенство според латинската сентенция „Mens sana in corpore sano“ (обикновено превеждана като „Здрав дух в здраво тяло“). Съвършенство, чийто потенциал генерира годишни печалби в размер на милиарди долари, докато извайва еднотипни човешки фигури, ангажирани цялото си време в потребление и „писане“ на отделните томовете на този разказ.

В противоречие с маркираните тенденции, в началото на 2020 г. се заговори за разказа, свързан с хроничната крехкост на обществата. Пандемията от новия коронавирус бе основният ускорител на този наратив – иначе проблематизиран периодично по различни поводи и контексти (виж напр. Харари, 2019; Голешевска, 2020). Разпространението на страха от заразата в известна степен изпревари преките последствия от нея. Регламентирането на условия и предписания със задължителен характер постави дистанция между човека на улицата и човека на институциите. Разпадането на социални групи заради карантинирано доверие, което доскоро ги е определяло, подпомогна формирането на нови такива, основани на уплахата от неизвестното. Пандемията взриви нормативния порядък на крехките общества и изолира страха, за да го усъвършенства в нови парадигми. Грижата за здравето отстъпи от модните течения и се завърна във фундаменталната си, първична роля, свързана с опазването на живота като такъв.

В такива условия не само медицината произвеждаше истории за героичност. Всеки член на крехкото общество имаше функцията на такъв, спазвайки властовите разпоредби да изолира същността си от тази на другия. Наличието на предпазно средство, покриващо носа и устата, се превърна в санитарен минимум за продължаването на всеки вид дейност. Всяка маска стана отворен код, гарантиращ в условни граници, че другият се е погрижил не толкова за себе си, колкото за теб. Всяка Zoom среща увеличава шансовете икономиката на екраните да се трансформира в незаобиколима алтернатива, когато това е необходимо.

„Заразата бележи светогледния край на буржоазните демокрации – светоглед, основан на разделение на властите, правов ред, парламентаризъм и публичност, и налагането на нов модел на управление – този на

деспотизма, вкоренен в нов политически формат. [...] Новият политически ред овластява „Медицината като религия“, която на свой ред подчинява другите две религии, исторически предопределяли светогледните картини на Запада – религиите на Исус и респективно на Капитала.“ (Голешевска, 2020, с. 6).

ДВА ПРИМЕРА ЗА ПОЛИТИЧЕСКИ РАЗКАЗИ НА СТРАХА

В политически план големи разкази в последните няколко години регистрираха мащабни състояния на човешките реакции. Това бяха разкази на уплахата, на нездравословната мисъл. Това са разкази на страха – Брекзит и Доналд Тръмп.

Популизмът изигра своята роля в комбинация с правилно третираните дози страх около тези наративи. В случая с Брекзит големият разказ обиколи реториката и на национализма, и на шофинизма, скачи се дори за откровено расистки нотки, постави се в услуга на големи технологични корпорации като Cambridge Analytica и Facebook, за да завърши в страх от неизвестното, който подхранва същността си с прехвърлянето на отговорности между официалните лица на Лондон и Брюксел (виж Brexit: The uncivil war [film], 2019). Брекзитът бе и си остава част от наратива за крехкия свят на либералната демокрация, където съмнението в самото съмнение контактува с характеристиките на нейната несигурност, неустойчивост, епистоларност.

Духът на лозунга „Make America great again“ зазвуча в стил Великобритания, тъй като имаше натрупан бекграунд през мащабно развилите се събития около избирането на Тръмп, за президент на САЩ (виж Agents of chaos [film], 2020). Страхът, че Америка може и да не стане никога велика отново мобилизира подсъзнанието на избирателя. Той чуваше точните разкази от своя потенциален лидер през 2016 г., разбираше пълнокръвното господство на опасността „някой да заповядва на Вашингтон“ и затова реши подобно на слогана на гиганта Apple „Think differently“, да мисли различно. От страх, за който получи концентрирани дози история в аванс за бъдещето на страната си. Преобръщането на наратива няколко години по-късно настъпи като резултат от страха, свързан с повтарянето на последствията от появата на Тръмп. Насищането с малки разкази, които бизнесменът на Овалния кабинет произвеждаше, разслои мащабно недоверие към него, пулсиращо в различни обществени ескалации. Историята за великата Америка не бе предпочетена втори път, тъй като крехко общество като американското изпита нуждата от предвидимостта на утрешния ден. Особено в преобрънатата нармативност поради пандемичните измерения на страха.

ДА ОТКРИЕШ СЕБЕ СИ ЗА МАЛКО ПАРИ

В контекста на вече накратко изложените примери, се предлага още една отправна точка на размишление. Тя е свързана с интензивната система от възпроизводство на успех, мултиплициращ се в изобилието от субективни уещания като щастието, да речем.

Големите наративи в техния съществен смисъл на тотализиращи конструкции, които служат за обяснения на големи интервали от линейното време, придобиват нови форми. Тяхната теоретична плънка е иззета, за да осигури ядро на днешните търсения. Ако Лиотар изпитва особена научна тревожност от маргинализирането на наративите в постмодерната ситуация, днес бихме казали, че от тях е взето това, което трябва на нашето време – „времето на неангажираността“.

Новите наративи ни се привиждат като нови, докато обличат вехтите дрихи на забравата. И така се излагат на продан за вниманието на отделния човек, който има нужда да чуе от тях големите обяснителни модели за успеха в живота му, за вечното издирване на личното щастие и откриването на благоденствието по образец от късметчетата към сутрешното кафе.

Големият разказ за инфлуенсърството (влиянието) има своите дружелюбни носители в лицето на новите елити. Тяхната популярност търгува ценностни модели чрез лайкове и абонаменти, събира в групи хора, изпаднали в емоционален дисбаланс, в семинари за светло бъдеще, продава ориентири за съществуването тук-и-сега, звучащи като преписи от антични стоици. Ежедневнието на инфлуенсъра е свързано с постоянното пробуждане и заспиване на големия му разказ. Той се продава – понякога с намаление за най-отчаяните. А понякога се подаряват само отделни истории от него, за да почувства потребителят необходимост да закупи и чуе цялата му същност. И това е своего рода индустрия с човешки съдби, които във времето на неангажираността са ангажирани да постигнат контрол над собствения си разказ за собственото си битие.

В ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Коментираните накратко примери имат единствено за цел да провокират дискусия за възможното бъдеще на големите разкази във времето след постмодерността. Тяхното настояще е живо обвързано с мащабните глобални процеси, които ако и да изглеждат бързо променливи и трудно поддаващи се на състоятелни заключения, все пак са пропускливи на отчетливо преплитачи се тенденции.

„Пазарът за вниманието и емоциите“ на потребителя по всяка вероятност ще се превърне в следващата устойчива стъпка на глобалните производства. И това е така тъкмо поради постоянното претрупване на неговия вещен свят –

процес, който вече се възпроизвежда посвоему. Ето защо преинтерпретирането на стари и производството на нови метанаративи ще влезе в следващия си жизнен цикъл – спечелването на битката за съзнанието и емоциите на човека. Във време, в което нормативните обстоятелства се налага да бъдат променяни почти ежедневно, за да отговорят на чупливостта на обществата, достъпът до големите разкази е свързан не само с тяхното припомняне и пре моделиране. Те се превръщат в матрица за производство на нови наративи, чиято цел е свързана с постоянното ангажиране на човешкото съзнание.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Барт, Р.** (1991). *Въображението на знака*. София: ИК Народна култура. [Bart, R. (1991). *Vaobrazhenieto na znaka*. Sofia: IK Narodna kultura.]
- Бауман, З.** (2000). *Живот във фрагменти*. София: ИК ЛИК. [Bauman, Z. (2000). *Zhivot vav fragmenti*. Sofia: IK LIK.]
- Бауман, З.** (2003). *Общността – търсене на безопасност в несигурния свят*. София: ИК ЛИК. [Bauman, Z. (2003). *Obshtnostta – tarsene na bezопасnost v nesigurνια svyat*. Sofia: IK LIK.]
- Бауман, З.** (2013). *Глобализацията*. София: ИК „Труд“. [Bauman, Z. (2013). *Globalizatsiyata*. Sofia: IK „Trud“.]
- Вазов, Ив.** (1980). *Под игото*. София: Български писател. [Vazov, Iv. (1980). *Pod igoto*. Sofia: Balgarski pisatel.]
- Голешевска, Нора** (2020). Джорджо Агамбен: философските рискове на епидемията. *Пирон* [онлайн], брой 19 [последно посещение на 13.02.2021 г.]. Достъп на: <http://piron.culturecenter-su.org/wp-content/uploads/2020/06/19-2020-Nora-Goleshevska.pdf>. [Goleshevska, Nora (2020). *Dzhordzho Agamben: filosofskite riskove na epidemiyata*. *Piron* [onlayn], broy 19 [posledno poseshtenie na 13.02.2021 g.]. Dostap na: <http://piron.culturecenter-su.org/wp-content/uploads/2020/06/19-2020-Nora-Goleshevska.pdf>.]
- Даскалов, Р.** (2010). *Митологизиране на историята: по български примери*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. [Daskalov, R. (2010). *Mitologizirane na istoriyata: po balgarski primeri*, Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Егеланд, Т.** (2018). *Ефектът на Лазар*. София: ИК Персей. [Egeland, T. (2018). *Efektat na Lazar*. Sofia: IK Persey.]
- Лиотар, Жан-Франсоа** (1996). *Постмодерната ситуация*. София: Наука и изкуство. [Liotar, Zhan-Fransoa (1996). *Postmodernata situatsia*. Sofia: Nauka i izkustvo.]
- Милenkова-Киен, Р.** (2002). За термините наратив, наратология и наративна семиотика. *Liternet* [онлайн], 10.02.2002, 27, № 2 [последно посещение на 10.02.2021 г.]. Достъп на: <https://liternet.bg/publish4/kien/narativ.htm>. [Milenkova-Kien, R. *Za terminite narativ, naratologia i narativna semiotika*. *Liternet* [onlayn], 10.02.2002, 27, № 2 [posledno poseshtenie na 10.02.2021 g.]. Dostap na: <https://liternet.bg/publish4/kien/narativ.htm>.]

- Рансиер, Ж.** (2018). *Време, разказ, политика*. София: ИК Критика и хуманизъм. [Ransier, Zh. (2018). *Vreme, razkaz, politika*. Sofia: IK Kritika i humanizam.]
- Сантуш, Ж.** (2018). *Ватиканът*. София: ИК Хермес. [Santush, Zh. (2018). *Vatikanat*. Sofia: IK Hermes.]
- Сантуш, Ж.** (2012). *Божият гняв*. София: ИК Хермес. [Santush, Zh. (2012). *Vozhiyat gnyav*. Sofia: IK Hermes.]
- Харари, Ю.** (2019). *21 урока за 21. век*. София: ИК Изток Запад. [Harari, Yu. (2019). *21 uroka za 21. vek*. Sofia: IK Iztok Zapad.]
- Хранова, А.** (2019). *Възраждането: предпоставки за неговите исторически и съвременни употреби*. София: ИК Критика и хуманизъм. [Hranova, A. (2019). *Vazrazhdaneto: predpostavki za negovite istoricheski i savremenni upotrebi*. Sofia: IK Kritika i humanizam.]
- Хобсбом, Е.** (1996). *Нации и национализъм*. София: ИК „Обсидиан“. [Hobsbom, E. (1996). *Natsii i natsionalizam*, Sofia: IK „Obsidian“.]
- Янакиев, К.** (2014). Имат ли културите „апокалиптична температура“. *Култура* [онлайн], 06.01.2014 11:05 [последно посещение на 13.02.2021 г.]. Достъп на: <https://kultura.bg/web/имат-ли-културите-апокалиптична-тем-2/>. [Yanakiyev, K. (2014). *Imat li kulturite „apokaliptichna temperatura“*. *Kultura* [onlayn], 06.01.2014 11:05 [posledno poseshtenie na 13.02.2021 g.]. Dostap na: <https://kultura.bg/web/imat-li-kulturite-apokaliptichna-tem-2/>.]
- Agents of chaos* (2020). Directed by Alex Gibney, Javier Alberto Botero [film], USA: HBO.
- Brexit: The uncivil war* (2019). Directed by Toby Haynes [film]. UK: Channel 4.
- Хобсбом, Е.** (1983). *The Invention of Tradition*. Cambridge: University Press.

ЛИТЕРАТУРА ПО ТЕМАТА

- Елиаде, М.** (1998). *Сакралното и профанното*. София: ИК ХЕМУС. [Eliade, M. (1998). *Sakralnoto i profannoto*. Sofia: IK HEMUS.]
- Козелек, Р.** (2002). *Пластовете на времето*. София: ИК „Дом на науките за човека и обществото“. [Kozelek, R. (2002). *Plastovete na vremeto*. Sofia: IK „Dom na naukite za choveka i obshtestvoto“.]
- Мишкова, Д.** (2006). *Балканският XIX век. Други прочити*. София: ИК РИВА. [Mishkova, D. (2006). *Balkanskiyat XIX vek. Drugi prochiti*, Sofia: IK RIVA.]
- Уолбанк, Т.** (1985). *Civilization Past and Present*. Glenview, Ill.: Scott, Foresman.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Докторанти

Том 5, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Postgraduate Students Book

Volume 5, 2020

АГРОЕКОЛОГИЯ В БЪЛГАРИЯ: ПОТЕНЦИАЛ, ВЪЗМОЖНОСТИ И ОГРАНИЧЕНИЯ

ЗДРАВКА ГЕОРГИЕВА ДИМИТРОВА, Д-Р

Анотация. Съвременните хранителни системи се характеризират с множество проблемни аспекти. В отговор на сериозните предизвикателства бива идентифицирана нуждата от трансформиране на хранителни системи с цел производство на храна по устойчив модел, намаляване на хранителните загуби и отпадъци, фокусиране върху защита на човешкото и планетарното здраве, поддържане на политическа стабилност и осигуряване на достоен поминък за хората ограничавайки последиците върху околната среда от човешката дейност. Агроекологията представлява една от възможните алтернативи, която би могла да доведе до трансформационна промяна във всеки един аспект от хранителните и земеделски системи. Агроекологията се състои в прилагането на екология (науката за това как функционира природата) върху проектирането и управлението на устойчиви хранителни системи. Обикновено агроекологията бива характеризирана като своеобразна симбиоза от три основни елемента – наука, земеделски практики и социално движение, тъй като тя съвместява социални и екологични елементи със земеделски практики и политическа идеология. Като се има предвид, че агроекология и нейното приложение в България не е изследвано, статия цели да направи първи опит за реконструкция на отношението към концепцията за агроекология сред актьорите в българския хранителен и земеделски контекст, както и да покаже как основните ключови актьори, работещи за развитието на алтернативни хранителни мрежи у нас разглеждат потенциала за развитие на агроекологични практики в страната, възможностите и предизвикателствата, обвързани с този подход.

Ключови думи: устойчиви хранителни системи; агроекология; къси вериги за доставки; алтернативни хранителни мрежи.

AGROECOLOGY IN BULGARIA: POTENTIAL, OPPORTUNITIES AND LIMITATIONS

Zdravka Georgieva Dimitrova, PhD

Abstract. The current food systems are characterized by many problematic aspects. In response to the serious challenges, the need to transform food systems in order to produce food in a sustainable way, reduce food losses and waste, focus on protecting human and planetary health, maintain political stability and ensure a decent livelihood for people is identified. Agroecology is one of the possible alternatives that could lead to a transformational change in every aspect of the food and agricultural systems. Agroecology consists in applying ecology (the science of how nature works) to the design and management of sustainable food systems. Agroecology is usually characterized as a kind of symbiosis of three main elements – science, agricultural practices and social movement, as it combines social and environmental elements with agricultural practices and political ideology. Given that agroecology and its application in Bulgaria has not been studied, the article aims to make the first attempt to reconstruct the attitude to the concept of agroecology among actors in the Bulgarian food and agricultural context, as well as to show how the main key actors working for the development of alternative food networks in our country consider the potential for development of agroecological practices in the country, and the opportunities and challenges associated with this approach.

Keywords: sustainable food systems, agroecology; short supply chains; alternative food networks.

Съвременното общество е изправено пред три основни проблема от гледна точка на хранителната система¹ – как да осигури храна на бързо растящото население и да въздейства срещу нарастващите тенденции в световен мащаб за увеличение на гладуващите и недохранените (FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO, 2020), как да осигури опазване на природните ресурси и достоен и справедлив живот за фермерите, за земеделските работници и за потребителите на хранителните продукти.

Съвременните индустриални хранителни и селскостопански системи се характеризират с множество проблемни аспекти – значителна концентрация на власт в индустриалния сектор и търговията на дребно, властови асиметрии, липса на демократично управление, прозрачност и отчетност в хранителните системи, проблеми относно достъпа до и контрола върху природните ресурси включително семена, земя, вода, енергия и генетични ресурси; големи площи засадени с единични генетично подобни култури; животни, отглеждани в затворени пространства; интензивна употреба на химикали, намаляване и дори изчезване на малки и средни по размер стопанства, несправедливи условия на работа и заплащане в хранителните системи (включително на полето или във фабриката), влошено здравословно състояние на населението, свързано с

¹ Употребата на множество число е нарочна, за да се подчертае разнообразието от хранителни системи рефериращи към диверсифицирани контексти, нужди и интереси на засегнатите актьори.

лоши хранителни навици и политики, подпомагащи основно земеделски актьори, работещи в голям мащаб.

В отговор на сериозните предизвикателства пред хранителните системи се идентифицира нуждата от трансформиране на хранителни системи включващи аспекти като производство на храна по устойчив модел, намаляване на хранителните загуби и отпадъци, фокусиране върху защита на човешкото и планетарното здраве, поддържане на политическа стабилност и осигуряване на достоен поминък за хората ограничавайки последиците върху околната среда от човешката дейност.

В научните и политическите редици от експерти се търсят различни алтернативи на идентифицираните проблеми. Агроекологията е една от тези алтернативи, която би могла да доведе до трансформационна промяна във всеки един аспект от хранителните и земеделски системи. Агроекологията се състои в прилагането на екология (науката за това как функционира природата) върху проектирането и управлението на устойчиви хранителни системи (Gliessman, 2020). Обикновено агроекологията е описвана като своеобразна симбиоза от три основни елемента – наука, земеделски практики и социално движение, тъй като тя съвместява социални и екологични елементи със земеделски практики и политическа идеология. На практика агроекологията е трансдисциплинарно научно-практично поле (Francis et al., 2003), заредено от политически залози, потенциали, но и предизвикателства.

Практикуване в различни контексти в цял свят на различни нива и по различен начин, агроекологията се базира на регионални процеси „отдолу-нагоре“, предоставяща контекстно адаптирани решения на местни проблеми, които далеч не се ограничават до земеделския сектор. Прилагайки холистични екологични концепции върху земеделското производство, тя подсилва естествените екологични функции и защитни механизми на природата, подпомагайки биологичното разнообразие. Основна характеристика на агроекологията е липсата на употреба на външни ресурси в агро-екологичната система на производство.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКА РАМКА

Целта на настоящата статия е да изследва възприятията към агроекологията в България. Като се има предвид, че агроекология и нейното приложение в България не е изследвано, статията цели да направи първи опит за реконструкция на отношението към концепцията за агроекология сред актьорите в българския хранителен и земеделски контекст, както и да покаже как основните ключови актьори, работещи за развитието на алтернативни хранителни мрежи у нас разглеждат потенциала за развитие на агроекологични практики в страната, възможностите и предизвикателствата, обвързани с този подход.

Анализът се базира на емпирична информация, събрана посредством качествени методи: кабинетно проучване и анализ на вторична литература, на доклади, стратегически документи и законодателство. На базата на проучвано емпирично изследване бе анализирана политическата и институционална ситуация в българските хранителни системи и бяха картографирани основните ключови участници в хранителните мрежи у нас. Посредством това картографираме бе направен списък с възможни респонденти за дълбочинно интервю. Бяха проведени 11 дълбочинни интервюта в периода юли-август 2019 г. с организатори или активисти на алтернативни хранителни мрежи и бяха проучени документи (регламенти, етични рамки, официални писма), предоставени от респондентите. Бяха извършени наблюдения на проявления на агроекологични практики през август 2019 г. в София. Бяха също така проучени инициативи като конференции, семинари и други събития, свързани с темата на алтернативните хранителни мрежи у нас.

Основната хипотеза, която движи последващия анализ е, че алтернативните хранителните мрежи, които се оформят у нас в последните 20 години, успяват да генерират все по-концентрирана социална енергия, която кара разнообразните участници в тях да взаимодействат по между си и да изградят повече или по-малко стабилни взаимоотношения, целящи предлагане на алтернатива на доминантните хранителни системи у нас. Агроекологията се вписва в това движение и съдържа потенциал за подобряване поминъка на дребните земеделски производители в страна. За да се случи подобно „раздвижване“ в българския земеделски контекст обаче се изисква ангажиране и симбиоза между различни компоненти, изграждащи концепцията за агроекологията – наука, земеделска практика и социално движение и благоприятна политическа среда.

В България можем да разпознаем първи стъпки на сътрудничества и оформящи се устойчиви общности, които биха могли, ако се задържат и стабилизират, да се превърнат в проводник на социална промяна в местните територии и да контрастират доминантните хранителните системи у нас. Социалната иновация, която подобни общности биха могли да задвижат и разгърнат в бъдеще е обвързана с изграждането на демократичен процес по отговорно участие и интегриране на местно и национално ниво на всички заинтересувани страни в управлението на хранителните системи у нас.

ТЕОРЕТИЧНИ ОРИЕНТИРИ

В литературата появата и разглеждането на нов тип взаимоотношения между производители, потребители и други участници в хранителната система биват изучавани от различни клонове на науката (политическа икономика, екологична модернизация, теорията за дееца-мрежа, транзитивни теории и

др.) и съответно биват наименувани по различен начин: алтернативни хранителни мрежи (Allen et al., 2003; Renting, Marsden, Banks, 2003; Sage, 2003; Whatmore, Stassart, Renting, 2003; Goodman, 2004), къси вериги на доставки (Renting, Marsden, Banks, 2003; Ilbery, Maye, 2005), локализирани агро-хранителни системи (Muchnik, 2010) или местни хранителни системи (Hinrichs, 2000; Fonte, 2008; Karner, 2010), агроекология (Gliessman, 2014; IPES-Food, 2018; Altieri 1995; IPES-Food, 2017; IPES-Food, 2016). Ако в началото изследванията се фокусират основно върху ролята на производителите и потенциала на подобни мрежи за устойчиво развитие на селските райони, то по-новите изследвания акцентират върху устойчивото потребление, ролята на социалните движения, върху възможностите за изграждане на алтернативни икономически пространства и върху трансформацията на структурите и организацията на агро-хранителните системи.

Възприемам като отправна точка широкото понятие, дадено от Ханк Рентинг и колектив (Renting, Marsden, Banks, 2003, p. 394), в което под алтернативни хранителни мрежи се разбира нововъзникващите мрежи на производители, потребители и други участници, които изграждат алтернативи на стандартизирания индустриален модел на предлагане на храни. Тук могат да се включат разнообразни елементи, които изграждат една холистична перспектива за преразпределяне на властта в хранителната верига – икономическа виталност, екологично производство и разпределение, социална справедливост, ново политическо взаимодействие чрез взаимно доверие между участниците и демократично управление на инициативата, включваща всички засегнати страни (Treagear, 2011, p. 421). Същността на тези мрежи, макар и този аспект да е критикуван в теоретичните среди, се състои в позиционирането им като алтернатива на глобалната дерегулация, глобализацията, деградацията на екологичните системи (Lamine, Darolt, Brandenburg, 2012, p. 399).

Понятието е многостранно и комплексно, тъй като тук попадат множество примери за алтернативни хранителни практики от биологично производство, до движението за справедлива търговия (fair trade), от „регионални и местни продукти“, до занаятчийски производства. Алтернативност откриваме в стремежа стойността на даден продукт да се разпределя из цялата хранителна мрежа в опозиция на дистанцираните отношения, в които хранителните продукти и услуги се третират единствено като стока (Renting, Marsden, Banks, 2003, p. 398). Алтернативността може да бъде търсена и в различните методи за реализация на продукцията – къси вериги на доставка между производители и потребители (каквито откриваме в примерите на фермерските пазари и директна доставка на кашони/кошници с продукти). Алтернативността засяга също така управлението или финансовото обезпечение на инициативата. Тук попадат неконвенционалните търговски взаимоотношения на солидарното земеделие, където рискът на производството бива споделен между потребителя

и производителя, както и други общностни хранителни инициативи. Самите характеристики на продуктите, които биват разменяни също носят елемента на алтернативността от гледна точка на това, че биват местни и със специфични културни особености (Tregear, 2011, p. 423).

В теоретичните среди не се очаква, че алтернативата на индустриалните хранителни системи ще вземе връх над доминантните механизми на производство и размяна на храна, а по-скоро, че тези алтернативи ще могат да съжителстват ръка за ръка, предоставяйки избор на потребителите и на останалите участници в мрежите. Не следва да очакваме, че нарастващият интерес към алтернативните хранителни мрежи ще означава изчезване на конвенционалните и доминантни хранителни системи, водени от концентрацията на капитал, а изграждането конкурентна алтернатива. Макар и ограничена по своя характер, тази алтернатива предоставя преимущества за участниците в нея, както Hamilton (2005) подчертава, цитиран от Booth и Coveney (2015, p. 15) и може да се интерпретира като „ниша“, от която може да се развие социална промяна.

Демокрацията като тип управление, основаващо се на идеята, че хората следва да упражняват контрол върху тяхната съдба съдържа в себе си презумпцията, че гражданите имат правото да взимат решения или да повлияват взимането на решения, които засягат техните ежедневен живот. Хранителната демокрация се реализира в това гражданите да могат да упражняват власт – да ремоделират и подобряват съществуващите хранителни системи на местно, регионално, национално и глобално ниво. Хранителната демокрация е правото на всички хора до се хранят с адекватна, сигурна, питателна, хуманна, устойчива, съобразена с техните граждански и културни права храна (Booth, Coveney, 2015, p. 12-13; Lang, 1999, p. 218; Hassanein, 2003, p. 79). В този смисъл хранителната демокрация се позиционира в опозиция на силно централизираната, индустриална, корпоративна хранителна система, която доминира в ХХI век. Фундаменталните ценности, които хранителната демокрация налага са достъпът до здравословна храна, изграждането на стабилни общности, създаването на повече икономически възможности и взаимодействия между хората в общество, въвличане на местните общности във вземането на решения, в оценката на екологичните рискове и в активно и колективно ангажиране в хранителния сектор.

На практика хранителната демокрация се реализира по многообразни начини: фермерски пазари, солидарно земеделие, съвети по хранителна политика (food policy councils), инициативи за градско земеделие, училищни програми, свързващи фермата с училището и др. Осъществяването на хранителна демокрация се основава на взаимодействието между различни групи, но и на същественото активно участие на индивидите в управлението и оформянето на тяхното отношение към храната и към хранителната система като цяло.

АГРОЕКОЛОГИЯ

Хранителната демокрация и в още по-голяма степен продоволствената независимост² намират практическа реализация в агроекологията. Агроекологичните практики се базират на съвместното създаване на знание съчетавайки последните научни открития с разнообразието от традиционно, практическо и местно знание на производителите. Агроекологията засяга екологични, но и социални аспекти от хранителните системи и живота на производителите. Чрез средствата на политическата икономия, агроекологията оспорва социалната и икономическа власт, която съсредоточава ресурсите на хранителните системи в индустриалния хранителен и земеделски модел.

Можем да разгледаме характеристиките на агроекологията през следните четири основни категории: икономически, политически, екологичен и социо-културен. Икономическият стълб включва възможностите за повишени доходи и финансови предимства поради диверсифицирането на производството, съксяване на хранителните вериги и подсилване на местните пазари. Промотирайки справедливи къси вериги на доставка, производителите и потребители си взаимодействат директно. Устойчивостта на производството се подсилва чрез въвеждане на разнообразие в практикуваните в стопанството земеделски дейности, а отгук и генерирани доходи, което укрепва автономността на местната земеделска общност. Агроекологията се съсредоточава върху местните пазари като по този начин промотира социална и солидарна икономика.

Политическият стълб от агроекологията подчертава важноста на териториалните права и на участието във вземането на решения. Налагането и разрастване на агроекологията се случва чрез подпомагащи публични политики и инвестиции. На практика това означава, че агроекологията като движение се бори за това контролът върху семената, земята, природните ресурси и територията като цяло да е в ръцете на гражданите. Биват създавани нови форми на децентрализирано, колективно, съвместно участие в управлението на хранителните системи (включване на производители и потребители в процесите на вземане на решения), които обаче, за да станат възможни, изискват подпомагащи публични политики и инвестиционни мерки.

² Хранителната или продоволствена независимост цели предоставянето на контрола върху хранителните системи в ръцете на тези, които са най-засегнати и потиснати от корпоративните интереси. Фокусът бива пренасочен от задоволяване на нуждите и интересите на инвеститори и големи мултинационални компании като част от глобалните финансови и спекулативни пазари към здравето и препитанието на фермерите и гражданите в различни точки на света (Carlson, Chappell, 2015, p. 4). Хранителната независимост включва правото на храна на гражданите и автономността на социалните актьори да определят стратегиите и политики по производство, разпространение и потребление на храна, зачитайки културното разнообразие и подчертавайки важноста на семейното и дребно земеделие.

Екологичният стълб на агроекологията се съсредоточава върху подхранването на биологичното разнообразие и почвите като основно средство за укрепване на екологичните системи и функции въздействайки по този начин върху климата, природните рискове и контрола на вредителите. Тук се включват аспекти като укрепването на устойчивостта и адаптацията към климатичните промени, подхранване на биологичното разнообразие и почвите, елиминиране употребата и зависимостта от агрохимикали и засилване интеграцията на различни елементи от агро-екологичната система (растения, животни, естествени пазители). Намалявайки зависимостта към външни източници, агроекологичните практики намаляват уязвимостта на производителите към икономически рискове и повишават интегрираността и устойчивостта на екологичните, но и на социално-икономическите компоненти на еко-системите.

Социално-културния стълб на агроекологията се основа на споделено знанията и информацията, принадлежащи на местната общност със знанието, произтичащо от научните среди. Взаимното споделяне между фермерите на техните познания довежда до заздравяване на връзките между местните производители, местните общности, както и на културните, социалните и духовните аспекти, които ги обединяват. Социално-културния стълб в агро-екологията обръща специално внимание и върху здравословните хранителни режими и осигуряването на достоен поминък за производители и потребители. Наблюдаваме също така насърчаване на разнообразието и солидарността между хората, включително защитаване правата на жените и овластяване на младото население.

Симбиозата между отделните стълбове на агроекологията всъщност показват холистичната и интегрирана природа на тази концепция. Следва да подчертаем, че преходът към земеделски и хранителни системи, които ограничават влагането на външни ресурси (а тези, които биват влагани са с местен произход или произведени от самите земеделски стопани) отнема значима част от предимствата на индустриалната хранителна система. За да бъде възможен на практика трансформационният потенциал на агроекологията (базирайки се на устойчив подход поставящ акцент върху знанията и техните носители – гражданите и производителите), следва да се изградят благоприятстващи условия, които да защитават принципите на разнообразието пред тези на монокултурното производство; на естествения цикъл на хранителните вещества в производствената система пред употребата на химически вещества; на местните хранителни икономики пред дългите хранителни вериги.

Защитниците на агроекологичните принципи постулират, че подобна благоприятна среда следва да покрива рисковете, които производителите могат да срещнат в процеса на преход към агроекологични практики. От гледна точка на граждански и демократични права следва да отбележим, че способността на най-уязвимите групи в хранителната система (бедни и маргинализирани

групи) да въздействат на средата, в която живеят, за да променят собствената си ситуация е фундаментално изискване за постигане на агроекологичните принципи. В този смисъл осигуряването на демократични места на организация и взаимодействие, чрез които дребните производители, други маргинализирани групи и техни представители могат да участват в политическите процеси, дефиниращи териториалната земеделска политика е основополагащо за постигане на изконни човешки права, а оттук и на принципите на агро-екологията.

За да бъде дейността на агроекологичните фермери икономически витална те се нуждаят и от пазарна реализация на своята продукция. Тук от особено значение е осигуряването на подкрепящи механизми на местно ниво, тъй като влиянието върху национални и международни пазарни механизми е по-трудно. Възможни местни насърчителни механизми за възприемане и прилагане на агроекологични практики включват действия от страна на публичната администрация в подкрепа на местните пазари и повишаване на усвещеността на гражданите и потребителите за множеството предимства, свързани с агро-екологичното производство. Това може да се изпълни на практика чрез образователни кампании и въвеждането на обществени поръчки за устойчиво произведени местни храни и хранителни продукти за училища, болници и други публични институции (Food Democracy: Feeding the World Sustainably, 2018).

В следващата част посредством тези теоретични ориентири ще разгледаме появата и развитието на агроекологични практики у нас, както и техния потенциал да реализират институционална промяна в българския хранителен сектор.

ПРАКТИКИ ПО АГРОЕКОЛОГИЯ В БЪЛГАРСКИ КОНТЕКСТ

Институционален контекст

Експертите, които предоставиха своето мнение в изследването произхождат от три основни групи хранителни граждански инициативи у нас, а именно организатори на хранителни кооперативи и фермерски пазари, инициативи на градско земеделие и интегриране на алтернативни хранителни подходи в образователните институции (детски градини и училища). В своя дискурс те се обединяват около твърдението че българския сектор не се различава от глобалната тенденция по индустриализация на хранителния сектор. Както на множество места по света, и в България концентрацията на капитали и корпоративните интереси определят характеристиките на хранителната ни система.

Политиките, прилагани на национално и европейско ниво влошават ситуацията за малките производители доколкото техните интереси и нужди не

биват вземани предвид в прилаганите политически инструменти. Напротив, ефектите от налагана политическа визия всъщност ощетяват малките и дребни производители, тъй като ограничават техния достъп до земя, природни ресурси и пазарни възможности. Дори Общата Селскостопанска политика, представляваща едно от основните пера в бюджета на Европейската комисия (около 40%), в страни като България и Румъния води до ограбване на земята от местните общности, до нейната комасация, имотни спекулации и други. В допълнение се наблюдават и злоупотреби със субсидии доколкото за един производител е по-изгодно да окрупнява повече земя при все, че плащането бива реализирано за единица площ, а не е обвързано с производството и реализацията на качествена продукция за вътрешния пазар. Прилаганите политически механизми всъщност облагодетелстват интересите на големите „индустриален тип“ производители, които могат да си позволят чрез своите икономически възможности да лобират в противовес на неорганизираните и ограничени в своите възможности малки производители.

Икономическите интереси на „силните на деня“ (големи селско-стопански производители и арендатори, така и представители на търговски вериги) определят посоката на земеделската политика доколкото защитават максимизацията на своята печалба. В този контекст развитието на селските райони, подкрепата за малките производители, за развитие на местната икономика и местните общности не влизат в приоритетите на вземащите политически решения. А ако биват споменати в политически лозунги, програми или стратегически документи, те играят по-скоро функцията на „рекламна брошка“ без реални резултати на практика.

„Държат контрола големите земевладелци, арендаторите, те имат най-силното лоби, мога и конкретни имена да споменавам – Национална асоциация на зърнопроизводителите, Асоциация на земеделските производители в България, двете големи браншови организации на едрите земевладелци, които в най-голяма степен диктуват правилата и налагат своите интереси над останалите. Нито имат интерес към агроекологията, нито развитието на селските райони, това не е приоритет в развитието на политиките в земеделския сектор в България. (...) Отделно силно лоби и силен интерес имат хранителните вериги, супермаркетите, напоследък се вижда, за да се скрие това те правят български щандове, български продукти, но това произлиза частично от интересите и частично, за да покрият, за да скрият това, което на практика се случва, а именно че тези вериги оперират основно с чуждестранни продукти, с големи производителите, а не с малките производители, малките преработватели и изчезва изобщо идеята за сезонност, за местни продукти, за типологични (продукти).“ [Политически активист]

Поява на алтернативни хранителни мрежи у нас

На практика, в българския контекст, импулсът за организиране на алтернативни хранителни инициативи произлиза не от производителите или фермерите, а от активни граждани. Те или се обединяват в граждански формирования (кооперативи) или организират или са организирани в неправителствени организации или сдружения.

Следва да отличим ключовата роля, която играят **неправителствения сектор и донорските програми** за изграждане на алтернативни хранителни инициативи и в този смисъл за промотиране на институционални иновации и предефиниране на хранителните системи у нас. Първите пилотни фермерски пазари, организирани в четирите основни града в страната – София, Пловдив, Варна и Бургас биват организирани посредством подкрепа от Норвежката програма. Българо-швейцарската програма играе роля за появата на Фермерския пазар в Сряда пред Министерство на Земеделието и Храните, както и за изграждането на био-градинки в детски градини в страната. Друга важна организация е Фондация „Америка за България“³.

Ролята на неправителствените организации и донорски програми бива оценена обаче противоречиво. От една страна ясно можем да различим ключовата роля на тези организации ще се отнася до развитието на някои от първите хранителни инициативи. От там се генерира идея, търси се финансиране и възможност за продължаване на инициативата. От друга страна, обаче, наблюдаваме заемането на радикална позиция относно „проектаджийството“ и навлизането в партньорски отношения с неправителствени организации, особено от страна на граждански колективи.

Алтернативните практики в хранителната система се отличават от традиционните взаимодействия, характерни за дългите вериги на доставки и индустриалните хранителни системи. Например фермерските пазари представляват реално събитие в местния бит доколкото предлагат социални и културни преимущества, обогатяващи местната общност. По време на пазарите се организират допълнителните дейности – обучения, участие в работилници, арт зони, лекции, демонстрации, кулинарни представления. В повечето случаи това се дейности измислени и организирани от координаторите на пазарите, но биват провеждани от производители-занаятчии или професионалисти. Този социален елемент е добавена стойност както за местната общност, така и за местната ад-

³ Тя подкрепя проект, в рамките на който биват създадени 10 биоградинки в детски градини в София, наричани за изграждане на био-градинки, уеб сайт за популяризиране на идеята и предлагане на материали, както и организиране на срещи между заинтересовани лица. В допълнение фондацията подкрепя фондация „Локал фуудс“ в Пловдив, която работи върху темите за подкрепа на малките производители, изграждане на фермерски пазари и къси вериги на доставки.

министрация, на чиято територия се провежда събитието. Така например фермерският пазар във Варна е изградил партньорство с Прогресивното училище в града като пилотен проект, който смята да разшири и към други образователни институции, предлагайки директна връзка между учениците и фермите с цел запознаване със земеделските практики. Ежемесечните фермерски пазари на площад Александър Невски в София са част от културния календар на столицата след няколко годишни борби и преговори между организаторите и общински представители, за да може да се осигури устойчивост на инициативата.

Общувайки директно със своите клиенти производителят стабилизира своя пазар доколкото може да се води от вкусовете на потребителите. Окачва се, че потребителят знае от къде и от чие ръце произлиза храната, която консумира. Производителят от своя страна би следвало да е много по-отговорен към своето производство и изискванията на потребителите ако се среща с тях лице в лице. Поради условието за пряк контакт между производител и потребител фермерските пазари не могат да се случват всеки ден. Обикновено те са веднъж в седмицата и представляват нарочно събитие, а не регулярна дейност, тъй като фермерите не могат да си позволят да бъдат далеч от своето стопанство всеки ден. За организаторите на тези пазари, в този смисъл, е неефективно да заплащат наеми на общински пазари, които са всекидневни. Инициативата предоставя алтернатива спрямо традиционните конвенционални пазари и се цели дори пространствено разграничаване от общинските пазари при възможност, за да се подчертаят отличителните характеристики на един фермерски пазар. Например на фермерски пазар се предлага занаятчийска, неиндустриална, „чиста“ продукция, произведена с ръчни методи.

Именно посредством предоставянето на информация, споделянето на опит и ангажирането на гражданите се счита, че може да се осъществи промяна в начина на мислене, практики, а дори и промени в политическите навици на гражданите. На първо място алтернативните инициативи в хранителния сектор целят предоставяне на избор и информация – платформа за предоставяне на знания. Счита се, че тук ключова роля имат гражданските формирания, както и неправителственият сектор, защитавайки важните за тях каузи и влагайки своята креативност. При все това импулсът за действие следва да дойде от „отдолу-нагоре“, за да се случи постъпателна, но устойчива промяна. Очаква се обаче гражданските формирания и неправителствени организации да могат си партнират и да бъдат подкрепени от държавата с публични средства, за да се отстрани възможността от привнасяне на частен интерес. В този смисъл представителите на различните инициативи се разпознават като „апостоли“, които образоват и информират потребители, родители, учители и граждани, докато в същото време лобират за създаването на реални легални възможности за функциониране на тези алтернативи, а в последствие упражняват и граждански контрол върху развитието и прилагането им.

„Като всяко ново нещо ще тръгне отдолу нагоре, никога не тръгва отгоре надолу, защото живота го показва, трябва отдолу да се събере критична маса от родители, от деца, от хора и от там нататък те инициират промяната. Ще станат повече хората и те се замислят и храната е само един аспект от здравето на хората. Могат да се включват мисли, емоции, но много хора започват от храната – изчистване от нея. Очакваме и се надяваме държавата да се включи по-активно в този процес.“ [Организатор на фермерски пазар]

Взаимодействие, сътрудничество и коопериране

Въпросът с кооперирането между производители, потребители и изобщо граждани изисква по-задълбочено вглеждане. Тук ще се ограничим само до представяне на динамиките и ще реконструираме позициите, които респондентите ни изграждат в своите разсъждения в рамките на настоящето изследване, оставяйки на заден план теоретичния и емпиричен дебат относно условията и (не)възможностите за сдружаване и коопериране у нас в хранителния и земеделски сектор по-конкретно. При все това няколко основни линии следва да бъдат разграничени. От една страна стои убеждението, че българите са повлияни от социалистическия режим на управление, което се изразява в повсеместна липса на доверие и желание за бизнес обединения и споделяне на риск с други лица – характеристика, която се е превърнала едва ли не в „българска“ черта. Що се отнася до малките производители и директните ефекти от социалистическия режим бива изведена негативната последица от „зачеркването на сектора с директните продажби и малките производства“.

„То чисто на държавно ниво беше затрито, но в сърцето на хората, исторически погледнато то си остана в практиките на хората. Реално тези фермерски пазари те никога не са спирали да съществуват. Те са съществували по селата, имало е селски събори, тази брънка се е поддържала от хората години наред без да се назовава, без формално да се откроява като развитие на този микро бизнес. Макар че е бил потиснат, той е съществувал. Но, да, изисква се време, за да може отново да се възроди като съществен играч на пазара. Недоверието идва от това, че все още няма законова, регламентирана рамка за развитието на този сектор и всеки един се спасява по единично, за да развива бизнеса си. Един залага на протекция от страна на Министерството, Агенция по храните или частен инспектор. Други правят компромиси с производството си, решават, че ще се откажат от нещо и ще започнат да правят нещо, което е по-търговско приложимо към момента. Всеки предлага някаква

гъвкавост сам по себе си, взима индивидуално решение и вижда, че ако се сдружи с някой друг това би усложнило развитието му за момента.“
[Представител на НПО, организатор на фермерски пазари]

От дискурса на респондентите можем да идентифицираме две основни бариери пред осъществяването на ползотворни взаимодействия. От една страна това е отсъствието на механизми за комуникация между малки производители – те са разпръснати и се изисква нарочна организация по обвързването им. От друга страна това е липсата на закон за браншовите организации в страна. В допълнение опитът от близкото минало и несигурната политическа ситуация затвърдят поведенчески стратегии в проблемни или конфликтни ситуации и да не се търси разрешаването по официален и легален път, а чрез познанства и други неформални пътища.

Въпреки че различни организации правят опити или заявяват готовност да подкрепят ползотворното взаимодействие между участниците в хранителната система се възприема, че инициативата следва да дойде „отдолу-нагоре“, да е импулс от самите производители, за да бъде устойчиво начинание. На този етап дори фермерските пазари, които биват възприемани като обединение между фермерите около общият интерес да споделят едно пространство за търговия, не са инициирани от производители.

Взаимодействията в сектора реално се определят от **разнопосочните интереси на различните организатори**. От една страна стои идеята за изграждане на мрежа и обединения на хранителните кооперативи в страната – да се работи в посока взаимна подкрепа, съвместно лобиране и защита на общи интереси пред държавата и нейните институции – осигуряване на по-голяма стабилност доколкото производителите биха имали по-широк пазар ако се обединят, а за потребителите това би означавало по-широк избор от продукти. От друга страна стои въпросът с разногласията относно колко стриктно следва да бъдат спазвани регламентите⁴ и къде стои границата между бизнес начинанието и гражданската инициатива. В допълнение, поради интереса към фермерските пазари от страна на потребителите, се появяват все повече и повече фермерски пазари в страната, но реално производителите, които са регистрирани по Закона за храните и по *Наредба 26 за директни доставки за малки количества суровини и храни от животински произход* и имат право да продават директно своята продукция са ограничен брой поради затруднени бюрократични процедури, което всъщност създава конкуренция между отделните инициативи и дори „крадене на производители“ – привличане на производители от един пазар към друг.

⁴ Някои организатори подават ръка на производителите в процес на регистрация, така че да могат да реализират свои преработени продукти на пазарите макар от законова гледна точка това да е нарушение.

Интересът от страна на производители провокира появата и на нови организатори на фермерски пазари, които обаче без натрупан опит и експертиза координират своите инициативи с променлив резултат (например не успяват да осигурят устойчив и съобразен с потребителските искания микс от предлагани продукти) и оттук пазарите не са успешни, което влияе като цяло на възприетията на клиентите за сериозността и устойчивостта на фермерски пазари у нас доколкото тя все още прохода и следва да спечели доверието на по-широк кръг от потребители.

Пазар

В оценката на бъдещия потенциал на тези инициативи следва да включи и пазарният аспект и тяхната икономическата виталност. За да си осигурят устойчивост, организаторите се насочват към диверсификация на заниманията – разкриване на повече и нови фермерски пазари, създаване и задълбочаване на партньорства, включително с корпоративни единици. Този въпрос е силно дискуссионен в сектора, доколкото различните участници заемат разнопосочни позиции що се отнася до това дали следва да си взаимодействат или не с конвенционалните бизнес канали и дали и как следва да запазят своя алтернативен характер. Историята показва както успешни така и неуспешни примери, а изходът зависи значително от конкретния контекст, изградените отношения, успехът на инициативата, но и вътрешните политики, които тези търговски центрове налагат. Така например участието на фермерски пазар във Варна се случва сравнително безпроблемно в търговски център, в който обаче отсъства голяма търговска верига. В София, обаче, фермерски пазар отваря свой магазин в наложен търговски център, но в последствие е принуден да напусне след като условията и локацията на магазина биват променени по инициатива на търговски център в следствие влизането на голяма верига магазини в центъра.

Дали малките производители следва да търсят пазар в големите вериги магазини? Тук също мненията се раздвояват. Съществуват привърженици на идеята, че веригите магазини следва да бъдат стимулирани или задължени да предлагат продукцията, произведена от местната общност земеделски производители. От друга страна, стои разбирането, че пазарните логики в корпоративните търговски вериги и тази, които бихме могли да обвържем с малките и дребни производители са толкова различни, че не могат да се намери пресечна точка и взаимодействие. В този смисъл по-перспективно, според една част от респондентите е да се запази наличието на разнородни канали предлагащи диверсифициран избор. Според някои изразени мнения, ако реално сътрудничество се случи на практика, то по-скоро обслужва рекламните функции на големите вериги, без да подобрява съществено положението на малките местни производства. Съществува неяснота относно това кой тип производи-

тели има реален достъп да предлага своята продукция във големите вериги магазини. Дали това не са всъщност единствено големите земеделски производители, според българския мащаб на производство, в които над 80% от селските стопанства са под 2 хектара по данни на НСИ, които могат да предложат значими количества продукция.

„Те нямат право повечето от тях да продават в супермаркетите и това са бариери, които са изкуствено поставили тези вериги в България. По този начин те ограничават такъв тип доставчици. Това е една много болна тема, такова нещо няма никъде в Европа. Говорих с французи, германци, техните вериги не си позволяват такова нещо да правят, а тука го правят. Те чисто логистично са си ги ограничили, те имат изискване да се зареждат всичките 60 магазини.“ [Представител на НПО, организатор на фермерски пазари]

Биват приведени примери за взаимодействие и отваряне на веригите магазини към местни малки производители, чиято успешност все още се оценява от експертите, доколкото не е ясно дали търговските веригите адаптират своите практики, така че да отговорят на нуждите на малките производители. При все това респондентите се обединяват около тезата, че чрез допускането на големите вериги магазини до централни локации в градовете, държавата ощетява общинските пазари и малките производители, ограничавайки индиректно пазарната реализация на техните продукти. Ето защо се очаква, че земеделските и хранителни политики следва да компенсират и да осигурят подкрепа на малките производители да реализират своята продукция.

„Метро от 2 години имат една инициатива „Произведено с грижа в България“ и идеята е да предлагат произведени в България продукти. Тук идва въпросът колко и до каква специфичност на продукта може да се стигне, но големият проблем е, че Метро е огромна машина и напасването на очакванията на Метро чисто икономически и търговски и възможностите на малките производители е много трудно това напасване. Примерно те плащат продукта с един месец закъснение, взимат го продуктът и го плащат до един месец, такива неща натоварват малкия производител. Те не разпознават нуждите на малкия производител или по-скоро използват нуждите на малкия производител като своя реклама, повече или по-малко. По някакъв начин се адаптирани правилата на веригата, но не достатъчно, те са адаптирани, но дотолкова доколкото да е удобно на Метро, но не са адаптирани до степен да има социален ефект от тяхната подкрепа.“ [Представител на неправителствена организация]

За да се улесни пазарната реализация на продуктите на малките производители организаторите на фермерски пазари разработват онлайн магазини и

изграждане на логистична инфраструктура, за директни доставки до офиси или други локации без директен контакт между производител и потребител. Подобен развой от една страна улеснява производителите и увеличава пазарната реализация на тяхната продукция, но отнема директния контакт и социалния елемент на взаимодействието. Мненията са разнопосочни и включват както носталгия по пионерските периоди на стартиране на алтернативите, така и стратегическо планиране за бъдещето от страна на организаторите, за да не бъдат изместени в тежката пазарна конкуренция в хранителната система. Обмислят се и хибридни варианти, в които потребител може да поръча онлайн, но при получаването на продукцията да се осигури контакт между производител и потребител.

Политически мерки

Пътят, по който ще поемат алтернативните инициативи и това дали ще запазят своя характер зависи и от политиките в хранителния сектор. Като цяло респондентите засвидетелстват, че се сблъскват с проблеми в законодателната рамка у нас. Счита се, че социалистическият период все още влияе върху възможностите за регламентиране на занаятчийски и фермерски храни. Реакцията на повечето организации относно тези политически и законодателни аспекти е да работят върху създаването, разпространението на знание – наръчници, които тълкуват регламентите и съответно са адресирани както към производителите, така и към експертите от Българска агенция по храните (БАБХ), които контролират директно изпълнението на регламентите на места. В този смисъл неправителствените организации посредством различни проекти работят за синхронизиране на българското и европейското законодателство, изграждат капацитет и обучават експертите, за да се изгради чувствителност и разбиране за необходимостта да се изградят специфични механизми, отговарящи на обема на производство на даден малък производител или работят за изграждане на правила, които да регламентират функционалното затваряне на цикъла на производство на дадено земеделско стопанство на място в фермата.

На практика, затруднените процедури по регистрацията като земеделски производител довеждат до консолидирането на сив сектор в хранителната система. Така биват разменяни продукти, които не подлежат на контрол, но и без директна среща между производители и потребители, а чрез куриери. Комуникацията между контрагентите често се извършва през затворени или отворени групи в социалните мрежи. А при наличие на проблем, например некачествена продукция се прилагат неформални стратегии като саморазправа и не се търсят компетентни органи, към които да се подаде сигнал (БАБХ).

Достигането до обнародването на наредби е всъщност дълъг процес, често инициран и воден от граждански организации и неправителствения сектор като засегната страна. Едно от условията за пълноценно разгръщане на

агроекологични практики е представителите на производителите и техни организации, както и неправителствения сектор да бъдат включени и да участват пълноценно във вземането на решения – да бъдат интегрална част от работните групи по формулиране на наредбите, да дават становища и да защитават своите права и интереси и дори, ако е нужно, да контрастират предложения от едри браншови организации, които защитавайки своя бизнес интерес, маргинализират допълнително малките производители.

„Имаше ситуации куриозни, когато Асоциацията на млекопреработвателите, изпълнителен директор, предложи, че те нямат нищо против, стига фермерите да имат ограничения в мястото на продажба, само в селото и никъде другаде. Да, непрекъснато, бяха в някаква заплашителна ситуация, месопреработвателите също, държаха се отвратително, те по принцип не трябва да са там в тази работна група, защото тя ни ги касае, тя е за малки производители, малки количества, но така или иначе ги канят и поведението им беше такова, но имаше някаква политическа воля тогава за промени и слава богу се случи.“ [Представител на НПО, организатор на фермерски пазари]

Оценката на респондентите е, че мерките, въведени от държавата могат да въздействат негативно и да влошат и без това затрудненото положение на малките производители. Основното притеснение е свързано с мярка „Директно доставки“, в следствие на която се очаква да се нароят нови организации, които по естествен път ще бъдат конкуренция на вече развитите фермерски пазари и дори се очаква да се стигне до „крадене на кадри“. Субсидиите са другият основен проблем, тъй като те са заложили по такъв начин, че облагодетелстват големите производители (поради обвързаността с площта обработвана земя) и в този смисъл съществуването на субсидиите автоматично изкривява пазара поставящо в неблагоприятна позиция по-малките производители.

Препоръките или изискванията на експертите в сектора са свързани с ограничаване негативния ефект на субсидиите върху малките производители – подпомагане създаването на пазари от страна на държавата, налагане на изисквания на веригите магазини да предлагат 50% местна продукция в своя асортимент, да се облекчат мерките за преработка на продукцията спрямо мащаба на производство и да се изгради благоприятна среда и процедури за подкрепа за малки и дребни предприемачи, да се насърчават директните продажби във фермата с конкретни мерки и стимули към малките производители и като цяло да се осигури облекчен достъп до пазар на малките производители от селските райони към градските територии. Основни механизми тук са както фермерските пазари, така и зелените обществени поръчки – създаване на условия за малките производители да захванват кухните на държавни ин-

ституции (детски градини, ведомствени столове, болници и др.) и разпознаване на позитивните ефекти, тогава когато се консумират местни продукти (по-добро здраве, намелен въглероден отпечатък, намален транспортни разходи и по-добро качество на продукцията доколкото местна и сезонна и с по-добре хранителна стойност). Всички тези аспирации се вписват в агроекологичните аспекти.

За да се случват зелените обществени поръчки на практика експертите определят ключовата роля на общините за стимулиране на местната икономика и интегриране и развитие на местните общности. Очакваната подкрепа от страна на местната власт към алтернативните хранителни мрежи се състои също така във включването на общините в колективната дейност и дебат относно изграждането на общи правила за това какво представляват фермерските пазари, кой може да участва и при какви условия. Също така, се очаква, че общините следва да подкрепят алтернативните хранителни инициативи като осигурят пространства за реализация на пазарите, инфраструктура, общинска и административна подкрепа.

(Не)припознаване с агроекологичните практики

Макар да виждаме в българска среда зараждането и първи опити за разрастване и задълбочаване на алтернативно хранително движение, идентифицираме, че това движение не задължително се припознава в агроекологичните принципи. Можем да обобщим, че агроекологичните принципи се прилагат, но липсва разпознаване и обвързване с хранителни движения били те агроекологични, движения за хранителна независимост или хранителна демокрация. Тук можем да хипотезираме, че появата на алтернативните хранителни мрежи у нас е осеяна с бариери и трудности, които пречат на възприемането и припознаването с алтернативните движения, които откриваме в други контексти. Това от своя страна е допълнително препятствие пред развиване на земеделските практики, които се стремят към агроекология, хранителна независимост и демокрация. Трудното взаимодействие между производителите, а оттук и опосредственото им участие във формулирането на хранителните политики на страната възпрепятства постигането и защитаването на техните права.

„Хранителна независимост – цялостното формирано движение, аз се опитах да направя такова нещо с други хора от сектора, най-вече като наследство от кампанията срещу ГМО, която сформира една група и ние опитахме да надрастнем тази група, но няма организация, която да се занимава само с това, по-скоро има отсъкначли действия и кампании, няма устойчивост в такава организация -достатъчно мобилизирани хора и се работи по-скоро на парче. Няма обща организация, няма чисто адвокасинг, който да обхваща всички тези теми и да с такъв ка-

пацитет, че да организира такива теми и да прави общи кампании.“

[Политически активист]

„Цялата ни работа по хранителните теми, вкл. и късите вериги при нас се ръководи от концепцията за фууд sovereignти, ние дълги години се чудихме как да го превеждаме. В крайна сметка го нарекохме хранителна независимост. Цялата ни работа е под тази концепция се случва. Там специално място се отделя на късите вериги на доставки и като нейн елемент агроекологичния начин на производство или идеята за агроекология. (...) . Остана си по-скоро за вътрешна организационна и стратегическа консумация и много малко за външна употреба. (...) на този етап ние нямаме приоритет да работим активно и систематично за налагане на агроекологията с термини. На практики ние работим с агроекология, но по отделни ниши и теми, не цялостно и трябва да се съобразим с реалността. Опитваме се да правим възможно най-добро стратегическо планираме, за да постигнем цели, което зависи от ресурсите.“ [Представител на НПО, организатор на фермерски пазар]

От гледна точка на конкретното възприятие на агроекология то обикновено се свързва с биологичното земеделие, въпреки че в научните и практическите среди в световен план се прави опит за открояване на разликите между тези два клона на земеделието⁵.

В българския земеделски контекст, дори от дългогодишни практики в сферата, агроекологията се свързва с екологичното отглеждане на продукцията. При все това, макар и да не се разпознават политически, социални и културологични аспекти на агроекологията откриваме конкретни агроекологични практики макар и те да не бъдат назовавани по този начин. Разпознава се необходимостта развитието на инициативата да премине един критичен период, за да се наложи на определено ниво на устойчивост. Признак за успешността на инициатива наблюдаваме тогава когато е налична лоялна и връщаща се редовна клиентела, която дори е възможно да полага усилие и да промени своите потребителски навици, за да подкрепи местните производители и да закупи „чиста продукция“.

⁵ Основните разлики се състоят в това, че биологичното земеделие се характеризира с липсата на пестициди, хербициди и други материали с химичен произход. Позволени са определени препарати с биологичен произход. Друг основен елемент, определящ биологичното земеделие е сертификатът гарантиращ за чистотата на продукцията. Агроекологията, както показахме по-горе отива отвъд единствено екологичния елемент като засяга аспекти от политическото, социално и културно поле (включително права на производители, работници и потребители). В допълнение, в определени свои варианти биологичното производство се „конвенционализира“ развивайки се в мащаб, който по-скоро се вписва в корпоративни и индустриални хранителни системи, а не в алтернативни хранителни мрежи.

Другият основен аспект с който се асоциира агроекологията у нас са мерките в Програмата за развитие на селските райони. Това бива определено от факта, че в програмата фигурира мярка „Агроекология“. Това, което попада в нейните условия е подкрепа на редки местни породи и сеитооборот. И двете под-мярка обаче са проблематични. Що се отнася до сеитооборота се счита, че мярката е била въведена с целта да се оползотворят пари, останали от преходния програмен период подкрепяйки основно зърнопроизводители. Що се отнася до мярката за съхранение на местни породи и култури, според експертите в сферата, тя не е особено функционална доколкото работи на парче и в този смисъл не е с устойчив характер.

„Въпросът е, ако утре тази субсидия спре, колко от тези хора, които гледат автохтонни стада ще продължат да го правят при все, че ние знаем, че автохтонните породи са ниско продуктивни. И веднага се връзва с неблагоприятната среда за преработка и колко от тези собственици на автохтонни ги гледат, защото мислят за съответната порода или ги гледат защото са видели, че могат да взимат едни пари ей тъй на.“ [Представител на НПО]

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В крайно критичната ситуация, пред която общество е изправено със световната здравна пандемия, породена от COVID-19 недостатъците и предизвикателствата на съвременните хранителни системи стават видими дори и за незаинтересувани на първо четене от темата. Ако следва да говорим за устойчивост на хранителните системи и за възстановяване на връзките, които са разкъсани от превръщането на храната в стока и на въвеждането на множество на брой посредници в хранителната мрежа, то следва да си задаваме самокритично постоянно въпросите *как, къде, от кого и за кого* бива произведен даден хранителен или земеделски продукт. Същинска промяна в хранителна система може да се получи ако е налице политическа воля за разработване на политически и нормативни мерки и политики, подкрепящи местното производство. Интересите, позициите и изисквания на местните и дребни производители следва да бъдат чути и интегрирани в развитието на хранителните политики на страната. За да може това да се случи, особено в България, където развитието на гражданското общество среща нелек път в годините на преход, мрежите от земеделски производители и техните организации следва да получат държавна подкрепа, за да могат да участват пълноценно в изграждането на публичните политики в сектора.

На практика проблемите в сектора са комплексни и са свързани с възможностите за взаимодействие, обединение и съвместна работа с цел разработва-

не на алтернативи и промяна на институционалната среда не само от гледна точка на възприятия на потребителите и изграждане на доверие в една нова алтернативна практика, но и с цел промяна на регламенти и приемане и прилагане на политически мерки, които благоприятстват малките производители, късите и директни вериги на доставка на хранителни продукти.

Предимства на късите вериги на хранителни продукти, подкрепящи местните производители, инициативи като солидарно земеделие, фермерски пазари и зелени обществени поръчки на храни от локални производители не се състоят единствено във способността им да реагират по адекватен начин в кризисни здравни и хранителни ситуации или при затруднени или ограничени търговски размени, каквито се наблюдават в контекста на пандемията от COVID-19, но и в това, че осигуряват прясна и в този смисъл полезна храна на хората.

В най-идеалистичен вариант, за да се достигне до пълноценни агроекологични практики особено внимание следва да се обърне на интересите и нуждите на протагонистите на земеделските практики. Възприемането на агроекологичните принципи може да се случи единствено чрез споделяне на знания и опит между практиците на агроекологията. За тази цел е необходимо да се създадат агроекологични училища, а местната администрация да сформира отворени съвети по хранене, в които да участват различни актьори, работещи върху развитието на местните хранителни системи.

Превръщането на всички тези въпроси в приоритет в България би зависело от политическата воля на местно и общинско ниво за оказване на подкрепа на агроекологичния сектор (в съзвучие със световните тенденции за налагане на агроекологични практики – на глобално ниво, но и произтичащи от общинни и регионални администрации по места), капацитетът на производителите и работници в земеделския сектор да се мобилизират, за да участват в процеса на изграждане на политики и в интереса на потребителите да подкрепят местните производители, упражняващи агроекология.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Allen, P. et al.** (2003). Shifting plates in the agrifood landscape: the tectonics of alternative agrifood initiatives in California, *Journal of Rural Studies*, 19, № 1, pp. 61–75.
- Altieri, M.** (1995). *Agroecology: The Science of Sustainable Agriculture*. London: IT Publications.
- Booth, S., Coveney, J.** (2015). *Food Democracy From consumer to food citizen*. Singapore: Springer.
- FAO, IFAD, UNICEF, WFP, WHO** (2020). *The State of Food Security and Nutrition in the World 2020. Transforming food systems for affordable healthy diets* [online]. Rome:

- FAO [Viewed 5 October 2021]. Available from: <https://data.unicef.org/resources/sofi-2020/>.
- Food Democracy: Feeding the World Sustainably** (2018) [online]. *Trócaire Policy Paper*, October 2018 [viewed 5 October 2021]. Available from: https://www.trocaire.org/sites/default/files/resources/policy/food_democracy_policy_paper_final_pdf.pdf.
- Fonte, M.** (2008). Knowledge, food and place: a way of producing, a way of knowing. *Sociologia Ruralis*, 48, № 3, pp. 200–222.
- Francis, C. et al.** (2003). Agroecology: The Ecology of Food Systems. *Journal of Sustainable Agriculture*, 22, № 3, pp. 99–118, DOI: 10.1300/J064v22n03_10; http://dx.doi.org/10.1300/J064v22n03_10.
- Gliessman, S.** (2014). *Agroecology: The Ecology of Sustainable Food Systems*. 3rd Ed. Boca Raton: CRC Press. DOI: <https://doi.org/10.1201/b17881>.
- Gliessman, S.** (2020). Transforming food and agriculture systems with agroecology. *Agric Hum*, Values 37, pp. 547–548. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10460-020-10058-0>.
- Goodman, D.** (2004) Rural Europe redux: reflections on alternative agro-food networks and paradigm change. *Sociologia Ruralis*, 44, № 1, pp. 3–16.
- Hinrichs, C.** (2000). Embeddedness and local food systems: notes on two types of direct agricultural marketing. *Journal of Rural Studies*, 16, № 3, pp. 295–303.
- Ilbery, B., Maye, D.** (2005). Alternative (shorter) food supply chains and specialist livestock products in the Scottish–English borders. *Environment and Planning A*, 37, pp. 823–844.
- IPES-Food.** (2016). *From uniformity to diversity: a paradigm shift from industrial agriculture to diversified agroecological systems* [online] [viewed 5 October 2021]. Available from: https://www.ipes-food.org/_img/upload/files/UniformityToDiversity_FULL.pdf.
- IPES-Food** (2017). *Too big to feed: Exploring the impacts of mega-mergers, concentration, concentration of power in the agri-food sector* [online] [viewed 5 October 2021]. Available from: https://www.ipes-food.org/_img/upload/files/Concentration_FullReport.pdf.
- IPES-Food** (2018). *Breaking away from industrial food and farming systems: Seven case studies of agroecological transition* [online] [viewed 5 October 2021]. Available from: https://www.ipes-food.org/_img/upload/files/CS2_web.pdf.
- Karner, S.** (ed.) (2010). *Local Food Systems in Europe: Case Studies from Five Countries and What They Imply for Policy and Practice*. Graz: IFZ.
- Lamine, C., Darolt, M., Brandenburg, A.** (2012). The Civic and Social Dimensions of Food Production and Distribution in Alternative Food Networks in France and Southern Brazil. *International Journal of Sociology of Agriculture & Food*, Vol. 19, Special issue 3, pp. 383–401.
- Lang, T.** (1999). Food policy for the 21st century: can it be both radical and reasonable? In: **Koc, M., MacRae, R., Mougeot, L.J.A., Welsh, J.** (Eds.). *For Hunger-proof Cities: Sustainable Urban Food Systems*. Ottawa: International Development Research Centre, pp. 216–224.
- Muchnik, J.** (2010). Localised agri-food systems: concepts development and diversity of situations. *Sviluppo locale*, 14, № 35, pp. 3–20.

- Renting, H., Marsden, T. and Banks, J.** (2003). Understanding alternative food networks: exploring the role of short supply chains in rural development. *Environment and Planning A*, 35, № 3, pp. 393–411.
- Sage, C.** (2003). Social embeddedness and relations of regard: alternative „good food“ networks in South West Ireland. *Journal of Rural Studies*, 19, № 1, pp. 47–60.
- Tregear, A.** (2011). Progressing knowledge in alternative and local food networks: Critical reflections and a research agenda. *Journal of Rural Studies*, Vol. 27, pp. 419–430.
- Whatmore, S., Stassart, P., Renting, H.** (2003). What’s alternative about alternative food networks?. *Environment and Planning A*, 35, № 3, pp. 389–391.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 5, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 5, 2020

РАННО-ХРИСТИЯНСКАТА ИНИЦИАЦИЯ. ГЕНЕЗИС, КОНТЕКСТ И РАЗВИТИЕ

ПЛАМЕН РАДКОВ ГЕЧЕВ, Д-Р

Анотация. Проследява се историческото развитие на дебата по темата и в съгласие с много изследователи се стига до заключение, че приликите се отнасят повече до структурата, а по-малко до съдържанието на катехумената. От друга страна се вижда зависимостта на катехумената от средата в която се развива – дали се касае за юдео-християни или за елино-християни. Прави се разлика между нормативно и екзистенциално обръщане и богословието на кръщението, което следва от това. В първия случай се набляга върху обръщането без да има промяна на религиозната парадигма, във втория се касае за ново раждане с нарушаване на традициите. Показва се как темата за ритуала на посвещаване е застъпен в Евангелията, особено в евангелието по Йоан, където се проследява ритуал на посвещаване в четири фази.

Ключови думи: Катехуменат; Инициация; Мистерийни култове; Ориген; Целз; Климент Александрийски; Посвещаване; Ритуална теория; Юдео-християни; Павел от Тарс; Ранно християнство; Обръщане; Кръщение.

EARLY CHRISTIAN INITIATION. GENESIS, CONTEXT AND DEVELOPMENT

Plamen Radkov Getchev M.D., Ph.D.

Abstract. The article analyzes the similarities and differences between the mysterious religions and the Christian initiation – the catechumenate. The historical development of the debate on the topic is followed and in agreement with many researchers it is concluded that the similarities relate more to the structure and less to the content of the catechumenate. Whether it is Judeo-Christians or Hellenic Christians. A distinction is made between normative and existential conversion and the theology of baptism that follows from it. In the first case, the emphasis is on conversion without a change in the religious paradigm, in the second it is a new birth with a violation of traditions. It shows how the theme of the rite of initiation is represented in the Gospels, especially in the Gospel of John where the rite of initiation is traced in four phases.

Keywords: Catechumenate; Initiation; Mystery Cults; Origen; Celsus; Clement of Alexandria; Initiation; Ritual Theory; Judeo-Christians; Paul of Tarsus; Early Christianity; Conversion; Baptism.

ВЪВЕДЕНИЕ

Настоящата работата цели да опише контекста на възникването на ранно-християнската инициация, нейните особености, причини за нейното появяване. В Новия Завет няма данни за съществуването на някаква форма на продължителна във времето християнска инициация.¹ Това се дължи на факта, че учението на Исус от Назарет се разпространява сред юдеи, които познават закона и вярват в Бога на Израел. Християнската инициация – катехумената възниква в началото на II век и достига своя разцвет около IV–V век.² Причина за възникването на катехумената е навлизането на християнството в нееврейска среда. За разлика от Църквата, която се развива в Палестина и където християнството в началото е едно разклонение на юдеизма, то в гръко-римския контекст тя е принудена да се разграничи както от евреи, така и от езичници. За разлика от юдео-християните които познават закона и са монотеисти, то неевреите трябва да преминават през инициацията, тоест до процес на отричане от многобожието, приемането на Бога открит в Исус Христос и даването на знаци за християнски живот, т.е. следването на християнския морал. Различията между юдео-християните и елинистичното християнство се запазват за известно време и това се вижда в различното кръщелно богословие. Характеристика на катехумената е неговата етапност, която продължава около три години. Влизането в тази формация става доброволно, но за да влезе в него кандидатът трябва да остави, например тези професии, които са в контраст

¹ Макар да няма данни за съществуването на период на формация преди кръщението в Новия Завет може да се видят характеристиките на бъдещия катехуменат, които са възвестяване (Рим. 10:17; Деян. 2:14-16, 3, 12-16, 7, 1-54, 13, 16-43, 17, 31; Евр. 6:1-3), отговор на възвестяването – вяра и обръщане (Деян. 2: 37-41, 20, 21, 2, 28 3, 19-26), оценяването на кандидата от страна на Църквата (Деян. 9:10-18, Деян. 10:44-47). Тертуллиан вижда обръщането на етиопския евенух преобраз на катехумената (De baptismo, Ch. 18).

² „Днес терминът посвещение или инициация се използва за обозначаване или на целия път на преобразуване, който трябва да се извърши преди кръщение, време на етапна подготовка или с него искаме да изразим единството на трите тайнства: кръщение, конфермация и евхаристия. За Отците на Църквата понятието посочва само момента, в който са извършени окончателните обреди и са разкрити християнските истини по време на Великденска нощ на новопокръстените. За да изразим периода на подготовка на патристичен език, трябва да говорим за катехуменат и катехумени. Отците на Църквата от ранните векове не са били склонни да използват понятието християнското посвещаване или инициация , тъй като е принадлежала на езика на мистериите.“ (Grossi, Berardino, 1984, p. 53.)

с християнския морал.³ Характеристика на катехумената е неговата строгост. Катехумените се намират в едно гранично състояние между нехристиянския свят и християнската евхаристична общност. Една от особеностите на катехумената е неговата способност да създава зрели във вярата християни. Неговата ефикасност може да бъде обяснена с контекста на неговото оформяне. Катехумената иска да отговори на нуждата на Църквата да формира зрели християни, които дават знаци на своята вяра.

КОНТЕКСТ НА ПОЯВАТА НА КАТЕХУМЕНАТА

Причина както казах по-горе за възникването на катехумената е навлизането на християнството в нееврейска среда. Там то се сблъсква с две течния които дават облика на катехумената – мистерийните религии и различните философски школи. Християнството се развива в един период в който официалната религия на Рим отстъпват място на различни мистерийни култове, които проникват в Римската империя от изток. Тези форми на посвещение стават привлекателни за различните групи от римското общество поради възможността тези култове да доведат до спасение своите последователи. Римската религия поради своята елитарност не достига до различните социални слоеве. Мистерийните култове дават възможност за спасение на всички в зависимост само от вярата и от преминаването на етапите на посвещаване. Основната характеристика на мистерийните култове е необходимостта кандидата да има вяра за да бъде спасен. Но вярата предполага също и възможност за избор. Кандидатът трябва да избере дали да тръгне по този път на просветление. Тази особеност на мистерията е важна и за катехумената, кандидата е винаги поставен в условията на избор. Друга характеристика на мистерийната религиозност е етапността. Кандидата минава различни форми на изпитания или степени които да покажат напредъка на кандидата.⁴ Друга основна ха-

³ Практикуването на различни професии е възпрепятствало получаването на кръщение: кандидатите за кръщение не са могли да получат достъп до него ако са участвали в публични спектакли, ако са били производители и търговци на идоли и като цяло тези, които практикуват професии, които по някакъв начин са били свързани с езическата религия. Ако кандидатите не обещаят да променят живота си, не биват записани в списъците с катехумени. От друга страна, някои професии, като военна служба, практикувани преди император Константин са били считани за несъвместими, впоследствие са били разрешени. Гарантите (кръстниците) е трябвало да проучат внимателно за причините кандидата да поиска кръщение, тъй като е можело да има хора, които са вписани сред катехумените само от любопитство, интерес или друго. Ето защо верните, които познават кандидата е трябвало да свидетелстват, т.е. да бъдат гарантите за тяхната сериозност. Виж и „Апостолско предание“ на Иполит Римски.

⁴ Посвещението (мистагогия) е централният акт, който отличава това което е „отвътре“ от това което е „отвън“, това е прагът, който човекът, желаещ да бъде посветен,

рактеристика на тези култове е дисциплина аркани, задължението да се пази тайна относно същността на ритуалите и именно отам идва името мистерия. Макар че боговете в антична Гърция са близко до хората, така че може да се говори за гръцкия иманентизъм, то смъртта е тази граница, която разделя ясно сферата на божественото и това на земното. Мистерийните култове стават привлекателни със своя универсализъм и индивидуалния път за спасение чрез ритуално-естетичното посвещаване. Акцентът е върху опита, а не върху познанието и това привлича всякакви прослойки. Аристотел описва култовете по следния начин – посветените не трябва да възприемат *mathein*, но да придобият емоционално преживяване *pathein*.⁵ Тук важно е да се открие разликата с християнството, при което не трябва да се допусне емоционалното преживяване да надделее. Семейството от понятия, което най-близко се припокрива с мистерията, е *telein*, „осъществявам“, „да празнувам“, „да посвещавам“; *telēte*, „фестивал“, „ритуал“, „освещение“; *telestes* „свещеник за посвещение“; *telēsterion*, „зала за посвещение“ и т.н. Очевидно е, че това семейство от понятия има много по-общо значение. Обикновено не е достатъчно, за да се идентифицират правилно мистерии, но може да се използва за всякакъв вид култ или ритуал. Такова понятие става специфично, когато се използва конкретно за определен Бог. *Дионисой телестенай* означава да бъде посветен в мистерии на Дионис. Пътят на кандидата минава през подготов-

трябва да премине, за да остави след себе си сегашното и миналото си състояние. И така посветеният се превръща в нов човек, неопит. Мистерийните култове от древността са имали богат запас от знаци и жестове на посвещение. Въпреки голямото им разнообразие те могат да бъдат описани така: започват с различни телесни практики (пост, сексуално въздържание), молитви и изучаване на формули на вярата, особено изобилни в култа към Митра. Продължава с преминаването на различни изпитания, като слагане на превръзка на очите, преминаване на тъмни и опасни пътеки, връзване и оковаване, понасяне на удари, плесници, наранявания и се стига дори до символично умиране чрез слизането в гробница. Става въпрос за изоставяне на обичайната структура на личността, съществуваща дотогава, за да се получи нова трайна и постоянна промяна (виж Burkert, 1994). Бичуването на млада жена във фриза на Дионис във Вилата на Мистерии в Помпей, съответства на този контекст (Zuntz, 1963), както и на различни сцени на посвещение в Митрея в Капуа, които представляват опасния път на кандидата чрез изразителни образи (Vermaseren, 1971). В допълнение към церемониите за посвещение се празнуват „нормални“ религиозни служби, често подобни на церемониите за посвещението. Тези религиозни събрания се състоят от три елемента: ритуални действия, представления и четения. Сред ритуалните действия изпъкват култовите банкети, обвързвайки посветените към спасителното събитие. Особено актуална е била общата трапеза в култа към Митра. В мистерии на Елевзините напитката кикеон създава дава връзката с божествения образ на *Деметра*. *Храненето от тълпани и пиенето от цимбали са били част от церемониите за посвещение в култа към Кибела и Атис*. За да бъдат по-разбираеми, тези церемониални действия са били придружени от четения, химни и молитви, които припомнят мита.

⁵ Фрагмент от изгубената творба на Аристотел „За философията“ (Vannini, 2015).

ка, посвещаване в тайни, опит със смъртта катабизис и с възкресение – анастазис, нов живот и екстазис-трансфигурация. Мистерийните култове целят да се събуди божествената искрица в човека, която поради някаква вина е почти угасната. Оттука характерно за тези учения е търсенето в миналото или бъдещето една пълнота на човешкия живот. Не случайно екстатичния елемент в тези култове е важен като начин на бягство от реалността. Тъй като ранното християнство се характеризира с есхатологично очакване на явяването на Исус Христос в славата си а чрез ритуално-аскетичната практика се осигурява присъствието на Христос тук и сега. По този начин християните не бягат от тук и сега. Teletai и l'orgia стават все по специфични с изискването за пазене на тайна. Двете прилагателни aporrheta и arrheta забранено и неизразимо са почти взаимно заменими.

МИСТЕРИЙНИ КУЛТОВЕ И КАТЕХУМЕНАТ

Връзките между мистерийните култове и християнството могат да бъдат намерени в Павловото богословие и в практиката на катехумената. Християнството е повлияно макар и индиректно от тези култове. Това може да се види от езика използван от Свети Павел⁶ и от полемиката, която води Климент Александрийски и Ориген срещу обвиненията на Целз, че християнството е мистерийен култ.

„О, свети мистерии! О девствена светлина! В светлината на факли съзерцавам небето и виждам Бога, аз ставам светец за посвещение. Господ действа като хиерофант и маркира посветения с печата, докато го осветява, и поверява на Отца, който повярва, за да може да бъде съхранен завинаги. Това са вакханалиите на моите мистерии. Ако желаете, оставете и вие да бъдете посветени.“ (Mondésert ed., 1949, pp. 189–190; Clemente Alessandrino, 1971, p. 187).

Ориген обяснява наличието на препоръка за пазене на тайна относно съдържанието на евхаристията, кръщението и молитвата Отче наш.

„Всъщност философите, които дискутират публично, не разделят слушателите на класове, а който иска да слуша се спира; Християните обаче, доколкото е възможно, първоначално изпитват душите на онези, които искат да бъдат техните слушатели и по-специално да ги подгот-

⁶ Пише Ваннини (Vannini, 2015, p. 353) това участие е „koinonia“ общение на вярващия, който е посветен в тайнствата с Бог. В богословието на Свети Павел християнина състрада с Христос (Рим. 8:17), съразпънат с Христос (Гал. 2:19), съпогребан с Христос (Рим. 6:4) възкресен с Христос (Еф. 2:6) умира и е възкресен подобно с Христос (Фил. 3:10), съцарува, съумира (2 Тим. 2:11).

вят една по една; когато слушателите, преди да влязат в общността, изглежда са се посветили достатъчно на волята да живеят живот според доброто, само тогава им се позволява да влязат. Те принадлежат към клас от скорошни неофити, които са имали първоначално обучение и все още не са получили символа на пречистването, което е станало, следователно при друг клас от онези, които според възможността са показали решителността си да не искат нищо друго, ако не това, което християните искат.“ (Origène, 1976, pp. 120–123; Contro Celso di Origene, traduzione di Aristide Colonna, 1971, pp. 265–266).

Този пасаж не само свидетелства за съществуването и значението на посвещението в християнския живот, но освен това ясно потвърждава, че секретността и езотериката не са релевантни в катехумената, Ориген представя отделните фази на катехумената в процес на две части етапи: морално обръщане и след това духовно обръщане. Със сигурност този двоен процес бележи дистанцията от мистериозните култове на езичеството, които не изискват от посветените никаква промяна и личното обръщане или мистичното изкачване към познаването на истинските мистерии. (Fédou, 1988, pp. 343–366; Nock, 1933; Vardy, 1949, pp. 24–25).

Това кара обаче някои изследователи да смятат ранното християнство за мистерийна религия. Освен, че кръщелното богословие в елинистичните общности е повлияно от враждебния контекст в който тези общности се развиват, те са повлияни и от личния опит на Свети Павел. Подобно на мистериийните култове и ранното християнство има характеристика на персонална религия⁷. С непредубедено око могат да се видят значими прилики между християнската инициация от първите векове и мистериийните култове. Тези прилики се свеждат до структурата на процеса, а не толкова до неговото съдържание. Например Целз, който съставя трактат срещу християните около 178 г. твърди, че християнството има прилики с мистериийните събрания (виж Celso, 1987). Християнските апологети отговарят показвайки оригиналността на християнството и разликите с мистериийните култове. Те описват мистериийните култове като демонична имитация на християнските сакраменти. В началото на миналия век обаче изследователи на ранното християнство стигат до извода че християнството е мистерийна религия. Такава теза застъпва Адолф фон Харнак. Според привържениците на *religionsgeschichtliche Schule* християнството има следните характеристики привнесени от тези култове:

⁷ За разлика от публичния култ в мистериийния култ се търси индивидуалното спасение, в пълното упование на спасявания, че е под закрилата на божеството в този живот и след смъртта. За разлика от организираната държавна религия, индивидът сам избира да се подложи на посвещение. Социалните и полови разлики са премахнати, но границите с непосветените са твърди. Това води до заповедта да се мълчи относно съдържанието на мистерията. (Hors, Schneider, 2004, p. 434).

1. Митът за смъртта и връщането към живота на един бог-спасител, който е поставен в централното ядро на тези култове, е оказал съществено влияние върху митичния образ на Христос, умрял и възкръснал, създаден от ранното християнство. Същността на мистериите и християнството се състои във възможността за социално спасение и безсмъртие чрез бога спасител (Brückner, 1908; Loisy, 1930; Reitzenstein, 1956).

2. Християнските тайнства са родствено свързани с полу-тайнствените обреди на тайнствените култове – посвещение, измивания, помазания, свещени банкети. Тайнствата на Църквата не почиват на посланието на Исус или на палестинския юдаизъм, а са продукт на процес на елинизация, който според Хайтмюлер е започнал още преди апостол Павел и за Харнак през II век (Heitmüller, 1911).

3. Задължението за поверителност, предписано във всички мистерийни култове, повлиява на раждането на християнската практика на дисциплина аркани, която се развива преди всичко през IV век и в началото на V век (Hoden, 1911; Brückner, 1908; Loisy, 1930; Reitzenstein, 1956; Heitmüller, 1911).

Категорията секретност в мистерийните култове играе важна роля. Именно секретността прави от мистерийния култ едно съзаклатие между страдащото божество и своите мисти, които са призвани да споделят съдбата на божеството и така да се приемат неговата сила. Чрез клетва и обет за вярност посветения се задължава да пази тайна относно съдържанието на култа. По този начин посветените получават своята идентичност и групата става привлекателна за тези, които са отвън. По подобен начин ранната църква не допуска некръстени до Евхаристията, молитвата Отче Наш и до катехизисите за тайнствата Евхаристия и Кръщение които са насочени само за кръстените. Това се вижда добре разглеждайки раннохристиянските мозайки, които не показват ясно връзката си с евхаристията.

Обобщавайки горното школата на история на религиите разглежда християнството като една месианска еврейска секта, която вследствие на процеса на елинизация се превръща в мистерийна религия на спасението. Специалистите обаче установяват че не се наблюдава една рязка разделителна линия между църквата в Палестина и църквата в останалия свят. Така че не може да се говори за християните в Палестина като чисти юдео-християни и останалите християни като мистерийна секта. Основната разлика между мистерийните култове и християнската инициация е породена от факта че при християнското кръщение липсва какъвто и да е екстатичен опит. Макар че се използват понятия като просветление като вследствие на кръщението, то няма мистичен смисъл, а има смисъл на живот осветлен от Христос. Друга характеристика е есклузивизма на християнството. За разлика от мистерийните култове които не забраняват вярата в други богове, то при християнството това е недопустимо. Герд Тайсен пише:

„Умиращото божество се отвлича, пренася в подземния свят а в други случаи се убива. Не следва възкресение: Озирис царува като цар на света на мъртвите. Персефона трябва да прекарва четири месеца в годината в подземния свят. Тялото на Атис не се разлага. Раждат се цветята от кръвта на Адонис. Следователно е погрешно да се говори за „божества, които умират и възкръсват в предхристиянското време: те са божества, които умират, и които изтръгват малко „живот“ от смъртта. До степен, в която са били почитани в мистериите култове (Деметра, Кибела и Изиди), можем да видим в ритуали за посвещение в техните мистерии, аналогия с християнското кръщение в смъртта и възкресението на Христос, разбира се с една разлика: по време на ритуала, се оплаквала съдбата на умиращото божество и той е изпълнен с ридания и плач. Посветените в култа скърбят, и се идентифицират с женското божество заради загубата на божествения ѝ партньор. Мистите се идентифицират с по-старото божество. Траурът им се превръща в радост, ако по-младото божество е символично изтръгнато от смъртта. В този случай имаме „идентификация“ с по-младото божество, защото посветения се надява, че по-старото божество ще му помогне, както е помогнало на партньора му. Това трябва да е смисълът на формулата: „Бъдете уверени мисти, бог е спасен. Страданието ще се превърне в изкупление за нас“. В ранното християнство вместо това имаме пряко „сливане“ на верните с Христос. Кръстените не оплаква смъртта на Христос, но състрада и я прави съзнателно своя.“ (Theissen, 2010, p. 398).

Макар че Рудолф Бултман смята, че с проникването на юдео-християнството в гръко-римския свят се създава една култова набожност към Исус Христос Господ (Кириос) като едно мистериинно божество и вярващия чрез тайнствата участва в неговото умиране и възкръсване (Bultmann, 1986, p. 193). Така чрез титлата Кириос християнството се приближава до мистериинните религии. Но много други изследователи откриват особеностите на християнството, които не могат да бъдат сведени до мистериинните култове. За разлика от мистериинните божества които са свързани със земеделието и природата, то при Христос имаме една свещена история, а библейския Бог и природата и света са отделени. Друга характеристика на ранната църква е каритативната дейност, която не се наблюдава при мистериинната религия и ялната ѝ йерархична организация. При мистериинните ритуали ритуалното умиване предшества мистериинния култ в християнството самия ритуал е кръщението-потопяването във водата. Друга особеност на катехумената, а именно – задължението за пазене на тайна относно съдържанието на ритуалите като кръщение и евхаристия не е никога толкова строго както при мистериинната религия. Пример е св. Амвросий Медиолански който обяснява в своите творби нуждата от пазене на тай-

на около християнската ритуалност, но неговите произведения са достъпни за широката публика. Изследвания на Ангел Алварес де Миранда показват ясно разликите между мистерийните култове и християнството (Miranda, 1961, pp. 239–244). Християнството, според испанския учен представлява модерна, наднационална или универсална религия със свой основоположник както будизма, зороастризма и исляма. За разлика от християнството, мистерийните култове са по-скоро международни, а не наистина универсални и нямат основател. Произходът на тези мистерии е праисторически, докато този на наднационалните религии е напълно исторически.

РИТУАЛНОСТ И КАТЕХУМЕНАТ

За да се разбере ритуалността на катехумената е необходимо да разберем какъв тип религия е ранното християнство (фиг. 1). Докато юдеизмът е религия на благословието, то християнството се приближава до религиите на спасението.

Фигура 1. Типове религии

Макар че не може да се твърди, че съществува религиозна форма в чист вид, така може да се каже, че християнството е смесица от двата типа религия на благословието и на спасението с превес на втората. Всеки тип религия изисква свой собствен вид ритуал. Изследователите на ритуалите са разработили различни системи за класификация и анализ на ритуалните действия, съобразно религиозната система, в която те се извършват⁸.

⁸ Докато религиите за спасение традиционно се разбират като ориентирани към спасение от този свят, религиите на благословието са ориентирани да поддържат правилния баланс между богове и хора, така че благословиите на бога или боговете да са под формата, например, на изобилие, което може непрекъснато да тече към човешките същества (виж Марк 1:14-15). Акцентът е върху онтологичната разлика между хората и боговете и е доминиращият елемент при благодатните религии. Нарушението на тази структура заплашва да спре потока от благословия. Затова ритуалите на пречистване възстановяват баланса. Религиите на спасението, от друга страна, представляват ясна атака срещу тази структура. Не съществуват в действителност чисти форми на двата типа религия като идеални типове. Отделните религии често изпълняват смесени форми на двете, но това не променя аналитичната стойност на тази схема. За разлика от религиите на благословието,

Тъй като християнството не представлява чиста форма на религия на спасението за разлика от мистериите култове, то включва в своите ритуали, както ритуали на очистване, така и ритуали на посвещение.

КРЪЩЕНИЕ

Ритуалът, с който катехумена бива приет окончателно в общността е кръщението. Кръщението в ранната Църква се оформя в две различни среди. Първата сред юдео-християните⁹, а второто на елинистическото християнство. Развитието на кръщелната практика в юдео-християнска среда е свързано с кръщението на Йоан Кръстител. То се различава от ритуалните умивания поради това, че е еднократен и дефинитивен акт на обръщане. За разлика от ритуалните умивания, с които се прощават ритуалната нечистота, която е причинена от докосване до нечисти обекти, то при кръщението на Кръстителя, кръщението е свързано с изповядването на персоналните грехове. То слага край на една obsesivna практика на едно повтарящо се преодоляване на чувството на вина, но без да има окончателно помирение с Бога и със себе си. Друга характеристика е, че това кръщение обаче все още изглежда съдържа в себе си известна незавършеност. Според Тайсен църквите, които имат юдео-християнско влияние разглеждат кръщението в две фази: очистване на греховете

спасителните религии имат за цел не само да доведат избрана група хора в пряк контакт с божествеността или боговете, но и да ни пренесат в свят, замислен да бъде разположен извън емпирично достъпния свят. В контекста на религиите за спасението, есхатологията обозначава съществуването на нова ера, която коренно ще замени настоящата и ще доведе историята до край. Както и да е, моята теза е, че за да хвърлим светлина върху разликата между ритуалите за пречистване и ритуалите за посвещение, наше задължение е да обърнем внимание на вида религия, в който е вмъкната въпросната ритуална категория. Има значение, дали разглеждания ритуал на посвещение, принадлежи към контекста на спасителната религия или това е ритуал, който произхожда от религия за благословието (Petersen, 2011, p. 15).

⁹ „Юдео-християните също преминават през един период на подготовка, за разлика от елино-християните наричат този период *proselitatio*. Първият стадий отговаря на екзорцизмите и на *signazio*, което е огнено кръщение, което представлява означаване с кръстния знак. В този първи стадий душата се съблича от делата на тъмнината и се облича в делата на светлината. Освобождава се от влиянието на демоните. Архангел Михаил е този, който облича прозелитите с дрехи от светлина. Вторият стадий е водно кръщение. Прозелитът слиза три стъпала, които го водят до кръщелната вода. Трите стъпала представляват тройното слизване на Христос от трона на Божий чрез седемте небеса, земята гробът и шеол. Слизайки по тези стъпала прозелитът мистично се погребва с Христос. Третият стадий представлява кръщение в Светия Дух. Тогава прозелитът се изкачва три стъпала. По този начин вярващите вярват, че участват в божествената природа. За тази цел са помазани с масло, наречено крезма и накрая кръстеният получава корона от цветя.“ (Randellini, 1968, pp. 41–43).

и получаване на Светия Дух (Theissen, 2010). Общността на галатяните не смятат, че тяхното кръщение е дефинитивно ако не последва обрязване. Това е породено от вида обръщане във вярата. При юдео-християните се наблюдава тъй нареченото нормативно обръщане. Кръщението при юдео-християните има характеристика на ритуал на очистване, подобно на кръщението на Йоан Кръстител. В него имаме два елемента – изповядване на греховете и кръщението, като еднократен акт. Това кръщението следва един тип богословие, а именно християнството като продължение и усъвършенстване на юдеизма. Чрез ритуала на кръщението вярващия иска да установи връзка със Създателя нарушена от греха. Това е богословието на Завета. В контекста на религията на благословието и освещаването акцентът е върху порядъка, върху реда и закона, който трябва да се спазва. Раят е в миналото, където е съществувала ясна граница между човешкото и божественото.

Кръщението в гръко-римския свят се развива от едно християнство, което има характеристиките на утопична религия. Целта на утопичната религия е обожението, чрез нея се нарушават табута и установения ред. В нея се смесва божественото и човешкото. Целта е постигането на есхатологичното царство в бъдещето, а не в миналото като в юдео-християнството и юдеизма.

Характерно за този вид кръщение е, че то е считано като ново раждане. Законът и предписанията са преодолени. От горното става ясно, че съществуват две форми на кръщението в ранната църква едното умерено, а другото по-екстремно. Всяка от тези форми изисква и свои специфични ритуали. Ако при религиите на освещаването и благословието има ритуали на пречистване, то при религиите на спасението има ритуали на посвещаване. За да разберем логиката на християнската инициация трябва да се има предвид, че това което е наблюдавала църквата е вярата, а не ритуалът кръщение сам за себе си, както се случва в наши дни. В последствие кръщението като дефинитивен акт се налага именно поради идеята за екзистенциално обръщане. Тайсен пише:

„Кръщенията за обръщане и кръщенията за новородение представляват умерена и крайна религиозна форма на този обред. Йоан Кръстител превръща многократните ритуали за пречистване в уникален и неповторим обред и по този начин слага край на принудата, те да се повтарят. Кръстителю, обвързва кръщението с личността си, което слага край на практиката, хората да се „кръщават“ втори път. Психоанализата, предполага, че зад обесивните ритуални пречиствания се крие необработена вина, така че трябва положително да се оцени кръщението като терапевтичен ритуал: Кръстителю прави възможно вината да се прояви открито, да стане част от публичен ритуал и това да бъде ангажирано с покръстването. Той не само забранява натрапчивото поведение (кръщението е неповторимо и достатъчно за спасение при предстоящия съд), но и насърчава алтернативно положително поведение, изисквай-

ки етични действия на обръщане. Въпреки всичко това, временният характер на кръщението бе запазен: след Кръстителя трябваше да дойде по-силния. Това означава, че в ранното християнство водното кръщение трябвало непрекъснато да се завършва с по-съвършен ритуал: с дара на Духа, с глосолалия или с обрязване. Обаче когато надделява тълкуването на кръщението като преминаване от смърт към живот, то прави кръщението окончателен ритуал. Той съдържа себе си символични престъпления на различни табута, на първо място нарушава социалните табута – всички са равни при кръщението – но преди всичко нарушава табуто за самоубийството представяйки кръщението като символично умиране. Самоубийството е било отхвърлено от евреи и християни. Кръщението с неговото тълкуване за умиране с Христа в кръщението окончателно се превръща в окончателен и екстреман религиозен обред.“ (Theissen, 2010, p. 602).

Това което е било критерии е искреността на обръщането и вярата на катехумена. Критерия за успеха на кандидата е бил вярата и искреността на катехумена. Ритуалността в катехумената следва обръщането на кандидата за кръщение. Тя преминава по следния път: оглашаване, кандидатстване за прием в катехумената, около три годишен период на катехуменат под наблюдението на гарантите-кръстниците, кандидатстване за кръщение отричане от сатана ,традицио символи, редицио, екзорцизми, олио на катехумените, ритуал на солта, кръщение, обличане на бели дрехи, ръкополагане-конферимация, Евхарисития.

Обръщане – нормативно и екзистенциално обръщане

За да разберем логиката на християнската инициация трябва да се има предвид, че това което е наблюдавала Църквата е вярата, а не ритуала кръщение само за себе си както се случва в наши дни. Това, което е следяла ранната Църква е искреността на обръщането и вярата на кандидата. Но от горните редове вярата и обръщането могат да бъдат разгледани по два начина в зависимост от контекста. Юдео-християнската общност изисква едно нормативно обръщане или по-точно възвръщане към един по-чист вид на вярата на Израел. Обръщането, което не води до смяна на парадигмата. Християнската инициация, развиваща се в най-вече в гръко-римския контекст, където преобладава християнството (спасителна религия), обръщането има характеристики на екзистенциално обръщане. В елинистичания контекст екзистенциално обръщане води до възприемането на кръщението като ново раждане.¹⁰ При

¹⁰ Тайсен разделя обръщането метанооя в две категории нормативна и екзистенциална. Нормативна категория е това обръщане, което в край сметка е завръщане към

богословието на кръщението, което се развива в елинско-християнския контекст, където се среща екзистенциалното обръщане, свързано с богословие на кръщението се набляга на ритуала на кръщението като окончателно скъсване с предишния начин на живот. При тези общности се набляга на кръщението като ново раждане. Разбира се тези общности са повлияни от личния опит на свети Павел и от срещата му с Възкръсналия:

„Един от критериите че кръщението е свързано с екзистенциално обръщане е скъсването с табутата в предишния си живот. Според Рим б кръщението символизира процеса в три фази разпъване, смърт и погребение. Разпъването означава унижително смъртно наказание. Погребението означава нечистота Системата за спазването на ритуална чистота е нарушена Друго табу което е нарушено социалното табу разделенията между юдеи и езичници, между роби и свободни, между жени и мъже. Така се нарушава една система, която се предава от предишното поколение. Така християните влизат в една гранично-общностна структура. Още по-ярка промяна се вижда в написаното от свети Петър да бъдем освободени „Вие знаете че не с тленни неща сребро или злато сте изкупени от суетния живот предаден ви от вашите бащи.“ 1 Пет 1,18. Така се къса с един от най-важните критерии за успешен живот в античността, а именно да се следва традицията.“ (Theissen, 2010, p. 395).

Ритуал на посвещение, описан от евангелист Йоан

Според Адриана Дестро и Марио Пеше в евангелието на Йоан може да се проследи един ритуал на посвещение (Destro, Pesce, 2008, pp. 111–129). Това се вижда в текста след Глава 12, където се описват етапите на посвещението използвайки ритуален език при създаването на новата есхатологична християнска общност. Евангелието на Йоан описва един религиозен ритуал на посвещение в четири фази. Основния мотив в четвъртото евангелие е темата за часа на Христос.

заповедите и ценностите на предците, говорейки за еврейския контекст. Такава е била мисията на пророците на Израел. Друг вид обръщане това екзистенциалното обръщане обръщането, което води до скъсването със старите правила и норми и намирането на нова парадигма за живот във вярата. Такъв е примера на Свети Павел, който изцяло със предходното вярване и начин на живот от човек който преследва християните и който следва стриктно заповедите той става вестител на новото учение, което се основава на вярата, а не на законите. С голяма вероятност юдео-християните следват едно нормативно обръщане докато християните, което следват Павел наблягат на екзистенциалното обръщане (Theissen, 2010, p. 602).

Първа фаза на ритуала – мисията на Исус да осветява и да прощава греховете е представена в сцената на кръщението на Йоан Кръстител.

Втора фаза – часът настъпва. Използвайки типичен за посвещението език Исус въвлича в своята драма своите ученици. „*Който обича живота си ще го изгуби, а който мрази живота си на този свят, ще го запази за вечен живот. Ако някой служи на мене нека Ме последва и където съм аз, там ще бъде служителя ми.*“ (Йоан 12:25). В този час Христос прави своите последователи съпричастни на своята мисия. След това следва приемането на часа в който ще стане преминаването и трансформацията. В този момент Христос се остава на Бога да изяви своята слава, а от друга страна се остава в ръцете на света. „*Сега е съд на този свят. Сега княза на този свят ще бъде изхвърлен вън.*“ (Йоан 12:31).

Трета фаза – моментът, в който Бог сменя своята закрила над Исус и той е попада в ръцете на своите неприятели.

Четвърта фаза – Възкръсналия Христос се появява сред своите ученици. Тяхното вътрешно състояние се променя от страх в радост, което е типично при отслужването на един ритуал. Показването на раните на Христос служат за да покажат трансформацията, която претърпява Христос от една страна той е идентичен, а от друга различен. Той предава своята сила на своите ученици по подобен начин, по който той получава Светия Дух по време на кръщението. В евангелието отслужващия ритуала е Христос. Начало на неговата мисия започва пред свидетели с неговото кръщение и слизането на Светия Дух (виж фиг. 2). Втората фаза на посвещението е чрез разкриване постепенно на тайни относно бъдещето състояние на посветените, трета фаза на часа и четвърта фаза трансформация на групата в нова есхатологическа общност.

Фигура 2. Фази

Макар че голяма част от сцените представени в евангелието са по време на еврейските празници – Сукот, Песах и Ханука, то ритуалът по инвеститурата на Исус се случва в рамките на едно маргинално движение и изпълне-

нието на ритула се извършва извън града Йерусалим. (Destro, Pesce, 2008, pp. 111-129). Последните редове доказват колко е важно за разбирането на християнството и Новия Завет темата за инициацията.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Макар и в много в отношения християнската инициация да наподобява мистерийните култове по своята етапност или дисциплина аркани – мълчанието относно съдържанието на ритуалите, тя остава типична християнска школа за формиране на зрели християни. В нея се намират заемки от практиката на мистерийните култове, но това може да бъде обяснено с контекста, в който тя е създадена. Това важи и за разбирането на процеса на обръщане към християнска вяра в зависимост дали се касае за юдео-християни или елинистически християнски общности. Постепенно богословието на кръщението като ново раждането става общоприето в целия християнски свят и юдео-християнството постепенно изчезва. Въпреки всичко за разбирането на катехумената е нужно познаването на мистерийните религии, философските школи и разликите между юдео-християнските и елинистическите християнски общности.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Библия.** *Нов завет.* София: Св. Синод на Българската църква, 1993.
[*Biblia. Nov zavet.* Sofia: Sv. Sinod na Balgarskata tsarkva, 1993.]
- Bardy, G.** (1949). *La conversion au christianisme durant les premiers siècles.* Paris: Aubier.
- Brückner, M.** (1908). *Der sterbende und auferstandene Gottheiland in den orientalischen Religionen und ihr Verhältnis zum Christentum.* Tübingen: Mohr.
- Bultmann, R** (1986). *Das Urchristentum im Rahmen der antiken Religionen.* München: Zürich.
- Burkert, Walter** (1994). *Antike Mysterien. Funktion und Gehalt.* München: Beck.
- Celso** (1987). *Il Discorso Vero.* Milano: Adelphi S.P.A.
- Clemente Alessandrino (1971).** *Il protrettico. Il pedagogo.* Torino: Unione tipografico-editrice torinese.
- Destro, Adriana, Pesce, Mario** (2008). *Antropologia delle origine cristiane.* Bari: Laterza.
- Fédou, M.** (1988). *Christianisme et religions païennes dans le 'Contra Celse' d'Origène.* Paris: Beauchesne.
- Grossi, Vittorino, Bernardino, Angelo Di** (1984). *La chiesa antica: ecclesiologia e istituzioni.* Roma: Borla, p. 53.
- Hors, Balz, Schneider, Gehard** (2004). *Dizionario esegetico del Nuovo Testamento.* Brescia: Paideia, p. 434.
- Loisy, A.** (1930). *Les mystères païens et le mystère chrétien.* 2. ed. Paris: Nourry.
- Miranda, A. Álvarez de** (1961). *Las religiones mistéricas.* Madrid: Revista de Occidente.

- Nock, A.D.** (1933). *Conversion. The Old and the New in Religion from Alexander the Great to Augustine of Hippo*. Oxford: Clarendon Press, 1933.
- Origene** (1971). *Contro Celso*. A cura di Aristide Colonna. Torino: UTET.
- Petersen, Anders Klostergaard** (2011). Rituals of Purification, Rituals of Initiation Phenomenological, Taxonomical and Culturally Evolutionary Reflections. In: **Hellholm, David, Vegge, Tor, Norderval, Øyvind, Hellholm, Christer** (ed.). *Ablution, Initiation, and Baptism Waschungen, Initiation und Taufe Late Antiquity, Early Judaism, and Early Christianity Spätantike, Frühes Judentum und Frühes Christentum*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter, p. 15.
- Randellini, Lino** (1968). *La Chiesa dei Giudeo-cristiani*. Brescia: Paideia, pp. 41–43.
- Reitzenstein, R.** (1956). *Die hellenistischen Mysterienreligionen nach ihrem Grundgedanken und Wirkungen*. Stuttgart.
- Theissen, Gerd** (2010). *Vissuti e comportamenti dei primi cristiani. Una psicologia del cristianesimo delle origini*. Brescia: Queriniana, p. 602.
- Vannini, Marco** (2015). *La storia della mistica occidentale*. Firenze: La Lettere.
- Vermaseren, M. J.** (1971). *Mithriaca. I, The Mithraeum at S. Maria Capua Vetere*. Leiden: E.J. Brill.
- Zuntz, G.** (1963). On the Dionysiac fresco in the Villa dei misteri at Pompeii. In: *Proceedings of the British Academy*, Vol. 49, pp. 177–202.

**Професионално направление
„Психология“**

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Докторанти

Том 5, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Postgraduate Students Book

Volume 5, 2020

ПРОСЛЕДЯВАНЕ НА ПОГЛЕДА (EYE TRACKING) ПРИ ИЗСЛЕДВАНЕ НА СУБЕКТИВНИТЕ ПРЕДПОЧИТАНИЯ ОТНОСНО „ЗЛАТНОТО СЕЧЕНИЕ“ В ГЕОМЕТРИЧНИ ФИГУРИ

ИВАЙЛО ГЕОРГИЕВ ПАНОВ

Анотация. Студията представя пет взаимосвързани експеримента, разглеждащи аспекти от зрителното възприятие на фигури, конструирани в пропорцията, позната като „златно сечение“. Тъй като в контекста на двумерните геометрични фигури пропорцията „златно сечение“ може да бъде реализирана линейно (по отношение на съставни радиуси/диаметри) или равнинно (по отношение на съставни площи), основен въпрос на изследването е кое от двете златни сечения е „по-хармонично“ – по отношение на диаметрите или по отношение на площите. Задачата на първия експеримент е да се построи крива на предпочитанията, а резултатът от съпоставянето на геометрични фигури (вписани окръжности тип „outline“) показва, че действителното предпочитание е за стимула, чиито съставни диаметри са в пропорцията „златно сечение“, спрямо стимула, чиито съставни площи са в тази пропорция. Вторият експеримент установява, че включването на трета дименсия на зрителните стимули (по-голям контраст в скалата на сивия цвят между двата съставлящи елемента тип „вписани кръгове“) силно влошава (или елиминира) предпочитанието за стимула, чиито диаметри са в пропорцията „златно сечение“. Третият експеримент реализира анализ, визуализация и психологическа интерпретация на експерименталните данни от тип „избор по предпочитание“ чрез метода на сравнителното сканиране (cSM). Основен резултат е идентифицирането на колективна „идеална точка“ в признаковото пространство на зрителните стимули, обясняваща находката във втория експеримент. Четвъртият експеримент реализира процедура на събиране на данни от тип „сходство“ в условия на принудителен избор и установява разлика между резултатите, получени при латерално тахистоскопично стимулиране в лявото и дясното зрително поле. Чрез технологията *Eye Tracking* петият експеримент демонстрира връзка между избора по предпочитание и начина на субективно обследване на зрителните стимули, а именно – погледът на изследваните лица се задържа по-дълго върху предпочитаните обекти.

Ключови думи: данни „избор по предпочитание“; данни „сходство“; сравнително сканиране (cSM); тахистоскопично стимулиране; проследяване на погледа (eye tracking); златно сечение.

EYE TRACKING IN THE EXAMINATION OF SUBJECTIVE PREFERENCES CONCERNING “THE GOLDEN RATIO” IN GEOMETRIC FIGURES

Ivailo Georgiev Panov

Abstract. The study presents five interrelated experiments examining aspects of the visual perception of figures constructed in the proportion known as the “golden ratio”. Since (in the context of two-dimensional geometric figures) the proportion of “golden ratio” can be realized linearly (in terms of composite radii/diameters) or planar (in terms of composite areas), the main question of the study is: Which one (of the two golden sections) is “more harmonious” – in terms of diameters or in terms of areas? The task of the first experiment was to construct a preference curve. The result of the comparison of geometric figures (inscribed circles of the “outline” type) has shown that the actual preference is for the stimulus whose composite diameters are in proportion “golden ratio” compared to the stimulus whose constituent areas are in the same proportion. The second experiment has found that the inclusion of a third dimension of visual stimuli (greater contrast in the gray-scale between the two constituent elements of the type “inscribed circles”) greatly worsens (or eliminates) the preference for the stimulus whose diameters are in the proportion of “golden ratio”. The third experiment performed analysis, visualization, and psychological interpretation of the experimental data of the preferential choice type using the comparative Scanning Method (cSM). The main outcome was the identification of a collective “ideal point” within the attribute space of the visual stimuli, thus explaining the finding in the second experiment. The fourth experiment performed a procedure of collecting the “similarities data” type (in conditions of forced choice) and found a difference between the results obtained by lateral tachistoscopic stimulation in the left and right visual field. Using *Eye Tracking* technology, the fifth experiment demonstrates a connection between the choice of preference and the way of subjective examination of visual stimuli, namely – the subjects gaze lingers longer on the preferred objects.

Keywords: preferential choice data; similarities data; comparative scanning method (cSM); tachistoscopic stimulation; eye tracking; golden ratio.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ НА ЗЛАТНОТО СЕЧЕНИЕ (THE GOLDEN RATIO)

Златното сечение е ирационално число, което изразява отношение на части, за които по-голямата част се отнася към по-малката така, както цялото към по-голямата. То е известно още като златен коефициент и златна (или божествена) пропорция и е не само математическо понятие, но и символ за красота, хармония и съвършенство в изкуството, науката и природата.

Терминът „златно сечение“ е въведен от Леонардо да Винчи като пропорция за „идеалното човешко тяло“. Отбелязва се с гръцката буква ϕ – първата буква от името на древногръцкия скулптор Фидий. В античната литература

златното сечение се среща за първи път в „Елементи“ на Евклид. В Средновековна Европа книгата е преведена през III век от Дж. Кампано от Навара. През 1509 г. във Венеция е издадена книгата на монаха Лука Пачоли „Божествена пропорция“ с илюстрации, за които се предполага, че са дело на Леонардо да Винчи. По това време Албрехт Дюрер подробно разработва теорията за пропорциите на човешкото тяло – установявайки, че ръстът на човека се дели в златно отношение от линията на кръста. Астрономът Йохан Кеплер през XVI век нарича златното отношение едно от съкровищата на геометрията и първи отбелязва приложението му в ботаниката. През 1855 г. немският изследовател Адолф Цайзинг публикува своя труд „Естетически изследвания“, в който обявява златното сечение за универсално във всички явления в природата и изкуството (Аракелян, 2014). Подробен обзор на психологическите проучвания на тази проблематика е осъществил авторът Кристофър Грийн (Green, 1995).

Две числа a и b са в златно сечение, ако отношението на по-голямото към по-малкото е равно на отношението на сбора им към по-голямото. Тази дефиниция се записва чрез формулата: $a/b = (a + b)/a$, чието решение относно $\phi = a/b$ е приблизително равно на $1,61803398875\dots$

ЦЕЛ, ЗАДАЧИ И ХИПОТЕЗИ НА ЕКСПЕРИМЕНТАЛНОТО ПРОУЧВАНЕ

Изследователската цел на настоящата разработка е чрез технологията *Eye Tracking* да се докаже връзка между избора по предпочитание и начина на субективното обследване на зрителните стимули – при установени конкретни параметри на фигури, които служат на изследваните лица за реалното интуитивно основание при решаването кой от стимулите в дадена двойка е „по-хармоничен“.

Дефинирането на произтичащите от целта изследователски задачи се базира върху идеята за интегриране в единен експериментален модел на номотетичния¹ и идиографичния² подход (Бардов, 2014) чрез провеждането на пет взаимносвързани експеримента. Задачата на първия експеримент бе да се построи *крива на предпочитанията* при съпоставянето на двойки двумерни геометрични фигури (вписани окръжности тип „outline“) от изследваните лица. Изследователската задача на втория експеримент бе да се регистрират евентуалните ефекти от включването на трета дименсия на зрителните стимули (в качеството на такава бе използван различаващ се контраст в скалата на сивия цвят между двата съставлящи елемента тип „вписани кръгове“).

¹ Ориентиран към закономерности, които са валидни за изследваната извадка като цяло.

² Ориентиран към установяване характеристиките, присъщи на отделното изследвано лице.

Конкретната изследователска задача на третия експеримент бе да се демонстрират възможностите на метода на сравнителното сканиране (сSM) в анализа, визуализацията и интерпретацията на експерименталните данни от тип „избор по предпочитание“. Четвъртият експеримент реализира процедура на събиране на данни от тип избор по предпочитание в условия на принудителен избор – за установяване на разлика между резултати, получени при латерално тахистоскопично стимулиране в лявото и дясното зрително поле. Чрез технологията *Eye Tracking* петият експеримент цели установяването на връзка между избора по предпочитание и начина на субективно обследване на зрителните стимули (брой сакади и време на задържане на погледа върху обектите).

Общата теоретична хипотеза за първите три проведени експерименти бе, че ще могат да се идентифицират онези параметри на фигурите-стимули, които служат на изследваните лица за основа на осъществените от тях оценъчни съждения относно геометричната пропорция „златно сечение“. Хипотезата на последния експеримент бе, че погледът на изследваните лица ще се задържа по-дълго върху по-предпочитаните обекти (зрителни стимули).

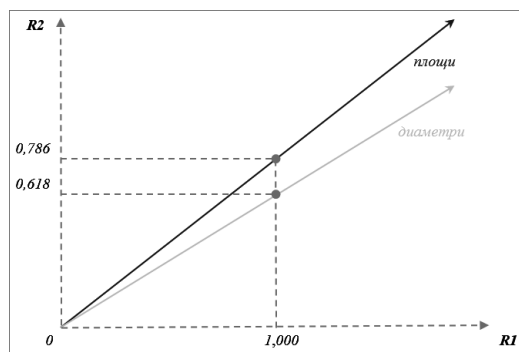
ПЪРВИ ЕКСПЕРИМЕНТ

Златното сечение (предпочитание, основано върху сравнение между диаметри и площи)

Ако за двумерен зрителен стимул, съставен от два концентрични кръга (или окръжности), са дефинирани физическите параметри: $D1$ – диаметър на по-големия кръг и $D2$ – диаметър на по-малкия кръг (виж фигура 1), то може да бъде конструиран конкретен стимул, чиито диаметри ($D1 = a$; $D2 = b$) са в пропорцията „златно сечение“, ако съответните им радиуси имат стойности $R1 = 1,000$ и $R2 = 0,618$.

Ако за двумерен зрителен стимул, съставен от два концентрични кръга, са дефинирани физическите параметри: $S1$ – площ на по-големия кръг и $S2$ – площ на по-малкия кръг, то може да бъде конструиран конкретен стимул, чиито площи ($S1 = a$; $S2 = b$) са в пропорцията „златно сечение“, ако съответните им радиуси имат стойности $R1 = 1,000$ и $R2 = 0,786$.

Съществуват безкраен брой подобни двойки стимули, при които за всяка стойност на радиуса на по-големия кръг може да се определи радиусът на по-малкия кръг (фиг. 1), така че единият от стимулите да е в „златно сечение“ по отношение на диаметрите ($R2 = R1 / \phi$), а другият стимул да е в „златно сечение“ по отношение на площите ($R2 = R1 / \sqrt{\phi}$).

Фигура 1

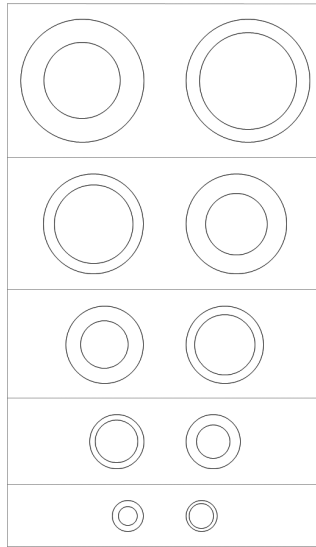
Относно зрителното възприятие на всяка от двойките стимули, аналогични на описаната по-горе, е възможно да се постави въпросът: *Кое от двете „златни сечения“, заложенi в стимулите, е „по-хармонично“ – по отношение на диаметрите или по отношение на площите?*

Първият възможен начин да се отговори на въпроса е директна съпоставка на двойка стимули в експериментален режим „избор по предпочитание“ (*preferential choice*).

Съществуват няколко специфични варианта за избор на стимулите за всяка двойка: съчетават се стимули с еднакви радиуси на по-малкия кръг; съчетават се стимули, радиусите на които са координатите на двойка равноотдалечени от началото на координатната система точки; съчетават се стимули с еднакви радиуси на по-големия кръг.

Задачата на експеримента е да се построи *крива на предпочитанията*, която изобразява зависимостта на „хармонията“ от радиуса на по-големия кръг. Тази крива се намира в ъгловия сектор от пространството, определен от лъчите „диаметри“ и „площ“ (фиг. 1), и показва по какъв начин предпочитанието (към „златната пропорция“ на диаметрите или към „златната пропорция“ на площите) се влияе от абсолютната стойност на базовия радиус. С емпиричното построяване на кривата на предпочитанията се преодолява възможната систематична грешка, свързана с прага на възприятието при ниските абсолютни стойности на радиуса на по-големия кръг, при които е възможно двата стимула да не се диференцират като различни.

Метод на Експеримент 1

Фигура 2

Стимулен материал: За целите на изследването са изготвени пет двойки стимули. Във всяка двойка единият от стимулите е в „златно сечение“ по отношение на диаметрите, а другият стимул е в „златно сечение“ по отношение на площите (фиг. 2). Размерите на елементите (радиусите) са пропорционално нарастващи (уголемяване тип „zoom“), а подредбата е „шахматно“.

Процедура: Участниците в експеримента се инструктират както следва: „На фигурата виждате пет двойки изображения. Всяко изображение се състои от два елемента – голяма окръжност и „вписана“ малка окръжност. Разгледайте изображенията и преценете за всяка двойка кое от изображенията (лявото или дясното) според вас е съставено от по-хармонично съчетани елементи (Кое изображение ви харесва повече?). Моля, изберете по един отговор за всяка двойка.“

Изследвани лица: 96 (мъже и жени на възраст от 14 до 28 години).

Резултати от Експеримент 1

В първата двойка стимули: 70 предпочитания (избора) за „ЛЯВО“ спрямо 26 за „ДЯСНО“;

Във втората двойка стимули: 64 предпочитания (избора) за „ДЯСНО“ спрямо 32 за „ЛЯВО“;

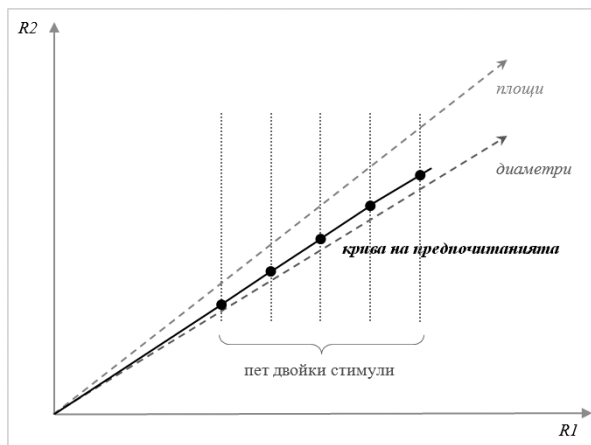
В третата двойка стимули: 63 предпочитания (избора) за „ЛЯВО“ спрямо 33 за „ДЯСНО“;

В четвъртата двойка стимули: 67 предпочитания (избора) за „ДЯСНО“ спрямо 29 за „ЛЯВО“;

В петата двойка стимули: 71 предпочитания (избора) за „ЛЯВО“ спрямо 25 за „ДЯСНО“.

За всяка двойка стимули разликата между средните стойности на предпочитанията е действителна и статистически значима при $p < 0,05$. Статистическата значимост е определена чрез двустранен t-test.

Крива на предпочитанията: Действителното предпочитание (във всичките 5 двойки стимули) е за стимула, чиито съставни **диаметри** са в пропорцията „златно сечение“ спрямо стимула, чиито съставни **площи** са в пропорцията „златно сечение“ (виж фиг. 3).

Фигура 3

ВТОРИ ЕКСПЕРИМЕНТ

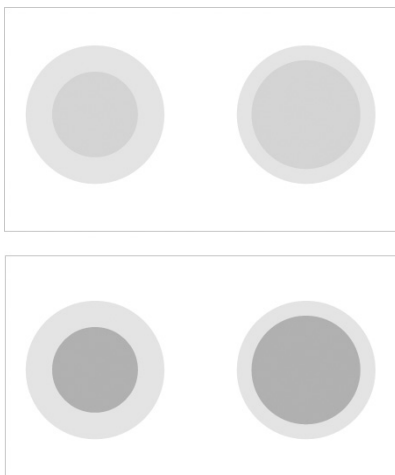
Златното сечение (предпочитание, основано върху сравнение между диаметри и площи в различни контрасти от скалата на сивия цвят)

Ако в двумерните зрителни стимули, използвани в Експеримент 1, се добавят различни нюанси от скалата на сивия цвят (за двата концентрични кръга) се получават двойки стимули с различен контраст между съставните елементи.

Относно зрителното възприятие на такива двойки стимули е възможно да се постави въпросът: *Влияе ли контрастът между елементите върху оценката (усещането) за хармония, произтичаща от „златното сечение“, заложено в диаметрите на стимулите?*

Задачата на експеримента е да се провери устойчивостта на установената перцептивна хармония, произтичаща от съотношението на съставните елементи – диаметри в „златно сечение“.

Метод на Експеримент 2

Фигура 4

Стимулен материал: За целите на изследването са изготвени две двойки стимули. Във всяка двойка единият от стимулите е в „златно сечение“ по отношение на диаметрите, а другият стимул е в „златно сечение“ по отношение на площите (фиг. 4). Контрастът между съставните елементи е различен – варира нюансът на вписания кръг.

Процедура: Участниците в експеримента се инструктират както следва: „На фигурата виждате две двойки изображения. Всяко изображение се състои от два елемента – голям кръг и вписан малък кръг. Разгледайте изображенията и преценете за всяка двойка кое от изображенията (лявото или дясното) е съставено от по-хармонично съчетани елементи (Кое изображение ви харесва повече?).“

Изследвани лица: 152 (мъже и жени на възраст между 14–28 години).

Резултати от Експеримент 2

В първата двойка стимули: 103 предпочитания (избора) за „ЛЯВО“ спрямо 49 за „ДЯСНО“

Разликата между средните стойности на предпочитанията е *действителна* и статистически значима при $p < 0,05$. Статистическата значимост е определена чрез двустранен t-test.

Във втората двойка стимули: 75 предпочитания (избора) за „ЛЯВО“ спрямо 77 за „ДЯСНО“

Разликата между средните стойности на предпочитанията е *недействителна*.

Обсъждане

1. В двойката стимули със слаб контраст между изграждащите елементи (виж фигура 4) действителното предпочитание е за стимула, чиито съставни диаметри са в пропорцията „златно сечение“ спрямо стимула, чиито съставни площи са в пропорцията „златно сечение“.

2. В двойката стимули със силен контраст между изграждащите елементи (виж фигура 4) включването на третата дименсия (контраст между двата елемента – в скалата на сивия цвят) влошава или премахва предпочитанието за стимула, чиито диаметри са в пропорцията „златно сечение“.

3. Тъй като контрастът между двата съставлящи елемента (кръгове) е измерим параметър, може да бъде поставен въпросът: *След какъв праг (най-ниска стойност) на контраста усещането за хармония, произтичаща от „златната пропорция“, се премахва?*

ТРЕТИ ЕКСПЕРИМЕНТ

Алтернативен начин да се отговори на въпроса: *Кое от двете „златни сечения“, заложили в стимулите, е „по-хармонично“ – по отношение на диаметрите или по отношение на площите?* е експеримент, конструиран и проведен чрез метода на сравнителното сканиране (Панов, 2000).

Методът на сравнително сканиране (*comparative Scanning Method, cSM*) изисква предварително дефиниране на някакво подмножество от независими физически характеристики (измерими признаци/параметри) на стимулите, в рамките на което се изследва „вътрешният критерий“ (Матеев, 1981).

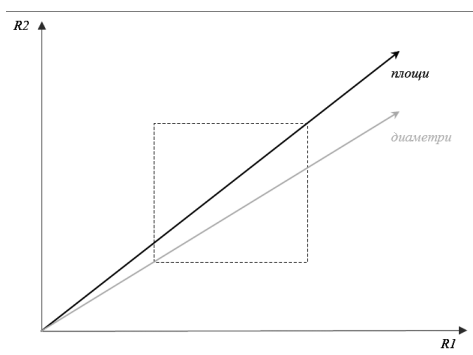
Стимулите, пораждащи най-силен психологически ефект, формират така наречената Референтна зона от избраното признаково пространство (Панов, 2000). Наличието на референтен стимул е обстоятелство, което трансформира класификацията на данните – и.л. оценява предпочитания стимул като по-сходен с референтния. Референтният стимул е точка (зона) от признаковото пространство на физическите характеристики, координатите на която определят числово най-хармоничното съчетание на признаците. Стимул с тези характеристики ще бъде предпочитан, пред който и да е друг от това пространство. Ако за оценка по предпочитание се предложат два произволни стимула от зададеното пространство, ще бъде избран този, който се намира по-близо до референтния стимул.

Ако набор от физически стимули в експериментални условия се представи последователно в серия по двойки (от всички възможни комбинации между стимулите) и за всяка двойка дадено изследвано лице (и.л. / участник в експеримента) избира един от двата стимула в зависимост от: *Условието „Кой е по-Х?“* (предварително дефиниран за целите на експеримента „вън-

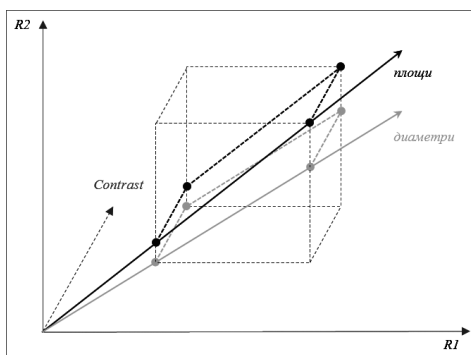
шен критерий“ – X е някакво свойство на стимулите) и *Предпочитанието си* („вътрешен критерий“, спрямо който и.л. взема решение), то получените данни са от т.нар. тип „избор по предпочитание“ (Coombs, 1964). Такъв тип данни могат да бъдат обработвани не само чрез класическите технологии, предложени от Гилфорд (Guilford, 1954), Торгерсън (Torgerson, 1958), Кумбс (Coombs, 1964), както и с по-съвременни методи (Матеев, 1981; Герганов, 1987), Барнет (Barnett, 1987), Елбърт (Elbert et al., 1994), но и чрез алгоритмично-статистическата процедура, базирана на иновативната технология за обработка, анализ, визуализация и интерпретация на психологически експериментални данни, наречена Метод на сравнителното сканиране (сSM).

При съпоставяне на Метода на сравнителното сканиране с Метода на многомерното психологическо скалиране, (чиято задача Герганов и Алексиева (1988) формулират най-общо така *„Нека е дадено множество обекти, които се характеризират с неизвестен брой независими количествени свойства, които могат да се разглеждат като оси на многомерно пространство. Като се използват съжденията на изследвани лица за сходството между обектите, да се намерят: а) осите на пространството; б) скаловите стойности на обектите за всяко свойство. Основните постулати в теорията на многомерното психологическо скалиране са: 1. Психологическото пространство е субективно отражение на обективно съществуващи независими свойства на обектите; 2. Разстоянието между две точки в пространството е функция на сходството между съответните обекти – колкото сходството между два обекта е по-голямо, толкова разстоянието между съответните им точки в психологическото пространство е по-малко“*) се констатира, че за разлика от многомерното психологическо скалиране при сSM размерността на признаковото пространство и характеристиките на осите се задават предварително – в зависимост от целите и задачите на даденото проучване. По този начин изследването е фокусирано само върху експериментално значимо подмножество от свойства на стимулите.

За целите на Експеримент 3 е изработен набор от физически (зрителни) стимули, а съгласно с изложеното по-горе, при представяне в експериментални условия (последователно в серия по двойки – от всички възможни комбинации между стимулите) и избор от даден участник в експеримента (за всяка двойка – един от двата стимула в зависимост от условието „Коя комбинация е по-хармонична?“), получените данни са от тип „избор по предпочитание“. Физическите характеристиките на стимулите могат да се онагледят геометрично чрез обекти (точки) във върховете на топологичен паралелепипед, показан по-долу на фигура 6.

Фигура 5

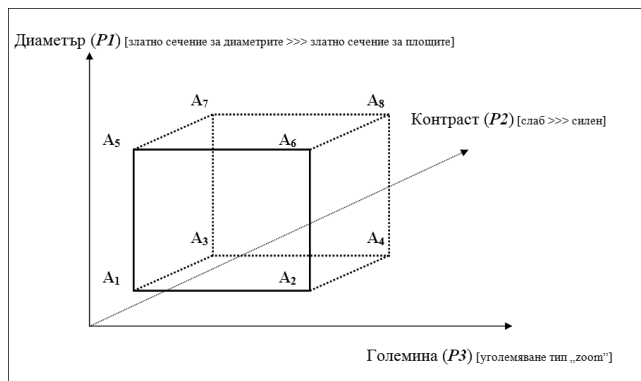
Фигура 6

Фигура 5 представя отрязък от двумерното пространство, определено от радиусите на съставлящите елементи на зрителните стимули ($R1$ – радиус на основния кръг, $R2$ – радиус на вписания кръг).

Фигура 6 допълва признаковото пространство с трета дименсия – контраст (в скалата на сивия цвят между двата съставлящи елемента).

Важна особеност на полученото тримерно пространство са характеристикните точки, определени от лъчите на „златна пропорция“ по отношение на съставните диаметри и по отношение на съставните площи (виж фиг. 6). Тези осем гранични точки са в основата на третия експеримент от настоящото изследване, реализиращ цялостна процедура за анализ, визуализация и психологическа интерпретация на експерименталните данни от тип „избор по предпочитание“ чрез Метода на сравнителното сканиране (cSM).

Нека в даденото пространство са конструирани стимулите $A_1, A_2, A_3, A_4, A_5, A_6, A_7$ и A_8 , разположени в това пространство на разстояние значително по-голямо от една „едва доловима разлика“ (*just-noticeable difference*) за всеки от признаците/параметрите (виж фиг. 7):

Фигура 7

Стимулите $A_1, A_2, A_3, A_4, A_5, A_6, A_7$ и A_8 притежават само по две нива от всеки параметър – ниско (low) и високо (high). Подбрани по този начин, те се подреждат в признаковото пространство във върховете на паралелепипед (или топологично подобен обект).

В таблица 1 са показани координатите-нива на стимулите.

Таблица 1

Стимул	Ниво на $P1$	Ниво на $P2$	Ниво на $P3$
A_1	low	low	low
A_2	low	low	high
A_3	low	high	low
A_4	low	high	high
A_5	high	low	low
A_6	high	low	high
A_7	high	high	low
A_8	high	high	high

Двойките стимули се съчетават съгласно всички възможни комбинации (28 на брой), както следва: $[A_1, A_2], [A_1, A_3], [A_1, A_4], [A_1, A_5], [A_1, A_6], [A_1, A_7], [A_1, A_8], [A_2, A_3], [A_2, A_4], [A_2, A_5], [A_2, A_6], [A_2, A_7], [A_2, A_8], [A_3, A_4], [A_3, A_5], [A_3, A_6], [A_3, A_7], [A_3, A_8], [A_4, A_5], [A_4, A_6], [A_4, A_7], [A_4, A_8], [A_5, A_6], [A_5, A_7], [A_5, A_8], [A_6, A_7], [A_6, A_8], [A_7, A_8]$.

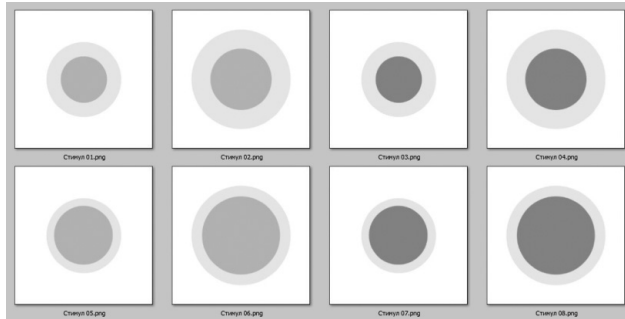
Ако описаният набор от физически (зрителни) стимули (A_1, A_2, \dots, A_8) в експериментални условия се представи последователно в серия по двойки (от всичките възможни 28 комбинации между стимулите) и за всяка двойка участникът в изследването избира един от двата стимула в зависимост от: **условието „Коя комбинация е по-хармонична?“** и **предпочитанието си**, то може да се предположи, че в дефинираното признаково пространство съществува **референтна зона / референтен стимул**, който служи за **„вътрешен критерий“**, спрямо който участникът в изследването взема решение.

Референтната точка (зона) се характеризира с: локализация в признаковото пространство (*координати*); изразеност (*минималната стойност на фактора на съвпадение*); размер (*range*) и форма (*градиент*), които са *индивидуални за различните изследвани лица*.

Основната задача на cSM е да покаже до каква степен произволно избрана точка от физическото (признаково) пространство съвпада с предполагаемия референтен стимул, който с най-голяма вероятност ще бъдат предпочетен пред всички останали, ако се подложи на оценка и избор по описания по-горе начин.

Метод на Експеримент 3

Стимулен материал: Съгласно дефинираното 3-мерно физическо (признаково) пространство 8-те зрителни стимула са следните (фиг. 8):

Фигура 8

Техническите характеристики на стимулите са:

A ₁ (стимул 01)	диаметър (малък) 3,35 cm / диаметър (голям) 5,42 cm	RGB 234 / 192
A ₂ (стимул 02)	диаметър (малък) 4,45 cm / диаметър (голям) 7,20 cm	RGB 234 / 192
A ₃ (стимул 03)	диаметър (малък) 3,35 cm / диаметър (голям) 5,42 cm	RGB 234 / 150
A ₄ (стимул 04)	диаметър (малък) 4,45 cm / диаметър (голям) 7,20 cm	RGB 234 / 150
A ₅ (стимул 05)	диаметър (малък) 4,26 cm / диаметър (голям) 5,42 cm	RGB 234 / 192
A ₆ (стимул 06)	диаметър (малък) 5,66 cm / диаметър (голям) 7,20 cm	RGB 234 / 192
A ₇ (стимул 07)	диаметър (малък) 4,26 cm / диаметър (голям) 5,42 cm	RGB 234 / 150
A ₈ (стимул 08)	диаметър (малък) 5,66 cm / диаметър (голям) 7,20 cm	RGB 234 / 150

Забележка: Стойностите RGB (*Red*, *Green*, *Blue*) са количествените мерки в скалата на сивия цвят, съставляващ елементите на написаните кръгове.

Процедура: Експерименталната серия: [A₁, A₂], [A₁, A₃], [A₁, A₄], [A₁, A₅], [A₁, A₆], [A₁, A₇], [A₁, A₈], [A₂, A₃], [A₂, A₄], [A₂, A₅], [A₂, A₆], [A₂, A₇], [A₂, A₈], [A₃, A₄], [A₃, A₅], [A₃, A₆], [A₃, A₇], [A₃, A₈], [A₄, A₅], [A₄, A₆], [A₄, A₇], [A₄, A₈], [A₅, A₆], [A₅, A₇], [A₅, A₈], [A₆, A₇], [A₆, A₈], [A₇, A₈] се представя последователно в случаен ред, а участниците избират една от двете представени комбинации – в зависимост от предпочитанието си.

Изследвани лица: **30** (мъже и жени на възраст от 12 до 53 години).

Резултати от Експеримент 3

Чрез компютърната програма *IRRA-beta* за всеки участник в експеримента (и.л.) са изчислени: минималната стойност на фактора на съвпадение (**F_{min}**); локализацията на референтната зона (координатите по осите на пространството: **P1**, **P2**, **P3**); размахът (range), както следва:

Таблица 2

участник (и.л)	<i>P1</i>	<i>P2</i>	<i>P3</i>	F_{\min}	range
01	0	35	41	10,3821	7,1734
02	0	0	72	9,3553	9,8474
03	0	2	32	9,3496	9,6612
04	0	13	53	9,1368	10,1264
05	0	0	6	7,8415	12,4632
06	0	100	19	12,4062	3,1134
07	0	0	31	8,8362	10,3073
08	0	19	24	9,8448	8,4618
09	0	7	74	8,7090	10,0210
10	0	59	0	9,1499	10,6529
11	0	0	37	9,8997	7,6331
12	0	10	29	7,8813	12,4644
13	0	6	28	11,0128	5,8305
14	0	13	38	9,8089	8,2988
15	0	0	69	8,9275	10,5952
16	0	0	31	8,8257	10,8808
17	0	17	30	8,2432	11,6953
18	0	20	40	7,9926	11,9504
19	0	0	36	9,8864	9,0584
20	0	16	100	9,6270	7,1722
21	8	0	68	11,5764	4,7280
22	0	2	63	8,7024	9,6338
23	0	68	0	9,3765	9,2470
24	0	0	73	9,2443	9,4363
25	0	0	66	10,6687	7,7978
26	0	0	37	8,2100	11,4607
27	0	6	42	10,0791	8,2750
28	0	56	24	8,8441	11,1417
29	0	23	20	8,3477	11,3553
30	0	71	40	9,5999	9,0810

По същия начин са определени и минималната стойност на фактора на съвпадение, локализацията на референтната зона (координатите) и размахът на усреднените (групови) стойности, както следва:

Точката с най-малка стойност на фактора на съвпадение $F_{\min} = 3,7986$ е с координати:

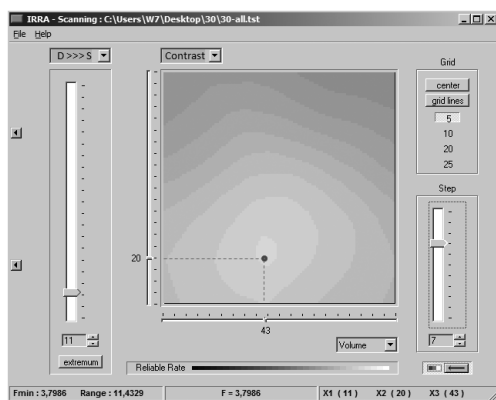
дименсия ДИАМЕТЪР (преход от диаметър към площ) **11 (%)**

дименсия КОНТРАСТ (преход към тъмносиво) **20 (%)**

дименсия ГОЛЕМИНА (уголемяване тип „zoom“) **43 (%)**

Размахът, равен на разликата $F_{\max} - F_{\min}$, има стойност 11,4329. Това показва, че в признаковото пространство има и зони на „непредпочитание“.

На фигура 9 се вижда **колективната** (номотетична) референтна зона в сканираното пространство, както и градиентът, който показва неговата структура:

Фигура 9

За разлика от многото случаи, при които усреднените параметри на индивидуалните предпочитания (равномерно разпределени в някакво признаково пространство) водят до невъзможност за определяне на реална колективна „идеална точка“ (*ideal point*), в описания експеримент не само съществува такава, но силата на „вътрешния критерий“ ($F_{\min} = 3,7986$) е по-голяма от която и да е от индивидуалните „идеални точки“ (виж таблица 2). Това вероятно е свързано с високата степен на общовалидност на усещането за зрителна хармония, дължаща се на пропорцията „златно сечение“.

Резултатът от Експеримент 3 (стойността от 11% по оста „диаметри“ – „площи“) потвърждава установеното в Експеримент 1 действително предпочитание за стимула, чиито съставни диаметри са в пропорцията „златно сечение“ спрямо стимула, чиито съставни площи са в пропорцията „златно сечение“ (виж фиг. 3).

Установената в Експеримент 3 стойност от 43% по оста „големина“ (*volume*) за колективната референтна зона (близка до индиферентната стойност от 50%) свидетелства за това, че уголемяването (от тип „zoom“) на стимулите не променя усещането за хармония.

Експеримент 3 дава отговор и на поставения в обсъждането на Експеримент 2 въпрос: *След какъв праг на контраста усещането за хармония, проистичаща от „златната пропорция“, се влошава?*, а именно: Увеличаване с до 20% на контраста между съставните елементи на зрителните стимули води до премахване на субективното усещане за хармония по отношение на съставните диаметри.

ЧЕТВЪРТИ ЕКСПЕРИМЕНТ

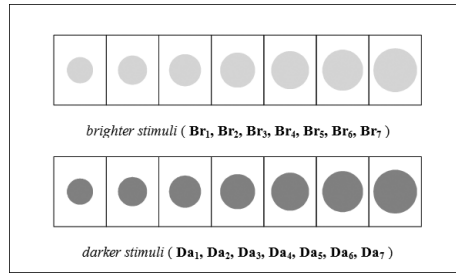
На база психофизичния метод на постоянните стимули Експеримент 4 реализира процедура на събиране на данни от тип „сходство“ в условия на принудителен избор. Изследването има за цел сравняване на данните от различните условия на провеждане на експерименталната процедура, които са свързани с особеностите на работа на лявото и дясното мозъчно полукълбо (тахистоскопично изследване), както и работата на интактния мозък в нелабораторни условия (полево изследване). Принципна хипотеза в областта на функционалната асиметрия е наличието на разлика в механизмите, способностите или реализирането на даден когнитивен процес, свързана с особеностите на преработка на информация от лявото или дясното мозъчно полукълбо.

Конкретната първа хипотеза е следената: *Съществува разлика между резултатите, получени при провеждане на перцептивен експеримент в условията на латерално тахистоскопично стимулиране в лявото и дясното зрително поле.* Наличието на подобна разлика може да се дължи на различни фактори – функционална асиметрия на церебралните хемисфери; специфични разлики в условията на провеждане на експерименталното изследване; особености на стимулния материал; особености на групата от изследвани лица и т.н.

Втората хипотеза, свързана с особеностите на полево провеждане на експеримент, е следната: *Съществува разлика между резултатите, получени при провеждане на перцептивен експеримент в описаните лабораторни условия, и тези – в неконтролираните полеви условия на нормално зрително стимулиране.*

Метод на Експеримент 4

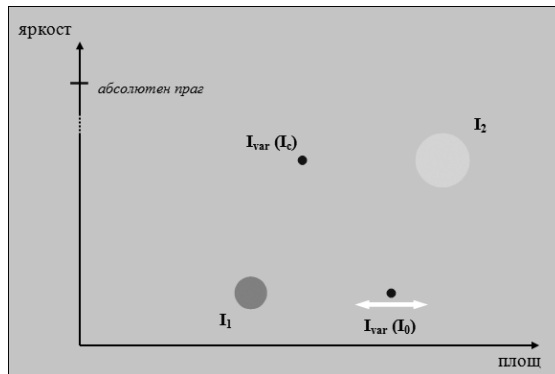
Стимулен материал: За целите на експеримента се използва набор от зрителни стимули (виж фиг. 10), свойствата на които се илюстрират от фигура 11:

Фигура 10

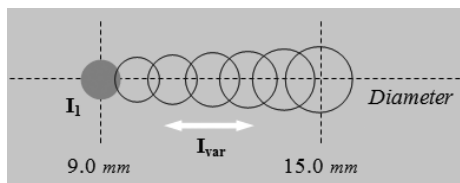
Стимулите са изработени чрез компютърната програма *CorelDRAW* върху стандартни плаки (150/100 mm) за работа с *Gerbrands G1136 4-field tachistoscope* и имат следните технически характеристики:

диаметър на стимул Br_1 = диаметър на стимул Da_1 = 09 mm
 диаметър на стимул Br_2 = диаметър на стимул Da_2 = 10 mm
 диаметър на стимул Br_3 = диаметър на стимул Da_3 = 11 mm
 диаметър на стимул Br_4 = диаметър на стимул Da_4 = 12 mm
 диаметър на стимул Br_5 = диаметър на стимул Da_5 = 13 mm
 диаметър на стимул Br_6 = диаметър на стимул Da_6 = 14 mm
 диаметър на стимул Br_7 = диаметър на стимул Da_7 = 15 mm

Фигура 11

Наборът от стимули във вид на кръгове притежава само две нива от физическия континуум „яркост“ и седем еквиливантни нива от континуума „площ“. Базовите стимули I_1 и I_2 ($I_1 \equiv Da_1$, $I_2 \equiv Br_7$) имат различна площ и различна степен на яркост. Роля на променлив стимул I_{var} имат всичките стимули: $Da_1, \dots, Da_7, Br_1, \dots, Br_7$. Фигура 12 илюстрира физическите характеристики на I_{var} :

Фигура 12

Конструирането на стимулите е съобразено със следните психофизични особености на възприятието:

Нелинейната функционална зависимост на сензорния континуум от физическия.

Перцепцията на еднотипни кръгове с различна площ може да бъде описана чрез психофизичния закон на Стивънс, в който (след известни субституции) сензорният ефект става линейна функция на радиуса с коефициент на пропорционалност единица.

Съществуването на диференциален праг – *JND* (*just noticeable difference*).

Разликите в количествените стойности между всеки два съседни стимула спрямо континуума „площ“ е по-голяма от съответния диференциален праг, а разликата между количествените стойности на двете нива от физическия континуум „яркост“ е значително по-голяма от стойността на диференциалния праг.

Сензорните ефекти, проявяващи се при възприемане на стимули с количествени характеристики, близки до граничните.

Стойностите на стимулите са подбрани така, че да са далече от зоните, където са възможни сензорни ефекти, свързани с нелинейността на закона на Вебер, спектралните свойства на окото или други шумогенериращи явления.

Съществуването на абсолютен праг – *AT* (*absolute threshold*).

Върху двата физически континуума има зони на неопределеност по отношение на регистрирането на стимул. Тези зони се определят от мястото на *AT* – за континуума „яркост“ това е критичното положение на субективно изчезване на контраста, а за континуума „площ“ това е онази стойност на радиуса на кръга, при която той излиза извън рамките на зрителното поле. Стимулите са подбрани така, че да са достатъчно далече и от двата прага.

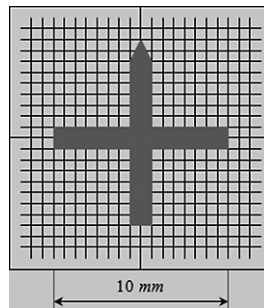
Технологичен инструментариум: Тахистоскоп (от гръцки „тахисто“ – бързо) е общо название на технически системи, основна задача на които е кратковременна експозиция на зрителни стимули. Изследването се състои в неинвазивно активиране на сензорния вход на зрителната модалност чрез неинертни стимули. Благодарение на анатомичните особености на зрителния тракт и буферния ефект на зрителния сензорен регистър (*iconic memory*) изучаването на функционалната асиметрия на церебралните хемисфери при здрави индивиди е осъществимо – чрез латерално представяне на физически

стимули. В основата на този метод е анатомо-физиологичният факт, че при фиксирано централно зрение информацията от всяко зрително поле попада в противоположната му хемисфера (Bryden, 1965). Допълнително условие е стимулите да са разположени извън критичната област от центъра на зрителното поле (*fovea centralis*), която е представена билатерално (Kimura, 1966).

Тахистоскопът (*Gerbrands G1136 4-field tachistoscope, USA*), използван за целите на експеримента, позволява представяне на комбинации от стимулни полета с всякакви възможни степени на смесване или разделяне на стимулния материал. Основният оптичен елемент между стимула и окоето на изследваното лице е предната повърхност на френеловите лещи. Тази директна оптична система намалява до минимум изопачаването на стимулния материал – напълно отсъстват хроматични и сферични аберации, характерни за системите от лещи. Зрителното разстояние от очите на изследваното лице до стимулната повърхност е 31 инча. При максималната ширина за стимула от 7 инча – зрителният ъгъл е малко над 12 градуса. Интензитетът на светлината във всеки канал е контролируем, като най-голямата стойност е 2000 лукса (лумена / квадратен метър).

Процедура: Една експериментална серия се състои от 28 айтема. Времева структура на всеки айтем е програмирана чрез управляващото устройство на тахистоскопа и е следната:

<i>централна фиксация на погледа</i>	250	милисекунди	(<i>fixing mark</i> – фиг. 13) ³
<i>пауза</i>	050	милисекунди	
<i>основен стимул</i>	175	милисекунди	
<i>пауза</i>	050	милисекунди	
<i>фиксация-маска</i>	100	милисекунди	

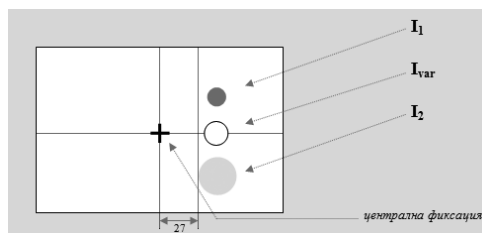

Фигура 13

³ *Пояснение:* В случай на нефиксиран в центъра на бинокулярното зрително поле поглед изследваното лице може да определи посоката на заострения край на фиксационния белег случайно. Вероятността за правилен отговор при еднократно стимулиране е 1/4. При експериментална серия (с рандомизирана последователност на посоките) тази вероятност е 0.25 на степен броя на пробите – число, клонящо към нула с увеличаване на броя им, т.е. отгатването на посоките е практически невъзможно.

Основният стимул представлява триада от обекти: I_1 , I_2 и I_{var} , латерално разположени на 27 милиметра от центъра на бинокулярното зрително поле. Базовите стимули I_1 и I_2 са едни и същи за всички айтеми от експерименталните серии. Стимулът I_{var} има седем стойности за по-силната яркост (*brighter stimuli*) и седем стойности за по-слабата яркост (*darker stimuli*). Този комплект стимули е направен както за лявото, така и за дясното зрително поле.

Пример за пространствената конфигурация на комплексния зрителен стимул, използван в Експеримент 4, е показан на фигура 14.

Фигура 14

За всеки айтем от експерименталната тахистоскопична серия (която се изпълнява три пъти) и от полевата серия изследваните лица отговарят на въпроса: **Стимулът I_{var} е по-сходен с I_1 или I_2 ?**, а редът на подаването на стимулите във всички серии е предварително рандомизиран.

Изследвани лица: За целите на тахистоскопичния експеримент са изследвани **30** лица на възраст от 18 до 28 години (14 мъже и 16 жени). Всички и.л. са с дясна водеща ръка. В полевия експеримент са изследвани **100** лица на възраст от 16 до 53 години (46 мъже и 54 жени, 6 от които са с лява водеща ръка).

План на експеримента: За проверка на първата хипотеза (*Съществува разлика между резултатите, получени при провеждане на перцептивен експеримент в условията на латерално тахистоскопично стимулиране в лявото и дясното зрително поле*) са използвани два аналогични плана за факторен експеримент от тип 2x7. Единият (наречен „DARKER“) се отнася за стимулите от тахистоскопичния експеримент, които са от по-ниското ниво на яркостта, а другият (наречен „BRIGHTER“) – за стимулите от по-високото ниво на яркостта. Първият независим фактор е зрителното поле (A1 – дясно, A2 – ляво), а вторият – площта (диаметърът) на стимула I_{var} , който е установен на седем равнища.

Втората хипотеза (*Съществува разлика между резултатите, получени при провеждане на перцептивен експеримент в описаните лабораторни условия, и тези – в неконтролираните полеве условия на нормално зрително стимулиране*) може да бъде проверена чрез построяване на психометрични криви по метода на постоянните стимули (Матеев, 1981) и сравняване на характерни точки от кривите, получени в тахистоскопичния и в полевия експе-

римент. За тази цел е удобно да се построят хистограми (или стълбови диаграми), независимата променлива на които е стойността на стимула I_{var} , а зависимата променлива е $p(I_{I_{var}}|I_2)$ – процентът (вероятността) стимулът I_{var} да е по-сходен с базовия стимул I_1 , отколкото с I_2 . За точното изчисляване на медиалните стойности I_0 и I_c (виж фигура 11) може да се използва подходящ интерполяционен алгоритъм.

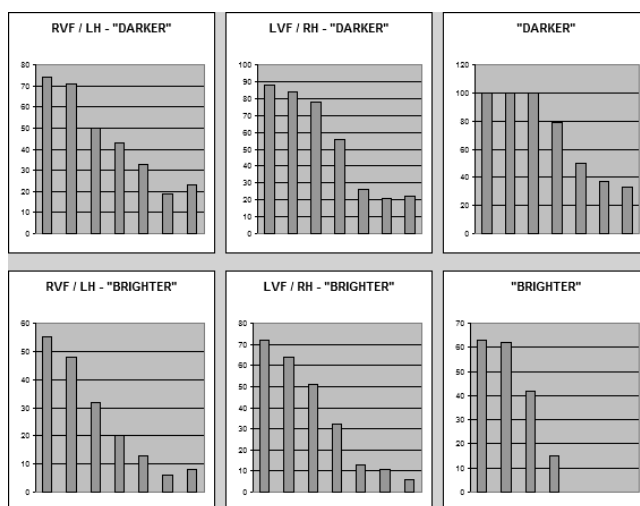
Резултати

В таблица 3 по-долу са представени паралелно резултатите както от полевия, така и от лабораторните експерименти. За всеки айтем е изчислена стойността на $p(I_{I_{var}}|I_2)$ с точност до 1.00 по формулата: $p(I_{I_{var}}|I_2) = (\text{sum}/s.t).100\%$ [където: **sum** – брой оценки „Стимул I_{var} е по-сходен със стимул I_1 “; **s** – брой на изследваните лица; **t** – брой експериментални серии]:

Таблица 3

Тахистоскопичен експеримент дясно зрително поле (лява хемисфера) s = 30 и.л.; t = 3 серии			Тахистоскопичен експеримент ляво зрително поле (дясна хемисфера) s = 30 и.л.; t = 3 серии			Полев експеримент пълно зрително поле (интактен мозък) s = 100 и.л.; t = 1 серия		
айтем	sum	$p(I_{I_{var}} I_2)$	айтем	sum	$p(I_{I_{var}} I_2)$	айтем	sum	$p(I_{I_{var}} I_2)$
1	67	74	15	79	88	1	100	100
2	64	71	16	76	84	2	100	100
3	45	50	17	70	78	3	100	100
4	39	43	18	50	56	4	79	79
5	30	33	19	23	26	5	50	50
6	17	19	20	19	21	6	37	37
7	21	23	21	20	22	7	33	33
8	50	55	22	65	72	8	63	63
9	44	48	23	58	64	9	62	62
10	29	32	24	46	51	10	42	42
11	18	20	25	29	32	11	15	15
12	12	13	26	12	13	12	0	0
13	5	6	27	10	11	13	0	0
14	7	8	28	5	6	14	0	0

На фигура 15 са показани всички данни от Експеримент 4, представени във вид на стълбови диаграми (хистограми), получени от разпределенията на $p(I_{I_{var}}|I_2)$ за шестте варианта на провеждане на експерименталната процедура (4 тахистоскопични и 2 полеви).

Фигура 15

За проверка на издигнатите хипотези е необходимо да се направи сравнение между данните във всеки от двата експериментални плана „DARKER“ и „BRIGHTER“. За тази цел е необходимо да се определят точките на субективна еднаквост (TCE), които да се сравнят една с друга.

Психофизичното понятие TCE е свързано с психометричната функция, характеризираща зависимостта на $p(I_{1, var} | I_2)$ от площта (диаметъра) на зрителния стимул. За всяко разпределение TCE се дефинира като стойността на стимула, съответстваща на 50% отговори „ I_{var} е по-сходен с базовия стимул I_1 “. Точността на определянето на TCE зависи от стъпката, през която нараства величината на стимула. В Експеримент 4 всеки два съседни стимула имат разлика в диаметрите от 1 милиметър.

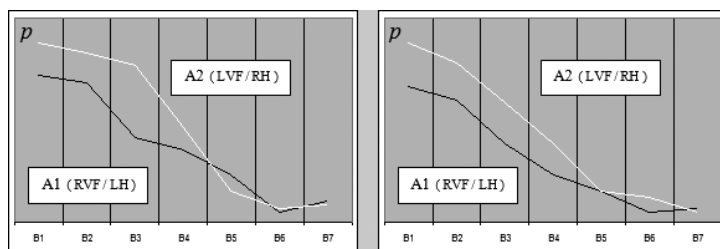
Двуфакторен дисперсионен анализ: Получените от двата тахистоскопични подексперимента данни, организирани по план за факторен експеримент от типа 2×7 , са обработени чрез двуфакторен дисперсионен анализ (ANOVA) и са показани в таблица 4:

Таблица 4

ANOVA – 'DARKER' 2x7							
source of variation	df	S ²	sigma	F	F критично		
					P < 0.001 ***	P < 0.01 **	P < 0.05 *
A	1	6.94	6.94	14.60	11.0	6.7	3.9
B	6	214.47	35.75	75.17	11.0	6.7	3.9
AB	6	11.11	1.85	3.89	3.8	2.8	2.1
Error	406	193.07	0.48	-	-	-	-

ANOVA – 'BRIGHTER' 2x7							
source of variation	df	S ²	sigma	F	F критично		
					P < 0.001 ***	P < 0.01 **	P < 0.05 *
A	1	8.49	8.49	11.66	11.0	6.7	3.9
B	6	178.36	29.73	40.84	11.0	6.7	3.9
AB	6	5.63	0.94	1.29	3.8	2.8	2.1
Error	406	295.53	0.73	-	-	-	-

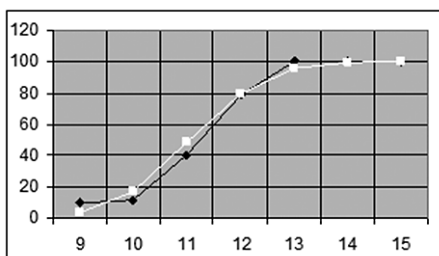
На фигура 16 са показани взаимодействията между факторите съответно за план „DARKER“ (вляво) и план „BRIGHTER“ (вдясно):

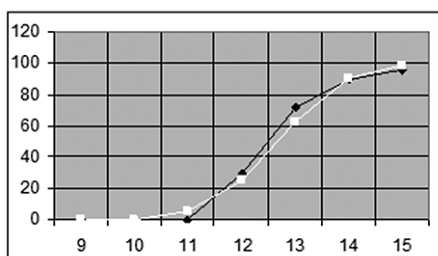
Фигура 16

Високата степен на статистическа значимост е основание да се счита, че психометричните криви, получени в различните условия на реализация на експерименталната процедура, описващи зависимостта на $p(I_1 I_{var} | I_2)$ от диаметъра на стимула, са различни. За доказване на хипотезите беше достатъчно наличието само на една такава разлика.

Изследваната в полеви условия способност на наблюдателя да оценява сходството между стимули/кръгове – в условията на един променлив стимул и два стандартни, които се различават по два признака (диаметър и контраст), се онагледява чрез съпоставяне на очакваните и наблюдаваните психометрични криви (виж фиг. 17):

low contrast стимули

high contrast стимули

Фигура 17

ПЕТИ ЕКСПЕРИМЕНТ

Чрез система за проследяване на погледа (*Eye Tracking*) експериментът цели установяването на връзка между избора по предпочитание и начина на субективно обследване на зрителни стимули (подобни на тези от Експеримент 2) – броя на сакадите и времето на задържане на погледа върху обектите.

За целите на изследването е използвана технология за регистриране на погледа, която дава възможност при възприемане на информация от екран да се проследи активността на очите, за да се определи траекторията на движение на погледа върху екрана, както и фиксирането (задържането) на погледа върху определени части (зони) от стимулите.

За да се осъществи проследяване на очите чрез лаптоп е необходим хардуер, който действа като устройство за въвеждане на данни за взаимодействието между човек и компютър. Събрани по този начин, данните за проследяване на очите позволяват обективно да се регистрира човешкото внимание в реално време и да се следи къде е насочен погледът. Хардуерът (очен тракер) се състои от сензори (камера и усъвършенствани микро инфрачервени /NIR/ прожектори) и алгоритми за обработка на изображения. Устройствата за проследяване на очите използват концепция, обикновено наричана *отражение на роговицата в центъра на зеницата* (PCCR).⁴

Метод на Експеримент 5

Технологичен инструментариум: Проучването е проведено с Tobii PCEye Go – продукт на Tobii Дунавох от компанията Tobii Group. Това е устройство (хардуер и софтуер), даващо възможност за управление с поглед на таблет, лаптоп или настолен компютър, работещи с операционната система MS Windows 10. Също така устройството дава възможност да се направи видеоза-

⁴ Източник: <https://bg.compbs.com/eye-tracking-laptops>

пис на движението на погледа върху екрана (записват се сакадите, фиксациите и зоните на продължително задържане на погледа), както и симултанен аудиозапис от микрофоните (Василева, 2021). Устройство е в съответствие със стандартите: IEC/EN62471, Photobiological Safety of Lamps and Lamp Systems; EMC Emission: EN 61000-6-3:2001 including EN 55022:1998/A1/A2 Class B, FCC part 15, Class B; EMC Immunity: EN 61000-6-1:2007; FCC part 15, Class B.

Стимулен материал: За целите на експеримента е създадена видеопрезентация със следните елементи:

Синхронизиращи слайдове (обратно броене – 4 секунди);

Инструкция: *Моля, разгледайте бавно и внимателно фигурите по-долу, след което изберете тази, която според Вас е с по-хармонично съчетани елементи.* (10 секунди);

Експозиция на двойка стимули, показани на фигура 18-а (4 секунди), с указание: ляв – десен;

Инструкция: *Моля, разгледайте бавно и внимателно фигурите по-долу, след което изберете тази, която според Вас е с по-хармонично съчетани елементи.* (10 секунди);

Експозиция на двойка стимули, показани на фигура 18-б (4 секунди), с указание: ляв – десен;

Синхронизиращ край.

Фигура 18 а

Фигура 18 б

Процедура: Видеопрезентацията се стартира върху компютърен екран, оборудван с описания по-горе очен тракер – след предварително създаден и калибриран индивидуален профил за всяко изследвано лице. Участниците избират една от двете представени комбинации (за всяка двойка стимули: с по-слаб контраст между елементите или с по-силен контраст) – в зависимост от предпочитанието си.

Изследвани лица: **34** (мъже и жени на възраст от 17 до 52 години).

Резултати от Експеримент 5

За всеки участник (и.л.) са регистрирани изборите (в двете експериментални условия), както следва:

Таблица 5

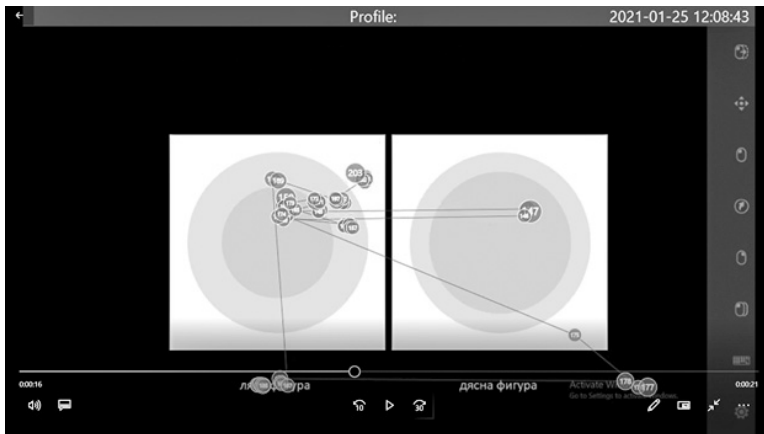
и.л.	В комбинацията от фиг. 12-а (по-слаб контраст) е		В комбинацията от фиг. 12-б (по-силен контраст) е	
	избран левия стимул	избран десния стимул	избран левия стимул	избран десния стимул
01	1	0	1	0
02	1	0	1	0
03	1	0	1	0
04	1	0	1	0
05	1	0	1	0
06	1	0	1	0
07	1	0	1	0
08	0	1	0	1
09	1	0	1	0
10	1	0	1	0
11	1	0	1	0
12	1	0	1	0
13	1	0	1	0
14	0	1	0	1
15	1	0	1	0
16	1	0	0	1
17	1	0	1	0
18	0	1	1	0
19	1	0	1	0
20	0	1	1	0
21	1	0	1	0
22	1	0	1	0
23	0	1	0	1
24	1	0	1	0
25	0	1	0	1
26	1	0	1	0
27	1	0	0	1
28	1	0	1	0
29	1	0	1	0
30	1	0	0	1
31	1	0	0	1
32	1	0	1	0
33	1	0	1	0
34	0	1	0	1

В първата двойка стимули: 27 предпочитания (избора) за „ЛЯВО“ спрямо 7 за „ДЯСНО“. Разликата между средните стойности на предпочитанията е *действителна* и статистически значима при $p < 0,05$. Статистическата значимост е определена чрез двустранен *t*-test.

Във втората двойка стимули: 25 предпочитания (избора) за „ЛЯВО“ спрямо 9 за „ДЯСНО“. Разликата между средните стойности на предпочитанията е *действителна* и статистически значима при $p < 0,05$. Статистическата значимост е определена чрез двустранен *t*-test.

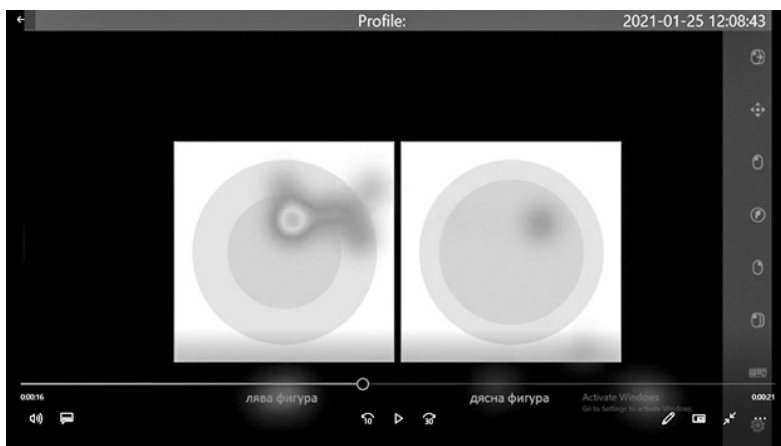
Полученият резултат напълно кореспондира с резултата от Експеримент 1, също така показва и тенденцията, регистрирана в Експеримент 2 и потвърдена в Експеримент 3, а именно: включването на трета дименсия на зрителните стимули (по-голям контраст в скалата на сивия цвят между двата съставлящи елемента тип „вписани кръгове“) влошава предпочитанието за стимула, чиито диаметри са в пропорцията „златно сечение“. Тази резултат вероятно ще се затвърди – при увеличаване на броя на изследваните лица в експеримента.

Изследването с очния тракер (*Tobii PCEye Go*) създава за всеки участник (и.л.) три видеофайла (формат: *mp4*). Първият файл (*Gaze Plot*) показва движението на погледа върху екрана и номерира последователно сакадите. Вторият файл (*Heat Map*) показва задържането на погледа върху зони от екрана чрез „прогаряне“ – колкото по-дълго очите обследват конкретен зрителен стимул, толкова по-ярко „петно“ (в гамата на топлите цветове) се появява на съответното място. Третият файл съчетава (невидимите за и.л.) *gaze plot* и *heat map*.

Фигура 19⁵

⁵ Екранна снимка 1 (Tobii PCEye Go – Gaze Plot / screenshot).

Фигура 20⁶

На фигурите по-горе са показани екранни снимки от изследването на един конкретен участник, който (в рамките на 4 секунди) е разглеждал двойката стимули с по-слабия контраст между елементите – *Gaze Plot* (виж фиг. 19) и *Heat Map* (виж фиг. 20).

Операционализиране на задържането на погледа върху стимулите: За целите на Експеримент 5 задържането на погледа върху левия или десния зрителен стимул се операционализира по следния начин: От екранна снимка (в края на експозицията на дадена двойка стимули) софтуерно се „изрязват“ (функцията: *crop*) белите квадрати (виж фиг. 20). На свой ред двата получени образа се записват в съответни нови екранни снимки (формат: *png*), размерите на които, измерени в битове (*bytes*), определят стойността на разликата между тях Δ [делта]. По този начин, ако задържането на погледа върху предпочетенния от и.л. стимул е по-дълго, стойността на Δ е положителна. Респективно – ако задържането на погледа върху предпочетенния от и.л. стимул е по-кратко, стойността на Δ е отрицателна. Също така абсолютната стойност на разликата Δ е право пропорционална на разликата в реалните времена на обследване на стимулите в двойката.

В таблицата по-долу са показани изчислените (по описания начин) стойности на Δ за всички утвърдителни отговори – предпочетени от изследваните лица стимули:

⁶ Екранна снимка 2 (Tobii PCEye Go – Heat Map / screenshot).

Таблица 6

и.л.	В комбинацията от фиг. 12-а (по-слаб контраст)		В комбинацията от фиг. 12-б (по-силен контраст)	
	за L стимул: Δ , [bytes] =	за R стимул: Δ , [bytes] =	за L стимул: Δ , [bytes] =	за R стимул: Δ , [bytes] =
01	-1325		+8574	
02	+2673		+8429	
03	+6454		+629	
04	-205		+4549	
05	+1399		+8841	
06	+3354		+2151	
07	+8412		-951	
08		+7016		+3095
09	+8279		+1246	
10	+6889		7781	
11	+5095		+42807	
12	+9659		+7806	
13	+9105		+6668	
14		+3960		-144
15	+9961		+3875	
16	+6250			+4636
17	+7697		+9963	
18		+3394	+3451	
19	+5915		+9473	
20		+945	-318	
21	+6448		+25099	
22	+1403		+5955	
23		+8700		+6963
24	+25073		+9300	
25		+246		-80
26	+6722		+12616	
27	+4596			+7506
28	-1508		+8230	
29	+3905		+339	
30	+6089			+9860
31	+1859			+2587
32	+5725		+5702	
33	+12920		+7563	
34		+8286		+9874

Както се вижда от таблицата, само в 7 от възможните 68 случая (седем отрицателни стойности за Δ) задържането на погледа върху предпочетенния зрителен стимул е по-кратко от това на неpreferенния. Средната /абсолютна/ стойност на Δ (в случаите на по-продължително задържане на погледа върху неpreferенния стимул) е 133В, а средната стойност на Δ (в случаите на по-продължително задържане на погледа върху предпочетенния стимул) е 13059В. Разликата между средните стойности е *действителна* и статистически значима при $p < 0,05$ (статистическата значимост е определена чрез *t-test*). Този факт дава основание да се приеме, че времето за обследване (разглеждане) на по-предпочитания стимул (обект) е по-дълго – в сравнение с това на по-малко предпочитания.

Заклучение: Чрез технологията *Eye Tracking* се установява връзка между избора по предпочитание и начина на субективно обследване на зрителните стимули, а именно – погледът на изследваните лица се задържа по-продължително върху предпочитаните обекти, предложени за оценка.

ОБОБЩЕНИЕ

Основната научна ценност на получените резултати от първите три представени експеримента, осъществени чрез прилагането на cSM, е в две посоки. От една страна, беше потвърдена издигнатата теоретична хипотеза, а именно: и за трите проведени експеримента се идентифицираха онези параметри на фигурите-стимули, които всъщност служат на изследваните лица за актуалната основа на осъществените от тях оценъчни съждения относно „еталонната геометрична пропорция – златно сечение“. От друга страна, бяха идентифицирани очертанията на референтната зона на груповото възприятие за „златно сечение“, както и точното местоположение на субективните „идеални точки“ на изследваните лица.⁷ Петият експеримент демонстрира връзката между избора по предпочитание и начина на субективно обследване на зрителните стимули, а именно – погледът на изследваните лица се задържа по-дълго върху предпочитаните обекти. Този резултат не е изненадващ и кореспондира с хипотезата, че обектите на предпочитание имат по-голяма „сила“ на привличане и задържане на вниманието.

Методът на сравнителното сканиране (cSM) е допълнителен инструмент за интегриране в единен изследователски модел на задачи – едновременно от номотетичен и от идиографичен тип – и е приложим и в сферата на психологията на личността, когато се борави с данни от тип „избор по предпочитание“. Възможностите и ограниченията (*study limitations*) на cSM се открояват при пряко съпоставяне на многомерното (психологическо) скалиране (MDS) с метода на сравнителното сканиране. Докато методът MDS е универсален,

⁷ Още по темата от Панов и Бардов (2021).

приложимостта на cSM се свежда до психофизични и психологически (личностни) изследвания. За разлика от многомерното психологическо скалиране при метода на сравнителното сканиране размерността на признаковото пространство и характеристиките на осите се задават в зависимост от целите и задачите на даденото проучване. По този начин изследването е фокусирано само върху експериментално значимо подмножество от свойства на стимулите, което е един от важните приноси на метода cSM.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Бардов, И.** (2014). Номотетичен и идиографичен подход в психологическото познание на личността: един възможен модел за интеграция. В: *Сборник научни доклади на VII национален конгрес по психология в София, 30 октомври-02 ноември*, с. 184–195. [Bardov, I. (2014). Nomotetichen i idiografichen podhod v psihologicheskoto poznanie na lichnostta: edin vazmozhen model za integratsia. V: *Sbornik nauchni dokladi na VII natsionalen kongres po psihologia v Sofia, 30 oktombri-02 noemvri*, s. 184–195.]
- Василева, Д.** (2021). *Развиване на когнитивни и метакогнитивни умения за четене в обучението по български език*. София: ИК Авлига. ISBN 978-619-7245-24-0. [Vasileva, D. (2021). *Razvivane na kognitivni i metakognitivni umenia za chetene v obuchenieto po balgarski ezik*. Sofia: IK Avliga. ISBN 978-619-7245-24-0.]
- Герганов, Е.** (1987). *Памет и смисъл*. София: Наука и изкуство. [Gerganov, E. (1987). *Pamet i smisal*. Sofia: Nauka i izkustvo.]
- Герганов, Е., Алексиева, Е.** (1988). Многомерно психологическо скалиране на ритмично-интонационни структури. В: *Годишник на Софийския университет „Климент Охридски“, Философски факултет, Книга Психология, 77, 1*, с. 58–92. [Gerganov, E., Aleksieva, E. (1988). Mnogomerno psihologicheskoto skalirane na ritmichno-intonatsionni strukturi. *Godishnik na Sofiyskia universitet 'Kliment Ohridski', Filosofski fakultet, Kniga Psihologia, 77, 1*, 58–92.]
- Матеев, Ст.** (1981). *Психофизика. Идеи и методи*. София: БАН. [Mateev, St. (1981). *Psihofizika. Idei i metodi*. Sofia: BAN.]
- Панов, И.** (2000). Метод на сравнителното сканиране. Аспекти на обработката и интерпретацията на психологически експериментални данни от тип „избор по предпочитание“. *Българско списание по психология, № 3–4*, с. 118–142. [Panov, I. (2000). Metod na sravnitelното skanirane. Aspekti na obrabotkata i interpretatsiyata na psihologicheski eksperimentalni dannii ot tip 'izbor po predpochitanie'. *Bulgarsko spisanie po psihologia, № 3–4*, s. 118–142.]
- Панов, И., Бардов, И.** (2021). Приложение на метода „Сравнително сканиране“ (cSM) за изследване на субективните предпочитания относно „златното сечение“ при зрителното възприемане на съотношения между геометрични фигури. *Българско списание по психология 2021, 1, № 4*, с. 123–134. [Panov, I., Bardov, I. (2021). Prilozhenie na metoda „Srvnitetelno skanirane“ (cSM) za izsledvane na subektivnite predpochitania относно „zlatnoto sechenie“ pri zritelnoto vazpriemane na saotnoshenia

mezhdru geometrichni figuri. *Bulgarsko spisanie po psihologia* 2021, 1, № 4, s. 123–134.]

- Аракелян, Г.** (2014). *Математика и история золотого сечения*. Москва: Логос. [Arakelyan, G. (2014). *Matematika i istoria zolotogo sechenia*. Moskva: Logos.]
- Barnett, R. A.** (1987). *Finite mathematics for management, life, and social sciences*. London: Collier Macmillan.
- Bryden, M. P.** (1965). Tachistoscopic recognition, handedness, and cerebral dominance. *Neuropsychologia*, 3, № 3), pp. 1–8.
- Coombs, C. H.** (1964). *A theory of data*. New York: Wiley.
- Elbert, T. et al.** (1994). Chaos and Physiology: Deterministic Chaos in Excitable Cell Assemblies. *Physiological Reviews*, 74, № 1, pp. 1–74.
- Green, Ch. D.** (1995). All that glitters: a review of psychological research on the aesthetics of the golden section [online]. *Perception*, 24, № 1, pp. 937–968 [viewed 19 November 2021]. Available from: <http://www.yorku.ca/christo/papers/Green.golden.Perception-1995.pdf>
- Guilford, J. P.** (1954). *Psychometric methods*. New York: McGraw-Hill.
- Kimura, D.** (1966). Dual functional asymmetry of the brain in visual perception. *Neuropsychologia*, 4, № 3, pp. 275–285.
- Torgerson, W.** (1958). *Theory and methods of scaling*. New York: Wiley.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 5, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 5, 2020

АЗ-КОНЦЕПЦИЯ И УСТОЙЧИВОСТ, КАТО ОСНОВНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРИ СПРАВЯНЕТО С АВТО-СТИГМАТИЗАЦИЯ

ЖИВКА ДИЯНОВА ДЯНКОВА

Анотация. Настоящата публикация разглежда ролята на устойчивостта, Аз-концепцията, саморефлексията и интервенциите за справяне при преживяването на авто-стигматизация. Авто-стигматизацията се описва като процес, при който индивидът прилага публичните стереотипи към себе си. Съществуват множество негативни последици от авто-стигматизацията, някои от които могат да бъдат променена перцепция за собствената личност и негативна Аз-концепция: ниска самооценка, повишена депресивност, срам и вина, увредено социално функциониране. Силата на груповата идентификация може да служи като защита и укрепване на Аза в рамките на стигматизираната група.

Ключови думи: Авто-стигматизация; Аз-концепция; устойчивост; самооценка; саморефлексия; интервенции; групов идентификация.

SELF-CONCEPT AND RESILIENCE, SUCH AS BASIC CHARACTERISTICS IN
COPING WITH SELF-STIGMATIZATION

Zhivka Diyanova Dyankova

Abstract. The publication examines the role of resilience, Self-concept, Self-reflection, and coping strategies to reduce self-stigmatization. Self-stigmatization is described as a process in which individual applies public stereotypes to oneself. This may have serious negative consequences for self-stigmatization, such as a changed perception of Self and a negative Self-concept: low Self-esteem, increased depression, shame and guilt, impaired social functioning. The power of group identification can serve as a protection and strengthening of the Self within the stigmatized group.

Keywords: self-stigmatization; self-concept; resilience; self-esteem; self-reflection; interventions; group identification.

ОТ СТИГМАТИЗАЦИЯ КЪМ АВТО-СТИГМАТИЗАЦИЯ. ПРИЧИНИ И ВЪЗНИКВАНЕ

Повечето от дефинициите за *авто-стигматизацията*, произлизат от определението за стигма. Това отразява твърдението, че интернализацията на социалната стигма, като цяло, се разглежда като причина за възникването на авто-стигматизацията. Приемането на негативните нагласи и убеждения в обществото за дадено състояние е определящо за възникването на авто-стигматизацията. Стюарт (Stuart, 2004), описва авто-стигмата като интернализирано чувство за срам и малоценност, и желание да се скрие факта на преживяваното състояние. Други автори определят авто-стигматизацията като възприемане на своята личност като неадекватна или слаба, поради това, че трябва да се търси професионална помощ. Тя е свързана с обезценяващи мисли и бариери пред жизнените цели. Например някои автори (Corrigan, Watson, 2002), използват термина публична стигматизация, за да опишат начина, по който общата популация стигматизира хората с различни недостатъци или характеристики и авто-стигматизацията, като интернализация на публичната стигма или на негативните перцепции за преживяването на дадено състояние (психична болест, физическо увреждане и др.). В допълнение публичната стигматизация се отнася до негативните нагласи и убеждения, поддържани от обществото по отношение на хората с малоценостни характеристики.

Авто-стигматизацията (самостигматизация) се разглежда, като един вид реакция към публичната стигма – тя се отнася до това, което индивидите, принадлежащи към дадена стигматизирана група, причиняват сами на себе си, като приемат външните стереотипи и предразсъдъци, свързани с тяхната група.

Авто-стигмата е процес, при който индивид с психиатрична диагноза (или друго състояние) прилага публичните представи за психичната болест към себе си, като същевременно се съгласява с тези негативни и омаловажителни характеристики. В литературата това състояние се описва с различни термини – интернализирана стигма, възприета стигма.

Разширена дефиниция описва самостигматизацията като осъзнат или неосъзнат процес и продукт на интернализация на срам и вина, страх от критика и дискриминация, преживяване на загуба на самооценка и самоуважение.

Други автори споделят обща концепция, която е свързана с вътрешното приписване на обратна връзка (например: „Моят слаб характер, или недостатък трябва да показва и обяснява, защо не мога да си намеря работа“) и външното приписване на позитивна обратна връзка (например: „единствената причина, поради която успех да запазя работното си място, е подкрепата на моя ръководител“) може да се разглежда като причина за намалена самооценка. Първият от тези два процеса, е вътрешното приписване на обратна връзка, който е натоварен с негативен елемент. Следователно, противоположният

процес, или механизъм, може да бъде разглеждан като самозащитен фактор срещу авто-стигматизацията: приписване на отрицателна обратна връзка на външни събития (причини): например „Причината, поради която не мога да си намеря работа, е че работодателните няма да наемат човек със психично разстройство/ различна сексуална ориентация/ наднормено тегло“ и т.н. Индивиди, които поддържат такава отрицателна обратна връзка (като критични твърдения и придружаващи стереотипи) са в риск от развитие на авто-стигматизация.

ТЕОРИИ ЗА АВТО-СТИГМАТИЗАЦИЯТА

Corrigan и Rao (2012), разширяват разбирането за авто-стигмата, като я представят в йерархия от три елемента: осъзнаване, съгласие и приложение, които могат да бъдат разгледани и като три етапа на процеса на интернализирана стигма. Според авторите, за да има преживяване на авто-стигма, човек не само трябва да бъде осъзнат за стереотипа, който описва стигматизираната група, към която принадлежи, но също така трябва да е съгласен с него и да го приложи към себе си. Това може да нанесе съществена вреда върху самооценката и самоефективността.

Ритчър и колеги (Ritsher, Otilingam, Grajales, 2003; Ritsher, Phelan, 2004), концептуализират стереотипите, които обхващат авто-стигматизацията, като ги обобщават в пет-факторна скала, която съдържа следните детерминанти:

- отчуждение (субективното преживяване да бъдеш недостоеен пълноправен член на обществото или да притежаваш „нарушена идентичност“);
- потвърждение (одобрение) на стереотипа (степента, в която индивидите са съгласни с често срещаните стереотипи в обществото);
- преживяването на дискриминация (възприемането на начина, по който стигматизираните индивиди вярват, че са негативно третирани от другите);
- социално отдръпване (степента в която даден индивид съзнателно избягва другите, за да не бъде отхвърлен);
- съпротива срещу стигматизирането (опитът да се устои, съпротивлява или да не бъде засегнат от стигматизиране).

Редица изследвания установяват емпирично множество негативни последици от интернализираната стигма, като променена перцепция за собствената личност и негативна Аз-концепция: ниска самооценка, повишена депресивност, срам и вина, увредено социално функциониране, като избягващо поведение, социална изолация и влошени социални отношения; при наличието на психична болест – поява на негативна симптоматика, слаба ориентация към търсене на медицинска помощ и терапия, намалена мотивация и сътрудничество за лечение.

АЗ-КОНЦЕПЦИЯ И САМОКОМПЛЕКСНОСТ (SELF-COMPLEXITY)

Аз-концепцията се влияе от няколко фактора: 1) ниво на развитие и зрялост, 2) културата, 3) вътрешните и външните ресурси, силата и развитието на индивидуално ниво влияят върху Аз-концепцията, 4) опитът, свързан с преживяването на успех и неуспех, като се смята, че успехът подобрява Аз-концепцията, както и обратното, 5) стресът, като ключов фактор в различни области от живота – брак, нова работа, пенсиониране, различни тестове, страх. Ако справянето с тези събития е неадекватно, това ще доведе до депресия, отегляне и безпокойство. Възрастта, наличието на заболяване и травмата също ще повлияят върху себевъзприятието. Положителната Аз-концепция дава на индивида чувството за смисъл, стабилност и последователност, което води до положително приемане на себе си.

Хората се различават по начина, по който реагират на позитивните и негативни събития. Някой преживявания могат да имат неблагоприятни последици върху психичното и физическо здраве, като например стресиращите събития. Различия в разбирането на тези реакции, като сложен, диференциран и различен възглед за себе си, предлага концепцията за *самокомплексността* (Self-complexity). Представянето на Аза се състои от множество аспекти, които могат да бъдат организирани от гледна точка на контекста: социални роли, черти, поведение и времеви рамки (минало, настояще и бъдеще). По-високата степен на самокомплексност е предпоставка за по-диференцирана представа за себе си. Степента, в която човек прави разграничение между атрибутите или характеристиките, свързани с различните аспекти на Аза, е фактор за по-висока самокомплексност. Освен това, тази по-висока степен, вероятно ще е свързана с различни аспекти на Аза, като самооценки, емоции и др. Различните аспекти на Аза могат да бъдат активирани когнитивно в различен период от време или контекст, като по този начин се създава основа за гъвкавост на Аза.

Ниската степен на самокомплексност предполага по-големи промени в афекта и самооценката, в отговор на житейски събития. Така се наблюдава поддържането на по-силни връзки между чертите и поведението, което е в тясна връзка с различни аспекти на Аза. Едно негативно събитие може да има пряко въздействие върху един аспект на Аза, което ще доведе до относителното му разширяване и цялостно въздействие върху Аза, защото силните връзки между чертите и поведението ще доведат до по-големия обхват и разпространението от една черта и аспект към друг. По този начин хората с по-висока степен на самокомплексност ще бъдат в по-ниска степен засегнати от ефектите на дадено събитие (Dixon, Baumeister, 1991).

Стресовите събития, като чувството да бъдеш обект на стигматизация, могат да имат негативни емоционални последици за развитието на депресия и заболявания, свързани със стреса.

Повечето от социално-психологическите теории, предполагат, че авто-стигматизацията има негативни ефекти за Аз- концепцията, които се изразяват в ниска самооценка, самочувствие, Аз-ефективност и като цяло представата за себе си. Негативните социални резултати са свързани с преживяването на отхвърляне и поемане на защитна позиция в социалните взаимодействия, което пряко повлиява качеството на живот. Най-силно тази страна се изразява при определени личностни характеристики (сексуална ориентация, психично заболяване), при които поведенческите модели, които са видими за останалите, са основа за определянето на личността, като повлияват Аз-концепцията, от гледна точка на това, как другите възприемат и в следствие реагират на това, което се приема като различно от нормата. Точно тук възникват и трудностите в поддържането на стабилен и устойчив Аз-образ, според което индивидът се определя като самия себе си, което е основен фактор за преживяването на връзката между Аз и Другите. Основните процеси, свързани с Аз-концепцията (самооценка и самопознание) са документирани в не малко емпиричен брой изследвания, които показват как процесът на авто-стигматизация, рефлектира върху самооценката и Аз-ефективността.

Различията в приемането, интерпретирането и въздействието, както и начина, по който хората реагират на стигматизацията, представя и различни промени в Аз-концепцията.

Социалният етикет води до определянето и категоризирането на Аза като девиантен (отклоняващ се от нормата) и „типичен“ (типизиран) от което следва, че отговорите на етикетираният човек ще се определят от аспектите на това стигматизирано състояние и процеса на етикетиране, а не от социалните и психологически характеристики на личността (Beuf, 1990). Тези фактори повлияват негативно и *Аз-образа*. Например широк спектър от изследвания, представят негативните ефекти, които предизвиква стигматизацията при хора, диагностицирани с психична болест. Значителни последици се регистрират в Аз-концепцията и като цяло качеството на живот, което повлиява неизменно придържането и възстановяването от психическото страдание. Негативните последици се изразяват в широк спектър от фактори, като оттегляне в изолация (самоизолиране) и избягване на социални взаимодействия.

Сложните взаимодействия между преживяването на авто-стигматизация, справянето, определени аспекти от Аз-концепцията и самоопределянето се отразяват най-вече на индивиди, които се сблъскват с наличието на заболяването още в млада възраст, което се изразява във преживяването на по-високи нива на публична стигматизация, по-ниски нива на самооценка и преживяването на депресия, докато връзката на авто-стигматизация с Аз-концепцията при индивиди в по-късна възраст далеч не е с такива мащабни последици. Лицата, страдащи от заболявания могат да бъдат добре запознати с обществените стереотипи, да се сблъскват с лична дискриминация и отхвърляне, но

въпреки това да поддържат положителна самооценка и да не изпитват чувство на срам, самообвинения и нужда да се прикриват (Moses, 2009).

Охейон и колеги (Ohayon et al., 2016) разширяват това разбиране като изследват и ролята на яснотата на Аза (*self-clarity*) сред индивиди с психични заболявания, като я разглеждат от перспективата на прозрението и авто-стигматизацията. Техните резултати показват значително негативна връзка между яснотата и авто-стигматизацията, докато прозрението не се свързва с нито една от тези концепции. Авто-стигматизацията е отрицателно свързана с надеждата, възстановяването и социалното функциониране. В допълнение, възможните последици от ниската проницателност върху оценката на резултатите, може да повлияе върху ниската степен на способността за оценяване на други аспекти от живота. Човек може да има високо ниво на яснота (*self-clarity*), без да е наясно с психичното си разстройство, или да надценява чувството си за яснота (*self-clarity*) като възможна причина за ниската си проницателност. Предполага се, че наличието на ниски нива на авто-стигматизация могат да дадат възможност за изграждането на последователен и позитивен Аз.

РОЛЯ НА УСТОЙЧИВОСТТА В ПРОЦЕСА НА СПРАВЯНЕ С АВТО-СТИГМАТИЗАЦИЯ

Устойчивостта е характеристика, която авторите разглеждат като отговор и справяне във борбата със авто-стигматизацията. Мастен (Masten, 2011) определя устойчивостта като „способност на индивида да издържа и да се възстановява от значителни предизвикателства, които застрашават неговата стабилност, жизнеспособност или развитие“. От тази позиция терминът устойчивост описва стилът на справяне, който е гъвкав за предизвикателствата в дадена ситуация. По този начин той се свързва с междуличностните взаимодействия и компетентности, надежда, независимост, креативност, въображение, автономност, решителност, смелост и проницателност (Hofer et al., 2016).

Моделите на естественото възникване на устойчивостта несъмнено заемат място и в моделите за *интервенции*. Интервенциите са вид целенасочени усилия за намаляването на излагане на рискови ситуации, засилването и увеличаването на компенсаторните и стимулиращи фактори, или умереното въздействие на травмата (стресиращото събитие), като се повишават защитните функции или намаляне на податливостта, като могат да бъдат използвани и двете. Такива усилия могат да се планират като превантивна мярка преди или в началото на процеса на заплахата, като целят оздравителни ефекти и стимулиране на възстановяването след преживяване на заплахата или събитие, което е имало негативно въздействие (Masten, 2011). При насърчаването на устойчиви-

востта на авто-стигматизация се вземат предвид индивидуалните различия в личността (например реакциите на стрес), интелектуалното функциониране, уменията за саморегулация, Аз-концепция, както и различията в поддържането на междуличностни взаимодействия.

Доказано е, че високата степен на устойчивост намалява риска от самоубийства при лица със психични разстройства. От друга страна авто-стигматизацията може да повлияе негативно върху качеството на живот на индивида, самочувствието и процеса на възстановяване. Съществуват някои различия в степента и качеството на устойчивост, които могат да бъдат повлияни от културата, в която живее човек. Разликите в тези влияние на устойчивостта са особено значителни между западната и източната култура.

Едно проучване (Hofer et al., 2016) сравнява устойчивостта при лица със шизофрения от западната и източната култура, като изследва и връзката между устойчивостта, авто-стигмата, самооценката и безнадеждността. Направеното сравнение между индивиди от Австрия и Япония, показва значително ниска степен на устойчивост и самооценка и по-високи нива на безнадеждност в сравнение със здрави субекти. Въпреки това, след развиване на устойчивост чрез психосоциални интервенции се отчита повишаване на защитата срещу авто-стигматизация, независимо от културния произход на изследваните лица и етническа принадлежност. Взаимовръзката между субективните елементи на възстановяването (устойчивост, самочувствие, безнадеждност, авто-стигма) са били умерени и при двете групи- японската и австрийската. Тук се подчертава значимостта на подходите за възстановяване, като трябва да се вземат предвид различните ценности, морал и философия на дадената култура.

Ниската самооценка е основна последица от авто-стигматизацията, която засяга индивидите с психични разстройства. Тя може да допринесе и за социалното отчуждение. Този порочен кръг може да продължи своето влияние през целия живот на индивида, като доведе до една постоянна социална сегрегация и изолация. От друга страна, високите нива на самооценка могат да намалят или неутрализират авто-стигматизацията и вредните и ефекти. Самооценката е тясно свързана с устойчивостта на стигматизация.

Друго систематично проучване (Као et al., 2017) изследва ролята на авто-стигматизацията, *самооценката*, *саморerefлексията* и две стратегии за справяне (адаптивна и неадаптивна) във устойчивостта на стигматизация. Резултатите потвърждават, че авто-стигматизацията е обратно свързана със устойчивостта на стигматизация. Самооценката и саморerefлексията корелират положително във връзка с устойчивостта на стигматизация. Резултатите разкриват, че адаптивните методи за справяне със стигматизацията се свързват положително с устойчивостта. Високите нива на устойчивост се свързват с по-ниските на авто-стигматизация, но и по-висока степен на самооценка и

саморефлексия (Као et al., 2017). *Самооценката* се явява фактор, който е ключов компонент и може да допринесе за по-доброто справяне и мотивацията за успех. В допълнение на това тя увеличава способностите за постигането на цели, управлението на емоциите и справянето с проблеми, докато ниските нива на самооценка могат да доведат до отбягване. Мотивацията за участие в поемането на грижата за себе си, изграждането на позитивен Аз-образ, което в крайна сметка може да намали симптомите на заболяването, да подобри уменията за справяне, като по този начин намали авто-стигмата и увеличава способността на индивида да противодейства на стигматизацията, която се свързва с психичните разстройства.

Процесът на *саморефлексия* е от значение за оценката на личното поведение и развитието на емоционална регулация. Това помага да се избягват прекомерните негативни емоции, като отбранителност, избягване и съжаление, които са честа последица от авто-стигматизацията (Као et al., 2017).

От друга страна, изследователи откриват и негативен ефект от високите нива на саморефлексия, които могат да бъдат причина за по-висока стигматизация и да направят човек по-осъзнат за стигматизиращите стереотипи, свързани със неговата група и убеждението за борба с тях. Стратегиите за справяне, които са важни за устойчивостта на авто-стигматизация, подкрепят когнитивните техники и адаптивни стратегии за справяне, които включват реинтерпретация на стигматизиращите убеждения.

Някои автори отдават значение и на ролята на религията във справянето със стигматизация и стресови събития. Религията, като метод, може да подобри адаптивното справяне, да намали симптомите и насърчи възстановяването. Религиозното насърчаване би могло да засили личната устойчивост за справяне с преживяванията на заболяването и стигматизацията.

Други методи, които могат да вземат отношение към способността за отхвърляне на авто-стигматизацията, включват други области на стигмата, положителните и отрицателни симптоми, когнитивна дезорганизация, емоционален дискомфорт, метакогнитивни способности и самооценка (Nabors et al., 2014). Метакогнитивните способности могат да се определят като умствени дейности, които включват рефлексия, способност за разпознаването на мисли, чувства и връзката им със събитията и стратегии за справяне, които са интегрирани в по-големи и по-сложни цели. По-голяма устойчивост на авто-стигматизация е свързана с по-голямата метакогнитивна способност и самооценка. Индивиди с по-голяма метакогнитивна способност могат да бъдат в състояние да отхвърлят стигматизацията, докато такива с по-ниска степен и дефицит могат да не бъдат в състояние да се справят (Nabors et al., 2014).

Несъмнено, устойчивостта обхваща различни събития от живота на личността, като претърпяването на страдания, загуби, както и начина, по който човек се справя с предизвикателството на едно хронично заболяване. Устой-

чивостта и стратегиите за справяне, като промяна на възгледите, начина на живот, търсенето на баланс и социална подкрепа, смекчават неблагоприятните ефекти от заболяването и стигматизацията. Индивидуалните способности (ресурси), като личността, самооценката и стиловете за справяне са свързани със социални ресурси като семейни отношения, социална подкрепа, улесняват устойчивостта (Hu, Zhang, Wang, 2015). Независимо, че устойчивостта се разглежда като динамична система, взаимодействаща на много нива при оформянето на адаптацията и развитието на тази характеристика, нейната базисна точка е индивидуалният отговор.

Устойчивостта, като защитен фактор може да намали ефекта на авто-стигмата върху самооценката и статуса, свързан със заболяването. При наличие на по-високи нива на устойчивост се предполага, че ще има положителни емоции, както и положителни стратегии за справяне с интернализираната стигма, като се преобърне представата за значението на заболяването и се преразглежда в нова перспектива. Това може да включва промяна на мислите за заболяването, ефективно справяне със авто-стигмата (например чувство за вина), да се повиши самооценката и да се изгради позитивна нагласа към живота и промяна на поведението при справяне със заболяването (Hu, Zhang, Wang, 2015).

Фереро и колектив (Ferrero et al., 2019), представят „модел на качеството на живот“ при хора с физически увреждания. Тяхната теория изследва множествената връзка между груповата идентификация, колективните действия и устойчивостта, като основа, която медира връзката между интернализираната стигма и качеството на живот. Устойчивостта е фактор, който насърчава лицата с физически увреждания. Интернализираната стигма засилва идентификацията с групата, което от своя страна насърчава колективните действия, които оказват положително влияние върху благополучието и самочувствието, но тази връзка не посредничи при авто-стигмата и качеството на живот. От друга страна, съществува положителна корелация между колективните действия и устойчивостта, но въпреки това, авторите наблягат на нуждата от по-задълбочено изучаване на тези отношения. Насърчаването на по-добро психологическо качество на живот на хората с физически увреждания, силните страни, развити чрез справянето с ежедневните бариери, допринасят в по-голяма степен и за други променливи като ефективността на колективните действия и нагласата за участие в него. Значението на личният опит, който преживяват хората с физически увреждания е решаващ за определянето на Аза, възгледа им за света, социалният контекст и социалните им взаимоотношения. Освен това, устойчивостта намалява негативните ефекти от авто-стигмата, като помага на индивида за способността за справянето със самото увреждане и ежедневните предизвикателства от това. Авторите (Ferrero et al., 2019) посочват необходимостта от прилагане на интервенции, насочени към подобряването на психологическото качество на живот и насърчаването на

устойчивостта. Това може да се осъществи под два начина: 1) разработване на дейности, които насърчават личните способности и ресурси, за да помогнат в по-добрата адаптация към увреждането, и 2) насърчаването на прилагане на стратегии за справяне, адаптиране към конкретния контекст на увреждане.

Груповата идентификация, колективните действия и устойчивостта са мощен фактор за противодействие на интернализираната стигма. Силата на груповата идентификация може да служи като защита и укрепване на Аза в рамките на стигматизираната група. Когато човек се идентифицира силно със стигматизираната група, ще оспори външно наложените стереотипи и дефицити на групата, като работи за подобряването на статута като цяло (Redmond, Noel, Fern, 2013). Идентифицирането с други хора с увреждания е свързано със социалния активизъм и има ползи за самооценката. Ориентираните към действие и промяна стратегии или работата за преодоляване на увреждането има положителен ефект върху Аза. като част от тази група – оценявайки увреждането като източник на гордост, а не стигматизация, предсказва като цяло положително приемане на себе си като уникална личност.

Целта на създаването на положителен Аз под тежестта на културно разпространената стигматизация, може да се постигне чрез взаимно подсилващи стратегии, индивидуална решителност, политически и социален активизъм. Социалната идентификация включва колективното в Аза, като не е необходимо Азът да се вмести в стереотипите, като може да бъде подсилен и чрез индивидуални усилия (Redmond, Noel, Fern, 2013).

Един от потенциалните фактори за устойчивост е психологическата издръжливост (Figueroa, Zoccola, 2015). Тя се разглежда като личностна позиция, която се състои от контрол (чувството за контрол върху житейските събития), ангажираност (ангажирането и проявата на интерес към живота) и предизвикателство (възприемане на стресовите събития, като възможност за развитие). Индивидите, притежаващи тази личностна характеристика, са оптимисти. Издръжливостта в този случай се определя като способността на индивида да намери положителен смисъл в живота. Независимо от наличието на стрес, хората с високи нива на психологическа издръжливост имат по-добро физическо и психическо здраве, като са по-склонни да участват в дейности, свързани със стигматизацията в посока на справянето.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Въпреки негативните ефекти от авто-стигматизацията, подсилването, мотивацията, наличието на ресурси и интервенциите, могат да послужат като основа за справяне. Основната роля на устойчивостта, има за цел предпазването на индивида от преживяването на авто-стигматизация, като му помогне да преразгледа своето състояние в нова перспектива.

От друга страна, положителната Аз-концепция е мощен фактор, който дава чувство за смисъл, стабилност и последователност, което води до положително приемане на себе си.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Beuf, A.H.** (1990). *Beauty is the Beast. Appearance- Impaired Children in America.* Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Corrigan, P.W., Watson, A.C.** (2002). The paradox of self-stigma and mental illness. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 9, № 1, pp. 35–53.
- Corrigan, P.W., Rao, D.** (2012). On the Self-Stigma of Mental Illness: Stages, Disclosure, and Strategies for Change. *Canadian Journal of Psychiatry*, Aug., 57, No 8, pp. 464–469.
- Dixon, T.M., Baumeister, R.F.** (1991). Escaping the self: The moderating effect of self-complexity. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17, No 4, pp. 363–368.
- Ferrero, P.S. et al.** (2019). Psychological quality of life in people with physical disability: The effect of internalized stigma, collective action and resilience. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, Mar, 17, No 5, p. 1802.
- Figuroa, W.S., Zoccola, P.M.** (2015). Individual differences of risk and resiliency in sexual minority health: The roles of stigma consciousness and psychological hardiness. *Psychology of Sexual Orientation and Gender Diversity*, 2, No 3, pp. 329–338.
- Hofer, A. et al.** (2016). Resilience, internalized stigma, self-esteem, and hopelessness among people with schizophrenia: Cultural comparison in Austria and Japan. *Schizophrenia Research*, Volume 171, Issues 1–3, March, pp. 86–91.
- Hu, T., Zhang, D., Wang, J.** (2015). A meta-analysis of the trait resilience and mental health. *Personality and Individual Differences*, 76, pp. 18–27.
- Kao, Y.C. et al.** (2017). Stigma resistance in stable Schizophrenia: The relative contributions of stereotype endorsement, self-reflection, self-esteem, and coping style. *Canadian Journal of Psychiatry*, Oct, 62, No 10q, pp. 735–744.
- Masten, A.S.** (2011). Resilience in children threatened by extreme adversity: Frameworks for research, practice, and translational synergy. *Development and Psychopathology*, 23, pp. 493–506.
- Moses, T.** (2009). Stigma and Self-concept Among Adolescents Receiving Mental Health Treatment. *American Journal of Orthopsychiatry*, Apr., 79, No 2, pp. 261–74.
- Nabors, L.M. et al.** (2014). Stereotype endorsement, metacognitive capacity, and self-esteem as predictors of stigma resistance in persons with schizophrenia. *Comprehensive Psychiatry*, Vol. 55, Issue 4, May, pp. 792–798.
- Ohayon, I.H. et al.** (2016). Self-clarity and different clusters of insight and self-stigma in mental illness. *Journal Of Psychiatry Research*, 240, pp. 308–313.
- Redmond, M.R., Noel, J.G., Fern, E.** (2012). Redefining Disability, Re-Imagining the Self: Disability Identification Predicts Self-Esteem and Strategic Responses to Stigma. *Self And Identity*, Jan., 12, No 5, pp. 1–21.

- Ritsher, J.B., Otilingam, P.G., Grajales, M.** (2003). Internalized stigma of mental illness: psychometric properties of a new measure. *Journal Of Psychiatry Research*, 121, pp. 31–49.
- Ritsher, J.B., Phelan, J.C.**, (2004). Internalized stigma predicts erosion of morale among psychiatric outpatients. *Journal Of Psychiatry Research*, 129, No 3, pp. 257–265.
- Stuart, H.** (2004). Stigma and work. *Healthcare Papers*, 5, No 2, pp. 100–111.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 5, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 5, 2020

ЕФЕКТИ НА „ГОЛЕМИТЕ ПЕТ“, ПЕРФЕКЦИОНИЗМА, СТРАХА ОТ ПРОВАЛ И СТРАХА ОТ УСПЕХ ВЪРХУ ФЕНОМЕНА ИМПОСТЪР

ВИКТОРИЯ ВЕНЦИСЛАВОВА ЕВЛОГИЕВА, Д-Р

Анотация. Настоящото изследване разглежда ефектите на личностните характеристики по модела на „Големите пет“ (невротизъм, екстраверсия и съзнателност), перфекционизма, страха от успех и страха от провал върху феномена импостър в български социокултурен контекст. За целите на изследването са използвани следните въпросници: Въпросник за оценка на феномена импостър (Clance, O’Toole, 1988); Въпросник за оценка на страха от провал (PFAI) (Congroy, 2001); Скала за оценка на страха от успех (Zuckerman, Allison, 1990); Мултидименционална скала за оценка на перфекционизма (Frost et al., 1990); Въпросник за оценка на личността (Costa, McCrae, 1992). Изследването е проведено върху извадка от 609 души (66,3% жени; на възраст 16–73 години, $X = 27,08$; $SD = 11,53$). Резултатите показват ефекта на всички изследвани личностни аспекти върху феномена импостър. Освен това, се регистрира положителна корелационна на импостър феномена с невротизма и негативна с екстраверсията и съзнателността. Страхът от успех, страхът от провал и перфекционизмът, както и всички техни измерения, взаимодействат значимо с феномена. Изводите от настоящото изследване обогатяват съществуващата литература по темата и могат да бъдат използвани в консултативната и терапевтична работа с хора, споделящи симптоми на феномена импостър, което може да помогне за подобряване на качеството им на живот.

Ключови думи: импостър феномен; страх от провал; страх от успех; перфекционизъм; „Големите пет“ личностни характеристики.

DIRECT AND INDIRECT EFFECT OF NEUROTICISM, EXTRAVERSION, CONSCIENTIOUSNESS, PERFECTIONISM, FEAR OF FAILURE AND FEAR OF SUCCESS ON THE IMPOSTOR PHENOMENON

Viktoriya Ventsislavova Evlogieva, PhD

Abstract. The existing study explores the direct and indirect effect of neuroticism, extraversion, conscientiousness, perfectionism, fear of failure and fear of success on the impostor phenomenon in Bulgarian socio-cultural context. For the purposes of the study the following psychometric test were used: Clance Impostor Phenomenon Inventory (Clance, O'Toole, 1988), Performance Failure Appraisal Inventory (PFAI) (Conroy, 2001), Fear of Success Scale (Zuckerman, Allison, 1990), Frost Multidimensional Scale of Perfectionism (Frost et al., 1990), NEO Personality Inventory (Costa, McRae, 1992). The sample consisted of 609 participants (66,3% females; age range: 16–73 years, $M = 27,08$; $SD = 11,53$). Results show that all personality aspects have a direct effect on the impostor phenomenon. Moreover, impostor phenomenon is positively related to neuroticism and negatively associated with extraversion and conscientiousness. Fear of success, fear of failure and perfectionism, as well as all their dimensions, correlate with the phenomenon. The research implications contribute to the existing literature and may be used in counselling and therapeutic practice to help impostors better their lifestyle and reach the optimal level of psychological functioning.

Keywords: impostor phenomenon; fear of success; fear of failure; perfectionism; Big Five personality traits.

ТЕОРЕТИЧНА РАМКА НА ПРОБЛЕМА ЗА ИМПОСТЪР ФЕНОМЕНА

Терминът „импостър феномен“ (impostor phenomenon) е въведен от Паулин Роуз Кланс и Сюзън Имс (Clance, Imes, 1978). С него авторите описват вътрешните преживявания на 150 жени с високи постижения – участници в тяхно изследване, които смятат себе си за недостатъчно интелигентни и компетентни и непрекъснато изпитват натрапливия страх, че ще бъдат разкрити като такива. Измамник, късметлия, мамещ, некомпетентен – това са част от думите, с които участниците описват себе. Със своите наблюдения Кланс и Имс поставят началото на редица изследвания на феномена, както и формирането на няколко различни концепции за същността му.

Кланс обяснява феномена импостър като „*вътрешно преживяване на интелектуална фалшивост*“ (Matthews, Clance, 1985, p. 71) при лица, които са много успешни, но не могат интернализират своя успех. Тя вярва, че феноменът „импостър“ не е „*патологично заболяване, което по своята същност е нараняващо и деструктивно за човек*“, (Clance, 1985b, p. 23), а по-скоро влияе негативно на психологическото му благосъстояние. Високите нива на феномена възпрепятстват приемането на успеха като резултат от собствените способности и влияят негативно върху самоувереността и усещането за спокойствие. Изследователката допуска, че феноменът има 6 характеристики: цикъл на импостър феномен; потребност да си специален или да си най-добрият; аспекти на „супер човек“; страх от провал; отричане на собствената

компетентност и отхвърляне на похвала; страх и вина при успеха (Clance, 1985b). При отделните хора тези характеристики варират. Не всеки има шестте от тях, но за да може някой да бъде наречен „измамник“ трябва да притежава минимум 2 две.

Харви и Катц използват термина *impostor phenomenon*, за да опишат „психологически модел, коренящ се в интензивни, прикрити чувства на измамност, които човек изпитва, когато се сблъска с предизвикателна задача“ (Harvey, Katz, 1985 цит. в Hellman, Caselman, 2004, p. 161). Според тях импостър феноменът се състои от 3 основни фактора: 1) убеждението, че човек е заблудил други хора, 2) страх да не бъде разобличен като измамник и 3) невъзможност да припише постиженията си на собствените си качества като интелект, умения, компетентност.

За разлика от Кланс, Харви и Катц (Harvey, Katz, 1985) смятат, че е необходимо да са налице и трите критерия, за да се каже, че някой е с феномена импостър. Това определение се счита за по-конкретно от концептуализация на Кланс (Sakulku, Alexander, 2011).

Колигиан и Стърнбърг (Kolligian, Sternberg, 1991) предлагат вместо *impostor phenomenon*, въведен от Кланс и Имс, да се използва терминът *perceived fraudulence* (възприета измамливост), за да се избегне объркване между онези, които са преживели безпочвените страхове, свързани с феномена импостър, и общоприетото значение на думата „самозванец“ като измамник. Концепцията на Колигиан и Стърнбърг съдържа съчетание от фактори, подобни на тези, предложени от Кланс: измамни идеации, самокритика, натиск за постижения и негативни емоции. Възприетата измамливост (*perceived fraudulence*) обаче подчертава допълнително склонността на хората с импостър феномен към управление на впечатленията и самоконтрола, чрез които целят запазване на своята самооценка и социален образ (Kolligian, Sternberg, 1991).

Лиъри и колеги (Leary et al., 2000) признават трите ключови характеристики на импостър феномена според традиционните дефиниции (Clance, 1985a; 1985b; Harvey, 1981; Kolligian, Sternberg, 1991) – усещане за измамност, страх от разкриване и трудност да се интернализира успеха. Те обаче твърдят, че тези централни характеристики са парадоксални, особено убеждението на хората с импостър феномен, че другите надценяват интелигентността или способностите им. Проучвания свидетелстват за несъответствия между самооценката и оценките, които „измамникът“ смята, че другите му дават (McElwee, Yurak, 2010). Нещо повече, установяват се разлики в това как хората с импостър феномен реагират, когато отговорите им са публични и когато не са, както и когато другият човек (даващият им оценка) се разглежда като равен или с по-висок по статут (Leary et al., 2000). Тези резултати кореспондират с допускането на Колигиан и Стърнбърг (Kolligian, Sternberg,

1991), че склонността към умишлено самопредставяне е компонент на феномена импостър. Лиъри и колеги (Leary et al., 2000) вместо това, обаче, се фокусират върху основното чувство за неавтентичност, заемащо централно място в концептуализацията на феномена импостър. За разлика от предишните определения, едноизмерната дефиниция на Лиъри и колеги се фокусира единствено върху чувството за измамност сред всякакви хора, а не само сред такива, постигнали големи успехи.

Макар да има различни дефиниции за същността за импостър феномена и допускания за неговите измерения, изследователите най-често се обединяват около три (Mak et al., 2019):

– Несъответствие между реалните способности на човек и представата му за тях – усещането за измамливост е ключовият компонент на феномена (Clance, Imes, 1978; Kolligian, Sternberg, 1991). То се корени във факта, че хората с феномена импостър нямат реалистична преценка за собствените си способности и компетентност. Въпреки наличието на обективни доказателства за обратното (висока позиция в работата и образователна степен, изключителни резултати на тестове за интелигентност, признание от колеги и авторитети), те се чувстват неадекватни, недостатъчно умни, способни и подготвени. Освен това не могат да си обяснят защо останалите имат високо мнение за тях и не могат да приемат похвала за постиженията си. Хората с феномена импостър са склонни да надценяват способностите и уменията на другите, да се фокусират върху слабостите и областите си за развитие или да ги сравняват със силните страни на другите.

– Неспособност за интернализиране на успеха – засегнатите от феномена импостър не могат да се зарадват от признанието и поздравленията за постиженията си, защото им е трудно да ги припознаят като свои. Хората с феномена импостър вярват, че постиженията им се дължат на някакъв външен фактор като късмет, случайна грешка, щастливо стечение на обстоятелствата. „Измамниците“ приписват успехите си на всичко друго, но не и на собствените си способности. Ето защо те смятат, че постиженията им не им принадлежат, а успехите им са маловажни.

– Страх от разкриване на некомпетентността – „измамникът“ вярва, че късметът, благодарение на който поддържа образа на компетентен и интелигентен, в даден момент ще го предаде и измамността и неадекватността му ще бъдат разкрити (Clance, 1985a; 1985b). Зад този страх може да стоят различни неща. Например, хората с феномена импостър се страхуват да не бъдат отхвърлени, ако стане очевидно, че са по-малко способни, отколкото изглеждат, или защото постиженията им са нетипични за техния пол (Clance, Imes, 1978). Освен това, фокусирайки се върху своите дефицити и възможността за провал, те засилват страха от преживяване на срам и вина при евентуален неуспех (Harvey, 1981).

Факторите, които допринасят за развитието и поддържането на феномена импостър, могат да се разделят на 3 големи групи – семейна среда (Clance, Imes, 1978; Harvey, Katz, 1985; Hoang, 2013; Dweck, 2006), обществени норми и стереотипи (Fiske, Stevens, 1993), личностни аспекти на „измамника“ (Ross et al., 2001).

Изследванията в семейната среда изтъкват като фактори, които най-силно оказват влияние върху феномена импостър, склонността на родителите да поставят етикети на децата си (като „умния“, „забавния“, чувствителния“) (Hendriksen, 2016); конфликти и липса на одобрение и подкрепа в семейството (Langford, Clance, 1993); какво родителите считат за стойностно (Clance et al., 1995); по-високото образование на „измамника“, в сравнение с останалите членове на семейството (Harvey, 1981). Благотворни за появата и развитието на феномена импостър са и някои убеждения за постигането на успех, които битуват в семейството (например, „успехът се постига с лекота“ (Clance, Imes, 1978), както и проявите на неодобрение и критичност от страна на родителите (Harvey, Katz, 1985).

По отношение на социалните фактори, изследователи изтъкват като важни за появата на феномена импостър предимно стереотипите и половите роли (Miller, Kastberg, 1991; Clance et al., 1995).

По-голямата част от изследователите са фокусирани върху търсене на причините за феномена импостър на индивидуално ниво и разглеждат взаимовръзката му с редица личностни аспекти. Някои изследователи смятат, че феноменът импостър корелира позитивно с тревожност (Thompson et al., 2000) и депресия (Chae et al., 1995; Ross et al., 2001), негативен афект като цяло, психотизъм и маниакални тенденции (Lester, Moderski, 1995). Според Чей и колеги (Chae et al., 1995) „измамниците“ са тревожни и емоционално нестабилни, податливи на психологически стрес, негативни ефекти и депресивна симптоматика.

Освен това, феноменът импостър корелира негативно със съзнателността и екстраверсията (Chae et al., 1995). Хората с импостър феномен са по-скоро интровертни и подозрителни към мотивите на другите. Те са склонни да смятат себе си за по-малко компетентни и да отлагат задачите се, лесно се обезкуражават и проявяват тенденцията да избягват упоритата работа. Междупличностният им стил на комуникация е мрачен, затворен, необщителен, дистанциран и скептичен.

Хората с импостър феномен са склонни да бъдат силно критични към себе си (Kolligian, Sternberg, 1991), да се стремят към перфекционизъм (Cromwell et al., 1990), както и да се фокусират и притесняват да не допуснат грешки (Thompson et al., 2000). Кетц де Врис допуска, че перфекционизмът трансформира страховете на човека с импостър феномен в самосаботиращо поведение (Kets de Vries, 2005). Онези, които преживяват себе си като „измамници“, си

поставят непостижимо високи цели, след което работят много усилено в опит да компенсират предполагаемите си дефицити. Да не успеят да постигнат своите изключително високи цели им причинява по-нататъшно усещане за измамност и съмнения, повишава вероятността да се преработват и ги тласка към бърнаут.

Вилуок и колеги (Villwock et al., 2016) намира подкрепа на твърдението, че феноменът импостър корелира с бърнаут, като резултатите от изследването му показват положителна взаимовръзка на феномена с компонентите на бърнаут (физическо изтощение, емоционално изтощение, цинизъм и деперсонализация). Легаси и колеги (Legassie et al., 2008) пък установяват слаба негативна корелация между импостър феномен и усещането за лични постижения като измерение на бърнаут. Паркман и Биърд (Parkman, Beard, 2008) допускат, че тъй като индивидите с импостър феномен по-скоро биха стигнали до бърнаут или напуснали компанията, отколкото да бъдат разкрити като „измамници“, феноменът импостър влияе негативно върху задържането на служители и програмите за приемственост в сферата на висшето образование.

Налице е и статистически значима негативна корелация между импостър феномена и самооценката (Oriel et al., 2004). Лиъри и колеги (Leary et al., 2000) установяват, че хората с импостър феномен са с по-ниска самоувереност. Кумар и Ягачински (Kumar, Jagacinski, 2006) смятат, че „измамниците“ са по-склонни да не вярват в собствените си интелектуални способности. Кауман и Ферари (Cowman, Ferrari, 2002) установяват, че „измамниците“ са склонни да поддържат „обезценен образ за себе си“ (devalued self-image).

Поради неспособността си да интернализират успехите е очаквано хората с високи нива на импостър феномен да имат външен локус на контрол. Бърнс и Лестър откриват подобна взаимозависимост (виж Byrnes, Lester, 1995). „Измамниците“ приписват лошото си представяне на вътрешни фактори в по-голяма степен, отколкото хората, които нямат характеристики, присъщи за феномена импостър (Thompson, Davis, Davidson, 1998). Коцарели и Мейджор (Cozzarelli, Major, 1990) пък откриват, че „измамниците“ са значително по-склонни да приписват резултата, без значение какъв е той, на лош късмет или липса на способности.

Други свързват феномена импостър със страх от провал или успех (Neureiter, Traut-Mattausch, 2016). Изследователите доказват, че „измамниците“ са по-склонни да се страхуват от евентуален провал или успех. Освен това, хората с импостър феномен са значително по-малко доволни от оценките си след неуспех, отколкото хората без импостър феномен, но не се наблюдават разлики между групите по отношение на удовлетвореността при постигане на успех (Cozzarelli, Major, 1990).

Част от изследователите изследват склонността на „измамниците“ да представят себе си в социално желателна светлина (Kolligian, Sternberg, 1991;

Leary et al., 2000; Kets de Vries, 2005). Според екипите на Леонхард (Leonhardt et al., 2017) хората с високи нива на феномена импостър могат да бъдат разделени на 2 групи: истински „измамници“ (характеризират се с висок стрес и напрежение, отрицателна самооценка, отлагане и до голяма степен отрицателни емоционални преживявания) и стратегически „измамници“ (при тях нивата на отделните черти са същите като на хора без импостър феномен). Стратегическите „измамници“ се характеризират със склонност към умишлено себепредставяне.

Феноменът импостър корелира статистически значимо с тенденцията човек да се ангажира със самосаботиращо поведение (Ferrari, Thompson, 2006). Самосаботиращото поведение, включва честа смяна на работното място, „изпипване“ до съвършенство на дадена задача, свръх подготовка и прекомерни усилия, отлагане и неспособност да се делегира (Kets de Vries, 2005). Налице е статистически значима корелация между импостър феномена и песимизъм (Cozzarelli, Major, 1990), дисфорично настроение (Rohrman et al., 2016; Leonhardt et al., 2017), ирационални мисли (Okoth et al., 1994); соматична симптоматика, инсомния и социални дисфункции (Kananifar et al., 2015) и др.

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЕФЕКТИ НА ЛИЧНОСТНИТЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВЪРХУ ИМПОСТЪР ФЕНОМЕНА

Моделът на настоящото изследване се обосновава на задълбочения обзор на научната психологическа литература и проведените анализ на емпиричните изследвания, посветени на феномена импостър. Той онагледява предполагаемите връзки между различни личностни аспекти и феномена импостър през призмата на цикъла на протичане на феномена.

Цел, хипотези и задачи

Целта на настоящото научно изследване е да определи наличието на връзка и степента на взаимодействие между феномена импостър и различни личностни характеристики.

На база на обзора на теоретичната част са изведени следните изследователски хипотези: 1) допускаме, че ще се проявят значими корелационни връзки между феномена импостър и изследваните личностни аспекти (положителни взаимовръзки между феномена импостър и аспектите на страха от провал и страха от успех; положителни взаимовръзки между феномена импостър и перфекционизма; положителна взаимовръзка между феномена импостър и невротизма, а отрицателна с екстраверсията и съзнателността) и 2) допускаме, че личностните черти по модела на „Големите пет“, перфекционизмът, страхът от провал и страхът от успех ще имат ефект върху феномена импостър.

За постигане на изследователската цел и проверка на изследователските хипотези са поставени за решаване следните задачи: 1) да се проверят взаимовръзките на феномена импостър със страха от провал, страха от успех, перфекционизма и личностните черти невротизъм, екстраверсия и съзнателност и 2) да се проследят ефектите на изследваните личностни аспекти върху феномена импостър.

Метод

За изследване на феномена импостър и взаимовръзките му с личностите аспекти е използван набор от въпросници. Той е имплементиран на онлайн платформа за период от десет месеца (от февруари 2019 г. до ноември 2019 г.). Преди да преминат към попълване на въпросника, респондентите са информирани за същността и целите на изследването. Освен това, от тях се изисква да дадат своето съгласие за обработване на предоставените от тях данни. При попълването не е зададено времево ограничение. Не се упражнява и контрол върху условията и средата, при която респондентите попълват въпросника. За предотвратяването на многократно участие от едно и също изследвано лице е използвана функционалност на онлайн платформата, непозволяваща попълването на въпросника от едно и също устройство повече от веднъж.

Инструментарииум

За целта на изследването е използвана методиката, която включва следните въпросници и скали:

Скала за оценка на феномена импостър (Clance Impostor Phenomenon Scale) (Clance, 1985a). Въпросникът съдържа 20 твърдения, описващи страх от оценяване чувство за неадекватност и некомпетентност, страх от разкриване на некомпетентността. Той дава глобална оценка за феномена импостър ($\alpha = 0,875$), както и информация за 3 скали – съмнения в себе си ($\alpha = 0,864$), обезценяване на успеха ($\alpha = 0,549$) и късмет ($\alpha = 0,558$). Скалата за оценка на твърденията варира от „1 – Изобщо не съм съгласен“ до „5 – Напълно съм съгласен“.

Въпросник за личностните характеристики – кратка версия (NEO FFI) (Costa, McCrae, 1992). В проучването е използвана кратка версия на ревизирания личностен въпросник по модела на „Големите пет“, като за целите на изследването са използвани само три от петте домейна – „Невротизъм“ ($\alpha = 0,867$), „Екстраверсия“ ($\alpha = 0,773$) и „Съзнателност“ ($\alpha = 0,878$). Скалата за оценка е 5-степенна тип Ликърт и варира от „1 – изобщо не съм съгласен“ до „5 – напълно съм съгласен“. Въпросникът е адаптиран за България от Николай Николов и екипа на ОС България.

Въпросник за оценка на страха от провал (Performance Failure Appraisal Inventory) (Congrou, 2001). Въпросникът се състои от 25 твърдения, които формират пет измерения на страха от провал: страх от изпитване на неудобство и срам ($\alpha = 0,820$), страх от обезценяване ($\alpha = 0,777$), страх от несигурно бъдеще ($\alpha = 0,711$), страх да не разочароваш значимите други ($\alpha = 0,813$), страх да не изгубиш интереса на другите ($\alpha = 0,820$), както и страх от провал като цяло ($\alpha = 0,915$). Скалата за оценка е пет-степенна Ликъртов тип и варира от „1 – Изобщо не съм съгласен“ до „5 – Напълно съм съгласен“.

Мултидименционална скала за оценка на перфекционизма на Фрост (Frost Multidimensional Perfectionism Scal) (Frost et al., 1990). Въпросникът съдържа 35 твърдения, които обособяват шест подскали: – притеснение за грешки ($\alpha = 0,819$), лични стандарти ($\alpha = 0,751$), очаквания и критикуване от родителите ($\alpha = 0,865$), съмнения за предприемане на действие ($\alpha = 0,733$), организираност ($\alpha = 0,881$). Инструментът дава информация и за нивото на перфекционизма като цяло ($\alpha = 0,888$). Първите 5 подскали формират общото ниво на перфекционизъм. Скалата за отговори е пет-степенна, Ликъртов тип и варира от „1 – Изобщо не съм съгласен“ до „5 – Напълно съм съгласен“.

Скала за оценка на страха от успех (Fear of Success Scale) (Zuckerman, Allison, 1976). Въпросникът оценява нивото на страх от успех ($\alpha=0,604$) у респондентите. Той се състои от 27 твърдения, които описват ползите от успеха, цената на успеха и отношението на човек към успеха в сравнение с други алтернативи. Скалата за оценка е пет-степенна Ликъртов тип и варира от „1 – Изобщо не съм съгласен“ до „5 – Напълно съм съгласен“.

Социодемографски данни. Събрана е социодемографска информация за респондентите. Изследваните лица са помолени да отговорят на въпроси, свързани с техния пол, възраст и образование, занимание, позицията, която заемат в работа. Информация за лично име, название на училище или месторабота не е събирана с цел защита на анонимността на участниците.

Респонденти

Извадката от респонденти се състои от 609 човека – 404 жени и 205 мъже на възраст между 16 и 73 години ($X = 27,08$; $SD = 11,53$). За целите на анализите извадката е разделена на две възрастови групи: до 21 годишна възраст (51,2%) и над 21 годишна възраст (48,8%). По отношение на нивото на образование респондентите със средно (47,5%) и висше (52,5%) образование са приблизително еднакъв брой. Що се отнася до заетостта, преобладават изследваните лица, които учат (59,4%), в сравнение с неучащите (40,6%). Работещите респондентите са 366 души (60,1%), като от тях 265 са служители (72,4%), а 101 – мениджъри (27,6%).

Използвани статистически анализи

За обработката на данните е използвана програмата IBM SPSS (версия 20), като са проведени поредица от регресионни анализи.

РЕЗУЛТАТИ

Взаимовръзки между изследваните феномени

Централно допускане на настоящия научен труд засяга корелативната връзка между феномена импостър и изследваните личностни аспекти. За проверката му е приложена серия от корелационни анализи, резултатите от които очертават следната картина:

Импостър феномен, страх от успех и страх от провал

Импостър феноменът и измеренията му взаимодействат положително със страха от успех и страха от провал, както и с всички негови измерения. Резултатите от проведения корелационен анализ са представени в Таблица 1. Установява се значителна корелационна връзка на феномена импостър със страх от провал, страх от срам и неудобство, страх от обезценяване и умерена със страха от успех, страх другите да изгубят интерес, страх другите да се разочароват и страх от несигурно бъдеще. Скала Съмнение в себе си корелира умерено със страха от успех, страх от провал, страх от обезценяване и страх от срам и неудобство и слабо със страх другите да изгубят интерес, страх другите да се разочароват и страх от несигурно бъдеще. Установява се статистически значима умерена корелационна връзка между измерението на феномена импостър Късмет и страх от провал, страх от обезценяване, страх от срам и неудобство, страх другите да се разочароват и страх от несигурно бъдеще и слаба със страх от успех и страх другите да изгубят интерес. Скала Обезценяване на успеха има значителна взаимовръзка със страх от провал, страх от обезценяване и страх от срам и неудобство, както и умерена със страх другите да изгубят интерес, страх другите да се разочароват и страх от несигурно бъдеще.

Таблица 1. Взаимовръзка на феномена импостър и неговите измерения със страх от провал и страх от успех

	Импостър феномен	Съмнение в себе си	Късмет	Обезценяване на успеха
Страх успех	0,323**	0,342**	0,294**	0,248**
Страх от провал	0,645**	0,360**	0,432**	0,648**
Страх от обезценяване	0,624**	0,320**	0,431**	0,631**
Страх от срам и неудобство	0,623**	0,330**	0,337**	0,659**
Страх другите да изгубят интерес	0,349**	0,263**	0,250**	0,324**
Страх другите да се разочароват	0,413**	0,206**	0,315**	0,410**
Страх от несигурно бъдеще	0,493**	0,279**	0,339**	0,492**

Импостър феномени и перфекционизъм

Установява се статистически значима положителна корелация между феномена импостър и перфекционизма и всички негови измерения, с изключение на Организираността. Същата тенденция се наблюдава и по отношение на измеренията на феномена импостър. Скалата Организираност взаимодейства слабо и негативно с феномена импостър и единствено с измерението му Обезценяване на успеха. Резултатите от корелационния анализ са представени в Таблица 2.

Установява се значима корелация между импостър феномена и перфекционизма, притесненията за грешки и съмненията за предприемане на действия, умерена с родителските очаквания и критичност. Съмненията в себе си взаимодействат умерено с перфекционизма и съмненията за предприемане на действие и слабо с притесненията за допускане на грешки, личните стандарти и родителските очаквания и критичност. Установяват се умерени корелационни връзки на скала Късмет с перфекционизма, притесненията за грешки и съмненията за предприемане на действия, както и слаба с личните стандарти и родителските очаквания и критичност. Склонността за обезценяване на успеха корелира значимо с перфекционизма, притесненията за допускане на грешки и съмненията за предприемане на действия, както и слабо с родителските очаквания и личните стандарти.

Таблица 2. Взаимовръзка на феномена импостър и неговите измерения с перфекционизма и социалната желателност

	Импостър феномен	Съмнение в себе си	Късмет	Обезценяване на успеха
Перфекционизъм	0,563**	0,321**	0,387**	0,560**
Притеснения за грешки	0,518**	0,280**	0,325**	0,531**
Съмнения за действия	0,661**	0,378**	0,484**	0,647**
Родителски очаквания и критичност	0,308**	0,184**	0,261**	0,287**
Лични стандарти	0,231**	0,141**	0,101*	0,248**
Организираност	-0,117**	-0,069	-0,048	-0,127**

Импостър феномен, невротизъм, екстраверсия, съзнателност

Проведените статистически анализи показват, че невротизмът корелира значимо с феномена импостър и обезценяването на успеха, умерено със скала Късмет и слабо със съмненията в себе си. Екстраверсията и съзнателността имат негативни статистически значими корелационни връзки с импостър феномен и всичките му измерения. Екстраверсията корелира умерено с феномена импостър и съмненията в себе си и слабо със скалите Късмет и Обезценяване на успеха. Съзнателността има умерени корелации с феномена импостър и обезценяването на успеха, както и съмненията в себе си и скала Късмет. Резултатите са представени в Таблица 3.

Таблица 3. Взаимовръзка на феномена импостър и неговите измерения с невротизъм, екстраверсия и съзнателност

	Невротизъм	Екстраверсия	Съзнателност
Импостър феномен	0,657**	-0,341**	-0,409**
Съмнение в себе си	0,298**	-0,328**	-0,179**
Късмет	0,426**	-0,168**	-0,277**
Обезценяване на успеха	0,687**	-0,322**	-0,425**

Ефекти на личностните аспекти върху феномена импостър

Анализираните са прогностичните възможности на скалите от използваните въпросници по отношение на феномена импостър, като за целта са проведени няколко множествени регресионни анализи (по стъпков метод) със зависимата променлива феноменна импостър.

Ефекти на личностните характеристики, перфекционизма, страха от успех и страха от провал

Резултатите от проведените регресионни анализи с независими променливи екстраверсия, невротизъм, съзнателност, страх от успех, страх от провал и перфекционизъм са представени в Таблица 4.

Таблица 4. Ефекти на личностните аспекти върху импостър феномен

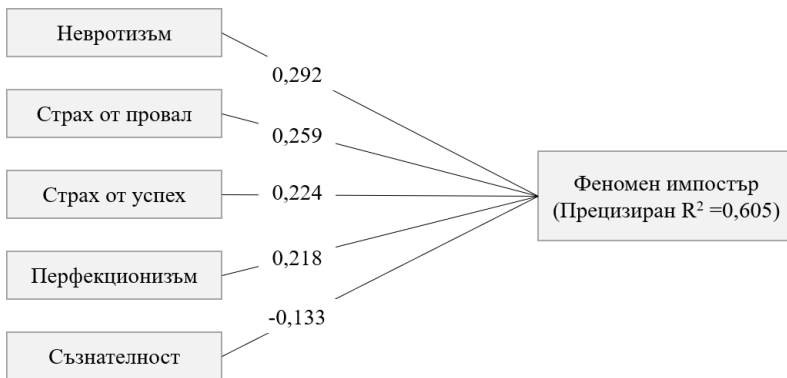
R	R ²	Прецизиран R ²		Стандартна грешка на измерването	
0,780	0,608	0,605		8,58399	
	<i>Нестандартизирани коефициенти</i>	<i>Стандартизирани коефициенти</i>		t	p
	B	Std. Error	Beta		
(Constant)	-3,953	4,439		-0,891	0,373
Невротизъм	0,414	0,049	0,292	8,441	0,000
Страх от провал	5,069	0,746	0,259	6,792	0,000
Страх от успех	0,303	0,036	0,224	8,423	0,000
Перфекционизъм	0,167	0,027	0,218	6,116	0,000
Съзнателност	-0,217	0,046	-0,133	-4,743	0,000

Зависима променлива: феноменна импостър

Резултатите показват, че моделът съдържа 5 от 6-те независими променливи. Моделът е статистически значим ($F_{(5,603)} = 187,426$, $p < 0,001$) и обяснява 60,5% от вариацията на феномена импостър (прецизиран $R^2 = 0,605$), което означава относително високо ниво на детерминиращата сила на описаните променливи. От модела е изключена личностната характеристика „Екстраверсия“.

Личностните аспекти „Невротизъм“, „Страх от провал“, „Страх от успех“, „Перфекционизъм“ и „Съзнателност“ имат негативен ефект върху феномена

импостър. Най-силният предиктор е личностната характеристика „Невротизъм“ ($\beta = 0,292$, $p < 0,01$), следван от страха от провал ($\beta = 0,259$, $p < 0,01$) и страха от успех ($\beta = 0,224$, $p < 0,01$). При увеличаването на нивото на невротизма с 1 единица, очакваме повишение на феномена импостър с 0,414 единици. Повишението на страха от провал с 1 единица ще е причина за повишението на феномена импостър с 5,069 единици. При увеличаването на страха от успех с 1 единица, феноменът импостър ще нарасне с 0,303 единици. Повишаването на перфекционизма с 1 единица ще доведе до повишение на феномена импостър с 0,167 единици. Що се отнася до съзнателността, повишението ѝ с 1 единица ще доведе до понижението на феномена импостър с 0,217 единици. Визуално моделът е представен на Фигура 1.

Фигура 1. Ефект на личностните характеристики, перфекционизма, страха от успех и страха от провал върху феномена импостър

Ефекти на измеренията на перфекционизма

Измеренията на перфекционизма притеснение от допускане на грешки, колебания за предприемане на действия и организираност имат значим ефект върху феномена импостър. Общият процент обяснена вариация е 50,3% (прецизиран $R^2 = 0,503$). Моделът е статистически значим ($F_{(3,605)} = 206,188$, $p < 0,01$), като от него са изключени скалите лични стандарти, родителски очаквания и критичност. Най-важен предиктор за феномена импостър са съмненията какви действия да се предприемат ($\beta = 0,526$, $p < 0,01$), последван от притеснения от допускане на грешки ($\beta = 0,283$, $p < 0,01$). Организираността предсказва най-слабо и негативно феномена импостър ($\beta = -0,097$, $p < 0,01$). Резултатите са представени в Таблица 5.

Таблица 5. Ефекти на измеренията на перфекционизма върху импостър феномена

R	R ²		Прецизиран R ²	Стандартна грешка на измерването	
0,711	0,506		0,503	9,63063	
	Нестандартизирани коефициенти		Стандартизирани коефициенти	t	p
	B	Std. Error	Beta		
(Constant)	24,732	2,161		11,443	0,000
Съмнения за действия	1,884	0,116	0,526	16,306	0,000
Притеснения за грешки	0,509	0,058	0,283	8,778	0,000
Организираност	-0,238	0,071	-0,097	-3,357	0,001

Зависима променлива: импостър феномен

Ефекти на измеренията на страха от провал

Множественият регресионен анализ (по стъпковия метод) показва, че страхът от обезценяване, страхът от преживяване на срам и неудобство и страхът от несигурно бъдеще имат значим ефект върху феномена импостър. Моделът е статистически значим ($F_{(3,605)} = 193,023$, $p < 0,01$) и обяснява почти 50% от вариацията на феномена импостър (прецизиран $R^2 = 0,487$). От него са изключени 2 от 5-те първоначално въведени независими променливи (страх другите да загубят интерес и страх значимите други да се разочароват). Резултати са представени в таблица 6.

Таблица 6. Ефекти на измеренията на страха от провал върху феномена импостър

R	R ²		Прецизиран R ²	Стандартна грешка на измерването	
0,699	0,489		0,487	9,78993	
	Нестандартизирани коефициенти		Стандартизирани коефициенти	t	p
	B	Std. Error	Beta		
(Constant)	16,499	1,585		10,408	0,000
Страх от обезценяване	5,310	0,589	0,349	9,012	0,000
Страх от срам и неудобство	5,394	0,615	0,343	8,775	0,000
Страх от несигурно бъдеще	1,716	0,535	0,117	3,211	0,001

Зависима променлива: импостър феномен

С най-силна предиктивна сила по отношение на феномена импостър се откроява страхът от обезценяване ($\beta = 0,394$, $p < 0,01$), следван от страха от преживяване на срам и неудобство ($\beta = 0,343$, $p < 0,01$) и страха от несигурно бъдеще ($\beta = 0,117$, $p < 0,01$).

ДИСКУСИЯ

В настоящото изследване предполагаме положителна корелационна връзка между феномена импостър и страха от провал и измеренията му в българския социокултурен контекст. Резултатите от проведените корелационен анализ потвърждават тази хипотеза. Този резултат е консистентен с предишни изследвания по темата (Nelson, McDaniel, Tackett, 2019; Neureiter, Traut-Mattausch, 2016; Ross et al., 2001; Fried-Buchalter, 1997). „Измамниците“ са по-неуверени и се притесняват повече, че не могат да се справят с дадена задача и ще разочароват околните. Индивидът с по-високи нива на импостър феномена изпитва по-силен страх, че неуспехът може да доведе до разкриване на некомпетентността му и че другите ще го разпознаят като мошеник (Hoang, 2013).

Интересен е фактът, че според данните от настоящото изследване, феноменът импостър корелира най-силно с последствията на страха от провал, свързани с преживяването на срам и неудобство и обезценяване на себе си, и по-слабо с аспекти, които са свързани с очакванията и мнението на другите (страх да разочароваш значимите други и страх другите са загубят интерес). „Измамниците“ се страхуват по-силно от това, че ще преживеят негативни емоции като срам, в сравнение с хората с по-ниски нива на импостър феномена. Харви (Harvey, 1985) смята, че склонността на хората с по-високи нива на феномена импостър да се фокусират повече върху своите дефицити и възможността за провал, в сравнение с хората с по-ниски нива, засилва и очакванията им да преживеят повече негативни емоции като срам и неудобство. Освен това, резултатите подкрепят допускането на Кланс и Имс (Clance, Imes, 1978), че хората с високи резултати по феномена импостър се притесняват, че провалът ще бъде потвърждение за тяхната некомпетентност и липса на талант.

„Измамниците“ се притесняват повече за това как провалът им ще повлияе на отношенията им с другите, в сравнение с хората с ниски показатели по феномена импостър. Хората с по-високи нива на импостър феномен показват по-силна тенденцията да вярват, че техният собствен провал ще доведе до разочарование и негативни емоции за другите. Нещо повече, „измамниците“ са по-склонни да вярват, че провалът ще накара другите да ги смятат за по-малко стойности, да ги изоставят или да им помагат по-малко. Тези резултати подкрепят допускането на Кланс и Имс (Clance, Imes, 1978) и Харви и Катц (Harvey, Katz, 1985), че за измамниците провалът е повод да бъдат отхвърлени.

В допълнение, резултатите от настоящото изследване потвърждават и хипотезата, че между импостър феномена и страха от успех се наблюдава статистически значима положителна връзка. Те подкрепят откритията от предишни изследвания (Neureiter, Traut-Mattausch, 2016; Fried-Buchalter, 1997) и кореспондират със стратегията на избягване, отхвърляне или отлагане, която „измамниците“ използват, когато са изправени пред предизвикателен и амбициозен проект (Cowman, Ferrari, 2002). Хората с високи нива на импостър феномен са склонни да демонстрират самосаботиращо поведение, защото са притесняват за негативните последици от успеха (Harvey, Katz, 1985).

Резултатите от проведеня корелационен анализ потвърждават хипотезата, че има положителна корелационна връзка между феномена импостър и перфекционизма. В допълнение, феноменът импостър се асоциира положително с всички измерения на перфекционизма, с изключение на организираността. „Измамниците“ са по-склонни да се притесняват дали правят нещата по най-добрия начин (Dadau, 2014; Khazaei, Eslami, 2011) и инвестират доста време в изпипване на всеки детайл (Harvey, Katz, 1985). Те обикновено генерализират свои пропуски и грешки като провал и се тревожат повече да не допуснат такива, тъй като те ще са доказателство за тяхната некомпетентност (Clance, 1985a; 185b). Хората с високи нива на феномена импостър обикновено си поставят по-високи и предизвикателни цели и се стремят да бъдат високо компетентни в нещата, които правят. По подобен начин Кетц де Врис допуска, че в опит да компенсират своите предполагаеми дефицити и пропуски, „измамниците“ си поставят изключително високи цели (Kets de Vries, 2005).

„Измамниците“ е по-вероятно да споделят за високи очаквания и критичност от страна на родителите си. Тези резултати кореспондират с допусканията на Кромуел и колеги (Cromwell et al., 1990), според които чувството за измамливост се свързва с очакванията от родителите в най-ранна детска възраст, както и с това на Харви и Катц (Harvey, Katz, 1985), според които критичността и неодобрението от страна на родителите се асоциират с феномена.

Резултатите са консистентни с откритията в предишни изследвания (Ross et al., 2001; Chae et al., 1995; Евлогиева, Карабельова, 2018) и потвърждават хипотезата, че импостър феноменът ще корелира значимо и положително с невротизма, а негативно с екстраверсията и съзнателността. В сравнение с хората без или с по-ниски нива на феномена импостър, „измамниците“ са по-тревожни, издържат по-трудно на напрежение, по-склонни са да изпитват чувство за малоценност или безпомощност в трудни моменти, по-често се обезкуражават или изпитват срам (Ross et al., 2001).

По-високите нива на феномена импостър предполагат, че човек е по-интровертен и резервиран, предпочита да не е заобиколен с много хора и се чувства по-комфортно, когато работи по индивидуални задачи или когато върши работата си сам (Ross et al., 2001). Уединяването и самостоятелната работа

означават по-малък риск другите да видят липсата на способности у „измамника“ и да го разкрият като „фалшив“.

За разлика от хората с ниски стойности по феномена импостър „измамниците“ са по-скоро непоследователни, склонни са да губят много време преди да се заловят за работа, трудно се организират. Този профил кореспондира с една от стратегиите, които „измамниците“ използват, когато се сблъскат с предизвикателна задача (Clance, Imes, 1978; Harvey, Katz, 1985). Харви и Катц (Harvey, Katz, 1985) смятат, че хората с импостър феномен са склонни да се ангажират със самосаботиращи поведения, като да отлагат дадена задача до последния момент. Чрез подобно поведение „измамникът“ може да се оправдае при неуспех с късите срокове за изпълнение, а при успех – да препише постигнатото на късмет, а оттам и да минимизира неприятните преживявания, асоцииращи се с феномена импостър.

От проведеното емпирично изследване се установи, че се потвърждава хипотезата за значим ефект на личностните черти по модела на „Големите пет“, перфекционизма, страха от провал и страха от успех върху импостър феномена. Регистрира се, че невротизмът, съзнателността и перфекционизмът, както и страхът от провал и страхът от успех предсказват феномена импостър. Повишаването на невротизма, страха от провал, страха от успех и перфекционизма водят до увеличаване на нивата на феномена импостър, докато повишението на съзнателността – до понижаването им. Що се отнася до предиктивната способност на страха от провал и страха от успех, резултатите от настоящото изследване са консистентни с тези от предишни (Neureiter, Traut-Mattausch, 2016; Ross et al., 2001). В две независими изследвания, Нойрайтът и Трот-Матауш също установяват, че преживяванията, характерни за импостър феномена, се подхранват от страха от провал и страха от успех (Neureiter, Traut-Mattausch, 2016). Рос открива, че импостър феноменът се прогнозира най-добре от страх от провал, последван от самосаботиращо поведение, който от своя страна е типично проявление на страха от успех (Ross et al., 2001). Що се отнася до предсказващата способност на личностните черти по модела „Големите пет“, Чей и колеги откриват, че на ниво домейн единствено невротизмът предсказва феномена импостър, като фасетите тревожност и депресия го предсказват най-силно (Chae et al., 1995).

ОГРАНИЧЕНИЯ И ПРЕПОРЪКИ

При интерпретацията на резултатите и извеждането на заключенията от настоящото изследване следва да се имат предвид някои ограничения, част от които могат да бъдат избегнати при моделиране на бъдещи изследвания по темата. Резултатите не могат да бъдат генерализирани за цялата популация. Настоящото изследване адресира проблеми, които са сравнително нови, а за

българския социокултурен контекст дори непознати. В този смисъл резултатите от него са по-скоро ориентировъчни и поставящи основата за бъдещи изследвания. От голямо значение ще бъде провеждането на по-мощно изследване, което да потвърди или опровергае интересните резултати от текущото проучване.

Освен това, респондентите са предимно млади хора и е добре да се проведе изследване сред по-разнородна извадка с пълноценно и балансирано представяне на всички възрастови групи от цяла България, с цел изграждане на по-цялостна и коректна картина на изследваните феномени. Важно е да отбележим, че има голямо различие в броя на респондентите по отношение на пола. Макар това да не е изненадващ факт, също е фактор, който е добре да бъде обмислен при бъдещи изследвания.

В бъдещи изследвания ще е интересно и полезно да се изследват последствията и влиянието на феномена импостър. Проучванията по темата могат да продължат в посока по-задълбочено обследване на ефектите на феномена върху качеството на живот, професионална реализация, благополучието, семейните и интимни отношения, взаимодействието с колеги, психо-емоционалното здраве и др.

По отношение на методите, използвани в проучванията, бихме препоръчали, освен стандартните въпросници, в тях да се включат структурирани интервюта, фокус групи и др. Това ще даде възможност да се изяснят същността и измеренията на феномена, както и да се помисли в посока създаване на програми за работа с хора с импостър феномен.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В обобщение може да се каже, че резултатите от емпиричното изследване потвърждават главната хипотеза, според която изследваните личностни аспекти ще корелират значимо с импостър феномена и ще имат директен ефект върху него. Настоящото изследване анализира, систематизира и доразвива теоретичните подходи, свързани с новозараждащ се социален и психологически феномен. Резултатите и заключенията от него могат да се използват като начална точка на бъдещи изследвания в няколко насоки. Първо, стремежът е в бъдеще да се определи разпространението и степента на проявление на феномена в обществото. Второ, имайки по-добро разбиране за същността и механизмите на протичане на феномена импостър, могат ефективно да се разработят терапевтични и консултативни методики за работа с него.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Евлогиева, В., Карабелъова, С.** (2018). Impostor Phenomenon в български социо-културен контекст. В: *Приложна психология: Възможности и перспективи: 18-та международна конференция*. Варна: Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“. [Evlogieva, V., Karabelyova, S. (2018). Impostor Phenomenon v balgarski sotsio-kulturen kontekst. V: *Prilozhna psihologia: Vazmozhnosti i perspektivi: 18-ta mezhduнародna konferentsia*. Varna: Varnenski svobodен universitet „Chernorizets Hrabar“.]
- Byrnes, K. D., Lester, D.** (1995). The impostor phenomenon in teachers and accountants. *Psychological Reports*, 77, 1, p. 350. <https://doi.org/10.2466/pr0.1995.77.1.350>.
- Chae, J.H., Piedmont, R. L., Estadt, B. K., Wicks, R. J.** (1995). Personological evaluation of Clance's Impostor Phenomenon Scale in a Korean sample. *Journal of Personality Assessment*, 65, No 3, pp. 468-485. DOI: https://doi.org/10.1207/s15327752jpa6503_7.
- Clance, P.R.** (1985a). *The impostor phenomenon: Overcoming the fear that haunts your success*. GA: Peachtree.
- Clance, P.R.** (1985b). *The Impostor Phenomenon: When Success Makes You Feel Like a Fake*. Toronto: Bantam Books.
- Clance, R., Dingman, D., Reviere, S., Stober, D.** (1995). Impostor Phenomenon in an interpersonal/social context: Origins and treatment. *Women & Therapy*, 16, No 4, pp. 79–96.
- Clance, P.R., Imes, S.A.** (1978). The impostor phenomenon in high achieving women: Dynamics and therapeutic intervention. *Psychotherapy: Theory, Research & Practice*, 15, No 3, pp. 241–247. DOI: <https://doi.org/10.1037/h0086006>.
- Clance, P.R., O'Toole, M.A.** (1988). The impostor phenomenon. *Women & Therapy*, 6, No 3, pp. 51–64. DOI: https://doi.org/10.1300/J015V06N03_05.
- Conroy, D.E.**, (2001). Progress in the development of a multidimensional measure of fear of failure: the performance failure appraisal inventory (PFAI). *Anxiety, Stress, and Coping*, 14, pp. 431–452.
- Costa, P.T.Jr., McCrae, R.R.** (1992). *NEO PI-R Professional Manual*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources, Inc.
- Cowman, Sh., Ferrari, J.** (2002). “Am I for real?” Predicting impostor tendencies from self-handicapping and affective components. *Social Behavior and Personality and International Journal* 30, No 2, pp. 119–126. DOI: <https://doi.org/10.2224/sbp.2002.30.2.119>.
- Cozzarelli, C., Major, B.** (1990). Exploring the validity of the impostor phenomenon. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 9, No 4, pp. 401–417. DOI: <https://doi.org/10.1521/jscp.1990.9.4.401>.
- Cromwell, B., Brown, N.W., Sanchez-Huceles, J., Adair, F.L.** (1990). The impostor phenomenon and personality characteristics of high school honor students. *Journal of Social Behavior and Personality*, 5, No 6, pp. 563–573.
- Dadau, D.** (2014). The relation between perfectionism and impostor phenomenon. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 127, pp. 129–133.
- Dweck, C. S.** (2006). *Mindset: The New Psychology of Success*. New York: Random House Publishing Group.

- Ferrari, J., Thompson, T.** (2006). Impostor fears: Links with self-presentational concerns and self-handicapping behaviours. *Personality and Individual Differences*, 40, No 2, pp. 341–352.
- Fiske, S.T., Stevens, L.E.** (1993). What's so special about sex? Gender stereotyping and discrimination. In: **Oskamp, S, Costanzo, M.** (Eds.). *Claremont Symposium on Applied Social Psychology, Vol. 6. Gender issues in contemporary society*. Thousand Oaks, California: Sage Publications, p. 173–196.
- Fried-Buchalter, S.** (1997). Fear of success, fear of failure, and the impostor phenomenon among male and female marketing managers. *Sex Roles: A Journal of Research*, 37, No 11-12, pp. 847-859. <https://doi.org/10.1007/BF02936343>
- Frost, R.O., Marten, P., Lahart, C., Rosenblate, R.** (1990). The dimensions of perfectionism. *Cognitive Therapy and Research*, 14, No 5, pp. 449–468. DOI: <http://dx.doi.org/10.1007/BF01172967>.
- Harvey, J.C.** (1981). The impostor phenomenon and achievement: A failure to internalize success. *Dissertation Abstracts International*, 42, 12-B, Pt 1, pp. 4969–4970.
- Harvey, J.C., Katz, C.** (1985). *If I'm so successful, why do I feel like a fake?: The impostor phenomenon*. New York: St. Martin's Press.
- Hellman, C.M., Caselman, T.D.** (2004). A psychometric evaluation of the Harvey Impostor Phenomenon Scale. *Journal of Personality Assessment*, 83, No 2, pp. 161–166. DOI: https://doi.org/10.1207/s15327752jpa8302_10.
- Hendriksen, E.** (2016). *What Is Impostor Syndrome?* [online] [Viewed 5 October 2021]. Available from: <https://www.quickanddirtytips.com/health-fitness/medical-conditions/what-is-impostor-syndrome>.
- Hoang, Queena.** (2013). The Impostor Phenomenon: Overcoming Internalized Barriers and Recognizing Achievements. *The Vermont Connection*, 34, no 6, pp. 42–51.
- Kananifar, N. et al.** (2015). The relationships between impostor phenomenon and mental health in Isfahan universities students. *International Medical Journal*, 22, No 3, pp. 144–146.
- Kets de Vries, M.**, (2005). The dangers of feeling like a fake. *Harvard Business Review*, 83, No 9, pp. 108–116.
- Kolligian, J.Jr., Sternberg, R.J.** (1991). Perceived Fraudulence in young adults: Is there an 'Impostor Syndrome'?. *Journal of Personality Assessment*, 56, No 2, pp. 308–326.
- Kumar, Sh., Jagacinski, C.** (2006). Imposters have goals too: The impostor phenomenon and its relationship to achievement goal theory. *Personality and Individual Differences*, 40, No 1, pp. 147–157.
- Langford, J., Clance, P.R.** (1993). The impostor phenomenon: Recent research findings regarding dynamics, personality and family patterns and their implications for treatment. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 30, 3, pp. 495–501. DOI: <https://doi.org/10.1037/0033-3204.30.3.495>.
- Leary, M. et al.** (2000). The impostor phenomenon: self-perceptions, reflected appraisals, and interpersonal strategies. *Journal of Personality*, 68, No 4, pp. 725–56. DOI: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/10934688/>.
- Legassie, J., Zibrowski, E.M., Goldszmidt, M.A.** (2008). Measuring resident well-being: Impostorism and burnout syndrome in residency. *Journal of General Internal Medicine*, 23, No 7, pp. 1090–1094. DOI: [10.1007/s11606-008-0874-8](https://doi.org/10.1007/s11606-008-0874-8).

- Leonhardt, M., Bechtoldt, M., Rohrmann, S.** (2017). All Impostors Aren't Alike – Differentiating the Impostor Phenomenon [online]. *Frontiers in Psychology*, 8 [Viewed 5 October 2021]. Available from: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5594221/>.
- Lester, D., Moderski, T.** (1995). The impostor phenomenon in adolescents. *Psychological Reports*, 76, No 2. DOI: <https://doi.org/10.2466/pr0.1995.76.2.466>.
- Mak, K., Kleitman, S., Abbott, M.** (2019). Impostor Phenomenon Measurement Scales: A Systematic Review[online] . *Frontiers in Psychology*, 05 April 2019. [Viewed 5 October 2021]. Available from: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2019.00671/full>. DOI: 10.3389/fpsyg.2019.00671.
- McElwee, R., Yurak, T.J.** (2010). The phenomenology of the impostor phenomenon. *Individual Differences Research*, 8, No 3, pp. 184–197.
- Matthews, G., Clance, P.R.** (1985). Treatment of the impostor phenomenon in psychotherapy clients [online]. *Psychotherapy in Private Practice*, 3, No 1, pp. 71–81. DOI: https://doi.org/10.1300/J294v03n01_09.
- Miller, D.G., Kastberg, S.M.** (1995). Of blue collars and ivory towers: Women from blue-collar backgrounds in higher education. Roper Review. *A Journal on Gifted Education*, 18, No 1, pp. 27–33. DOI: <https://doi.org/10.1080/02783199509553693>
- Nelson, K., McDaniel, J., Tackett, S.** (2019). Majoring in STEM: How the Factors of Fear of Failure, Impostor Phenomenon, and Self-Efficacy Impact Decision-Making. *National Social Science Journal*, 52, no 1, p. 76.
- Neureiter, M., Traut-Mattausch E.** (2016). An inner barrier to career development: Preconditions of the impostor phenomenon and consequences for career development. *Front Psychology*, 7, pp. 1–15.
- Okoth, A., Moderski, T., Lester, D.** (1994). Impostor feelings in disturbed adolescents. *Psychological Reports*, 75, 3, Pt 2, pp. 1538. DOI: <https://doi.org/10.2466/pr0.1994.75.3f.1538>.
- Oriel, K., Plane, M.B., Mundt, M.** (2004). Family medicine residents and the impostor phenomenon. *Fam Med*, 2004 Apr, 36, № 4, pp. 248–252.
- Parkman, A., Beard, R.**, (2009). Succession planning and the impostor phenomenon in higher education. *CUPA-HR Journal*, 59, No 2, pp. 29–36.
- Rohrmann, S., Bechtoldt, M., Leonhardt, M.** (2016). Validation of the Impostor Phenomenon among Managers. *Frontiers in Psychology*, 7, p. 821.
- Ross, S., Stewart, J., Mugge, M., Fultz, B.** (2001). The impostor phenomenon, achievement dispositions, and the five factor model. *Personality and Individual Differences*, 31, № 8, pp. 1347–1355.
- Sakulku, J., Alexander, J.** (2011). The Impostor Phenomenon. *International Journal of Behavioral Science*, 6, No 1, pp. 73–92.
- Thompson, T., Davis, H., Davidson, J.** (1998). Attributional and affective responses of impostors to academic success and failure outcomes. *Personality and Individual Differences*, 25, no 2, pp. 381–396.
- Thompson, T., Foreman, P., Martin, F.** (2000). Impostor fears and perfectionistic concern over mistakes. *Personality and Individual Differences*, 29, No 4, pp. 629–647. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(99\)00218-4](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(99)00218-4).

- Villwock, J.A., Sobin, L.B., Koester, L.A., Harris, T.M.** (2016). Impostor syndrome and burnout among American medical students: a pilot study. *International Journal of Medical Education*, 7, pp. 364–369. DOI:10.5116/ijme.5801.eac4.
- Zuckerman, M., Allison, S.N.** (1976). An objective measure of fear of success: Construction and validation. *Journal of Personality Assessment*, 40, pp. 422–430. DOI:10.1207/s15327752jpa4004_12a.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 5, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 5, 2020

РОЛЯТА НА ПЕРСПЕКТИВАТА ЗА ВРЕМЕ В КОНСУЛТИРАНЕТО НА РОДИТЕЛИ НА ДЕЦА С НАРУШЕНИЯ В РАЗВИТИЕТО

РАДИНА СТАНИМИРОВА СТОЯНОВА, Д-Р

Анотация. Изследването има за цел да проучи ролята на перспективата за време за подобряване на качеството на живот на родители на деца с нарушения в развитието и да се изведат препоръки за клиничната практика. За измерване на перспективата за време е създадена кратка версия на въпросника на Ф. Зимбардо и Дж. Бойд (1999), който изследва пет времеви ориентации. Контингент на изследването са 251 родители на деца с нарушения от аутистичния спектър, генетични синдроми, интелектуални дефицити и двигателни нарушения (74,5% майки; възрастов диапазон: 25–61 години; $X = 40,82$; $SD = 6,61$). Установява се, че перспективата за време опосредства влиянието на личностните черти върху качеството на живот и този конструктор може да послужи при планиране на терапевтичните интервенции при тези родители.

Ключови думи: перспектива за време; личностни черти; качество на живот; родители на деца с нарушения в развитието.

TIME PERSPECTIVE IN COUNSELLING PARENTS OF CHILDREN WITH DEVELOPMENTAL DISORDERS

Radina Stanimirova Stoyanova, PhD

Abstract. The study aims to explore the role of time perspective in improving the quality of life in parents of children with developmental disorders and make recommendations for clinical practice. A short version of the Zimbardo Time Perspective Inventory (Zimbardo, Boyd, 1999) was used to measure the five time perspectives. The sample of the study consisted of 251 parents of children with autism spectrum disorders, genetic syndromes, intellectual deficits and motor disorders (74.5% mothers; age range: 25–61 years; $M = 40.82$; $SD = 6.61$). It was established

that time perspective mediates the impact of personality traits on quality of life, and this construct can be used in planning therapeutic interventions for these parents.

Keywords: Time Perspective; Big Five Personal Traits; Quality of Life; Parents of Children with Developmental Disorders.

ВЪВЕДЕНИЕ

Отглеждането на дете с нарушение в развитието или друг хроничен медицински проблем е предизвикателство за семейството и може да доведе до проблеми в родителството и семейните взаимоотношения. Социалните, емоционални и когнитивни променливи, свързани с реакциите на родителите към състоянието на детето неизменно са идентифицирани като маркери на благополучието и качеството на живот на родителите и детето, оказвайки значима роля върху семейното функциониране. Начинът, по който родителите концептуализират и интегрират социалните, емоционални и когнитивни компоненти, свързани със състоянието на техното дете, стои в основата на ефективната адаптация. Адаптацията, от своя страна, се разглежда като непрекъснат процес, в който родителите са в състояние чувствително да разчитат и да реагират на сигналите на детето им по начин, благоприятен за здравословното развитие, и служи като фокус при интервенциите за подобряване на функционирането на семейството (Behr et al., 1992).

Множество изследвания са документирали уникалните емоционални и физически изисквания, които водят до стрес и напрежение при родителите, отглеждащи дете с хронично заболяване или увреждане (Florian, Findler, 2001; Hauser-Cram et al., 2001; Warfield et al., 1999). В допълнение към обичайните стресори, свързани с появата на новородено в семейството, тези родители трябва да се справят с много неясноти за здравето на детето, несигурността, свързана с прогнозите за развитието на детето, честите медицински прегледи и процедури, както и допълнителната натовареност на грижата за дете със специални нужди.

Раждането на дете с нарушение в развитието или хронично медицинско състояние пряко повлиява психичното здраве на родителите, води до изчерпване на психосоциалните ресурси на семейството и до повишени нива на стрес в клинично значима степен (Barakat, Linney, 1992). Всяко нарушение в детското развитие, когато е идентифицирано и осъзнато от родителите, представлява тежък стресогенен фактор (Olsson, Hwang, 2001). Проучванията показват, че високите нива на стрес, тревожност и депресия оказват негативно влияние върху родителството (Crnic et al., 1983; Singer et al., 1993).

Въпреки множеството изследвания, които документират отрицателните последици от раждането на дете с нарушение в развитието, в литературата като цяло малко се знае за факторите, които насърчават адаптацията и удо-

влетвореността от живота при тези родители. Грижата за дете с увреждане не винаги се свързва с нарушения във функционирането на семейството или по-ниски нива на физическо и психологическо благосъстояние (Seltzer et al., 2001). Родителите на деца с нарушения в развитието не се различават от родителите на невротипични деца по отношение на родителския стрес, социалната подкрепа и функционирането на семейството (Dyson, 1997; Baker, 2003). Освен това изследванията показват, че отглеждането на дете с увреждане може да доведе до положителни психологически промени в живота на родителите (Pakenham et al., 2004; Scorgie, Sobsey, 2000; Behr et al., 1992). Освен сериозни трудности и емоционален стрес, родителите могат да развият състрадателност и съпричастност и да се научат да търсят социална подкрепа (Naseef, 1997).

Установено е, че няма финален етап на абсолютно приемане на състоянието на детето от страна на родителите. Понякога скръбта и други противоречиви емоции се усилват или се появяват отново. Процесът, чрез който родителите се адаптират или се примиряват със своите реакции относно диагнозата на детето все още не е добре проучен. Когнитивно, родителите трябва да достигнат до разбиране за значението и последиците от диагнозата за тях и за детето. Трябва да осмислят информацията за детето и неговото състояние. Емоционално, родителите трябва да преживеят, приемат и изразят чувствата на разочарование, тъга, скръб, гняв и вина, които съпровождат новината, че тяхното дете има сериозно увреждане. Родителите трябва да преминават през интензивните негативни чувства, за да преживеят удоволствията, възнаграждението, радостите и връзката с реалното им дете. Това не означава, че те няма да се чувстват притеснени за неговото състояние, но тези чувства няма да бъдат така силни или свръхангажиращи, както първоначално (Behr et al., 1992).

Много от родителите, които имат дете със специални нужди постигат разрешение на тези преживявания сами и сравнително бързо. Сигналите, че родителите имат проблем с адаптацията към състоянието на детето със специални нужди са различни. Понякога родителите остават свръхангажирани с негативни реакции, свързани с диагнозата на детето. Този интензивен афект на родителите предполага, че те са получили новините наскоро, когато в действителност са минали години. Други родители отричат всякакви негативни чувства или разочарование относно диагнозата на детето. Тези родители изглежда, че идеализират детето и тяхната роля на грижещи се. Те могат да бъдат идентифицирани по техния екстремно позитивен резултат при измерване на стрес и симптоми, свързани със стреса (Behr et al., 1992). Някои родители могат да комбинират тези модели или да флукуират между тях.

В изследване на родители на деца с леки до умерени увреждания, авторите откриват, че приблизително половината от родителите се класифицират с

неразрешени реакции към диагнозата две или повече години след научаването ѝ (Barnett et al., 1999). Оказва се, че времето от научаване на диагнозата не е предиктор на адаптацията на родителите към диагнозата на детето. Дори когато реинтервюират родители повече от година и половина след първоначалното интервю, почти половината остават на ниво неразрешени реакции (Clements, Barnett, 2002). Следователно времето само по себе си не е достатъчно за родителите да се адаптират към състоянието на детето си. Става ясно, че състоянието на детето има малък принос за адаптацията на родителите. Открояват се множество фактори, които имат пряка връзка с успешната адаптация на родителите към състоянието на тяхното дете с нарушение в развитието.

Успешната адаптация на родителите към състоянието на детето се свързва с интегрирането на особеностите на неговото развитие в планирането на значимите в социален аспект промени.

Първоначалните източници на несигурност включват: неочакваната диагноза; тревога на родителите за бъдещето; безпокойство за родителските умения; първоначалните реакции на професионалистите. Последващите източници на несигурност са: включването на детето в образователна програма; тревога на родителите за бъдещето; здравето на децата (Asenova, Karakapeli, 2017).

Нарушението в развитието обикновено се приема за трудност и обществото има предимно негативни разбирания за отглеждането на дете с увреждане. Обикновено много от родителите на деца с увреждания споделят тези разбирания до раждането на тяхното дете. Много родители променят гледната си точка след раждането, но те все пак продължават да живеят в общество, за което да имаш дете с нарушение в развитието е трагедия. Системата от разбирания за нарушенията в развитието е интегрална за разбиранията на родителите относно ефекта, който ще има тяхното дете с нарушение в развитието върху техния живот (Raghavan et al., 1999).

Семейството има основна роля в терапията и интеграцията на деца с нарушения в развитието. Включването на родителите в планирането и реализирането на интервенциите е от съществена важност, не само за повишаване на ефективността на терапията, но също така и за подобряване на качеството на живот на самите родители.

Подкрепата, която здравните и образователни институции трябва да осигурят са различни, защото нуждите варират при различните семейства в зависимост от специфичното нарушение в развитието на тяхното дете, но също и защото проблемите, пред които се изправят съществено се различават.

Най-важните области са: Обсъждане на диагнозата; Планиране на дейности през първите месеци и години от живота на детето; Типични трудности в кърмаческа възраст и ранното детство и по-нататък в развитието през юношеството и зрелостта. Основната цел на тази подкрепа е да се облекчи

дискомфорта на семейството и да се редуцират негативните ефекти, произтичащи от раждането на дете с нарушения в развитието и също така да се затвърдят положителните, както и да се гарантира задоволително качество на живот (Summers et al., 2005).

В литературата се разграничават два източника на родителски стрес. Първият е стрес, свързан с детето, който се отнася до поведението и характеристиките на детето, които създават трудности за родителите и допринасят за родителския стрес. Тези характеристики включват диагнозата на детето, маладаптивното поведение, специфичните трудности в развитието, допълнителните здравословни проблеми и трудния темперамент. Другият източник на родителски стрес е свързан с родителската роля и включва характеристиките, нагласите и преживяванията на родителите, които не включват директно детето (Abidin, 1995). Тези променливи могат да се отнасят и до себеефективността на родителите, доверието в професионалната помощ, чувството за компетентност, вярванията, ценностите и очакванията на родителите.

Психологичните ресурси на родителите, както и тяхната житейска история, директно повлияват качеството им на живот, а чрез родителския стил и развитието на детето (Belsky, Varends, 2002). Когато се структурират изследванията, свързани с качеството на живот на семейството като влияние на нарушението в развитието на детето върху семейното функциониране, става възможно да се оценят възможностите на семейството да участват в общността, тяхната инициатива да се възползват от възможностите, участието в постигането на важни за тях цели и удовлетворението от цялостния семеен живот (Brown et al., 2003).

Качеството на живот на семейството е развиваща се област на проучвания, която получава силен интерес в областта на нарушенията в развитието. Този концепт се фокусира върху подобряването на качеството на живот на семейството от фамилно-центрирана гледна точка. В последните години има засилена тенденция в социалните и здравните науки за определяне на ефектите от интервенциите върху качеството на живот на тези, които ги получават. Идеята, която лежи в основата на това, е че на първо място осигуряването и оценяването на всяка услуга или специфична интервенция зависи от степента до която води, до подобряване на живота на хората и води до намаляване на условията, които водят до стрес, болка и неблагоприятие.

ПЕРСПЕКТИВА ЗА ВРЕМЕ

Перспективата за време се смята за измерител на ценностните предпочитания и категоризира преживяванията и социалния опит на личността във времевите рамки на минало, настояще и бъдеще (Zimbardo, Boyd, 1999). В края на XX век Ф. Зимбардо и Дж. Бойд утвърждават методика за измерване

на перспективата за време и доказват значението ѝ като личностна променлива с импликации в различни сфери на психологията (Zimbardo, Boyd, 1999). Перспективата за време изследва индивидуалните различия при оценяването на събитията във връзка с дистанцията на времето. С други думи, перспективата за време е субективен процес, който отразява начина, по който индивидите структурират своя личен и социален опит във времевите категории на минало, настояще и бъдеще (Boyd, Zimbardo, 2005).

Теорията за психологическата перспектива за време се развива около схващането, че Аз-образът, начинът, по който гледаме на света и изграждаме междуличностните си взаимоотношения, е пряко повлиян от когнитивни процеси, свързани с перспективата за време. Според тях, хората се учат да категоризират своя личен и социален опит в рамките на минало, настояще и бъдеще, като това им помага да придадат смисъл и съгласуваност на тези събития. Тези три времеви рамки се използват за разпределение, запомняне и припомняне на събитията, както и при формирането на очаквания, цели, възможни бъдещи събития и сценарии (Zimbardo, Boyd, 1999).

В научната литература по темата съществува единодушие, че различните времеви ориентации са пряко свързани с личността (Fortunato, Furey, 2011) и когато тези когнитивни профили прераснат в тенденции, се превръщат в личностни диспозиции. Зимбардо и Бойд доказват, че различните ориентации за време отразяват индивидуалните различия в начина на оценка на житейските обстоятелства (Zimbardo, Boyd, 1999).

В рамките на теорията на Ф. Зимбардо и Дж. Бойд перспективата за време се разполага в пет времеви ориентации: Позитивна ориентация към миналото; Негативна ориентация към миналото; Хедонистична ориентация към настоящето; Фаталистична ориентация към настоящето; Ориентация към бъдещето.

Перспективата за време повлиява процеса на оценяване, взимане на решения и планиране на съответните действия. Доминиращото влияние за някои идва от миналото и припомнянето на предишни ситуации и преживявания, като тези спомени за загуби и ползи могат да имат позитивен и носталгичен оттенък, но също така и негативен, неприятен и травматичен аспект. Негативната ориентация към миналото отразява предимно негативна, неприятна и болезнена представа за миналото. Позитивната ориентация към миналото в противовес отразява топло, сантиментално и носталгично отношение към миналите преживявания. Друг фокус на перспективата за време, който мотивира поведението, може да бъде насочен към непосредствените радости и удоволствия в настоящето, като понякога доминирането на подобна тенденция води след себе си необмислено поведение и склонност към поемане на рискове. Хедонистичната ориентация към настоящето е свързана със силна ориентация към незабавно удовлетворяване на потребностите, поемане на рискове и търсене на удоволствия в настоящето. В друг аспект, възприемането

на настоящето може да се сведе до убеждението, че влиянието на индивида върху хода на събитията в неговия живот е силно ограничено и всичко е в ръцете на съдбата. Фаталистичната ориентация към настоящето отразява фаталистично, безпомощно и безнадеждно отношение към бъдещето и живота, като хората не могат да се основават на своите собствени усилия, а са в ръцете на съдбата. Друга група от индивиди са повлияни от очакванията за всичко, което може да донесе бъдещето, съсредоточавайки се върху планирането и целеполагането, издигайки и преследвайки значими цели далеч в бъдещето, понякога за сметка на преживяванията и удоволствията на настоящето. В този аспект водеща роля има ориентацията, свързана с бъдещето (Zimbardo, Boyd, 1999).

Перспективата за време изследва индивидуалните различия при оценяването на събитията във връзка с дистанцията на времето. С други думи, перспективата за време е субективен процес, който отразява начина, по който индивидите структурират своя личен и социален опит във времевите категории на минало, настояще и бъдеще (Boyd, Zimbardo, 2005).

Теорията на Ф. Зимбардо и Дж. Бойд за перспективата за време приема, че Аз-образът и възприятието за междуличностните взаимоотношения са повлияни от когнитивни процеси, пряко свързани с перспективата за време. Перспективата за време е несъзнаван процес, в който времевите категории или времевите рамки имат фундаментална роля в отношението между личните и междуличностните преживявания и ни помагат да придадем смисъл на ежедневните събития. Трите времеви рамки (минало, настояще и бъдеще) се използват за целите на категоризирането, разпределянето и припомнянето на преживяванията, както и за формирането на очаквания, цели и поведенчески планове.

Измеренията на перспективата за време се свързват с множество демографски, поведенчески, мотивационни и личностни променливи (Zimbardo, Boyd, 1999). Откриват се съществени взаимовръзки с личността и здравето, като преобладаването на една от времевите ориентации е своеобразно когнитивно изкривяване. Балансираната перспектива за време се асоциира със способността гъвкаво да се превключва между различните времеви ориентации според изискванията на ситуацията. Постигането на балансирана перспектива за време е свързано с оптималното функциониране на личността, благополучието и психичното здраве (Drake et al., 2008; Boniwell, Zimbardo, 2004). Тези изследвания се фокусират върху взаимовръзката между ориентираната към бъдещето перспектива за време и здравето и поемането на рискове. Също така се акцентира върху хедонистичната ориентация към настоящето, при която се наслаждаваме на настоящето в най-пълна степен, но същевременно понасяме последствията от липсата на вложени усилия за поддържане на здравето (Boyd, Zimbardo, 2005).

Съществен интерес при проучване на влиянието на перспективата за време представляват изследванията на взаимовръзките на измеренията на перспективата за време и личностовите черти. Откриват се взаимовръзки между различните ориентации за време и личностовите черти по модела на „Големите пет“ на Л. Голдбърг (Goldberg, 1993). Ф. Зимбардо и Дж. Бойд изследват тези взаимовръзки и откриват, че отвореността към нов опит е в позитивна корелация с ориентираната към бъдещето перспектива и в отрицателна корелация с фаталистичната ориентация към настоящето. Съзнателността корелира позитивно с ориентираната към бъдещето перспектива и отрицателно с негативната ориентация към миналото, хедонистичната ориентация към настоящето и фаталистичната ориентация към настоящето. Екстраверсията е в положителна корелация с ориентацията към бъдещето, хедонистичната ориентация към настоящето и позитивната ориентация към миналото, и в отрицателна с негативната ориентация към миналото и фаталистичната ориентация към настоящето. Дружелюбността от своя страна, е в права корелация с позитивната ориентация към миналото и в обратна с негативната ориентация към миналото. И накрая, невротизмът е в отрицателна корелация с негативната ориентация към миналото, хедонистичната ориентация към настоящето и фаталистичната ориентация към настоящето (Zimbardo, Boyd, 1999).

В друго изследване се открива, че екстраверсията е в права корелация с позитивната ориентация към миналото и хедонистичната ориентация към настоящето, като същевременно е в обратна корелация с негативната ориентация към миналото. Също така авторите доказват, че невротизмът корелира позитивно с негативната ориентация към миналото и е в обратна зависимост спрямо позитивната ориентация към миналото (Dunkel, Weber, 2010).

След създаването на въпросника за изследване на перспективата за време на Ф. Зимбардо и Дж. Бойд през 1999 г. са проведени множество изследвания, които се фокусират върху поведенческите последствия, които са свързани с индивидуалните различия в перспективата за време. Изследванията сочат, че перспективата за време е свързана с множество поведенчески и психологически аспекти (Kruger et al., 2008; Holman, Zimbardo, 2003; Zimbardo, Boyd, 1999).

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ВЗАИМОВРЪЗКИТЕ – ПЕРСПЕКТИВА ЗА ВРЕМЕ И КАЧЕСТВО НА ЖИВОТ ПРИ РОДИТЕЛИ НА ДЕЦА С НАРУШЕНИЯ В РАЗВИТИЕТО

Цел на изследването

Изследването има за цел да проследи взаимовръзките между различните профили на перспективата за време и качеството на живот при родители на деца с нарушения в развитието, както и директния и индиректен ефект на личностните черти върху качеството на живот на родителите с опосредстващата

роля на перспективата за време. Очаква се ориентацията за време, свързани с позитивните аспекти на миналото и настоящето, както и ориентацията към бъдещето да имат протективен ефект по отношение на качеството на живот, докато негативната ориентация към миналото и настоящето, да усилят негативното влияние на определени личностни профили върху качеството на живот.

Извеждането на тази изследователска хипотеза се основава на изследванията, доказващи, че различните ориентации за време са пряко свързани с личността, и когато тези когнитивни профили прераснат в тенденции, се смятат за личностни диспозиции (Fortunato, Furey, 2011). Ф. Зимбардо и Дж. Бойд доказват, че различните ориентации за време отразяват индивидуалните различия в начина на оценка на житейските обстоятелства (Zimbardo, Boyd, 1999) и що се отнася до преживяванията на родителите на деца с нарушения в развитието се допуска, че повлияват субективното възприятие за качество на живот на родителите.

Метод

Инструментариум

Въпросник за изследване на личностните черти по модела на „Големите пет“ (Big Five Inventory (BFI) (John, Srivastava, 1999). Въпросникът на П. Джон и С. Сривастава съдържа 44 твърдения и е разработен по модела на „Големите пет“ (Goldberg, 1993). Инструментът използва 5-степенна Ликертова скала, варираща от „1 – Изобщо не съм съгласен“ до „5 – Напълно съм съгласен“. Въпросникът е адаптиран за български социокултурен контекст от Р. Стоянова и С. Карабелова. Впоследствие е разработена кратка версия с 20 твърдения, която показва добри характеристики за вътрешна консистентност на скалите – „Екстраверсия“ ($\alpha = .69$); „Дружелюбност“ ($\alpha = .69$); „Съзнателност“ ($\alpha = .750$); „Невротизъм“ ($\alpha = .78$); „Отвореност към нов опит“ ($\alpha = .72$). В рамките на настоящото проучване е използвана кратката версия на въпросника.

Въпросник за изследване на перспективата за време (Zimbardo Time Perspective Inventory) (Zimbardo, Boyd, 1999). Въпросникът е разработен от Ф. Зимбардо и Дж. Бойд от Станфордския университет на основата на теорията за психологическата перспектива за време. Инструментът е публикуван официално през 1999 г. и представлява самооценъчен въпросник, който се състои от 56 твърдения с 5-степенна Ликертова скала за оценка, като изследваните лица оценяват всяко твърдение в зависимост от това в каква степен се отнася за тях от „1 – Изобщо не се отнася до мен“ до „5 – Напълно се отнася до мен“.

Въпросникът съдържа пет фактора, които отразяват различието в индивидуалната перспектива за време и са базирани на психологическите процеси, които определят и биват повлияни от перспективата за време: 1) Негативна ориентация към миналото, отразяваща като цяло негативна, неприятна и бо-

лезнена представа за миналото; 2) Позитивна ориентация към миналото свързана с топлото, сантиментално и дори носталгично отношение към миналото; 3) Хедонистична ориентация към настоящето, отразяваща насоченото към непосредствено удовлетворение на потребностите и удоволствие тук и сега отношение към живота; 4) Фаталистична ориентация към настоящето – разкриваща негативна нагласа към живота, свързана с безпомощност и безнадеждност; 5) Ориентирана към бъдещето перспектива, свързана с ориентацията към цели далеч в бъдещето.

За целите на настоящото изследване е направена адаптация на въпросника на Ф. Зимбардо и Д. Бойд. за български социокултурен контекст и е разработена кратка версия с 25 твърдения, която показва високи стойности за надеждност за всяка от скалите: Негативна ориентация към миналото ($\alpha = 0,86$); Позитивна ориентация към миналото ($\alpha = 0,72$); Хедонистична ориентация към настоящето ($\alpha = 0,89$); Фаталистична ориентация към настоящето ($\alpha = 0,79$); Ориентация към бъдещето ($\alpha = 0,77$) (Stoyanova, Karabeliova, 2019).

Кратка версия на въпросник за изследване на качеството на живот (The World Health Organization Quality of Life (WHOQOL-BREF) (WHO, 2004). За изследване на общото равнище на качеството на живот е използвана кратката версия на въпросника на Световната здравна организация за качеството на живот – WHOQOL-BREF. Методиката включва твърдения, които проучват различни аспекти на качеството на живот. Първите две твърдения изследват индекса на качеството на живот и здравето като цяло. Останалите изследват характеристики, свързани с качеството на живот – физически фактори, психологически фактори, социални взаимоотношения и фактори на средата.

За настоящото изследване са подбрани релевантни на функционирането на родителите на деца с нарушения в развитието твърдения и са изключени тези, свързани с физическия аспект на качеството на живот и факторите на средата, приложими при оценяването на качеството на живот, свързано с увреждане или заболяване. Алфа на Кронбах на въпросника за качеството на живот е $\alpha = 0,80$ и показва висока вътрешна консистентност.

Процедура

Въпросникът се попълва чрез онлайн формуляр като данните са събрани в периода от април до юли 2020 г. Въпросникът включва форма за информирано съгласие за участие в изследването и следната инструкция към изследваните лица: *„Настоящото изследване е ориентирано към проучване на качеството на живот на родители на деца с нарушения в развитието. Важно е да отговаряте искрено и последователно на поставените въпроси, като имате предвид, че няма верни или грешни отговори. За всяко твърдение отразете личното си мнение и не забравяйте да отговорите на всички въпроси. Изследването е анонимно, като резултатите ще се използват единствено*

за научни цели. Попълването му ще допринесе за по-доброто разбиране на проблема и ще помогне за разработване на стратегии за подобряване на качеството на живот“.

Респонденти

В изследването взимат участие 251 родители на деца с нарушения в развитието, като по-голяма част са майки 74,5%. Изследваните лица са на възраст между 25 и 61 години ($X = 40,8$; $SD = 6,6$). Що се отнася до пола на детето, преобладават момчетата (69,7%). Възрастта на децата варира от 1 до 19 години ($X = 9,1$; $SD = 4,5$). Според типа нарушение в развитието на детето са обособени четири групи – нарушения от аутистичния спектър (48,6%), генетични синдроми (17,5%), интелектуален дефицит (17,1%) и двигателни нарушения (16,7%).

РЕЗУЛТАТИ

Взаимовръзки между перспективата за време и качеството на живот на родителите

С цел установяване на значимите взаимовръзки между скалите, свързани с перспективата за време и качеството на живот е проведен корелационен анализ. Качеството на живот корелира позитивно с ресурсите на семейството и нивото на самостоятелност на детето в бъдеще и е в обратна взаимовръзка със затрудненията в развитието на детето, негативните нагласи към състоянието на детето и физическите ограничения на детето. Ориентираните към миналото перспективи за време, както и фаталистичната ориентация към настоящето корелира негативно с качеството на живот, докато хедонистичната ориентация към настоящето и ориентацията към бъдещето е в позитивна взаимовръзка с качеството на живот. В най-висока степен качеството на живот е свързано с хедонистичната ориентация към настоящето. Резултатите са представени в Таблица 1.

Таблица 1. *Взаимовръзки между перспективата за време и качеството на живот на родители на деца с нарушения в развитието*

	Качество на живот
Перспектива за време	
Негативна ориентация към миналото	-,399**
Позитивна ориентация към миналото	-,307**
Фаталистична ориентация към настоящето	-,266**
Хедонистична ориентация към настоящето	,608**
Ориентация към бъдещето	,262**

Опосредствано влияние на личностните черти върху качеството на живот с медиатор перспективата за време

С цел проверка на изследователския модел, поставящ перспективата за време като медиатор на влиянието на личностните черти на родителите върху качеството им на живот, са проведени прости медиаторни анализи на отделните личностни черти по модела на „Големите пет“ (невротизъм, отвореност към нов опит, дружелюбност, съзнателност и екстраверсия) и опосредстващата роля на различните времеви ориентации в рамките на перспективата за време (негативна ориентация към миналото, позитивна ориентация към миналото, хедонистична ориентация към настоящето, фаталистична ориентация към настоящето, ориентация към бъдещето) върху качеството на живот на родителите на деца с нарушения в развитието.

Опосредстващо влияние на негативната ориентация към миналото. При медиаторния анализ с независими променливи личностните черти, зависима променлива „Качество на живот“ и медиаторна променлива „Негативна ориентация към миналото“ се наблюдават статистически значими резултати с личностните черти „Невротизъм“, „Съзнателност“ и „Дружелюбност“. Директният ефект на невротизма възлиза на $-0,37$, въздействието му върху медиаторната променлива възлиза на $0,53$, а ефекта на медиаторната променлива върху зависимата променлива е $-0,11$. Може да се направи заключението, че съществува индиректен ефект на променливата „Негативно минало“, възлизащ на $-0,06$. Процентът на обяснена вариация възлиза на 31%. По отношение на съзнателността като личностна черта се установява директен ефект върху качеството на живот, който възлиза на $0,27$. Директният ефект върху негативната ориентация към миналото е $-0,36$, а въздействието на медиаторната променлива върху качеството на живот възлиза на $-0,18$. Индиректният ефект възлиза на $0,07$ и обяснява 27% от вариацията. Що се отнася до дружелюбността като личностна черта, се наблюдава както директен, така и индиректен ефект по отношение на качеството на живот. Директният ефект е равен на $0,89$, а ефектът върху медиаторната променлива е равен на $-0,18$. Ефектът на медиатора върху качеството на живот възлиза на $-0,24$. При тази личностна черта се наблюдава и индиректен ефект с медиаторната роля на негативната ориентация към миналото, възлизащ на $0,04$, обясняващ 17% от вариацията. По отношение на отвореността към нов опит и екстраверсията като личностни черти се наблюдава единствено директен ефект върху качеството на живот, възлизащ на $0,25$ за отвореност към нов опит и $0,23$ за екстраверсия.

Опосредстващо влияние на позитивната ориентация към миналото. Резултатите от медиаторния анализ, когато приемем личностните черти за независима променлива, качеството на живот на родителите за зависима, а позитивната ориентация към миналото за медиаторна променлива, показват

статистически значими резултати при личностните черти невротизъм и съзнателност. Директният ефект на невротизма върху качеството на живот възлиза на $-0,37$, а ефектът върху медиатора е $0,28$. Ефектът на медиаторната променлива „Позитивна ориентация към миналото“ върху качеството на живот е $-0,11$. Наблюдава се и индиректен ефект на независимата върху зависимата променлива, който възлиза на $-0,03$ и обяснява 30% от вариацията. Директният ефект на съзнателността като личностна черта върху качеството на живот на родителите възлиза на $0,30$. Ефектът върху медиаторната променлива е $-0,18$, а ефектът на „Позитивната ориентация към миналото“ като медиатор върху качеството на живот на родителите възлиза на $-0,20$. Наблюдава се и индиректен ефект $0,04$, който обяснява 25% от вариацията. Що се отнася до отвореността към нов опит, дружелюбността и екстраверсията се наблюдава единствено директен ефект върху качеството на живот на родителите, възлизащ на $0,26$ за отвореност към нов опит, $0,14$ за дружелюбност и $0,24$ за екстраверсия.

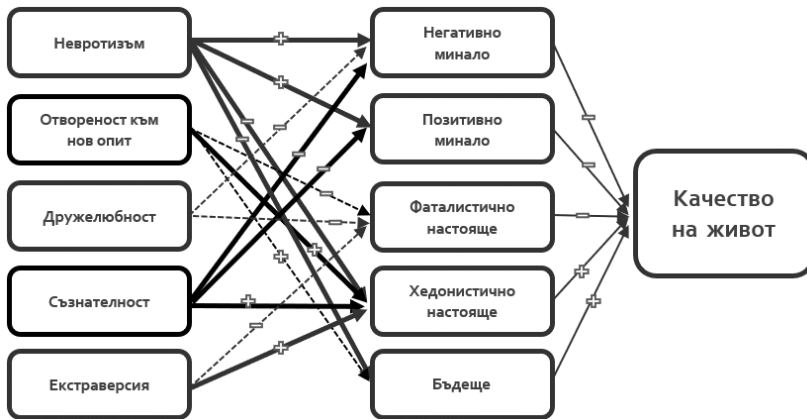
Опосредстващо влияние на хедонистичната ориентация към настоящето. Статистически значими резултати по отношение на личностните черти върху качеството на живот на родителите на деца с нарушения в развитието се наблюдават и през опосредстващото влияние на хедонистичната ориентация към настоящето. Директният ефект на отвореността към нов опит върху качеството на живот възлиза на $0,14$, а ефектът върху медиаторната променлива на $0,43$. Ефектът на хедонистичната ориентация към настоящето върху качеството на живот възлиза на $0,36$, а индиректният ефект е равен на $0,16$ и обяснява 40% от вариацията. Директното влияние на невротизма като личностна черта върху качеството на живот възлиза на $-0,23$, а влиянието му върху медиаторната променлива е $-0,46$. Влиянието на медиатора върху качеството на живот е $0,31$, а индиректният ефект възлиза на $0,15$ и обяснява 45% от вариацията. Директният ефект на съзнателността като личностна черта възлиза на $0,18$, а ефектът върху медиатора на $0,44$. Ефектът на хедонистичната ориентация към настоящето върху качеството на живот е $0,34$, а индиректният ефект на независимата върху зависимата променлива е $0,16$ и обяснява 41% от вариацията. Екстраверсията има директен ефект върху качеството на живот на родителите, възлизащ на $0,21$ и ефект върху медиаторната променлива равен на $0,15$. Наблюдава се ефект на медиатора върху зависимата променлива равен на $0,49$ и индиректен ефект възлизащ на $0,06$, който обяснява 42% от вариацията. По отношение на личностната черта дружелюбност се наблюдава единствено директен ефект върху качеството на живот, възлизащ на $0,11$.

Опосредстващо влияние на фаталистичната ориентация към настоящето. При проверката на влиянието на личностните черти върху качеството на живот с опосредстваното влияние на фаталистичната ориентация към настоящето се откриват статистически значими резултати. Отвореността към

нов опит има директен ефект върху качеството на живот, възлизащ на 0,27 и ефект върху медиатора равен на -0,32. Влиянието на фаталистичната ориентация към настоящето върху качеството на живот възлиза на -0,11, а индиректният ефект е равен на 0,04 и обяснява 12% от вариацията. Дружелюбността като личностна черта има директен ефект върху качеството на живот на родителите, възлизащ на 0,10 и ефект върху медиатора равен на -0,15. Ефектът на фаталистичната ориентация към настоящето върху качеството на живот възлиза на -0,20, а индиректният ефект е равен на 0,03 и обяснява 8% от вариацията. Значими ефекти се наблюдават и по отношение на личностната черта екстраверсия, чието директно влияние върху качеството на живот възлиза на 0,22, а влиянието върху медиаторната променлива – на -0,25. Ефектът на медиатора върху зависимата променлива е равен на -0,17, а индиректният ефект – на 0,04 и обяснява 16% от вариацията. По отношение на невротизма и съзнателността се наблюдават единствено директни ефекти върху качеството на живот, като за невротизма ефектът възлиза на -0,35, а за съзнателността на 0,32.

Опосредстващо влияние на ориентацията към бъдещето. При изследване на влиянието на личностните черти върху качеството на живот с опосредстваното влияние на ориентацията към бъдещето се наблюдават статистически значими резултати при отвореността към нов опит и невротизма. Директният ефект на отвореността към нов опит върху качеството на живот е равен на 0,27, а ефектът върху медиаторната променлива е 0,27. Влиянието на ориентацията към бъдещето върху качеството на живот възлиза на 0,27. Наблюдава се и индиректен ефект равен на 0,04, който обяснява 19% от вариацията. Невротизмът влияе директно върху качеството на живот, като това влияние възлиза на -0,35, влиянието върху медиаторната променлива е -0,22. Размерът на влиянието на медиатора върху зависимата променлива е 0,10. Наблюдава се и индиректен ефект равен на -0,02, който обяснява 31% от вариацията. По отношение на съзнателността, дружелюбността и екстраверсията се наблюдават единствено директни ефекти върху качеството на живот, като за съзнателността ефектът възлиза на 0,31, за дружелюбността на 0,16, а за екстраверсията на 0,26.

На Фигура 1 графично е представен обобщен модел на опосредстваното влияние на личностните черти върху качеството на живот с медиатори различните ориентации за време.

Фигура 1. Обобщен модел на директните и индиректни ефекти на личностните черти върху качеството на живот с медиатор перспективата за време

За профилите, обвързващи личностната черта „Невротизъм“ и ориентирани към миналото перспективи за време, се установява негативно влияние върху качеството на живот. От друга страна, невротизмът, опосредстван от хедонистичната ориентация към настоящето и от ориентацията към бъдещето, повлиява позитивно качеството на живот при родителите на деца с нарушения в развитието. Отвореността към нов опит и екстраверсията като личностни черти имат позитивен ефект върху качеството на живот на родителите на деца с нарушения в развитието през опосредстващата роля на хедонистичната ориентация към настоящето. Личностната черта „Съзнателност“ повлиява негативно качеството на живот през опосредстващата роля на ориентирани към миналото перспективи за време и има позитивен ефект върху качеството на живот с медиаторната роля на хедонистичната ориентация към настоящето.

Коефициентите на обяснена дисперсия са между $R^2 = 0,08$ и $R^2 = 0,45$, което означава, че моделът обяснява между 8 и 45% от вариациите в качеството на живот при родители на деца с нарушения в развитието.

ДИСКУСИЯ

Все още в научната литература са проучени предимно факторите, които водят до стрес и нарушения в психичното здраве при родителите на деца с нарушения в развитието. Едва в последните години се обръща по-голямо внимание на факторите, насърчаващи позитивната адаптация на родителите към състоянието на детето и подобряването на качеството им на живот.

Изследователската извадка включва родители на деца с четири групи нарушения в развитието, които имат различен развитиен профил и съответно

предполагат различни изисквания пред грижата и адаптацията на родителите към състоянието на детето.

Ориентираните към миналото перспективи за време, както и фаталистичната ориентация към настоящето корелира негативно с качеството на живот, докато хедонистичната ориентация към настоящето и ориентацията към бъдещето е в позитивна взаимовръзка с качеството на живот. В най-висока степен качеството на живот е свързано с хедонистичната ориентация към настоящето.

Потвърждава се, че личностните черти имат както директни, така и индиректни ефекти върху качеството на живот на родителите на деца с нарушения в развитието през опосредстващата роля на всички ориентации за време. При невротизмът като личностна черта се наблюдава отрицателен ефект върху качеството на живот на родителите с медиаторната роля на ориентираните към миналото перспективи за време, както и посредством ориентацията към бъдещето. В противовес, опосредстваният ефект на хедонистичната ориентация към настоящето е положителен върху качеството на живот. При отвореността към нов опит се наблюдава положителен ефект върху качеството на живот през опосредстващото влияние на фаталистичната ориентация към настоящето и ориентацията към бъдещето. При съзнателността като личностна черта се наблюдава положителен индиректен ефект през ориентираните към миналото перспективи за време. При дружелюбността се наблюдава индиректен ефект през медиаторното въздействие на негативната ориентация към миналото и ориентираните към настоящето перспективи за време. Индиректен ефект при екстраверсията върху качеството на живот се наблюдава чрез опосредстващата роля на ориентацията за време, свързани с настоящето.

Може да се направи заключението, че различните когнитивни профили, свързани с перспективата за време, модулират начина на оценка на житейските обстоятелства при родителите на деца с нарушения в развитието. Отправна точка за терапевтичните интервенции като се има предвид перспективата за време следва да бъде по посока на изграждане на балансирана перспектива за време, като се насърчи способността гъвкаво да се превключва между различните времеви ориентации според изискванията на ситуацията. Постигането на балансирана перспектива за време се свързва с оптималното функциониране на личността, благополучието и психичното здраве (Drake et al., 2008; Boniwell, Zimbardo, 2004). Като най-уязвим на негативно влияние върху качеството на живот се очертава профилът на родителите, който съчетава невротизма като личностна черта и ориентираните към миналото перспективи за време, както и ориентацията към бъдещето.

Установява се, че перспективата за време опосредства влиянието на личностните черти върху качеството на живот и този конструкт може да бъде взиман под внимание при планирането на терапевтичните интервенции и психологическото консултиране на родители на деца с нарушения в развитието.

ПРЕПОРЪКИ ПРИ КОНСУЛТИРАНЕТО НА РОДИТЕЛИ НА ДЕЦА С НАРУШЕНИЯ В РАЗВИТИЕТО

Основен фокус на психологическите интервенции при семейства на деца с нарушения в развитието остава намаляването на влиянието на нарушението в развитието върху функционирането на детето, подобряването на благосъстоянието на детето и насърчаване на оптималното му развитие. Установен в психологическата литература факт е, че работата с родителите на деца с нарушения в развитието и подобряването на качеството им на живот има съществено място в цялостния терапевтичен процес с тези деца (Матанова, Тодорова, 2013; Kottman et al., 2011; Romanelli et al., 2009; Bratton et al., 2005; LeBlanc, Ritchie, 1999; Behr et al., 1992).

Психологическата подкрепа към родителите на деца с нарушения в развитието е необходима през всички етапи – от първоначалните съмнения за нарушение в развитието на тяхното дете, при установяването на това нарушение и по пътя на постепенното приемане на състоянието и планиране на живота на семейството с тази диагноза.

За голяма част от нарушенията в детското развитие ранното им откриване се свързва с по-добри възможности за компенсиране на нарушенията и по-пълноценно развитие на детето, което индиректно повлиява благополучието и качеството на живот на родителите. Често, обаче, силните негативни емоционални преживявания на родителите, свързани с приемането на реалността на нарушението в развитието на тяхното дете, служи като бариера пред адекватното възприемане на информацията за състоянието на детето и предприемането на своевременни мерки. Успешната адаптация на родителите към състоянието на детето се свързва с интегрирането на особеностите на неговото състояние и перспективи за развитие в планирането на значимите в социален аспект промени и насоки за живота занаяпред.

Установено е, че перспективата за време е личностова променлива, която отразява начина, по който индивидите структурират своя личен и социален опит във времевите категории на минало, настояще и бъдеще. Перспективата за време е пряко свързана с когнитивни процеси, които стоят в основата на изграждането на очакванията за бъдещето, целепологането и планирането. В рамките на настоящото изследване се открива, че различните темпорални профили медиират връзката между личностните черти и качеството на живот. По тази причина за целите на психологическата подкрепа на родителите на деца с нарушения в развитието консултиране по посока на изграждане на умения за многомерно мислене и гъвкаво превключване между различните времеви ориентации според нуждите на актуалната ситуация и условия на живот, би повлияло благоприятно тяхното справяне.

На перспективата за време следва да се обърне значимо внимание и що се отнася до етапа на приемане на състоянието на детето, в който се нами-

рат родителите. Начинът, по който пречупват случващото се в настоящето и качественото възприемане на информацията, свързана със състоянието на детето, значимо се влияе от индивидуалните им различия по отношение на възприятието за време. От тази гледна точка, интегрираната и балансирана представа за континуума минало – настояще – бъдеще, концептуализирана чрез когнитивна преоценка и операционализирана чрез конкретни поведенчески стратегии и планове, би повлияла благоприятно справянето и качеството им на живот.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Матанова, В., Тодорова, Е.** (2013). *Ръководство за прилагане на методика за оценка на образователните потребности на децата и учениците*. София: Институт за психично здраве и развитие, 2013. [Matanova, V., Todorova, E. (2013). *Rakovodstvo za prilagane na metodika za otsenka na obrazovatelните потребности на detsata i uchenitsite*. Sofia: Institut za psihichno zdrave i razvitie, 2013.]
- Abidin, R.** (1995). *Parenting Stress Index*. 3rd ed. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.
- Asenova, I., Karakepeli, V.** (2017). Parents of autistic children who are educated in mainstream schools are more anxious than parents of autistic children who are educated in special schools. *Psychological Research*, 20(3), 2017, 451–460.
- Baker, B., McIntyre, L., Blacher, J., Crnic, K., Edelbrock, C., Low, C.** (2003). Pre-school children with and without developmental delay: Behaviour problems and parenting stress over time. *Journal of Intellectual Disability Resources*, May-Jun, 47, Pt 4–5, pp. 217–30.
- Barakat, L.P., Linney, J.A.** (1992). Children with physical handicaps and their mothers: The interrelation of social support, maternal adjustment, and child adjustment. *Journal of Pediatric Psychology*, 17, № 6, pp. 725–739.
- Behr, S., Murphy, J., Summers, A.** (1992). *Kansas Inventory of Parental Perceptions (KIPP): Measures of perceptions of parents who have children with special needs*. Lawrence: Beach Center on Families and Disability, University of Kansas.
- Belsky, J., Barends, N.** (2002). Personality and parenting. In: **Bornstein, M.** (Ed.). *Handbook of parenting. Vol. 3. Being and becoming a parent*. 2nd ed. Mahwah, NJ: Erlbaum, pp. 415–438.
- Boniwell, I., Zimbardo, P.** (2004). Balancing Time Perspective in Pursuit of Optimal Functioning. In: **Linley, P. A., Joseph, S.** (Eds.). *Positive psychology in practice*. John Wiley & Sons Inc, pp. 165–178.
- Boyd, J., Zimbardo, P.** (2005). Time Perspective, Health, and Risk Taking. In: **Strathman, A., Joireman, J.** (Eds.). *Understanding behavior in the context of time: Theory, research, and application*. London: Psychology Press, pp. 85–107.
- Bratton, S.C., Ray, D., Rhine, T.** (2005). The efficacy of play therapy with children: A metaanalytic of treatment outcomes. *Professional Psychology: Research and Practice*, 36, pp. 376–390.

- Brown, I., Anand, S., Fung, W. L. A., Isaacs, B., Braum, N.** (2003). Family quality of life: Canadian results from an international study. *Journal of Developmental and Physical Disabilities*, 15, pp. 207–229.
- Clements, M., Barnett, D.** (2002). Parenting and attachment among toddlers with congenital anomalies: Examining the Strange Situation and attachment Q-sort. *Infant Mental Health Journal*, 23, pp. 625–642.
- Dyson, A.H.** (1997). Rewriting for, and by, the Children: The Social and Ideological Fate of a Media Miss in an Urban Classroom. *Written Communication*, 1997, 14, No 3, pp. 275–312.
- Drake, L., Duncan, E., Sutherland, F., Abernethy, C., Henry, C.** (2008). Time Perspective and Correlates of Well-Being. *Time and Society*, 17, pp. 47–61.
- Dunkel, C.S., Weber, J.L.** (2010). Using three levels of personality to predict time perspective. *Current Psychology: A Journal for Diverse Perspectives on Diverse Psychological Issues*, 29, No 2, 95–103.
- Florian, V., Findler, L.** (2001). Mental health and marital adaptation among mothers of children with cerebral palsy. *American Journal of Orthopsychiatry*, 71, No 3, pp. 358–367.
- Fortunato, V., Furey, J.** (2011). The theory of MindTime: The Relationships between Future, Past, and Present Thinking and Psychological Well-Being and Distress. *Personality and Individual Differences*, 50, Issue 1, pp. 20–24.
- Goldberg, L.** (1993). The Structure of Phenotypic Personality Traits. *The American Psychologist*, 48, No 1, pp. 26–34.
- Hauser-Cram, P., Warfield, M.E., Shonkoff, J.P., Krauss, M.W.** (2001) Children with disabilities: a longitudinal study in child development and parent well-being. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 66, 3, pp. 1–131.
- Holman, E., Zimbardo, P.** (2003) The Social Language of Time: The Time Perspective–Social Network Connection. *Basic and Applied Social Psychology*, 31, pp. 136–147.
- John, O., Srivastava, S.** (1999). The Big-Five Trait Taxonomy: History, Measurement, and Theoretical Perspectives. In: **Pervin, L.A., John, O.P.** (Eds.). *Handbook of Personality: Theory and Research*. Vol. 2. New York: Guilford Press, pp. 102–138.
- Kottman, T.** (2011). *Play therapy basics and beyond*. 2nd ed. Alexandria, VA: American Counseling Association.
- Kruger, D., Reischl, T., & Zimmerman, M.** (2008). Time Perspective as a Mechanism for Functional Developmental adaptation. *Journal of Social, Evolutionary, and Cultural Psychology*, 2, No 1, pp. 1–22.
- LeBlanc, M., Ritchie, M.** (1999). Predictors of play therapy outcomes. *International Journal of Play Therapy*, 8, No 2, pp. 19–34.
- Naseef, R.A.** (2001). *Special Children, Challenged Parents: The Struggles and Rewards of Raising a Child With a Disability*. Baltimore: Brookes.
- Olsson, M., Hwang, C.** (2001). Depression in mothers and fathers of children with intellectual disability. *Journal of Intellectual Disability Resources*, Dec., 45, Pt 6, pp. 535–543.
- Pakenham, K. I., Sofronoff, K., Samios, C.** (2004). Finding meaning in parenting a child with Asperger syndrome: Correlates of sense making and benefit finding. *Research in Developmental Disabilities*, 25, pp. 245–264.

- Romanelli, L.H., Landsverk, J., Levitt, J.M., Leslie, L.K., Hurley, M.M., Bellonci, C., Gries, L. T., Pecora, P. J., Jensen, P. S., Child Welfare-Mental Health Best Practice Group** (2009). Best practices for mental health in child welfare: Screening, assessment, and treatment guidelines. *Child Welfare*, 88, No 1, pp. 163–188.
- Scorgie, K., Sobsey, D.** (2000). Transformational outcomes associated with parenting children who have disabilities. *Mental Retardation*, 38, pp. 195–206.
- Stoyanova, R., Karabeliova, S.** (2019). Individual Differences in Time Perspective in Bulgarian Socio-Cultural Context. In: **Todorović, Jelisaveta et al.** (eds.). *Modern Age and Competencies of Psychologists, 14th Days of Applied Psychology, Niš, Serbia, September 28th & 29th 2018*. Nis: University of Nis, pp. 113–125.
- Summers, J. A., Poston, D. J., Turnbull, A. P., Marquis, J., Hoffman, L., Mannan, H., et al.** (2005). Conceptualizing and measuring the family quality of life. *Journal of Intellectual Disabilities Research*, 49, No 10, pp. 777–783.
- Warfield, M., Krauss, W., Hauser-Cram, P., Upshur C., Shonkoff, J.** (1999). Adaptation during early childhood. *Child Development*, 70, No 4, pp. 979–989.
- Zimbardo, P., Boyd, J.** (1999). Putting Time in Perspective: A Valid, Reliable Individual Differences Metric. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77, pp. 1271–1288.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 5, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 5, 2020

ПСИХОЛОГИЧЕСКИ ХАРАКТЕРИСТИКИ КАТО КОРЕЛАТИ НА СЛЕДРОДИЛНАТА ДЕПРЕСИЯ ПРИ РОДИТЕЛИТЕ

РОЗАЛИНА ГЕНЕВА-МИХАЙЛОВА, Д-Р

Анотация. Настоящата научна разработка е насочена към проучване на факторите, които допринасят за възникване на оплакванията и увеличаване на симптомите след раждане с цел по-задълбоченото разбиране на следродилната депресия при родителите. Успоредно с това се идентифицират и верифицират надеждни инструменти за ранна диагностика на страданието и се представят връзките между следродилната депресия, психологическите характеристики на засегнатите и социалната подкрепа, която получават. Представени са терапевтични практики и подходи за минимизиране на рисковите фактори и/или за своевременно и ефективно овладяване на симптоматиката. Целият този набор от инструменти има потенциала да бъде предпоставка за успешната работа с проблематиката в консултантската практика и здравната грижа в страната.

Ключови думи: следродилна депресия; емоционална нестабилност; дистрес; соматична тревожност; социална подкрепа.

PSYCHOLOGICAL DIMENSIONS AS CORRELATES OF PARENTAL POSTNATAL DEPRESSION

Rozalina Geneva-Mihaylova, PhD

Abstract. The current research is aimed at studying the factors that contribute to the occurrence of complaints and increase postpartum symptoms in order to better understand the postpartum depression in parents. In parallel, reliable tools for early diagnosis of suffering are identified and verified, and the links between postpartum depression, the psychological characteristics of those affected and the social support they receive are presented. Therapeutic practices and approaches for minimizing risk factors and/or for timely and effective management of symptoms are presented. This whole set of tools has the potential to be a prerequisite for successful work with issues in consulting practice and health care in the country.

Keywords: postnatal depression; emotional instability; distress; anxiety; social support.

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Много майки преживяват тъга и тревога през първите дни след раждането на новороденото. Обикновено това състояние отшумява спонтанно, но понякога продължава по-дълго време и депресивните симптоми се задълбочават. Всяка 10-та майка страда от следродилна депресия, което се изразява в резки смени на настроението, плачливост, раздразнителност, висока тревога, меланхолия (Holden, Sagovsky, Cox, 1989). Нелекуваните депресивни нарушения създават риск за повтарящо се заболяване при майките и са свързани с дългосрочни когнитивни, емоционални и поведенчески проблеми при децата.

Изследователският интерес по света към следродилното разстройство на настроението датира от ок. 200 г., но едва през 1994 г. следродилната депресия е посочена като спецификатор. Има сериозен дебат дали следродилната депресия е отделна диагноза или е състояние на обща депресия в следродилния период (Riecher-Rossler, Fallahpour, 2003; Whiffen, 1992). Жените, които имат история на депресия в миналото споделят, че следродилната депресия се преживява много по-различно и по-тежко от депресията, която са изпитвали преди (Dalton, Holton, 2001). Общите теми, които са уникални за следродилната депресия са: загуба на самоличността, самота, натрапчиви мисли и чувство на несигурност (Beck, 1992; 1993; 2006).

Въпреки разпространението и социалната значимост на това страдание, до днес у нас то остава встрани от научно изследователския интерес.

2. ИЗЛОЖЕНИЕ

2.1. Цел

Целта на това изследване е да акцентира проблема и да проучи връзките на следродилната депресия с други променливи. Успоредно с това – да се идентифицират и верифицират надеждни инструменти за диагностика, както и на терапевтични практики и подходи за минимизиране на рисковите фактори за своевременно и ефективно овладяване на симптоматиката.

Главната хипотеза се основава на теоретичната рамка, според която се установяват различни форми на взаимодействие между изследваните конструкции на база на техните разнообразни форми на проявление при майките и бащите.

Водещ изследователски интерес е да се проследи наличието и природата на тези връзки от гледна точка по-задълбоченото познание по този значим феномен. Очакването е, че факторната структура на приложените за първи път въпросници за следродилна депресия ще бъде потвърдена частично и ще бъде опосредствана от социокултурния контекст.

На базата на основната хипотеза са изградени следните подхипотези:

– По-високите нива на възприета социална подкрепа от семейството и приятелите са предпоставка за по-рядкото преживяване на следродилна депресия.

– Налице е значителна взаимовръзка между преживяването на негативни афекти и соматична тревожност и следродилната депресия.

– Равнището на тревожност и дистрес са взаимно свързани с преживяването на следродилна депресия.

– Съществуват различия между мъжете и жените в качествено изследване по отношение преживяването на тревога и дистрес.

За проверка на основната хипотеза и подхипотезите са поставени следните задачи: Да се провери факторната структура на въпросниците, които се прилагат за първи път в български социокултурен контекст; Да се установят нивата на възприета социална подкрепа от семейството и приятелите в контекста на следродилната депресия; Да се изследват равнищата на преживени негативни афекти и соматична тревожност във връзка със следродилните преживявания на родителите; Да се проследят нивата на тревожност и дистрес и тяхната взаимовръзка.

2.2. Теоретична основа

Концептуалната рамка на изследването включва доминиращите идеи в съвременната психология за дефиниране на следродилната депресия и ефекта на феномена върху психосоциалния и здравен статус на родителите.

Депресията е едно от най-честите психични разстройства, като според епидемиологични проучвания, направени в различни страни, годишната заболеваемост е около 10% (Dunn, Sham, Hand, 1993). Сред болелите преобладават жените, но депресивните епизоди при мъжете често се маскират от прекомерна употреба на алкохол, злоупотреба с наркотици или работохолизъм (Bebbington, 1987). Честотата на депресивните разстройства е по-висока в млада възраст.

Възникването на депресията се отдава на различни причини, като в съвременното разбиране за генезата на разстройството се отчита комплексното влияние на биологични (генетични, невромедиаторни), психологични и социални фактори (Dunn, Sham, Hand, 1993).

Следродилната депресия е разстройство на настроението, което се проявява по всяко време през следродилния период и продължава най-малко 2 седмици. Времето около раждането на дете е свързано с дълбоки психологически и физически промени за жената. Това е период на криза, който изисква мобилизиране на ресурсите за справяне и адаптация към промените, което е предпоставка за позитивно разгръщане на майчинските способности (O'Hara, 2009).

По време на следродовия период до 85% от жените изпитват някакъв вид смущение в настроението. Според Американската психиатрична асоциация повече от 400 000 деца се раждат всяка година от майки, които са депресирани (Norwitz, 2009). Въпреки че за повечето жени симптомите на нарушения в настроението (емоционална нестабилност) са преходни и сравнително леки, 10–15% от жените изпитват по-сериозна и постоянна форма на депресия, а 0,1–0,2% от жените развиват постпартална психоза (Kendell, Chalmers, Platz, 1987).

Разграничават се следните три форми на депресивно следродилно разстройство: 1) Следродилна емоционална нестабилност (възниква в ранния следродов период); 2) Лека или умерена следродилна депресия (проявява се в рамките на една година след раждането); 3) Следродилна психоза (рядко срещано състояние, но с изразена връзка от последващо развитие на биполарно разстройство).

Следродилната депресия се свързва с пет разстройства на настроението: бебешки блус, следродилно паническо разстройство, обесивно-компулсивно разстройство, депресия, психози.

Нефармакологичните стратегии за лечение на следродилна депресия са полезни за жени с леко до умерено тежки депресивни симптоми. Ефективни са индивидуалната или груповата психотерапия (Appleby et al., 1997; Dimidjian, 2009; O'Hara, 2009). Фармакологичните стратегии са показани за умерени до тежки депресивни симптоми или когато състоянието на жената не се повлиява от нефармакологичното лечение.

Жените, които планират да кърмят, трябва да бъдат информирани, че всички психотропни медикаменти, включително и антидепресанти, се секретират в майчиното мляко, като концентрациите им варират в широки граници (Weissman et al., 2004).

Следродилната депресия при мъжете за сега остава пренебрегната и е все още малко изследвана, но все пак съществуват основания да се предполага, че е реален проблем със значително разпространение (Ballard, Davies, 1996).

Едва половината от мъжете с депресия са правилно диагностицирани. Това до голяма степен се дължи на факта, че мъжете се фокусират върху физическите симптоми на депресията и именно тях споделят с лекар, ако изобщо потърсят помощ (Dudley et al., 2001).

Установена е връзка между бащината и майчината депресия, както и че бащината депресия след раждането на дете може да има подобни характеристики на майчината (Paulson, Bazemore, 2010). Това изисква подобряване на скрининга и сред бащите, както и насочване на превенцията и терапията към двойката (Paulson, Bazemore, 2010).

2.3. Изследователски подходи към следродилната депресия

Независимо от това и въпреки факта, че депресията представлява очевидно бреме за обществото и е обект на нерекъснати научни изследвания, все още липсва пълно разбиране на нейната етиология, като общоприетото виждане е, че тя е резултат на комбинация от нарушения в дейността на невротрансмитерите, хормонален дисбаланс, генетични и психосоциални фактори (Kalia, 2005; Nestler et al., 2002).

Съществена е ролята на стреса, стресовите хормони и дистреса на нервната система в случаите на депресия изобщо и в частност пренаталната и следродилна депресия.

Фактът, че при жените рискът да развият афективни разстройства е най-висок в следродилния период и по време на прехода към менопауза (Wood et al., 2008), свидетелства за участието на гонадните хормони в етиологията на депресия при жените. Бременността и следродилния период представляват момент на повишена уязвимост към депресия, което може да се дължи на драстичните колебания в нивата на гонадните хормони и хормоните на надбъбречните жлези, а това заслужава специално внимание и разглеждане.

Поредица от изследвания (Perren et al., 2005; Terry, Mayocchi, Hynes, 1996) откриват позитивна връзка между депресивната симптоматика и нивата на стрес. Поддържа се тезата, че субективното възприятие за стрес е също толкова важно, колкото и действителния (Mazure, 1995), както и че майките с депресивни симптоми биха могли да бъдат по-чувствителни към ефектите на стреса (Whiffen, 1988; O'Hara, Rehm, Campbell, 1982).

Възможните източници на стрес в следродилния период са свързани с: промяна в навиците за хранене и сън, телесни промени, липса на лично време, промени в кариерното развитие, начина на хранене на бебето, здравето на новороденото, както и темперамента му; начините на подкрепа и източниците на помощ. Психосоциални променливи, които се изследват са: стресови житейски фактори, партньор, връзка, социална подкрепа, женската гледна точка, психиатрична история, очаквания, самочувствие.

2.4. Метод

Формулираната необходимост от проучване на връзката между психологическите характеристики и следродилната депресия при родители, се реализира посредством количествен и качествен метод на изследване, описани детайлно по-долу.

Изследването се състои в администриране на въпросниците на хора с различен социално-икономически статус и възраст, които са станали родители и са дали съгласието си да участват.

2.5. Инструментарии

В количественото изследване са използвани:

Скала за измерване на следродилния дистрес е първият инструмент за следродилен скрининг, който е специално разработен за оценка както на депресивни, така и на тревожни симптоми (Eberhard-Gran et al., 2001).

Скала за тревожност и дистрес, която е по-кратък метод, съвместим с трифакторния метод на пълната версия на въпросника за идентифициране на настроения и тревожност (Clark, Watson, 1991).

Единбургска постнатална скала за депресия на Дж. Л. Кокс, Дж. М. Холанд и Р. Саговски, която стъпва на констатацията им, че за да бъде полезна като скрининг тест за следродилна депресия, съответната скала за самооценка трябва да бъде на достъпен за възприемане език, включително от жени, които не определят себе си като неразположени или нуждаещи се от медицинска помощ (Cox, Holden, Sagovsky, 1987).

Въпросник за възприета социална подкрепа за количествено изследване на възприятието за получената социална подкрепа с две скали подкрепа от семейството и подкрепа от приятели (Zimet et al., 1990).

Въпросник за потиснато следродилно настроение – Maternity Blues – MB (Kennerley, Gath, 1989) за количествено измерване на потиснатото настроение в седмиците непосредствено след раждането.

В края на методиката са включени въпроси с демографски данни на изследваните лица, които се отнасят до техния пол, възраст, образование, семеен и материален статус, местоживееене и възраст на бебето.

В качествено изследване е използвана форма на полуструктурирано интервю, базирано на 7 отворени въпроса относно настроението и самочувствието на родилката, нейните очаквания и срещани трудности, взаимоотношенията в семейството и по-широкото социално обкръжение. В хода на изследването са използвани допълнителни уточняващи въпроси с цел по-добро разбиране на преживяванията на участниците.

2.6. Респонденти

Полуструктурираното интервю е проведено между 18 респондента – 9 двойки родители на деца не по-големи от 36-месечна възраст.

В проучването с въпросници са участвали 145 души на възраст от 23 до 42 години с деца от 0 до 36-месечна възраст. 87 души от участниците са от София, останалите са от провинцията. 69 души от участници са завършили магистърска степен на висше образование, 35 души са с бакалавърска степен, 9 души – средно образование, а 4 души са придобили „докторска“ степен. 69 души от респондентите са женени, а останалите живеят на семейни начала.

3. РЕЗУЛТАТИ

3.1. Качествено изследване

Резултатите показват, че всички изследвани споделят някаква депресивна симптоматика с различна интензивност и продължителност.

Най-честите оплаквания разпределени по пол са представени в Таблица 1.

Таблица 1. Оплаквания на родителите, разпределени по пол

Жени	Мъже
Потиснато настроение, тревога	Умора
Чувство на тъга	Безсилие или раздразнителност
Недоспиване	Изоляция от приятелите
Физическа умора	Чувство на безпомощност
Паника	Проблеми с концентрацията
Срам, вина и чувство за несправяне	Повишена употреба на алкохол
Самота, отегчение	Неувереност
Нервност, неудовлетвореност	Работохолизъм

Според данните от интервютата семейното положение, възрастта, населеното място, полът и образованието нямат съществено влияние върху емоционалното състояние на родителите след раждането на детето.

Факторите, които са съществени за обяснение на следродилната депресия са предимно психологически, свързани с нагласата и очакванията на младите родители, а именно:

– Състоянието на партньора. Семейството е система, в която различните части си влияят. Състоянието на мъжете е функция на това на жените. Състоянието на жените е функция на отношението на обкръжението и степента на реализиране на очакванията за съпричастност и помощ от страна на съпруга и близките.

– Отношение към промените във връзката. Взаимоотношенията във всички двойки се променят в някаква степен. Там, където е имало конфликти, те са се изострили. Връзките, които не са били достатъчно устойчиви и зрели, респективно бременността не е била планирана, са се разпаднали. Там, където тези промени се приемат като временни и част от живота в новата реалност, се запазва близостта и сътрудничеството между партньорите.

– Очаквания. Когато е ясно категорично, че няма кой да помага или възниква някакъв сериозен здравословен проблем, семействата се консолидират, по-ефективно се справят и по-добре се чувстват.

– Мотивация. Начинът на живот, организацията на времето и социалната активност се детерминират от ценностите и потребностите на родителите.

Мотивацията от своя страна е обвързана с емоционалното им състояние. Когато родителите са неспокойни, тревожат се за бебето, чувстват се преуморени и пресиранни, те няма как да имат желание да се отделят от него, за да се забавляват и релаксират.

– Комуникация. Двойките, които умеят да разговарят за всичко и да решават проблемите и конфликтите по конструктивен начин успяват да запазят относително по-спокойна атмосфера въкъщи. Те също успяват ясно да заявят нуждите си от помощ (и към по-широкото обкръжение) без това да уязвява тяхната автономност.

3.2. Количествено изследване

Използваните 5 въпросника са адаптирани за българска употреба спрямо получените резултати от анализите на данни и съставляват общо 12 скали, чиито валидност и надеждност сред българска извадка са достатъчно добри, за да се използват събраните чрез тях данни. След провеждането на факторни анализи, резултатите бяха сравнени с тези при разработването на оригиналните въпросници и накрая са идентифицирани следните скали (виж табл. 2).

Таблица 2. Резултати от анализи за вътрешна консистентност на използваните скали в изследването (N = 107)

Скала	Коефициент α на Кронбах	Брой айтеми
Общ дистрес	0,833	6
Обсесивно-компулсивност	0,808	4
Следродилен дистрес	0,858	10
Следродилни негативни емоции	0,827	5
Следродилна тревожност	0,737	3
Следродилна депресия	0,848	10
Негативни афекти	0,885	9
Соматична тревожност	0,814	9
Тревожно-депресивен дистрес	0,862	9
Възприета социална подкрепа от приятели	0,873	18
Възприета социална подкрепа от семейство	0,926	20
Потиснато следродилно настроение	0,887	28

Описателни характеристики по използваните инструменти и вариации в получените резултати:

Таблица 3. Резултати от Т-тестове за разлика между баловете на двата пола по Единбургска скала за следродилна депресия (N = 107)

	Т-стойност	Значимост (p)	Разлика в средните
Следродилни негативни емоции	-0,325	0,746	-0,557
Следродилна тревожност	-2,435	0,017	-2,453
Следродилна депресия	-1,246	0,215	-3,029

Разликата по субскалата за следродилна тревожност е достатъчно отчетлива, за да получим статистически значим резултат. Жените имат 2,45 точки по-висока средна за следродилна тревожност. Този резултат отговаря на очакванията, че отговорността, новите задължения и постоянната ангажираност, която една майка има с новото бебе, е логично да повишат тревожността ѝ много повече, отколкото на бащата.

Що се отнася до образованието, беше проведен еднофакторен дисперсионен анализ, който да провери разликите по трите изследвани променливи, според образователната степен на участниците.

Таблица 4. Резултати от ANOVA анализи за разлика между баловете на ИЛ по Кратък въпросник за измерване на следродилен дистрес, според тяхното образование (N = 107)

	F-стойност	Значимост (p)
Следродилни негативни емоции	1,761	0,177
Следродилна тревожност	4,881	0,009
Следродилна депресия	2,376	0,098

Повечето p-стойности не са далеч от критичната, като при следродилната тревожност анализът показва значима разлика между групите ($p < 0,01$). За да се идентифицира между кои групи е разликата, бяха направени post-hoc тестове по метода Bonferroni. Те показаха, че значима разлика в следродилната тревожност има при изследваните лица с бакалавърска степен на образование ($\mu = 8,54$) и лицата с магистърска степен на образование ($\mu = 7,19$). Този резултат може да се обясни чрез по-високата самоувереност на родителите с по-висока степен на образование да се справят цялостно, а оттам и с отглеждането на новородено, което се подкрепя от изследвания на самооценката като фактор за развитието на ранна следродилна депресия (Fontaine, Jones, 1997).

С оглед на социо-демографските различия при цялостното преживяване на тревожно-депресивен дистрес, бяха проведени Т-тестове за сравнение между половете (виж табл. 5).

Таблица 5. Резултати от Т-тестовете за разлика между баловете на двата пола по Въпросника за депресивен и тревожен дистрес (N = 107)

	Т-стойност	Значимост (p)	Разлика в средните
Негативни афекти	1,033	0,304	1,057
Соматична тревожност	-0,266	0,791	-0,225
Депресивно-тревожен дистрес	-5,659	0,000	-1,790

Т-тестовете показват, че при скалата за депресивно-тревожен дистрес има статистически значима разлика в резултатите на мъжете и жените. Изследваните жени се отличават с 1,79 по-висока средна, което отговаря и на предишните получени данни за преживяването на депресивни симптоми през живота (Gutierrez-Lobos et al., 2002; Sloan, Kornstein, 2003). По отношение на възприетата социална подкрепа резултатите от анализа отново показват една значима разлика, въпреки малкия обем на групата изследвани мъже. При възприетата социална подкрепа от приятели разликата между групите е минимална и не е значима, но при възприетата социална подкрепа от семейството, мъжете бележат значително повече точки.

Таблица 6. Резултати от Т-тестове за разлика между баловете на двата пола по Въпросника за депресивен и тревожен дистрес (N = 107)

	Т-стойност	Значимост (p)	Разлика в средните
Подкрепа от приятели	-,212	,833	-,431
Подкрепа от семейство	2,931	,017	2,900

Мъжете от извадката се чувстват повече подкрепени от семейството, отколкото жените. Съвсем очаквано е, че щом жените чувстват по-малко подкрепа, те да страдат повече от следродилна тревожност и депресивно-тревожен дистрес, както беше показано в предходните анализи.

Взаимовръзки между изследваните феномени:

Първата серия от корелационни анализи проучва връзката между възприетата социална подкрепа от семейство и приятели и показателите, които са свързани със следродилната депресия, а именно: подskalата за общ дистрес и общата скала за следродилен дистрес от Краткия въпросник за следродилен дистрес, подskalата за следродилни негативни емоции и общата скала за следродилна депресия от Единбургската скала за следродилна депресия и общия бал за потиснато следродилно настроение.

Таблица 7. Резултати от корелационни анализи за връзката между възприетата социална подкрепа и маркерите за следродилна депресия (N = 107)

	Подкрепа от приятели	Подкрепа от семейство
Следродилен дистрес	-0,217*	-0,406**
Общ дистрес	-0,215*	-0,479**
Следродилни негативни емоции	-0,312**	-0,469**
Следродилна депресия	-0,303**	-0,438**
Потиснато следродилно настроение	-0,297**	-0,418**

Резултатите напълно отговарят на очакванията – всички 5 променливи, свързани със следродилната депресия, имат значима отрицателна корелация със социалната подкрепа от семейство и приятели.

При социалната подкрепа от приятели корелациите са с близки коефициенти – слаби. Най-силна е корелацията със следродилните негативни емоции ($r = -0,312$; $p < 0,01$), последвана от тази със следродилната депресия ($r = -0,303$; $p < 0,01$) и потиснатото следродилно настроение ($r = -0,297$), а най-слаби са корелациите на променливата с общия и следродилен дистрес (респективно, $r = -0,215$, $r = -0,217$; $p < 0,05$).

Таблица 8. Резултати от корелационни анализи за връзката между възприетата социална подкрепа и маркерите за следродилна депресия (N=107)

	Подкрепа от приятели	Подкрепа от семейство
Следродилен дистрес	-0,217*	-0,406**
Общ дистрес	-0,215*	-0,479**
Следродилни негативни емоции	-0,312**	-0,469**
Следродилна депресия	-0,303**	-0,438**
Потиснато следродилно настроение	-0,297**	-0,418**

По отношение на социалната подкрепа от семейството, Таблица 8 демонстрира още по-високи корелации с всички променливи, отколкото при подкрепата от приятели. Корелациите отново са умерени отрицателни. Най-силна е връзката с общия дистрес ($r = -0,479$; $p < 0,01$). Следващата корелация е със скалата за следродилни негативни емоции ($r = -0,469$; $p < 0,01$), последвана от тази със следродилната депресия ($r = -0,439$; $p < 0,01$), потиснатото следродилно настроение ($r = -0,418$; $p < 0,01$) и накрая от корелацията със следродилния дистрес ($r = -0,406$; $p < 0,01$).

За изследване на влиянието на негативните афекти върху следродилната депресия изследваните лица са разпределени в две приблизително равни групи: 57 ИЛ с нисък бал за негативни афекти ($\mu < 1$) и 50 ИЛ с висок бал за негативни афекти ($\mu \geq 1$); общата за извадката средна по променливата е $\mu = 1,39$.

Таблица 9. Резултати от Т-тестове за разлика между баловете на ИЛ с високи и ниски нива на негативни афекти по маркерите за следродилна депресия (N = 107)

	Т-стойност	Значимост (p)	Разлика в средните
Общ дистрес	5,453	0,000	3,919
Следродилен дистрес	5,976	0,000	6,256
Следродилни негативни емоции	4,684	0,000	3,171
Следродилна депресия	4,932	0,000	4,603
Потиснато следродилно настроение	4,731	0,000	4,947

Описателните статистики на двете групи показва, че по всяка една скала изследваните лица, които по принцип в живота си изпитват повече негативни афекти, отбелязват по-висока средна. Най-големи са разликите по скалата следродилен дистрес, последвани от тези по скалите за следродилна депресия и потиснато следродилно настроение, а най-малка е разликата при общия дистрес и следродилните негативни емоции.

Таблица 10. Описателни статистики на ИЛ с високи и ниски нива на негативни афекти по маркерите за следродилна депресия (N = 107)

	Бал Негативни афекти	Средна	Стандартно отклонение
Общ дистрес	≥ 1	12,48	4,496
	< 1	8,56	2,529
Следродилен дистрес	≥ 1	20,80	6,341
	< 1	14,54	4,080
Следродилни негативни емоции	≥ 1	11,82	4,173
	< 1	8,65	2,504
Следродилна депресия	≥ 1	20,34	5,520
	< 1	15,74	4,104
Потиснато следродилно настроение	≥ 1	11,28	6,446
	< 1	6,33	3,865

Аналогични анализи бяха проведени и спрямо соматичната тревожност, преживявана като цяло от изследваните родители. Те бяха разпределени в две групи: 52 ИЛ с висока соматична тревожност ($\mu \geq 1$) и 55 ИЛ с ниска соматична тревожност ($\mu < 1$), при средна за извадката $\mu = 1,21$.

Таблица 11. Резултати от Т-тестове за разлика между баловете на ИЛ с високи и ниски нива на соматична тревожност по маркерите за следродилна депресия (N = 107)

	Т-стойност	Значимост (p)	Разлика в средните
Общ дистрес	4,973	0,000	3,576
Следродилен дистрес	5,642	0,000	5,900
Следродилни негативни емоции	3,174	0,002	2,215
Следродилна депресия	3,787	0,000	3,698
Потиснато следродилно настроение	4,632	0,000	4,769

Налице е статистически значима разлика между групите при всяка една променлива, индикираща следродилна депресия. По-високите резултати по петте скали са при изследваните лица с по-висока соматична тревожност.

Таблица 12. Описателни статистики на ИЛ с високи и ниски нива на соматична тревожност по маркерите за следродилна депресия (N = 107)

	Соматична тревожност	Средна	Стандартно отклонение
Общ дистрес	≥ 1	12,23	4,431
	< 1	8,65	2,770
Следродилен дистрес	≥ 1	20,50	6,182
	< 1	14,60	4,441
Следродилни негативни емоции	≥ 1	11,27	4,145
	< 1	9,05	2,934
Следродилна депресия	≥ 1	19,79	5,672
	< 1	16,09	4,292
Потиснато следродилно настроение	≥ 1	11,10	6,159
	< 1	6,33	4,265

За изследване на връзката между следродилната депресия и тревожно-депресивния дистрес, изпитван през живота като цяло извадката отново беше разделена на две групи: 44 ИЛ с ниски нива на депресивно-тревожен дистрес ($\mu < 1$) и 63 ИЛ с високи нива на депресивно-тревожен дистрес ($\mu \geq 1$), където средната на цялата извадка по тази скала е $\mu = 1,91$. Таблица 13 показва резултатите от проведените Т-тестове на Стюдънт за независими извадки, които проучват дали двете групи се различават в баловете си по петте скали в изследването, използвани за измерване на следродилна депресивна симптоматика.

Таблица 13. Резултати от Т-тестове за разлика между баловете на ИЛ с високи и ниски нива на депресивно-тревожен дистрес по маркерите за следродилна депресия (N = 107)

	Т-стойност	Значимост (p)	Разлика в средните
Общ дистрес	7,457	0,000	4,488
Следродилен дистрес	8,031	0,000	7,124
Следродилни негативни емоции	6,125	0,000	3,580
Следродилна депресия	7,291	0,000	5,908
Потиснато следродилно настроение	7,119	0,000	6,229

Вижда се, че и депресивно-тревожния дистрес, както негативните афекти и соматичната тревожност, е фактор за симптомите на следродилна депресия. Всъщност, тук разликите в средните по петте скали, индикиращи следродилна депресия, са най-големи в сравнени с другите два фактора на Въпросника за депресивно-тревожен дистрес. Най-висока е разликата при следродилния дистрес, последвана от тази при потиснатото следродилно настроение и следродилната депресия, а най-малки са разликите отново по скалите, измерващи по-дифузни съвкупности от симптоматика като скалата за общ дистрес и за следродилни негативни емоции.

Таблица 14. Описателни статистики на ИЛ с високи и ниски нива на соматична тревожност по маркерите за следродилна депресия (N = 107)

	Бал Депресивно-тревожен дистрес	Средна	Стандартно отклонение
Общ дистрес	>= 1	12,24	4,149
	< 1	7,75	1,978
Следродилен дистрес	>= 1	20,40	5,975
	< 1	13,27	3,113
Следродилни негативни емоции	>= 1	11,60	3,929
	< 1	8,02	2,063
Следродилна депресия	>= 1	20,32	5,168
	< 1	14,41	3,201
Потиснато следродилно настроение	>= 1	11,21	5,787
	< 1	4,98	3,210

По всяка една скала, послужила за маркер на следродилната депресия, изследваните родители с висок депресивно-тревожен дистрес, преживяван като цяло, получават значимо по-високи балове. Този резултат подкрепя предишните открития за това, че депресивните симптоми и епизоди в живота са

рисков фактор за отключване на следродилна депресия (Horowitz, Goodman, 2004; Phillips, O'Hara, 1991).

Резултатите от описаните анализи дават основание да се заключи, че установените корелации между променливите потвърждават хипотезите на изследването.

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Това проучване се фокусира върху следродилната депресия при родители, която оказва съществено влияние върху живота на засегнатите семейства.

У нас към момента се наблюдава дефицит от систематизирано и задълбочено проучване на този значим социално-психологически проблем.

Изследванията за възникване и генезиса на това психично страдание са необходими за българската култура от гледна точка преодоляване на стигматизацията на психичната болест изобщо и в частност на наложения социо-културен модел за идеализиране на майчинството, като източник предимно на положителни емоции. Респективно е важно да бъдат разработени адекватни практики за неговата диагностика, превенция и интервенция.

Във връзка с това, най-належащо е стандартизирането на метод за скрининг и диагностика, достъпен за общопрактикуващите лекари, педиатрите и социалните работници в областта на детското и майчиното здравеопазване.

Стремежът на тази разработка е да инициира сред научната общност интерес към проучването на всички аспекти на следродилната депресия у нас и идентифициране на добрите практики за диагностика, превенция и лечение.

Представените методи и установените закономерности от проведените изследвания могат да послужат за развитие в тези насоки, тъй като те имат реален функционален потенциал при прилагането им за промяна на здравните практики в адресирането на следродилната депресия в България.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Appleby, L.** et al. (1997). A controlled study of fluoxetine and cognitive-behavioural counselling in the treatment of postnatal depression. *BMJ*, Mar 29, 314, pp. 932–936. DOI: 10.1136/bmj.314.7085.932.
- Ballard, C., Davies, R.** (1996). Postnatal depression in fathers. *International Review of Psychiatry*, 8, No 1, pp. 65–71. <https://doi.org/10.3109/09540269609037818>
- Bebbington, P.** (1987). Marital status and depression: a study of English national admission statistics. *Acta Psychiatr Scand.* Jun, 75, No 6, pp. 640–50. doi: 10.1111/j.1600-0447.1987.tb02849.x.
- Beck, C.T.** (1992). The lived experience of postpartum depression: A phenomenological study. *Nursing Research*, 41, No 3, pp. 166–170.

- Beck, C.T.** (1993). Teetering on the edge: A substantive theory of postpartum depression. *Nursing Research*, 42, No 1, pp. 42–48.
- Beck, C.T.** (2006). Postpartum depression: it isn't just the blues. *Am. J. Nurs.*, 106, № 5, pp. 40–50.
- Clark, L.A., Watson, D.** (1991). Tripartite model of anxiety and depression: Psychometric evidence and taxonomic implications. *Journal of Abnormal Psychology*, 100, No 3, pp. 316–336. <https://doi.org/10.1037/0021-843X.100.3.316>.
- Cox, J.L., Holden, J.M., Sagovsky, R.** (1987). Detection of postnatal depression: development of the 10-item Edinburgh Postnatal Depression Scale. *J Psychiatry*, Jun, no 150, pp. 782–786. doi: 10.1192/bjp.150.6.782.
- Dalton, K., Holton, W.M.** (2001). *Depression after childbirth: How to recognize, treat, and prevent postnatal depression*. 4th Ed. Oxford University Press.
- Dudley, M., Roy, K., Kelk, N., Bernard** (2001). Psychological correlates of depression in fathers and mothers in the first postnatal year. *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, Vol. 19, Issue 3, pp. 187–202.
- Dunn, G., Sham, P., Hand, D.** (1993). Statistics and the nature of depression. *Psychol Med*, 23, no 4, pp. 871–889. doi: 10.1017/s0033291700026350.
- Eberhard-Gran, M. et al.** (2001). Review of validation studies of the Edinburgh Postnatal Depression Scale. *Acta Psychiatr Scand*, 104, № 4), pp. 243–249. doi: 10.1034/j.1600-0447.2001.00187.x.
- Fontaine, K.R., Jones, L.C.** (1997). Self-esteem, optimism, and postpartum depression. *Journal of clinical psychology*, 53, № 1, pp. 59–63.
- Gutiérrez-Lobos, K. et al.** (2002). The influence of age on the female/male ratio of treated incidence rates in depression. *BMC Psychiatry*, vol. 2, no 3. <https://doi.org/10.1186/1471-244X-2-3>
- Holden, J.M., Sagovsky, R., Cox, J.L.** (1989). Counselling in a general practice setting: controlled study of health visitor intervention in treatment of postnatal depression. *British Medical Journal*, no 298. doi: <https://doi.org/10.1136/bmj.298.6668>.
- Horowitz, J. A., Goodman, J.** (2004). A longitudinal study of maternal postpartum depression symptoms. *Research and theory for nursing practice*, 18, No 2–3, pp. 149–163. <https://doi.org/10.1891/rtnp.18.2.149.61285>.
- Kalia, M.** (2005). Neurobiological basis of depression: an update. *Metab. Clin. Exp.*, 54, pp. 24–27. doi: 10.1016/j.metabol.2005.01.009.
- Kendell, R.E., Chalmers, J.C., & Platz, C.** (1987). Epidemiology of puerperal psychosis. *British Journal of Psychiatry*, 150, pp. 662–673.
- Kennerley, H., Gath, D.** (1989). Maternity Blues: I. Detection and Measurement by Questionnaire. *British Journal of Psychiatry*, 155, 3, pp. 356–362. doi:10.1192/bjp.155.3.356.
- Mazure, C.M.** (ed.) (1995). *Does stress cause psychiatric illness?* Washington, DC: American Psychiatric Association.
- Nestler et al.**, (2002). Cortisol awakening response in association with depression status during pregnancy. *Biol Psychiatry*, 52, pp. 503–528.
- Norwitz, E.R., Lye, S.J.** Biology of parturition. In: *Creasy and Resnick's Maternal Fetal Medicine: Principles and Practice*. Philadelphia, PA, Saunders Elsevier, 2009, pp. 1103–2899.

- O'Hara, M.W.** (2009). Postpartum depression: what we know. *J. Clin. Psychol.*, 65, 2009, № 12, pp. 1258–1269.
- O'Hara, M.W., Rehm, L.P., Campbell, S.B.** (1982). Predicting depressive symptomatology: cognitive-behavioral models and postpartum depression. *Journal of abnormal psychology*, 91, no 6, pp. 457–461. <https://doi.org/10.1037//0021-843x.91.6.457>.
- Philippis, L.H., O'Hara, M.W.** (1991). Prospective study of postpartum depression: 4½-year follow-up of women and children. *Journal of Abnormal Psychology*, 100, 2, pp. 151–155. <https://doi.org/10.1037/0021-843X.100.2.151>.
- Paulson, J.F, Bazemore, S.D.** (2010). Prenatal and postpartum depression in fathers and its association with maternal depression: a meta-analysis. *JAMA*, 303, 19, pp. 1961–1969. <https://doi.org/10.1001/jama.2010.605>.
- Perren et al.** (2005). Depressive symptoms and psychosocial stress across the transition to parenthood: Associations with parental psychopathology and child difficulty. *Journal of psychosomatic obstetrics and gynaecology*, 26, 3, pp. 173–183. <https://doi.org/10.1080/01674820400028407>.
- Riecher-Rossler, A., Fallahpour, M.** (2003). Postpartum depression: do we still need this diagnostic term?. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, Vol. 108, Issue 418, pp. 51–56.
- Sloan, D.M.E., Kornstein, S.G.** (2003). Gender differences in depression and response to antidepressant treatment. *Psychiatric Clinics of North America*, 26, № 3, pp. 581–594. [https://doi.org/10.1016/S0193-953X\(03\)00044-3](https://doi.org/10.1016/S0193-953X(03)00044-3).
- Terry, D.J., Mayocchi, L., Hynes, G.J.** (1996). Depressive symptomatology in new mothers: A stress and coping perspective. *Journal of Abnormal Psychology*, 105, № 2, pp. 220–231. <https://doi.org/10.1037/0021-843X.105.2.220>.
- Weissman, T.A. et al.** (2004). Calcium waves propagate through radial glial cells and modulate proliferation in the developing neocortex. *Neuron*, 43, No 5, pp. 647–661. <https://doi.org/10.1016/j.neuron.2004.08.015>.
- Whiffen, V. E.** (1988). Vulnerability to postpartum depression: A prospective multivariate study. *Journal of Abnormal Psychology*, 97(4), pp. 467–474. <https://doi.org/10.1037/0021-843X.97.4.467>.
- Whiffen, V.E.** (1992). Is postpartum depression a distinct diagnosis? *Clinical Psychology Review*, 12, No 5, pp. 485–508. [https://doi.org/10.1016/0272-7358\(92\)90068-J](https://doi.org/10.1016/0272-7358(92)90068-J).
- Wood, A.M., Linley, P.A., Maltby, J., Baliousis, M., Joseph, S.** (2008). The authentic personality: A theoretical and empirical conceptualization and the development of the Authenticity Scale. *Journal of Counseling Psychology*, 55, № 3, pp. 385–399. <https://doi.org/10.1037/0022-0167.55.3.385>.
- Zimet, G.D., Powell, S.S., Farley, G.K, Werkman, S., Berkoff, K.A.** (1990). Psychometric characteristics of the multidimensional scale of perceived social support. *J Pers Assess*, Winter, 55, No 3–4, pp. 610–617. doi: 10.1080/00223891.1990.9674095.

**Професионално направление
„Политически науки“**

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 5, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 5, 2020

ПРЕВЪПЛЪЩЕНИЯТА НА РАДИКАЛНО ДЯСНОТО В БЪЛГАРИЯ

АДРИАНА АНТОНОВА ТОНЕВА

Анотация. От 90-те години на XX век насам радикално десните партии са се превърнали в неизменна част от партийния пейзаж в Европа, а в някои държави те дори са били или са част от управляващи коалиции. В настоящата статия ще бъдат изведени теоретичните рамки за класифициране на дадена партия като радикално дясна, а основният проблем е дали и доколко радикално десните партии еволюират след като станат парламентарно представени и участват в управленски коалиции. Въз основа на концепцията за възможната програмна и електорална еволюция на антисистемните партии (Zulianello, 2018) се анализира динамиката при ориентацията на радикално десните партии спрямо управляващите, и евентуалната връзка (корелация) с позициите на тези партии спрямо метаполитиките на управляващите. Търси се отговор на въпроса за функционалната роля на съответната партия в партийната система. Обект на емпиричното изследване са три парламентарно представени партии от радикално десния политически спектър в България – Атака, ВМРО-БНД и НФСБ. Основната хипотеза е, че парламентарно представените радикално десни партии взаимодействат си с и/или съдействат на управляващите постепенно се променят от антисистемни към системни.

Ключови думи: радикална десница; системни и антисистемни партии; популизъм; Атака; ВМРО-БНД; НФСБ.

THE REALIGNMENTS OF THE RADICAL RIGHT IN BULGARIA

Adriana Antonova Toneva

Abstract. Since the 1990s, radical right-wing parties have become an integral part of the party landscape in Europe, and in some countries they have even been or are part of ruling coalitions. This article outlines the theoretical framework for classifying a party as a radical right-wing. The main issue is whether and to what extent right-wing parties evolve after becom-

ing represented in parliament and especially after they become part of a coalition government. Based on the concept of the possible program and electoral evolution of anti-systemic parties (Zulianello 2018), the dynamics of the orientation of the radical right-wing parties towards the ruling parties and the possible connection (correlation) with the positions of these parties towards the ruling party's metapolitics is analysed. An answer is sought to the question of the functional role of the respective party in the party system. Three parliamentary parties from the radical right political spectrum in Bulgaria – Ataka, VMRO-BND and NFSB – are the subject of comparative empirical survey. The main hypothesis is that in the process of cooperation with the ruling parties the parliamentary represented radically right-wing parties gradually lose their anti-system character.

Keywords: Radical right, Systemic and anti-systemic parties, Populism, Ataka, VMRO-BND, NFSB

ВЪВЕДЕНИЕ

През 80-те години на XX век в много западноевропейски държави се утвърждават нови партийни фамилии, които биват определяни в науката и в ежедневните журналистически публикации като „дяснопопулистки“ или „радикално десни“. Очакванията, че бързият им електорален възход ще бъде последван от бърз „залез“ от парламентарната сцена не се оправдават като в следствие такива партии възникват и в Централна и Източна Европа. От 90-те години на XX век насам тези партии се превръщат в неизменна част от партийния пейзаж в Европа. Преди изборите за Европейски парламент през 2019 г. радикално десни партии са представени в националните парламенти на повече от половината от държавите-членки като тази тенденция не се наблюдава само в няколко държави-членки – Португалия, Румъния, Хърватия, Малта, Ирландия, Испания, Кипър. В редица държави – Австрия, България, Дания, Италия, Норвегия, Словакия, Финландия и Холандия, парламентарно представените радикално десни партии в определен момент са подкрепящи партии или участват в управленски коалиции. Тук възникват и няколко въпроса, а именно – дали радикално десните партии се променят с течение на времето от антисистемни към системни партии и дали влизането им в парламента или тяхното участие в управленски коалиции води до запазване и засилване или отслабване и отказ от техните радикални позиции. Основният проблем, който ще бъде проучван в настоящата статия е дали и доколко радикално десните партии еволюират след като станат парламентарно представени и участват в управленски коалиции. Отговорите на поставените въпроси ще бъдат дадени след изследване на „Атака“, ВМРО-БНД и НФСБ като най-значими и парламентарно представени радикално десни партии в България. Времевият обхват на изследването е от 2005 г., когато „Атака“ и ВМРО-БНД (като част от БНС) едновременно влизат в парламента, до края на 2020 г.

ТЕОРЕТИЧНИ РАМКИ

Преди да подходим към същинското проучване следва да изясним понятията радикално дясна партия и дяснопопулистка партия. В края на XX век значително се увеличава литературата, която определя радикално десните популисти като партийна фамилия и те се превръщат в „един от най-изучаваните политически феномени в следвоенния западен свят“ (Mudde, 2017, р. 1). Въпреки това между учените не съществува съгласие относно базовата терминология по отношение на радикално дясното. Муде използва понятието „популистка радикална десница“ (Mudde, 2017), Декер говори за „десен популизъм“ (Decker, 2004), а терминът „радикално десни популистки партии“ е въведен от Бетц (Betz, 1994). В неговите следващи проучвания Бетц не използва етикета „популистки“ и обозначава тези партии просто като „радикално десни“. Това смесване на понятия е предизвикано донякъде от факта, че популистките радикално десни партии не разбират себе си като десни. Те отхвърлят разделението ляво-дясно като остаряло и не причисляват себе си нито към левия, нито към десния политически спектър (Mudde, 2017, pp. 3–4).

Терминът „радикално дясно“ е използван през 1955 г. от Даниел Бел за изследване на радикалната десница в САЩ, която се отличава с отявлена си опозиция на вътрешния и международен комунизъм. Към настоящия момент анализът на Бел би могъл да се приложи към много радикално десни партии, но под условие, че в днешно време като основна заплаха за нацията се разбира не комунизма, а по-скоро имигрантите и ислямизацията (Var-On, 2018, р. 51). Въпреки че мнозинството от съвременните радикално десни партии са популистки, в актуалната научна литература най-често употребяваните термини са „радикално дясно“ или „ново радикално дясно“ (Betz, 2018, р. 139). В този смисъл в настоящата статия ще бъде използвано понятието „радикално дясна партия“, което следва да се разбира като синоним на „популистка радикално дясна партия“.

Муде посочва три основни характеристики на идеологическото ядро на популистките радикално десни партии: нативизъм, авторитаризъм и популизъм (Mudde, 2007, р. 4). Под нативизъм се разбира стремежа в рамките на националната държава да се запази местното население като чуждестранните елементи застрашават хомогенността на националната държава. Рюдгрен характеризира радикално дясната идеология като „етно-плюрализъм“ (Rydgren, 2018, р. 28). Тук основна роля имат разликите между културите и за да се защити уникалната национална култура, не трябва да се допуска смесване на различните култури (Lubbers, Coenders, 2017, р. 99).

В научната литература съществува генерален консенсус, че етническият национализъм, наричан от Муде нативизъм, е централна концепция на радикалното дясно. Етническият национализъм се отличава от национализма на

системните десни партии със своя радикализъм и „с фикс-идеята за господството на основната етническа група“ (Var-op, 2018, p. 43).

Авторитаризмът според Муде се отнася до вярата в строго подредено общество, в което нарушенията на властта трябва да се наказват строго. По отношение на конкретни политики авторитаризмът означава законност и ред, с призив за повече полиция с по-големи компетенции, както и по-малко политическо участие в съдебната система (Mudde, 2017, p. 4).

Последната идеологическа характеристика според Муде е популизма, при който партиите разглеждат обществото като „ултимативно разделено на две хомогенни и антагонистични групи, „чистия народ“ срещу „корумпирания елит“ (Mudde, 2017, p. 4). Популистката представа за народ не е ясно дефинирана, докато десните популисти „конструират“ народа по етнически признак. Народът представлява не гражданите на една държава, а хора с общ произход, ценности и култура. За десните популисти управляващият елит е група, външна за народа, която му вреди. Освен това групата на „другите/чуждите“, най-вече чужденци, мигранти и малцинства също представлява заплаха. Десният популизъм се дефинира чрез противопоставяне „народ срещу елит“ и чрез противопоставяне „народ срещу чужденците и чуждите“ (Wolf, 2017, p. 13).

На този фон скептичността на радикално десните партии към процесите на глобализация, а също и към Европейския съюз не е изненада, защото „културното многообразие и вземането на решения на супранационално ниво, поощрявани от ЕС, противоречат на мисията на радикалната десница да защитава нацията“ и националните интереси от „опасните други“ (Vasilopoulou, 2018, 189).

На базата на тези идеологически характеристики към радикалната десница в България могат да бъдат причислени партия „Атака“ (2005) на Волен Сидеров, ВМРО-БНД, ръководена от Красимир Каракачанов и отцепниците от „Атака“ – Националният фронт за спасение на България (НФСБ), създаден от Валери Симеонов през 2011 г., ГОРД на Слави Бинев и Националдемократическата партия на Капка Георгиева, както и други формации (виж Чолаков, 2017). Някои автори (Avramov, 2015) причисляват и партия „Ред, законност и справедливост“ (РЗС) на Яне Янев към тази партийна фамилия.

Класификацията на тези партии по идеологически признаци се затруднява от факта, че те самите понякога се самоопределят като леви партии. При създаването на Национално обединение „Атака“ за участие в парламентарните избори през 2005 г. Минчо Минчев, един от основателите му, определя коалицията като „съюз на осъзнати патриоти от лявото политическо пространство, и патриоти, изповядващи ценностите на дясната политическа култура“ (в. Нова зора, септември 2005 г., цит. по Жечева, 2008, с. 73). „Атака“ е класифицирана от мнозинството изследователи като „радикално дяс-

на“ или „крайно дясна“ партия (Mudde, 2007; 2017; Тодоров, 2012; Avramov, 2015). Основание за това е поведението на лидера Волен Сидеров, което изобилства с реч на омразата и цели създаване на етническо напрежение. Крайната реторика срещу роми, турци, евреи, католици и сексуални малцинства е характерна за Сидеров в началото на неговата политическа кариера. През февруари 2021 г. България е осъдена от Европейския съд по правата на човека в Страсбург заради антисемитски и дискриминационни послания в книги и речи на лидера на „Атака“ в периода 2002–2005 г. Двете дела „Бехар и Гутман срещу България“ и „Будинова и Чапразов срещу България“ са заведени заради отказ на българския съд да осъди Сидеров за неговите твърдения и изявления, които нарушават правото на зачитане на личния и семейния живот и на забраната за дискриминация (виж Друмева, 2021).

Като парламентарно представена партия „Атака“ подкрепя както лявата политика на кабинета Орешарски, така и дясно-центристката политика на кабинета Борисов I и дори става част от управляващата коалиция в рамките на кабинета Борисов III. Още с влизането си в 43-то НС радикално дясната коалиция „ПФ“ (НФСБ и ВМРО-БНД) се ориентира към подкрепа на кабинета Борисов II, а в следващия парламент става коалиционен партньор на управляващата партия ГЕРБ.

Тази динамика дава основание да формулираме хипотезата, че трите радикално десни партии се променят от антисистемни към системни като в мнозинството от случаите това води до подкрепа за управляващите, независимо коя партия е на власт. Класическите сравнителни изследвания, които класифицират само по идеологически признаци не отчитат нито евентуална промяна в позициите на тези партии към политиката на управляващите след влизането им в парламента, нито степента на смекчаване на радикализма им при участие в управленски коалиции. За да докажа основната хипотеза ще използвам концепцията на Зулианело (Zulianello, 2018) за антисистемни партии.

КЪМ ПРЕОСМИСЛЯНЕ НА КОНЦЕПЦИЯТА ЗА АНТИСИСТЕМНИ ПАРТИИ

Според Зулианело съществуващите концепции не дават яснота кога една партия престава да бъде антисистемна и как тя постига промяна в своите идеология, програма и политически послания. Авторът разглежда критично концепцията на Джовани Сартори за антисистемните партии и произтичащите от нея трудности при емпирични анализи. Докато понятия като „популистки“, „екстремни“ или „десни“ се отнасят само до идеологическия профил на политическите партии, то критично преосмислената концепция за антисистемна партия, предложена от Зулианело е многоизмерна и се отнася не само до идеологическите характеристики, но и до функционалната роля на политиче-

ския играч в партийната система (Zulianello, 2018, p. 653). Именно изследвайки действителната функция на партиите „Атака“, ВМРО-БНД и НФСБ като политически играчи в партийната система (Карасимеонов, 2019) можем да потвърдим или отхвърлим хипотезата, че те се променят от радикални анти-системни към системни партии.

Преди да изследваме радикалността и антисистемността на трите партии следва да дефинираме понятието „антисистемна партия“. Концепцията на Зулианело се различава от класическите подходи към антисистемните партии в много аспекти, но споделя с тях важноста на зачитане на положителния термин „система“ по Сартори и неговото отрицание „антисистема“ като „неутрални“ и „относителни“ термини. Схващането, че понятията „антисистемен“ и „антидемократичен“ са синоними, е погрешно.

Концепцията за антисистемна партия се основава на влиятелните трудове на Сартори (цит. в Zulianello, 2018, p. 655) за партиите и партийните системи. Според Зулианело в концепцията на Сартори тясната дефиниция за антисистемна партия се отнася до партия, която трайно не споделя ценностите на политическия ред, в който оперира. Ако има възможност тази партия не би променила правителството, а системата на управление. Според широката дефиниция на Сартори „една партия може да бъде определена като антисистемна, когато подрива *легитимността на режима*, на който е опозиция“ (Zulianello, 2018, p. 655). Според Сартори антисистемни са тези партии, които заемат дистанцирана позиция спрямо „центъра“, дефиниран в политико-конституционен план“.

Недостатъкът на концепцията на Сартори и други автори, които работят по темата е в това, че използваният от тях понятиен апарат има ограничена способност да „дефинира [...] ясни разлики с това, което се намира извън границите на концепцията“ (Zulianello, 2018, p. 656).

При преосмислената концепция на Зулианело една партия може да се счита за антисистемна само ако „са ѝ присъщи едновременно следните две характеристики: (1) нейната идеологическа ориентация спрямо *статуквото* не просто я превръща в обикновен противник на правителството и ориентирана срещу неговата политика опозиция, но тази партия поставя под въпрос и установените *метаполитики*, и (2) тя не е участвала в много видими *взаимодействия* на сътрудничеството на системно ниво или заради своята *антагонистична самопреценка* и/или *нагласите* на другите партии в системата; или *въпреки* предишно включване в такива *взаимодействия* тя съзнателно се *позиционира отново* в радикално дясно в партийния спектър *чрез радикално отдръпване*“ (Zulianello, 2018:657).

Зулианело възприема концепцията на Дънкан МакДонъл и Джеймс Нюъл за метаполитиките като „избори, които се отнасят до базовото устройство на

политическия режим, на политическата общност или на социалната и икономическа система“ (Zulianello, 2018, p. 659). За да установи видимите взаимодействия на партията на системно ниво Зулианело предлага да се въведе понятието „системна интеграция“ на партията. Най-лесният начин за постигане на системна интеграция е индиректния. Той е налице, когато „партията е част от видими, формални и реципрочни взаимодействия на сътрудничество с актьорите, асоциирани по различен начин със статуквото. Последните са мейнстрийм партиите, които са „типични управляващи актьори“ [...] От друга страна директният път към системна интеграция на един актьор е налице тогава, когато въпреки принципният му отказ да си сътрудничи с други партии, асоциирани по различен начин с метаполитическите структури, той става значим за управлението и директно допринася за продължаването на установената метаполитическа система“ (Zulianello, 2018, p. 662). Авторът дефинира шест конкретни случая, в които дадена партия е системно интегрирана, тоест не се счита за антисистемна:

- принадлежи към групата на основните партии с водещи позиции;
- участвала е в коалиционни управления и/или предизборни коалиции с мейнстрийм партии на национално ниво;
- участвала е във формални управления на малцинството, ръководени или подкрепяни от мейнстрийм партиите на национално ниво;
- нейните публични отношения с една или повече от мейнстрийм партиите предполагат, че тя е интегрирана във видимо и взаимно кооперативно взаимодействие, тоест другите партии я преценят като способна за коалиция;
- мейнстрийм партии в променлив контекст;
- партията подпомага продължаването на метаполитическата система чрез много видими и директни акции докато е на власт (Zulianello, 2018, pp. 663–665).

Изведените от Зулианело характеристики ще бъдат приложени при изследването на партиите „Атака“, ВМРО-БНД и НФСБ, за да се установи дали те са системно интегрирани партии и от тук да се направи извод за тяхната антисистемност.

ПРЕВЪПЛЪЩЕНИЯТА НА „АТАКА“, ВМРО-БНД И НФСБ

От създаването си през 2005 година до края на изследвания период (дек. 2020 г.) „Атака“ е парламентарно представена партия. ВМРО-БНД е парламентарно представена при кабинетите Станишев, Борисов II и Борисов III, а НФСБ – при Борисов II и Борисов III. През изследвания период трите радикално десни партии преживяват различни метаморфози. Валери Симеонов – един от основателите на „Атака“, я напуска и създава собствена партия (НФСБ) през 2011 г. От „Атака“ се отцепват още Слави Бинев, който ос-

новава ГОРД и Капка Георгиева, която създава Националдемократическата партия.

Лидерът на „Атака“ Волен Сидеров произхожда от десния политически спектър в България, а радикализацията се случва в следствие, когато той намира свободна електорална ниша. Преди да основе партия „Атака“ Волен Сидеров е член на „Екогласност“ и СДС. В началото на 1990-те години Сидеров е главен редактор в опозиционния вестник „Демокрация“, а по-късно заместник-главен редактор във вестник „Монитор“. Непосредствено преди създаването на собствена партия Сидеров се радикализира персонално и като водещ на предаване „Атака“ в кабелна телевизия „СКАТ“ представя собствените си възгледи за проблемите в страната и начините за тяхното решаване. От тук може да се твърди, че партия „Атака“ възниква като следствие на персоналната радикализация на нейния лидер. Оказва се, че Сидеров е заел свободна електорална ниша и през 2006 година като кандидат за президент той стига до балотаж, който губи от кандидата на БСП – Георги Първанов. След тези президентски избори Волен Сидеров твърди, че партия „Атака“ е втора по електорална подкрепа политическа сила в България.

През 1997 г. Красимир Каракачанов е избран за председател на организацията ВМРО-СМД, а през 1999 г. като вече регистрирана партия тя се преименува на ВМРО-БНД. Преди изследвания период (от 2005 г.) ВМРО-СМД е парламентарно представена в 38 НС – кабинет Костов (1997–2001), а Каракачанов е депутат от ОДС. ОДС регистрира парламентарен съюз, в рамките на който функционират две самостоятелни парламентарни групи – на СДС и на коалиция Народен съюз, част от която е ВМРО-СМД с наименование ВМРО-БНД (от 1999 г.). Като част от управляващата антикомунистическа коалиция ВМРО-БНД е във видими взаимодействия със системните партии и може да се твърди, че в този период партията е системна. През 2005 г. ВМРО-БНД е част от предизборна коалиция „Български народен съюз“ (БНС), заедно с БЗНС-НС и Съюза на свободните демократи (ССД), която влиза в парламента с 13 депутати, сред които и Красимир Каракачанов. Именно тази предизборна коалиция със системни партии дава основание да се твърди, че ВМРО-БНД е системна партия. След това парламентарно представителство ВМРО-БНД остава два мандата извън парламента.

От 2014 г. променяйки своята програма, предизборни послания и кампании ВМРО-БНД се позиционират като радикално десни. Тук може да се постави въпроса дали след като два мандата не успява да влезе в парламента ВМРО-БНД не се радикализира програмно само, за да увеличи своя електорат по примера на „Атака“.

През 2014 г. ВМРО-БНД и НФСБ създават националистическата коалиция „Патриотичен фронт“, която подкрепя кабинета Борисов II. През 2016 г. „Атака“, ВМРО-БНД и НФСБ участват като коалиция „Обединени патриоти“

първо в президентските избори, а след това (през 2017 г.) и в парламентарните, като и в двата случая са трета политическа сила. „Обединени патриоти“ са коалиционен партньор на дясноцентристката партия ГЕРБ в кабинета Борисов III, но в рамките на управленския мандат настъпва разрыв в коалицията.

Това са само част от примерите, които показват, че за да се разбере същността на тези партии е необходимо допълнително проучване. Въз основа на концепцията на Зулианело от една страна ще бъде анализирано отношението на трите радикални партии към мегаполитиките на управляващите, а от друга страна – готовността им за взаимодействия с управляващите, за да установят тяхната системна интеграция.

Отношението на трите радикални партии към мегаполитиките на управляващите и взаимодействията с тях ще бъдат изследвани чрез анализ на поведението на тези партии при гласуване на нов кабинет, при вотове на доверие и вотове на недоверие на правителството и при гласуване на ключови законопроекти. Изследваният период е от 2005 г., когато „Атака“ и ВМРО-БНД (като част от БНС) едновременно влизат в парламента, до края на 2020 г. В настоящата статия ще разгледам позициите на трите радикални партии при гласуване на парламентарно избраните правителства и при вотове на доверие и вотове на недоверие на правителството чрез втори анализ на данни.

Анализът на гласуването при инвеститурен вот ще покаже нагласата на трите партии спрямо бъдещото правителство и подкрепата, която те му оказват в момента на неговото създаване, от което може да се съди за системната интеграция на тези партии и готовността им за взаимодействие с управляващите.

Таблица 1. Инвеститурен вот за парламентарно избраните правителства в България за периода 2005–2020 г. (по Коларова, 2019, с. 86)

Кабинет	Партии в кабинета	Подкрепяща партия
Проектокабинет Станишев	БСП, ДПС	неуспешен вот ¹
Станишев (2005–2009)	БСП, НДСВ, ДПС	–
Борисов I (2009–2013)	ГЕРБ	Атака, СК, РСЗ
Орешарски (2013–2014)	БСП, ДПС	Атака
Борисов II (2014–2016)	ГЕРБ, РБ, АБВ	ПФ
Борисов II (2016)	ГЕРБ, РБ	ПФ, БДЦ
Борисов III (2017–2020)	ГЕРБ, ОП	Воля

„До 2005 г. в Народното събрание инвеститурният вот за министър председател и за състав на министерския съвет [...] се провежда по два различни начина – явно или тайно гласуване, в зависимост от мнозинството в Народното събрание, защото според конституцията гласу-

¹ Кандидатурата за министър-председател е приета, но предложеният състав на Министерски съвет – не.

ването за нов кабинет е лично и явно, освен ако Народното събрание не реши то да бъде тайно.“ (Коларова, 2019, с. 84).

Това е постановено в чл. 81 ал. 3 (3) на Конституцията ни. Последното гласуване на кабинет при таен вот се провежда на 28.07.2005 г., когато БСП и ДПС се нуждаят от четири допълнителни гласа, за да бъде успешен този вот. При самия инвеститурен вот опозицията в лицето на НДСВ, Атака, ОДС, ДСБ И БНС, *„които се противопоставят на тайния вот, възприемат стратегията всеки депутат преди да пусне плик с бюлетина да я показва на своите колеги и комисията“* (Коларова, 2019, с. 85). Един депутат от „Атака“ вече е напуснал парламентарната група и е обявил, че ще гласува за правителството. Трима депутати от „Атака“ не показват своите пликове с бюлетината, което се възприема от техните колеги и от медиите *„като ясен знак, че те са осигурили подкрепата, необходима за успешен инвеститурен вот“* (Коларова, 2019, с. 85). От това може да се направи извода, че още с влизането си в парламента групата на „Атака“ не е стабилна и част от депутатите ѝ показват готовност за взаимодействие с управляващите.

За разлика от „Атака“ към онзи момент ВМРО-БНД е част от БНС, който е твърда опозиция на кабинета Станишев. Партията ВМРО-БНД не е парламентарно представена при следващите две управления – кабинет Борисов I и кабинет Орешарски.

Партия „Атака“ подкрепя както кабинета Борисов I, така и кабинета Орешарски, въпреки че тези кабинети имат различна политическа ориентация и програми. Волен Сидеров дори е наречен „златния пръст“, защото осигурява нужния кворум от 121 души, необходим за започване на заседанието за избор на правителството Орешарски, като лично се регистрира. Партия „Атака“ подкрепя кабинета Орешарски през целия му мандат като крепи кворума в Народното събрание. През 2014 г. партия „Атака“ е в много остра политическа конфронтация с управляващата партия ГЕРБ (сравни Коларова, 2019, с. 80), а от 2017 г. е коалиционен партньор на ГЕРБ като част от националистическата коалиция „Обединени патриоти“.

Като коалиция „Патриотичен фронт“ ВМРО-БНД и НФСБ влизат в парламента при управлението на кабинета Борисов II. Те бързо се ориентират към властта и подкрепят избора на правителството. Сближаването с ГЕРБ се засилва още повече при кабинета Борисов III, когато „Обединени патриоти“ (Атака, ВМРО-БНД и НФСБ) са част от управляващата коалиция.

От написаното може да се обобща, че трите радикални партии се стремят към властта и са готови на различни взаимодействия, за да го постигнат. Тези данни обаче не са достатъчни, за да се определи дали трите партии действително стават системно интегрирани партии по концепцията на Зулианело. Затова сега ще разгледам и отношението им към мегаполитиките на управляващите чрез анализ на гласуването при вотове на доверие и вотове на недоверие.

„Вотовете на доверие и недоверие са естествен механизъм за функционирането на европейските кабинети. [...] Вотовете на недоверие играят важна роля във функционирането на българските кабинети.“ (Коларова, 2019, с. 104).

Преди да анализираме конкретните случаи, свързани с гласуването на „Атака“, ВМРО-БНД и НФСБ, е важно да подчертаем, че *„вотът на недоверие е преди всичко инструмент на опозицията и затова честотата му зависи най-много от нея“* (Коларова, 2019, с. 104-105). Според Конституцията на Р България (чл. 89, ал. 13) за да бъде успешен вотът на недоверие се изискват гласовете на повече от половината народни представители. *„Вотовете на доверие са по-скоро инцидентни в българския парламент“* (Коларова, 2019, с. 106). В изследвания период е проведен само един вот на доверие, поискан от Бойко Борисов (кабинет Борисов I) през 2011 г. В този случай премиерът Борисов иска *„вот на доверие за цялостната политика на правителството, за да „избегн[е] заплахата от поредица от вотове на недоверие“* (Коларова, 2019, с. 106).

При анализиране на поведението на „Атака“, ВМРО-БНД и НФСБ при вотове на доверие и недоверие на правителството ще установя отношението на тези партии спрямо мегаполитиките на съответните правителства. Самото изследване ще бъде разделено на няколко отделни периода, които съответстват на продължителността на съществуване (мандата) на съответното правителство.

Таблица 2. Вотове на недоверие и вотове на доверие за периода 2005-2020 г. (Коларова, 2019, с. 105; Народно събрание на Република България, 2021)

Кабинет (период от – до)	Вот на недоверие		Вот на доверие	
	Брой	Резултат	Брой	Резултат
Станишев (2005–2009)	7	отхвърлени	–	–
Борисов I (2009–2013)	4	отхвърлени	1	одобрен
Орешарски (2013–2014)	5	отхвърлени	–	–
Борисов II (2014–2016)	1	отхвърлен	–	–
Борисов II (2016)	–	–	–	–
Борисов III (2017–2020)	5	отхвърлени	–	–

Първият период е управлението на БСП, НДСВ и ДПС (2005-2009) с министър-председател Сергей Станишев, известно още като Тройната коалиция. В рамките на този период са проведени 7 вота на недоверие. При 5 от тях сред вносителите е партия „Атака“, а ВМРО-БНД като част от БНС е сред вносителите на 6 от вотовете.

От тук може да се изведе твърдението, че „Атака“ и ВМРО-БНД действително са опозиция на управляващите. Двете партии не подкрепят мегаполи-

тиките на правителството в ключовите сфери здравеопазване и образование и обвиняват МС в корупция и връзки с организираната престъпност, както и в провал на правителството заради неспазване на правилата на членство в ЕС и усвояване на средства от ЕС.

Вторият период е управлението на ГЕРБ (2009-2013) с министър-председател Бойко Борисов, наречено още кабинет Борисов I. В рамките на този период са проведени 4 вота на недоверие и 1 вот на доверие на правителството. Вотовете на недоверие са по следните теми: Провал на политиката в здравеопазването; Провал на антикризисна политика и тежки последици за гражданите; Провал на политиката в областта на вътрешната сигурност и обществения ред, отложеното присъединяване към Шенген, полицейщина и нарушаване на основни човешки права; Провал в областта на правосъдието и вътрешните работи.

Всички тези вотове са внесени от БСП и ДПС, а партия „Атака“ в този период се утвърждава като подкрепяща правителството. **При гласуването на вота на доверие по цялостната политика на Министерския съвет с министър-председател Бойко Борисов всички 16 депутати от партия „Атака“ гласуват „за“** (Народно събрание на Република България, 2011). **С това се потвърждава становището, че в този период партия „Атака“ „директно допринася за продължаването на установената метаполитическа система“** (Zulianello, 2018, p. 662).

Третият период е управлението на БСП и ДПС (2013-2014) с министър-председател Пламен Орешарски. В рамките на този период са проведени 5 вота на недоверие. Всички те са внесени от ГЕРБ, а „Атака“ не подкрепя никой от тях. Вотовете на недоверие са по следните теми: Провал на правителството в областта на инвестиционното проектиране; Провал в областта на регионалната политика; Провал в областта на вътрешната сигурност и обществен ред; Провал в областта на енергетиката; Провал в областта на фискалната политика.

В този период партия „Атака“ подкрепя правителството и осигурява необходимия кворум в пленарна зала, тоест тя *„директно допринася за продължаването на установената метаполитическа система“* (Zulianello, 2018, p. 662).

Четвъртият период е управлението на кабинета Борисов II в състав ГЕРБ, РБ и АБВ (2014-2016), както и само ГЕРБ и РБ, защото АБВ напуска коалицията (2016). В рамките на този период е проведен само 1 вот на недоверие. Вотът е на тема: Провал в политиката на здравеопазването.

„Атака“ е опозиция на управляващите, но не е сред вносителите на вота на недоверие. Трима от единадесетте депутати на „Атака“ гласуват „за“ (Народно събрание на Република България, 2016), а другите – не участват в гласуването. Тъй като към онзи момент партия „Атака“ е в остра политическа

конфронтация с управляващите, то слабата активност на депутатите от „Атака“ във вота може да се тълкува, както като безразличие към правителството и неодобрение на мегаполитиката на управляващите, така и като мълчаливо съгласие с тях.

ВМРО-БНД и НФСБ обединени като коалиция „Патриотичен фронт“ са партии, подкрепящи кабинета и не са сред вносителите на вота на недоверие. Двама от деветнадесетте депутати от ПФ гласуват „против“, а седем са въздържали се (Народно събрание на Република България, 2016). Въпреки че „Атака“ е опозиция в кабинета Борисов II, а ВМРО-БНД и НФСБ подкрепят правителството поведението на трите партии много си прилича. Те проявяват много слаба активност при вота на недоверие.

Петият период е управлението на кабинета Борисов III (2017–2021, изследван период до дек. 2020 г.) в състав ГЕРБ и ОП. В състава на коалиция „Обединени патриоти“ влизат „Атака“, ВМРО-БНД и НФСБ, тоест трите изследвани партии са част от управляващата коалиция. Тук не се налага да разглеждам вотовете на недоверие към правителството, защото по концепцията на Зулианело „Атака“, ВМРО-БНД и НФСБ са системно интегрирани партии, тъй като на национално ниво участват в коалиционно управление със системна партия.

ИЗВОДИ И ОБОБЩЕНИЯ

Въз основа на концепцията на Зулианело и резултатите от проучването на позициите на партиите „Атака“, ВМРО-БНД и НФСБ към мегаполитиките на управляващите и тяхното участие в много видими взаимодействия на системно ниво ще направя изводи за антисистемността на тези партии.

Таблица 3. Антисистемност на партия „Атака“ по концепцията на Зулианело

Кабинет (от – до)	Ориентация спрямо статуквото и поставяне под въпрос на установените мегаполитики	Взаимодействия на системно ниво	Характер на партия „Атака“
Кабинет Станишев (2005–2009)	Опозиция на кабинета. Вносител на 5 вота на недоверие към МС заради установените мегаполитики в ключовите сфери здравеопазване и образование, обвинение на МС в корупция и връзки с организираната престъпност, както и в провал на правителството заради неспазване на правилата на членство в ЕС и усвояване на средства от ЕС.	Неучастие във видими взаимодействия на сътрудничество, както с управляващите, така и с опозиционните системни партии.	Антисистемна партия

Кабинет Борисов I (2009–2013)	Подкрепя кабинета. При гласуването на вота на доверие по цялостната политика на МС всички 16 депутати от „Атака“ гласуват „за“.	Неучастие във видими взаимодействия на сътрудничество, както с управляващите, така и с опозиционните системни партии.	Частично интегрирана партия
Кабинет Орешарски (2013–2014)	Подкрепя кабинета, осигурява необходимия кворум при инвеститурния вот за избор на правителството. Не внася нито един вот на недоверие. Осигурява необходимия кворум в пленарна зала.	Неучастие във видими взаимодействия на сътрудничество, както с управляващите, така и с опозиционните системни партии.	Частично интегрирана партия
Кабинет Борисов II (2014–2016) Кабинет Борисов II (2016)	Опозиция на кабинета. Не е сред вносителите на вота на недоверие. Само трима от единадесетте депутати на „Атака“ гласуват „за“ вота.	Неучастие във видими взаимодействия на сътрудничество, както с управляващите, така и с опозиционните системни партии.	Частично интегрирана партия
Кабинет Борисов III (2017–2020)	Част от управляващата коалиция. Не поставя под въпрос установените метаполитики на правителството.	Участие във видими взаимодействия на сътрудничество. Министърът на икономиката до 2020 г. е от квотата на „Атака“.	Системно интегрирана партия

Както се вижда от Таблица 3 партия „Атака“ проявява характеристики на антисистемна партия само в рамките на първото си парламентарно представителство. В следващите парламенти се наблюдава еволюция в политическата стратегия на „Атака“ и тя вече не може да бъде класифицирана като напълно антисистемна партията. Когато една партия подкрепя правителството и установените метаполитики, но тя не участва във видими взаимодействия на сътрудничество на системно ниво става дума за частично интегрирана партия. Именно такава партия е „Атака“ при кабинетите Борисов I и Борисов II и при кабинета Орешарски. Като коалиционен партньор в кабинета Борисов III „Атака“ може да бъде определена като системно интегрирана партия и до средата на 2020 г. има свой министър в правителството. Министърът на икономиката Емил Караниколов е от квотата на „Обединени патриоти“, предложен от партия „Атака“. Политическата стратегия на „Атака“ се променя от радикална опозиция в 41 НС към подкрепяща партия в 42 и 43 НС, като в 44 НС стига до пряко участие във властта. Тя подкрепя кабинети от различни части на политическия спектър. Тази подкрепа за коалиционни правителства с несъвместими идеологии и програми (коалиционен кабинет БСП – ДПС и коалиционен кабинет ГЕРБ – РБ) е симптоматична за популисткия характер

на Атака, но именно тя води до разцепление на самата партия и основаване на алтернативни структури.

Таблица 4. Антисистемност на ВМРО-БНД и НФСБ по Зулианело

Кабинет (период от – до)	Ориентация спрямо статуквото и поставяне под въпрос на установените метаполитики	Взаимодействия на системно ниво	Характер на партията/ите
Кабинет Станишев (2005–2009)	ВМРО-БНД е опозиция на кабинета. ВМРО-БНД е вносител на 6 вота на недоверие към МС заради установените метаполитики в ключовите сфери здравеопазване и образование, обвинение на МС в корупция и връзки с организираната престъпност, както и в провал на правителството заради неспазване на правилата на членство в ЕС и усвояване на средства от ЕС.	Участие във видими взаимодействия на сътрудничество -предизборна коалиция БНС, заедно с БЗНС-НС и ССД.	Системна партия
Кабинет Борисов II (2014–2016) Кабинет Борисов II (2016)	ПФ (ВМРО-БНД и НФСБ) подкрепя кабинета. ПФ не е сред вносителите на вота на недоверие.	Неучастие във видими взаимодействия на сътрудничество, както с управляващите, така и с опозиционните системни партии.	Частично интегрирани партии
Кабинет Борисов III (2017–2020)	ОП са част от управляващата коалиция. ОП не поставят под въпрос установените метаполитики на правителството.	От квотата на ВМРО-БНД са зам.-министър председател и министър на отбраната, както и министър на околната среда и водите (до 2020 г.); От квотата на НФСБ: зам. министър-председател до 2018 г.	Системно интегрирани партии

В рамките на кабинета Костов (1997–2001 г., тоест преди изследвания период) ВМРО-БНД е част от управляваща коалиция и като такава се класифицира като системна партия. От Таблица 4 може да се установи, че в рамките на кабинета Станишев (2005–2009) ВМРО-БНД е опозиция на правителство и не подкрепя неговите метаполитики. Като част от предизборна, а не от управленска коалиция с известна условност ВМРО-БНД може да се класифицира като системна партия, защото е налице взаимодействие на сътрудничество на системно ниво. При следващите парламентарни представителства в 43 НС и 44 НС не са едновременно налице всички предпоставки за антисистемност на ВМРО-БНД по концепцията на Зулианело. В 43 НС обединени в коалиция

„Патриотичен фронт“ ВМРО-БНД и НФСБ бързо се ориентират към подкрепа за кабинета Борисов II, но не участват във видими взаимодействия с управляващите на системно ниво затова са частично интегрирани партии. Заедно с „Атака“ ВМРО-БНД и НФСБ са коалиционни партньори на ГЕРБ в кабинета Борисов III. Като коалиционни партньори на системна партия трите радикално десни партии може да се считат за системно интегрирани.

От настоящото изследване се установява, че „Атака“ и НФСБ смекчават своите радикални позиции след като влизат в парламента, а ВМРО-БНД от системна партия се превръща в частично интегрирана и отново в системна партия. При сравнение на трите изследвани партии може да се обобщи, че системната интеграция на НФСБ се осъществява най-бързо. Още с влизането си в парламента като самостоятелна партия НФСБ се ориентира към подкрепа на управляващите. Ако може да се допусне относително степенуване на системната интеграция бих казала, че ВМРО-БНД е на второ място. Партията е системна при кабинета Станишев, радикализира се програмно, за да спечели електорален бонус, но същевременно подкрепя правителството Борисов II (ГЕРБ) и еволюира до коалиционен партньор в третия мандат на партия ГЕРБ. Най-противоречиво е поведението на „Атака“, която подкрепя различни правителства без оглед на тяхната идеологическа ориентация. Партията е опозиция на БСП и ДПС при кабинета Станишев, но подкрепя същите две партии при кабинета Орешарски. „Атака“ подкрепя първия кабинет на ГЕРБ, опозиция е на кабинета Борисов II и еволюира до коалиционен партньор на кабинета Борисов III. С това се потвърждава тезата на Зулианело, че при партиите *„достигането на системна интеграция често, но не непременно съвпада с развитието на коалиционен потенциал“* (Zulianello, 2018, p. 670). Въз основа на изложеното до момента може да приемем за доказана и хипотезата, че при влизане в парламента и участия в коалиционни правителства, радикално десните антисистемни партии се променят от антисистемни към системни партии. Освен това установих, че при тази промяна партиите преминават през междинна фаза на частична системна интеграция. Тази хипотеза е директно приложима за две от изследваните партии – „Атака“ и НФСБ. Според концепцията на Зулианело ВМРО-БНД не е антисистемна партия и при нея се наблюдава друга тенденция – от системна партия тя се радикализира програмно с цел печелене на гласоподаватели, преминава през междинната фаза на частична интеграция и отново еволюира в системна партия.

Може да се твърди, че много автори подценяват динамиката и развитието на антисистемните позиции на радикално десните партии в България. Тези автори не отчитат промените, които настъпват след като антисистемните партии влизат в парламента. Като изводи от проведеното изследване може да обобщим, че трите изследвани партии преминават през два цикъла на промяна. В дългосрочен план те стават системни партии, но същевременно губят част

от своя електорат. В краткосрочен план те трябва отново да се радикализират преди парламентарните избори, за да спечелят обратно загубените гласоподаватели. След решението на ВМРО-БНД и НФСБ да изключат „Атака“ от коалиция „Обединени патриоти“ за предстоящите през 2021 г. парламентарни избори, ВМРО-БНД напуска коалицията неочаквано. След раздора в „Обединени патриоти“ НФСБ пое по пътя на радикализацията като избра за свой коалиционен партньор за предстоящите избори партия „Воля“ на Веселин Марешки – известна с подкрепата на Марин Лъо Пен. Твърдението за предизборното засилване на програмната радикализация на трите изследвани партии с цел възвръщане на загубени електорални позиции ще бъде практически проверено при предстоящите парламентарни избори.

Тук възникват и дискуссионните въпроси дали изведените характеристики за радикално десните партии в България са приложими и за партиите от радикално десния политически спектър в други държави. Отговорът на тези въпроси изисква едно по-задълбочено и по-машабно проучване.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Друмева, И.** (2021). Страсбург осъди безразличието в България към език на омразата на Сидеров [онлайн]. *Дневник*, 16 фев 21 17:29 [прегледана 15.02.2021 г.]. Достъпна от: https://www.dnevnik.bg/bulgaria/2021/02/16/4175610_strasburg_osudi_bezrazlichieto_v_bulgariia_kum_ezik_na/#. [Drumeva, I. (2021). Strasburg osadi bezrazlichieto v Bulgaria kam ezik na omrazata na Siderov [onlayn]. *Dnevnik*, 16 фев 21 17:29 [pregledana 15.02.2021 g.]. Dostapna ot: https://www.dnevnik.bg/bulgaria/2021/02/16/4175610_strasburg_osudi_bezrazlichieto_v_bulgariia_kum_ezik_na/#.]
- Жечева, К.** (2008). Популистският дискурс на Атака. *Политически изследвания*, 1–2, с. 71–81. [Zhecheva, K. (2008). Populistkiyat diskurs na Ataka. *Politicheski izsledvania*, 1–2, s. 71–81.]
- Карасимеонов, Г.** (2019). *Партийната система в България 2009–2019 година*. София: Фондация „Фридрих Еберт“. [Karasimeonov, G. (2019). *Partiynata sistema v Bulgaria 2009–2019 godina*. Sofia: Fondatsia „Fridrih Ebert“.]
- Коларова, Р.** (2019). *Демократични институции в България. Сравнителен анализ (1991–2019)*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“. [Kolarova, R. (2019). *Demokraticхни institucii v Balgariya. Sravnitelен analiz (1991–2019)*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Конституция на Република България** (1991)[онлайн] [прегледана на 13.02.2021 г.]. Достъпна от: <https://www.parliament.bg/bg/const>. [Konstitutsia na Republika Bulgaria (1991)[onlayn] [pregledana na 13.02.2021 g.]. Dostapna ot: <https://www.parliament.bg/bg/const>.]
- Народно събрание на Република България** (2021). *Вот на недоверие* [онлайн] [прегледан на: 14.02.2021 г.]. Достъпни от: <https://www.parliament.bg/bg/voteofnoconfidence>. [Narodno sabranie na Republika Bulgaria (2021). *Vot na nedoverie* [onlayn] [pregledan na: 14.02.2021 g.]. Dostapni ot: <https://www.parliament.bg/bg/voteofnoconfidence>.]

- Народно събрание на Република България** (2011). *Сто осемдесет и осмо заседание София, четвъртък, 20 януари 2011 г.: Стенограма* [онлайн] [прегледан на 14.02.2021 г.]. Достъпни от: <https://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/7/ID/2557>. [Narodno sabranie na Republika Bulgaria (2011). *Sto osemdeset i osmo zasedanie Sofia, chetvartak, 20 yanuari 2011 g.: Stenograma* [onlayn] [pregledan na 14.02.2021 g.]. Dostapni ot: <https://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/7/ID/2557>.]
- Народно събрание на Република България** (2016). *Сто шестдесет и първо заседание София, сряда, 17 февруари 2016 г.: Стенограма* [онлайн] [прегледана 15.02.2021 г.]. Достъпна от: <https://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/51/ID/5491>. [Narodno sabranie na Republika Bulgaria (2016). *Sto shestdeset i parvo zasedanie Sofia, sryada, 17 fevruari 2016 g.: Stenograma* [onlayn] [pregledana 15.02.2021 g.]. Dostapna ot: <https://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/51/ID/5491>.]
- Тодоров, А.** (2012). *Крайната десница в България*. София: Фондация „Фридрих Еберт“. [Todorov, A. (2012). *Kraynata desnitsa v Balgariya*. Sofia: Fondatsiya „Fridrih Ebert“.]
- Чолаков, П.** (2017). Популистката радикална десница в България: представители, произход, идеология, хоризонти. *Политически изследвания*, 1–2, с. 75–89. [Cholakov, P. (2017). Populistkata radikalna desnitsa v Bulgaria: predstaviteli, proizhod, ideologia, horizonti. *Politicheski izsledvania*, 1–2, s. 75–89.]
- Decker, F.** (2004). *Der neue Rechtspopulismus*. Opladen: Springer Fachmedien Wiesbaden.
- Wolf, T.** (2017). *Rechtspopulismus. Überblick über Theorie und Praxis*. Würzburg: Springer.
- Avramov, K.** (2015). The Bulgarian Radical Right. Marching up from the Margins. In: **Minkenberg, M.** (ed.). *Transforming the Transformation*, pp. 299–318.
- Bar-On, T.** (2018). „The Radical Right and Nationalism“. In: **Rudgren, J.** (ed.). *The Oxford Handbook of The Radical Right*, pp. 43–74.
- Betz, H.-G.** (1994). *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*. Houndmills: Macmillan Press.
- Betz, H.-G.** (2018). The Radical Right and Populism. In: **Rudgren, J.** (ed.). *The Oxford Handbook of The Radical Right*, pp. 139–164.
- Lubbers, M., Coenders, Marcel** (2017). Nationalistic attitudes and voting for the radical right in Europe. *European Union Politics*, Vol. 18, No 1, pp. 98–118.
- Mudde, C.** (ed.) (2017). *The Populist Radical Right. A reader*. Abingdon/New York: Routledge.
- Mudde, C.** (2019). *The Far Right Today*. Cambridge: Polity Press.
- Rudgren** (ed.). *The Oxford Handbook of the Radical Right*. New York: Oxford University Press.
- Vasilopoulou, S.** (2018). The Radical Right an Euroscepticism. In: Rudgren, J. (ed.). *The Oxford Handbook of The Radical Right*, pp. 189–212.
- Zulianello, M.** (2018). Anti-System Parties Revisited: Concept Formation and Guidelines for Empirical Research. *Government and Opposition*, Vol. 53, No. 4, pp. 653–681. DOI:10.1017/gov.2017.12.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 5, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 5, 2020

РОЛЯТА НА НЕФОРМАЛНИТЕ ЛИДЕРИ ПРИ КОНТРОЛИРАНОТО ГЛАСОПОДАВАНЕ В РОМСКИТЕ ОБЩНОСТИ

АНИТА СИМЕОНОВА СТЕФАНОВА

Анотация. Статията поставя въпроси за честността на изборите, като се взимат предвид най-разпространените порочни практики – купен и контролиран вот. Разгледани са предпоставките защо именно върху ромските общности се оказва под натиск как да упражнява правото си на глас. Акцентира се върху ролята на различните неформални лидери и начина, по който всеки един от тях използва авторитета си сред тези общности. Запазва се тенденцията при последните избори контролираното гласоподаване да разширява своя мащаб, използваните способности са все по-адаптивни в зависимост от типа избори. Пряко изражение на тези все по-разширяващи се феномени е нарушаването на фундаментални политически права на гражданите и подкопаването на основни принципи, на които се базира съвременния демократичен ред, а именно върховенство на закона, правова държава и политически плюрализъм.

Ключови думи: избори; контрол; купуване на гласове; лидери; ромска общност; брокери; изборни правила; зависимости; нарушение.

THE ROLE OF INFORMAL LEADERS IN CONTROLLED VOTING IN ROMA COMMUNITIES

Anita Simeonova Stefanova

Abstract. The article raises questions about the fairness of the elections, presenting the most widespread vicious practices – bought and controlled voting. The preconditions are considered, because it is on the Roma communities that it is said under pressure, as the right to vote is governed. Emphasis is placed on the role of various informal leaders and the way in which each of them uses the authority of the average Roma communities. The trend in the last elections is controlled voting in order to expand its own scale, using methods for all more adaptive depend-

ing on the type of election. A direct expression of these ever-expanding phenomena is the violation of fundamental political rights of citizens and the undermining of basic principles based on a modern democratic order, namely the rule of law, the rule of law and political pluralism.

Keywords: elections; control; buying; votes; leaders; Roma community; brokers; election rules; dependence; violation.

ВЪВЕДЕНИЕ

Политическите избори са основен елемент на представителната демокрация, без който би било невъзможно нейното съществуване. Необходими са, макар и недостатъчни като условие за демокрация (Тодоров, Канев, 2014). Третата и четвъртата вълна на демократизацията обхваща света от 70-те години на миналия век (Huntington, 1993) и изборите се затвърдиха като глобална норма: повече от 90% от страните по света избират своите представители чрез конкурентни многопартийни лидери. Въпреки това много от демократичните държави са постигнали едва минимални стандарти за изборно състезание и не всички успяха да подобрят качеството на своите избори, а именно степента на свободата и честността на изборите (Van Ham, Lindberg, 2015; Global Commission on Elections, Democracy and Security, 2012).

По целия свят по време на избори кандидатите се опитват да повлияят на решенията на избирателите, като този подход е толкова стар, колкото е стара и политиката (Kitschelt, Wilkinson, 2007). Икономическото гласуване в посткомунистическите страни и преходите през, които те преминаха също получава значително внимание и като цяло съществуват достатъчно подкрепящи доказателства за тези практики. Изборният ден у нас винаги е успявал да съсредоточи огромно внимание относно използваните техники на участниците в изборния процес, а именно злоупотреба с избирателните права на българските граждани и по-конкретно на маргинализираните общности. Подобни порочни практики не се смятат за нещо ново в традицията на демократичните страни и в тази връзка научната литература по темата в световен мащаб не липсва.

В България порочните изборни практики като „търговия с гласове на избиратели“, използвани от кандидатите в изборите, характерно се използват веднага след Освобождението. Подобни изпитани методи в тепърва утвърждаващия се изборен процес веднага се превръщат в задължителна тенденция за българската политическа действителност. При провеждането на предизборните кампании, кандидатите са „ухажвали“ селяните по всевъзможни начини. Подобен тип „привилегии“ се изразявали във възможността част от избирателите да секат безплатно дървен материал от държавния и общински фонд в замяна на това да гласуват за тогавашните правителствени кандидати (Пешев, 1993, с. 845-846). Основно предложението включвали стоки от първа необходимост и по-рядко парични възнаграждения. По този начин българската държава е взимала участие в купуването на парламентарните избори.

Практиката за включване основно на ромското население в търговията с гласове, намира почва още преди век у нас. Още в началото на XX век циганските гласове са се търгували най-евтино, като за тях основно са си плащали по-заможните кандидати, с цел повлияване на резултата в тяхна полза. Вследствие на това въпросното етническо население му се отнемат изборителните права (1901 г.) въпреки грубото нарушение на Търновската конституция чл. 86, с който са уредени правата на всички граждани над 21-годишна възраст (Казасов, 1968, с. 211).

През последните десетилетия корупционните изборни практики не просто се използват масово и са се задълбочили, а са придобили форми на организираност. Това заплашва от дискредитиране целия изборен процес, представяйки своеобразна заплаха за функционирането на демократичните институции, но и свободата и политическите права на българските граждани. Най-остро това се откроява при провеждането на избори от първостепенно значение, а именно парламентарни и местни, където участието и ангажираността са най-високи. Тогава се наблюдават опити за сериозно включване на огромни потоци от парични средства, които са с неясен произход и се използват за финансиране на предизборните кампании (Кашукеева-Нушева, Христова-Вълчева, Тонева-Методива, 2017).

Тенденция е организаторите, занимаващи се с тези нелегални дейности, да отделят все повече време и ресурс за осъществяване на схемите. Като към преките форми на купуване на гласове все повече се включва и „търговията със зависимости“, базирана на различни заплахи от санкции и натиск. Осъществяваните схеми за оказване контрол на гласоподаването на части от изборителите и манипулирането на изборните резултати са съществени дефицити за изборния процес, функционирането на институциите и невъзможността на гражданското общество да противодейства на тези явления.

В настоящата статия ще бъдат разгледани основните понятия като купен и контролиран вот, като те ще бъдат своеобразна теоретична основа за разглеждане на процеса по осъществяване на контрол върху изборителния процес в ромските общности. Фокус е поставен върху различните видове ромски лидери, съществено важно е влиянието им за общностите и по какъв начин използват своя авторитет в рамките на изборния процес.

КОНТРОЛИРАН И КУПЕН ВОТ

Първата стъпка към постигането на целта е свързана с определянето на концептуалния обхват на явлениято и дефиниране на основните понятия, свързани с него. Важно да бъдат рамкирани работните понятия, които ще се използват в настоящата публикация, но и ключови автори, разглеждали контролираното гласоподаване в световен и национален мащаб. Фокусът е поста-

вен върху механизмите за осъществяване на контрол върху изборния процес, като биват разглеждани участниците и създадените от тях мрежи за влияние и тенденциите при подготовка на престъпното деяние. Акцент в настоящия текст са ромските групите, превърнали се в потенциални жертви на явлението контролиран вот, както и лидерите, осъществяващи контрола.

Ключовите понятия за контролиран и купен вот, могат да бъдат разглеждани като самостоятелни феномени, но са и взаимосвързани помежду си. Корените и за двете явления следва да се търсят в състоянието на съвременната българска държавност, защото представляват отражение на социално-икономическата, културната и политическата среда. През 2009 г. беше поставен фокус върху темата, като Асоциация „Прозрачност без граници“ дефинира понятията за „купен вот“ и „контролиран вот“ в рамките на българската политическа реалност.

Купуването на избирателни гласове е престъпление срещу политическите права на гражданите, при което избирателите биват склонявани да упражнят гласа си в полза на посочен кандидат или партия срещу получаване на материална облага. Като под материална облага следва да се има предвид не само парично изражение, но и стоки, вещи и услуги, които се предоставят на избирателите като размяна за направения „правилен“ избор. Дефиницията е на Асоциация „Прозрачност без граници“. Поради факта, че актът е с незаконосъобразен характер, то той се извършва в рамките на неписани правила и известни договорености. Необходимо е създаването на гаранции или контрол за удостоверяването на „правилното“ гласуване. По този начин поръчителите успяват за създадат зависимости у големи групи от населението.

Актът на купуване обаче не е едностранен, той засяга предлагачия, но и получаващия съответната материална облага. Да изтъргуващ гласа си е материализирано като престъпление по смисъла на Наказателния кодекс.

Съблазнително е купуването на гласове да се разглежда единствено и само като икономическа размяна. Правото на избор буквално се „купува“ или „продава“ в зависимост от коя перспектива се намира даден човек – на избирател или кандидат за пост. Актът на купуването от тази гледна точка е разглеждан като договор или може би търг, в който избирателят продава своя вот към най-високостоящия участник в търга – кандидата. Този вече установен пазарен модел намира място не само в ежедневието ни език¹, но и в научната литература, където все по-често бива разглеждан (Schaffer, Baker, 2015). Купуването на гласове следва да разглеждаме не просто като икономическа транзакция, а като комбинация от икономически обмен и социален ритуал. В различните части на света това носи естествено и различна стойност.

Не е изцяло коректно да се използва търговската аналогия и да се говори за „закупуване“ на гласове, „търговия“, „пазар“ за гласове и други подобни

¹ На англ. ез. наричан „купуване на гласове“.

без да се изследва явлението на по-дълбочинно ниво. Съществува огромно разнообразие на използваните практики, в зависимост от типа избори и тяхното значение. Купуването на гласове следва да се използва само за ситуации, в които кандидатите и брокерите буквално правят плащания. По-общо следва да разглеждаме контрола на гласове- което обхваща целия процес от получаването на офертата, гласуването и получаването на договорената сума, стока или услуга.

Като незаконна дейност купуването на гласове е до голяма степен скрито от публичната правила и се осъществява с цел тяхното заобикаляне. Повечето от стъпките, които тя включва не се наблюдават лесно (Schaffer, Schedler, 2005). В много случаи брокерите за купуване на гласове идват от една и съща среда с ниски доходи като избиратели, към които са насочени техните усилия (Aspinall, 2014, p. 58).

Купуването на гласове е най-често дебатираната практика на манипулация на изборите, поне от местните избори през 2007 г. насам. Причината е, че тези избори се характеризират и с масова практика на покупка на гласове- нещо, което дотогава е по-скоро маргинално явление, отколкото строго установена практика. Новото от този избор е, че продават гласове не само маргинализираните групи (ромите) например, а все повече граждани, които не са под линията на бедност, което очевидно е проява на граждански цинизъм към политиката (Тодоров, Канев, 2014).

Контролираният вот е оказване отново на противозаконно въздействие върху избирателите, целящо да ги принуди да гласуват против волята си, в полза на посочен кандидат. Ключовата разлика тук е, че лицето, оказващо въздействие върху избирателите, разполага с властови ресурс, чрез който да го принуди да постъпи против политическите си убеждения. Основни действащи лица, оказващи неправомерен контрол и принуда, разполагат с икономически и/или политически управленски ресурс. Дефиницията е на Асоциация „Прозрачност без граници“.

Като все по-съществен проблем започва да се очертава контролираният вот. Наблюдение на „Прозрачност без граници“ за изборите 2009–2013 г. констатира съдържанието на това понятие: „Сигналите за контролиран вот, получени в рамките на изборния ден, открояват три основни групи, осъществяващи контрол: представители на работодателите, които упражняват натиск върху икономически зависими от тях лица с цел да упражнят право на глас в подкрепа на предпочитан от работодателя кандидат; местни политически лидери или представители на местната власт, които разполагат с властови ресурс и влияние на местно ниво; неформални лидери на общности, които живеят с ограничени икономически ресурси и са социално уязвими“. В този случай става дума за контролиран вот, които мобилизира значителен ресурс, за да държи под контрол тези групи от избиратели. По-надолу в текста ще

стане въпрос именно за маргинализираните роми и по какъв начин неформалните лидери успяват да осъществяват контрол върху начина им на гласуване.

Несъмнено купуването на гласове се осъществява посредством клиентелистки практики. За пример можем да вземем страна като Парагвай, където партиите ангажират авторитетни лидери в общностите с цел организиране на избирателите да гласуват в замяна на пари или друг тип компенсация.

Важно е уточнението, че контролираният вот може да се възприеме като самостоятелна форма на злоупотреба с политическите права на гражданите, при която не се предоставя в замяна материална облага, но може да бъде и съпътстващ компонент на прякото купуване на гласове. Като в такава ситуация механизмът се използва за гаранция, че гласоподавателят ще гласува за партията или кандидата, в подкрепа на когото е получил материална облага (най-често това е парична сума).

Контролираният вот и купуването на гласове са най-добрите способности за поддържане на неефективно работещите институции и фасадната демокрация в една съвременна държава. Именно тези две порочни практики са удар срещу съвременната демокрация и са признак за проблем, който е от цивилизационен мащаб. Те са необходимо условие за запазване на политическата власт и разпределяне на властовите ресурси в държавата. Тези явления предполагат търсене и съответно предлагане на този тип „услуги“, т.е. наличието на пазар, заради който се заражда нуждата от създаването и поддържането на механизми, но и ангажирани лица, занимаващи се с предлагане и изпълнение на тези услуги. Подизпълнителите задоволяват тази пазарна нужда, като най-често това са: групировки или брокери, ромски тартори от всякакъв тип, работодатели - характерно е за малките населени места, в които икономическата зависимост е голяма, а намирането на работа става трудно.

Мобилизацията на тези услуги е най-голяма при избори от първи порядък, такива от първостепенно значение като парламентарни и местни. Изборните длъжности са най-многобройни и последващото разпределяне на властови ресурс е най-голямо. Президентските и европейските избори не успяват да задействат до същата активност механизмите за осъществяване на натиск. В този ред на мисли местните ромски лидери биват мотивирани да мобилизират основно за изборите от първи порядък, като мотивацията за тях е доста по-добре подплатена финансово. От своя страна, стоките, предлагани като част от целенасочени борси за купуване на гласове и на крайния избирател, обикновено са с ниско ниво парична стойност. Те включват торби с брашно или картофи, кофи с масло или захар или дрехи и обувки. Избирателите съобщават основно за трайни продукти.

Понятието „търговия с гласове“ може да се определи като нерегламентирана (пряка и косвена) „покупко-продажба“ на избирателни гласове и като такава откривена корупционна размяна, при която чрез даване на пари на ръка

(или в натурални стойности, или чрез контролиран вот) се цели осигуряване на вота на хората за определена партия, организация, движение, лидер или кандидат. В този контекст „търговията с гласове“ е важна съставка на „сенческия политически пазар“ и като такава има своя собствена структура, съдържание, видове и форми (Манолов, 2016).

ХАРАКТЕРИСТИКА НА РОМСКИТЕ ОБЩНОСТИ

Случващото се в периода на прехода у нас е характеристика на фасадната демокрация, при която установените клиентелистски отношения позволяват осъществяване на контрол върху големи групи от населението, като целта е те да бъдат умишлено държани в условия на зависимост и социална маргинализация. В резултат на засилваща се етническа дискриминация, големи групи от населението са маргинализирани и изключени от пазара на труда (Thorat, Attewell, Rizvi, 2009).

Такива застрашени групи са: ромите, турската етническа общност, работниците в малките населени места в някои райони на страната. Като цяло липсата на средства, с които да се осигури оцеляване или изобщо нормално съществуване, в съчетание с усещане за несигурност и непредвидимост дори за настоящия момент поставя множество хора в ролята на зависими. Именно това подчинение е предпоставка за невъзможността да имаме укрепнало и критично гражданско общество. Безработицата, макар и намаляваща в национален мащаб, е сериозен икономически и социален проблем в много райони. Явлението има етнически нюанс и играе съществена роля за формирането на електоралните нагласи (Янков, 2006).

Съществено влияние за контролираното гласоподаване играят икономическите фактори като финансови възможности. Положителните стимули имат по-голямо влияние върху поведението на бедните, тъй като пределната полезност на доходите на избирателите с ниски доходи е по-висока (Dixit, Londregan, 1996; Calvo, Murillo, 2004; Stokes, 2005). Доказателствата, че купуването на гласове е насочено към бедните, са практически безспорни. В случаите, вариращи от Ливан (Corstange, 2012), Нигерия (Bratton, 2008) или Сенегал (Andrews, 2015) до Аржентина (Stokes, 2005), проучванията установяват, че политиките са насочени към бедните избиратели с положителни стимули, като подаръци, предлагане на храна или пари.

Затвърждава се тенденция, при която по-широк кръг от избиратели са обект на натиск да гласуват в изборите в противоречие със своите политически убеждения, било то поради предложение да продадат гласа си или поради заплаха от определен тип санкции. Това са основни дефицити в изборния процес, които поставят групи от населението в социална маргинализация и оказват влияние върху окончателните изборни резултати. Практиките, които

са свързани с купуването на гласове и контролиран вот, бележат връх по време на местните избори и изборите за народни представители. Двете явления оказват съществено влияние върху: неефективното функциониране на политическите партии, изборните институции и правила. Предпоставка са също и за мащабите на бедност в различните общности и райони на страната с висока степен на социално изключване; зависимост на бизнеса от решенията на институциите на национално и местно ниво.

За целите на публикацията е важно да направим социално-икономически разрез на тази група, за да осмислим правилно и анализираме дефицитите, които правят точно тази група най-податлива. Изследванията, направени в първите години след началото на демократичните промени у нас, показват, че въпреки дългогодишното съжителство на роми и българи, те все още остават като „непознатите“ в обществото. Ромите са все още по-скоро „общност за другите“ (Томова, 1995, с. 21), отколкото сами да се възприемат като такава. Те се доближават най-вече до определението за етническа група на Антъни Смит (Smith, 1991).

Безсъмнено можем да твърдим за наличие на ромска етническа идентичност. Като за „етническа идентичност“ се позоваваме на понятието на от Антъни Смит и Хенри Ташфел. Според авторите *„съзнание за принадлежност към определена етническа група, заедно с емоционалния и ценностен смисъл на това членство“*. Въпреки своята нехомогенност и вътрешни различия, ромите са обединени от различни фактори – обща кауза, общи културно-исторически черти, специфични поведенчески норми и стереотипи, както и от друга страна – общите нагласи (по правило голямата дистанция) на „другите“ към тях.

Що се отнася до религията, полезен е следният коментар в книгата на Марушиакова и Попов:

„Циганите са известни като общност, която лесно възприема вероизповеданието на населението, сред което живее, лесно го сменя с друго, а нередка е и синкретичността на вярванията им. Като правило в рамките на една и съща група различията във вероизповеданията на отделните части от нея не са пречка за осъзнаването на единството на общността.“ (1993).

Това което се очертава като тенденция е, че бедността по време на прехода обща за всички жители на страната, е значително преодоляна от българите, остава относително константна при турците и е все още много силна при ромите. Де факто, към 2001 г. повече от 3/4 от ромите в България са под прага на бедността, като разликата в качествено отношение е значима – 37.5% от ромите дори не могат да го достигнат. На практика почти половината от най-бедните жители на страната са от цигански произход. Доклад на UNDP

показва, че приблизително 40% от ромите в страната гладуват няколко дни седмично, а други 25% гладуват няколко пъти месечно. От субективна гледна точка, 30% възприемат домакинствата си като мизерстващи и почти 50% като бедни. Ромите, които смятат, че се справят относително добре, са около 20%. Безработицата и бедността след промените в икономическата система на страната от една страна, а от друга страна свободата на личния избор, който им предоставя промяната на политическия режим водят до формирането на различни видове икономически стратегии в ромските общности, целящи в повечето случаи единствено осигуряването на прехраната и простото физическо оцеляване.

Не е случайно, че именно ромските общности са най-честият обект на контролирано гласоподаване, техните гласове са се затвърдили и като най-купувани и продавани. Те са силно затворени и често имат враждебни настроени към външни хора и институции, най-важна роля за оцеляването на цялата група и налага вътрешни правила и норми. Така устроени те са се превърнали в основен ползвател на социални услуги на държавата. По тази линия те са и често зависими от този доход. Липсата на образование, ниската степен на грамотност, трудността, която изпитват да пишат и четат, ги прави лесно зависими и удобни за манипулиране от тартора. Практиката е той да взема решения за благото на цялата група и да е в ролята на медиатор между общността и институциите, като той измества по функции институциите. Оказва се незаобиколим фактор и при контролирания и купен вот. Държавата е безсилна да се бори с високата раждаемост, ранното напускане на училище и допринася за маргинализацията на тази група. Ниската квалификация, неграмотността и фактът, че 49,5% от ромските деца не посещават от училище, а 28% никога не ходили на училище са основни причини общностите да остане самоизолирана и да се превърне в социално-маргинализирана група. Причините родителите да не мотивират децата да се обучават в училище е, че това би създавало излишни разходи за домакинството и по този начин се лишават от детски труд, който им носи част от приходите (Тилкиджиев и др., 2009, с. 87).

ЛИДЕРИТЕ В РОМСКИТЕ ОБЩНОСТИ

Ромските общности се превръща в изключително лесна за манипулация и склоняване към всевъзможни престъпни дейности, като купуване на гласове и осъществяване на контрол на свободния политически избор. Като това най-често се случва по волята на лидера на група, той се „пазари“ за гласовете с различни партийни лидери и кандидати. Рядко е някой да прескочи тартора и да се договоря индивидуално. Лидерите са тези, които осъществяват контакти и посредничат при самата продажба и по този начин се създава зависимост от политическите партии. Често кметове и местна власт остава пасивна

и си „затваря очите“ за някои от престъпленията, които те извършват, защото ромските групи са удобни и получават техните гласове в замяна на определен тип политически протекции. Това довежда до напрежение между етническите групи в страната, защото остава усещането за несправедливост и беззаконие.

Поради факта, че ромските групи се намират под абсолютния контрол на техните лидери и гласуват като една група, техните гласове са и най-желаните от всички занимаващи се с организация престъпни мрежи, кметове и местни лидери. За тяхното печелене се договарят обикновено само с авторитета и това улеснява процеса по организация, защото ромите са изпълнителни и слушат заръките на лидера си. Дръзналите да прескочат тартора и да се „пазарят“ самостоятелно биват санкционирани, заплашвани или дори отлъчени. Това поддържа чувство на страх у членовете и се използва от лидерите за осъществяване на контрол.

Изключително интересни в тази връзка са интервютата с обекти на контролиран вот, които нагледно обясняват какви инструкции получават да гласуват: „На който е грамотен му казват да зачертае верния номер. За другите дават въже и казват да разпънем от първото квадратче и където свърши да зачертаем. Понякога дават и готови листове.“ (Стойчев, 2017). Други инструкции, които се дават на неграмотните роми, са посредством използването на кибритена клечка с която да се измери правилното квадратче, което да се зачертае. Неграмотността изисква организаторите да прибегват именно до такива елементарни и първични способности, като обяснението с конец или въже.

Съществен е проблемът за авторитета и властта за ромските лидери, познати като „цигански кметове“ след 1989 г. Представител на ромските общности разказва, че авторитетът е всъщност най-богатият циганин в махалата, с влиянието си останалите го избират и така се утвърждава техният лидер. Що се отнася до качествата на един такъв авторитет е той да има образование, ако в градовете то е средно, в селата е поне основно, може и начално, ако е уважаван. Следващо изискване е да бъде разпознаваем, но и влиятелен сред останалите представители на махалата. Да е запознат с местните цигански закони е важно за ромите от градовете, а за тези от селата е водещо да бъде честен. Справедливостта и мъдростта са високо ценени, както и способността да разграничава добро и зло.

Опитът на циганите показва, че е висока възможността кметът да се превърне в инструмент на не-ромите и на външни политически интереси. Често това се случва при водене на преговори по отношение на начина, по който общностите следва да гласува на конкретните избори. Обикновено ромският лидер определя коя политическа партия или кандидат ще бъде подкрепен и всички изпълняват дадените инструкции. Това е и причината ромските авторитети да се превръщат в посредници на всички избори и да търгуват с гласовете на цялата общност. Понякога истинските ромски лидери не рискуват репутацията и

авторитета си, а залагат за поста на свои протежета, които да отнесат негативите, но при успех се увеличават ползите и влиянието на ментора.

Важен неформален лидер в ромските общности е **бакалинът** – обикновено държи малък магазин за хранителни стоки или малко кафене в махалата. Притежателят не е богат, но продава с малки надценки или ключово на вересия, което в повечето случаи е основния начин на пазаруване. Точно този механизъм „вересия“ му осигурява власт и авторитет сред основните ползватели, тъй като често от тези стоки зависи оцеляването на цели домакинства (Пампоров, 2006).

Съществена роля играе и **лихварят**, който постепенно е увеличил властта и възможността да оказва натиск върху ромите. Те също участват в организацията по осъществяване на контрол, като предоставят заеми, които често са с непосилни лихви за хората. В замяна на опрощаването на дълговете или част от тях, лихварите търгуват с гласовете на длъжниците, като ги продават на заинтересовани кандидати. Те го правят, за да се сдобият с пари или политическа протекция, която им позволява да извършват незаконната си дейност необезпокоявани.

Третият вид неформален лидер е този, който притежава духовна харизма – **пасторът**. Наблюдава се тенденция след демократичните промени ромското население у нас да се приобщава към подобен тип църкви, които имат не само социална но и често пъти подкрепяща роля. Това масовизирането на евангелизацията сред ромите следва да се разглежда в контекста на глобализацията, иначе казано, като част от настъплението на петдесятното движение по целия свят (Czegledy, 2007; Coleman, 2000). Така пасторът придобива авторитет и се превръща в основно действаща фигура що се отнася до търговията с гласове.

Църквата сама по себе се превръща в активно място за комуникация между отделните индивиди в общностите. Там се обменя информация от духовен тип, но и съвсем всекидневни съобщения от битов характер. В този ред на мисли равнището на социален и дори морален контрол е високо, понякога то се осъществява от духовният представител – пастора. Някои от по-влиятелните ромски пастори имат успех в преговори за недопускане на междуетнически конфликти по повод на криминални инциденти между българи и роми. Като цяло, евангелската конверсия добавя една нова и положителна идентичност сред ромите (Giordano, Boscoboinik, 2002; Славкова, 2007).

В периода между двете последни преброявания броят на протестантите в страната се е удвоил – от 21 878 души през 1992 г. до 42 308 души през 2001 г. Различни източници сочат неофициални данни, които силно варират: от 24 651 души до 80 000. Според някои пресмятания, около половина протестанти в България са роми. Числеността на евангелизираните роми е, оспорван въпрос, доколкото се използва като аргумент в състезанието между пасторите за достъп до престиж, ресурси и власт. Увеличаването на броя на църквите

с етнически ромски произход и умножаването на ромите евангелисти, тенденциозно се наблюдава и стремеж на самата църковна общност и в частност пасторите да набират членовете си именно сред тази етническа група (Славкова, 2007). Целият този процес П. Игнатов го определя като „циганизация“ на ББЦ. По този начин дефинира капсулирането в етнически хомогенни църкви. Същият автор смята, че след 1995 г. в България са навлезли изцяло ново поколение пастори, роми, за които образованието не е от съществено значение.

Съществуването на хомогенни ромски църкви е резултат от действието на социални, икономически и в известна степен политически фактори. Сред икономическите фактори за хомогенизацията можем да споменем конкуренцията за достъп до финансови и други материални ресурси на отделните пастори в ромските църкви. Линията на етническо капсулиране се задълбочава и намира своето политическо отражение. След 2000 г. мнозинството от ромски пастори се оказват политически ангажирани и участват в създаването на етническата партия „Евророма“ (Benovska-Sabkova, 2002). Пасторите в предизборната кампания на парламентарните избори през 2005 г. решиха, че могат да използват евангелистките църкви като клубове за организиране на гласоподаватели. Някои от ромите пастори са избрани за общински съветници, а други са били кандидати за народни представители от „Евророма“.

Сериозен медиен скандал се заформира около парламентарните избори през 2014 г. и двама пастори от Самоков, които участваха в продажбата на ромски гласове. Александър Тодоров, известен като Сашо Хлебаря е ромски пастор, който се ползва със съществено влияние в ромската махала. Той решава да изтъргува своето влияние, което характерно има като духовен представител. Обръща се към ромите със следните думи: „В неделя сме на избори и Бог ще ни посочи правилния път, правилната партия, която ще ни даде по-добър живот. Радвайте се, вече знаем за кого да гласуваме! Гласувайте за нашата нова партия и ще ви се помогне! Дайте гласа си и ще ви се даде!“.

Повярвал, че е собственик на съвестта и вярата на тези хора, той е убеден в собствената си власт и харизма над тях. Примерът с този пастор не е единичен, мнозина от пасторите имат всъщност подобен на неговия манталитет „ние притежаваме душите на хората, защото се „грижим“ за тях, колко му е да им кажем как да гласуват“.

Тези брокери контролират достъпа до стоки и услуги, които се оценяват от избирателите и могат да използват този контрол, за да повлияят на поведението на избирателите. Както Котер твърди:

„връзката между местните лидери и техните последователи е сложна, тъй като може да се основава както на реципрочност, така и на известна степен на експлоатация. Избирателите могат да се доверят и да разчитат на своите лидери, но също така да се чувстват в капан в подчиненото си положение.“ (Kotler, 2013).

В заключение можем да кажем, че посредниците в ромските общности са много, но и различни. Водещо за авторитета е каква е социалната организация в конкретната ромска общност или група. Следователно и работещите механизми се различават по своето естество в зависимост от влиянието на конкретния неформален лидер-магазинер, който дава на вересия; пастор/ходжа („бог/аллах е избрал този кандидат“), НПО активист (Опре, Рома!), лихвар (ще ти опростя кредитите), бизнесмен (чрез корпоративен вот), престъпни „босове“ (трафик/наркотици, които контролират със страх), „интелектуалци“ (т.е. висшистът на квартала – учител, лекар, инженер).

Способите, които се използват, също се променят и адаптират, организацията за контролирано гласоподаване започва месеци преди изборите, като механизмите за наблюдение и отчитане също търпят съществени промени. Това довежда и до тенденция на разрастване обхвата на двете явления до степен все повече групи от населението да бъдат включвани в организирането на контролиран и купен вот и да се оказват в зависимост с нарушени политически права.

Често кандидатите, за да постигнат успех използват психологически трикове към своите избиратели, като се опитват да ги убедят, че те са най-добрият и достоен избор. Това е по-лесно приложимо в по-бедни райони, където населението е необразовано и по-лесно се поддава на манипулации. Това често се постига чрез даване на подаръци или отдаване на благосклонности, които демонстрират доброжелателността, добротата, отзивчивостта или уважението на кандидата.

Работеща стратегия е успешно да внушиш на избирателя усещане за задължение да гласува за съответен кандидат. Един от начините да създадат такива чувства е да бъдат ангажирани брокери, които са уважавани членове на техните общности или други посредници, към които получателите чувстват връзки на лична отчетност. Например, ангажираните в кампанията се стремят във всяко село да наемат човек, който е най-подходящ за предоставяне на подкрепа, някой със значителен социален статус в селото. Другите квалификации включват да бъдат уважавани добре известен, местен лидер (официален или неофициален), роднина или близък приятел на кандидата, или да притежава някои други качества, които биха накарали хората да изпълнят своите обещания за гласуване.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Осъществяваните схеми за оказване контрол на гласоподаването на части от избирателите и манипулирането на изборните резултати са съществени дефицити за изборния процес, функционирането на институциите и невъзможността на гражданското общество да противодейства на тези явления.

Влиянието на ромските лидери в търгуването с гласове се оказва ключов елемент от процеса по осъществяване но контролирано гласоподаване. Затвърждава се тенденцията, при която подобен тип местни лидери продават политическите права на цели общности и се възприемат за техни представители и посредници в преговорите с крайните ползватели на купения вот – политическите партии.

В резултат все повече хора стават жетва на явлението контриран вот и биват целенасочено държани в състояние на страх и непредвидимост за работните им места, икономическия им статус или дали няма да бъдат отлъчени, ако дръзнат да потърсят справедливост. Потърпевшите често се страхуват от това да свидетелстват или да се противопоставят, защото чувстват несигурност за работните си места или, че ще им бъде потърсена сметка. Трайно е усещането, че институциите са безсилни срещу онези престъпни структури, които разполагат с финансов ресурс и политически контакти. Проблемът е мащабен и поставя пред изпитание демократичните ценности и гражданското общество у нас.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Казасов, Д.** (1968). *Улицы, хора, събития*. София: Наука и изкуство. [Kazasov, D. (1968). *Ulitsi, hora, sabitia*. Sofia. Nauka i izkustvo.]
- Кашукеева-Нушева, В., Христова-Вълчева, К., Тонева-Методива, Л.** (2017). *Почтеност в политиката и ефективно противодействие на корупцията в България*. София: Фондация Фридрих Еберт. [Kashukeeva-Nusheva, V., Hristova-Valcheva, K., Toneva-Methodiva, L., (2017). *Pochtenost v politikata i effektivno protivodeystvie na koruptsiyata v Bulgaria*. Sofia: Fondatsia Fridrih Ebert.]
- Марушиакова, Е., Попов, В.** (1993). *Циганите в България*. София: „Клуб 90“. [Marushiakova, E., Popov, V. (1993). *Tsiganite v Bulgaria*. Sofia: „Klub 90“.]
- Пампоров, А.** (2006). *Ромското всекидневие в България*. София: Международен център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия. [Pamporov, A. (2006). *Romskoto vsekidnevie v Bulgaria*. Sofia: Mezhdunaroden tsentar za izsledvane na maltsinstvata i kulturnite vzaimodeystvia.]
- Пешев, П.** (1993). *Историческите събития и дейтели от навечерието на Освобождението ни до днес*. София: БАН. [Peshev, P. (1993). *Istoricheskite sabitia i deyateli ot navecherieto na Osvobozhdenieto ni do dnes*. Sofia: BAN.]
- Славкова, М.** (2007). *Циганите евангелисти в България*. София: Парадигма. [Slavkova, M. (2007). *Tsiganite evangelisti v Bulgaria*. Sofia: Paradigma.]
- Стойчев, С.** (2017). *Контролираният и купен вот*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“. [Stoychev, S. (2017). *Kontroliraniyat i kupen vot*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Тилкиджиев, Н. и др.** (2009). *Отпадащите роми*. София: Институт Отворено Общество. [Tilkidzhiev, N. i dr. (2009). *Otpadashtite romi*. Sofia: Institut Otvoreno Obshtestvo.]

- Тодоров, А., Канев, Д.** (2014). *Качество на демокрацията*. София: Изток-Запад. [Todorov, A., Kanev, D. (2014). *Kachestvo na demokratsiyata*. Sofia: Iztok-Zapad.]
- Томова, Илона** (1995). *Циганите в преходния период*. София: Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия. [Tomova, Iona (1995). *Tsiganite v prehodnia period*. Sofia: Mezhdunaroden tsentar po problemite na maltsinstvata i kulturnite vzaimodeystvia.]
- Янков, Р.** (2006). *Електорална география на България. Малък учебен атлас*. В. Търново: Унив. изд. „Св. Св. Кирил и Методий“. [Yankov, R. (2006). *Elektoralna geografia na Bulgaria. Malak ucheben atlas*. V. Tarnovo: Univ. izd. „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“.]
- Andrews, T.** (2015). Corruption and voting in Senegal: Evidence from experimental and survey research. *African Journal of Political Science and International Relations*, 9/13, pp. 100-114.
- Aspinall, E.** (2014). *When brokers betray: Clientelism, social networks, and electoral politics in Indonesia*. *Critical Asian Studies*, 46, № 4, pp. 545–570.
- Benovska-Sabkova, M.** (2002). „I am a pure Gipsy...“. The Roma Individuality in the Distorted Mirror of Group Stereotypes. In: **Giordano, C.** et al. *Roms's Identities in Southeast Europe: Bulgaria*. Rome: Ethnobarometer, pp. 57–93.
- Bratton, M.** (2008). Vote buying and violence in Nigerian election campaigns. *Electoral Studies*, 27, pp. 621–632.
- Calvo, E., Murillo, M.V.** (2004). Who Delivers? Partisan Clients in the Argentine Electoral Market. *American Journal of Political Science*, Vol. 48, No. 4, October, pp. 742–757.
- Czegledy, A.P.** (2007). Distinctly African Christians: Situating His People Christian Church within Social Transformation. *Max Planck Institute for Social Anthropology: Working Papers*, N 97.
- Coleman, S.** (2000). *The Globalisation of Charismatic Christianity. Spreading the Gospel of Prosperity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Corstange, D.** (2012). Vote trafficking in Lebanon. *International Journal of Middle East Studies*, 44, pp. 483–505.
- Dixit, A., Londregan, J.** (1996). The determinants of success of Special Interests in Redistributive Politics. *Journal of Politics*, 58, November, pp. 1132–1155.
- Giordano, C., Boscoboinik, A.** (2002). Introduction. In: **Giordano, C.** et al. *Roma's Identities in Southeast Europe: Bulgaria*. Rome: Ethnobarometer, pp. 15–29.
- Global Commission on Elections, Democracy and Security** (2012). *Deepening Democracy: A Strategy for Improving the Integrity of Elections Worldwide: Report of the Global Commission on Elections, Democracy and Security* [online] [Viewed 5 October 2021]. Available from: <https://www.kofiannanfoundation.org/app/uploads/2017/05/Deepening-Democracy.pdf>.
- Huntington, Samuel P.** (1993) *The third wave*. Oklahoma: University of Oklahoma Press.
- Kitschelt, H., Wilkinson, S.I.** (2007). *Patrons, clients and policies: Patterns of democratic accountability and political competition*. New York: Cambridge University Press.
- Koter, D.** (2013). King Makers: Local Leaders and Ethnic Politics in Africa. *World Politics*, 65 № 2, pp. 187–232.
- Schaffer, F., Schedler, A.** (2005). *What is Vote Buying? The Limits of the Market Model. Paper delivered at the conference „Poverty, Democracy and Clientelism: The Political*

Economy of Vote Buying“ Stanford: Stanford University, Department of Political Science.

Schaffer, J., Baker, A. (2015). Clientelism As Persuasion Buying: Evidence from Latin American. *Comparative Political Studies*, 48, № 9, pp. 1093–116.

Smith, A. (1991). *National identity*. Nevada: University Pres.

Stokes, Susan (2005). Perverse Accountability: A Formal Model of Machine Politics with Evidence from Argentina. *American Political Science Review*, 99/3, pp. 315–325.

Thorat, S., Attewell, P., Rizvi, F.F. (2009). *Urban Labour Market Discrimination*. New Delhi: Indian Institute of Dalit Studies.

Van Ham, C., Lindberg, S. (2015) *Vote Buying Is A Good Sign: Alternate Tactics of Fraud in Africa 1986–2012*. Gothenburg: University of Gothenburg.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Докторанти

Том 5, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Postgraduate Students Book

Volume 5, 2020

ПРИЛОЖЕНИЕ НА ОЦЕНКАТА НА ВЪЗДЕЙСТВИЕТО В СФЕРАТА НА ОБРАЗОВАНИЕТО НА МЕСТНО НИВО

ВЕСЕЛА СТЕФАНОВА ПОЛИТОВА

Анотация. Оценката на въздействие е сравнително ново явление в процеса на изработване на нормативните актове в българското законодателство и въпросът за нейното приложение на национално ниво е предмет на редица изследвания. Настоящото изследване е мотивирано от научен и практически интерес и се търси отговор на въпроса, какво е приложението на оценката на въздействие на нормативните актове на местно ниво и по-конкретно в сферата на предучилищното и училищното образование. Целта е да се установи извършва ли се оценка на въздействието на проектите на нормативните актове преди внасянето им за приемане от общинските съвети, спазват ли се изискванията за изработване на оценка на въздействието и какво е качеството на изготвяните оценки. Обект на изследването е оценката на въздействието като инструмент за подобряване на управленската дейност, а предметът е прилагането на оценката на въздействието, която са извършили общините Столична, Пловдив, Варна, Бургас и Стара Загора. За реализиране на емпиричното изследване е разработена методика, състояща се от два типа индикатори и е използван и методът на анкетното проучване. Статията е структурирана в две основни части – теоретична и емпирична. Теоретичната част служи за основа на емпиричната, като в нея се изяснява същността на оценката на въздействието и спецификата ѝ на равнище местна власт. Във втората част на статията са представени резултатите от проведено емпирично изследване, които показват, че не всички общини подлагат на предварителна оценка на въздействието приеманите от тях нормативни актове в образователната сфера и че там, където това е направено, оценките на въздействието не винаги са с необходимото качество.

Ключови думи: оценка на въздействието; нормативни актове; предучилищно и училищно образование; местна власт; общински съвет; индикатори; качество.

APPLICATION OF IMPACT ASSESSMENT IN THE FIELD OF EDUCATION AT THE LOCAL LEVEL

Vesela Stefanova Politova

Abstract. Impact assessment is a relatively new phenomenon in the process of drafting regulations in Bulgarian legislation and the issue of its application at the national level is the subject of a number of studies. The present study is motivated by scientific and practical interest and seeks an answer to the question of what is the application of impact assessment of regulations at the local level and in particular in the field of preschool and school education. The aim is to establish whether the impact assessment of the draft regulations is carried out before their submission for adoption by the municipal councils, whether the requirements for making an impact assessment are met and what is the quality of the prepared assessments. The object of the study is the impact assessment as a tool for improving management, and the subject is the application of the impact assessment performed by the municipalities of Stolichna, Plovdiv, Varna, Burgas and Stara Zagora. In order to implement the empirical research a methodology consisting of two types of indicators was developed and the method of survey was used. The article is structured in two main parts – theoretical and empirical. The theoretical part serves as a basis for the empirical one, as it clarifies the essence of the impact assessment and its specifics at the local government level. The second part of the article presents the results of an empirical study, which show that not all municipalities are subject to a preliminary impact assessment of their regulations in the field of education and that where this is done, impact assessments are not always the required quality.

Keywords: impact assessment; regulations; pre-school and school education; local government; municipality; indicators; quality.

ВЪВЕДЕНИЕ

Оценката на въздействие е въведена още през 70-те години на XX век в САЩ като „оценка на въздействието на инфлацията“. Тя намира приложение и като оценка на регулаторната политика, при което се различават няколко форми на секторни оценки на въздействието: бизнес оценка на въздействието, социална оценка на въздействието и здравна оценка на въздействието (Berger, 2010, р. 6). В края на 90-те години на XX век и началото на XXI век оценката на въздействието е въведена и от Европейската комисия и страните от Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (Администрация на Министерски съвет, 2018). В България оценката на въздействие е сравнително ново явление в процеса на изработване на нормативните актове. След промяната в Закона за нормативните актове през 2016 г., който регламентира оценката на въздействието като задължителен елемент от законодателния процес, тя се превръща в актуален и значим феномен, приложението на който се явява предизвикателство пред всички органи на управление, както на ниво централна, така и на равнище местна власт.

На оценката на въздействието са посветени значителен брой публикации на български и чуждестранни автори. В публикациите, както и в редица стра-

тегически и нормативни документи, доклади, наръчници и ръководства, се срещат различни схващания за същността на оценката на въздействието.

„В научните изследвания няма стройна, общоприета и дори водеща теория относно оценката на въздействието. Предпоставка за липсата на такава теория са различните дефиниции, които могат да се срещнат за понятието оценка на въздействието.“ (Стефанов, 2015, с. 2).

Ето и някои от тях. Оценката на въздействието е:

– *„инструмент за информирано вземане на решения и за оценка на ефектите от решенията, преди те да бъдат взети (предварителна оценка).“* (Berger, 2010, p. 5);

– *„информационно базиран аналитичен подход за критична оценка на позитивните и негативните ефекти от предлагани и съществуващи регулаторни и нерегулаторни инструменти.“* (Renda, 2015, p. 38 цит. в Калфова, 2019, с. 38);

– *„интегриран процес за оценка и сравняване на предимствата на редица варианти на политики, предназначени за справяне с добре дефиниран проблем. Оценката на въздействие подпомага вземането на дадено политическо решение, но не е негов заместител.“* (European Commission, 2017, p. 89);

– *„процес на идентифициране на бъдещите последици от настоящи или бъдещи действия. „Въздействието“ е разликата между това, което би се случило с действието и какво би станало без него.“* (International Association for Impact Assessment, 2009, p. 1);

– *„набор от логически стъпки, които трябва да се следват, когато подготвят публични политики.“* (European Commission, 2009, p. 4);

– *„инструмент за проследяване както на изпълнението на целите на публичните политики, така и на ефекта от действията върху публиката.“* (Стефанова, 2018, с. 51.)

Като са взети предвид различните схващания за оценката на въздействието, за целите на проведеното и представено в настоящата публикация изследване, е приета следната работна дефиниция: Оценката на въздействието е инструмент за подпомагане процеса на вземане на решения при спазване на устойчивост на политиките и за повишаване качеството на нормативните актове чрез прилагане на аналитични подходи за изследване на възможните икономически, социални, екологични и други последици, както и на разходите, ползите и рисковете от различни варианти на действие за разрешаване на съществуващи проблеми. Оценката на въздействието следва да гарантира, че процесът на вземане на решения и приемане на законодателство се базира на доказателства и данни, събрани и анализирани при спазване на стандарти за прозрачност, обосновааност и предвидимост на нормотворческия процес с привличане и активно участие на заинтересованите страни. (виж Наредба за

обхвата и методологията за извършване на оценка на въздействието; Администрация на Министерски съвет, 2019, с. 4; Администрация на Министерски съвет, 2018, с. 4).

В България „*все по-цялостно и взискателно става нормативното уреждане на изискванията и стандартите за осъществяване на оценки на въздействието в редица области на политиките.*“ (Маринов, 2019, с. 4). При това съществуват и редица проблеми, за разрешаването на които е необходимо „*теоретично задълбочаване на анализите и подобряване на практиката по разработване и прилагане на оценките в публичното управление.*“ (Маринов 2019, с. 4). Анализирайки нормативните промени за въвеждането на оценката на въздействието в България, последвалите подзаконовни дейности и резултатите през първата година от нейното прилагане, Брусарски изразява мнение, че въпреки направеното, „*реални практически резултати няма*“ и отправя остри критики както към законовата уредба, така и към качеството на изработваните оценки (2018, с. 75). Изследвайки приложението на оценката на въздействието на регулирането в България през първата година от нейното действие като задължителен механизъм, Димов поставя акцент върху прилагането на правилото „*Не прави нищо*“ като институционализиран, „*задължителен вариант на действие, който нормотворецът следва да провери, разгледа и осмисли, като неизбежна първа стъпка от извършването на оценката*“ (2018, с. 126). Според автора:

„от правна гледна точка изборът „Не прави нищо“ акцентира върху необходимостта, преди всичко да бъдат изчерпани възможните алтернативни на законодателството методи за разрешаване на идентифицираните проблеми, каквито са саморегулирането, корегулирането, квазирегулирането, въвеждането на пазарни инструменти, стандарти, кодекси за практика, кодекси за поведение и други и чак когато се стигне до извода, че те биха били доказано неефективни, да се пристъпи към анализирането на варианти, предвиждащи приемането на правни норми, разбирани като правила за поведение, санкционирани от държавата или от друга компетентна юрисдикция.“

Има основание да се твърди, че „*регулаторната реформа в България, чийто основен двигател е задължителната оценка на въздействието, е започнала и се случва реално на практика. Друг е въпросът колко ефективна е тя, какви са основните последици от реформата и какви явления и практики се наблюдават при нейното осъществяване.*“ (Димов, 2018, с. 126).

Близко по тематика до настоящото изследване е изследването, проведено от Калфова (2018, с. 107–123) относно приложението на оценката на въздействие в България. То има за цел да „*направи пилотна оценка на постигнатите резултати от провежданата реформа в първата година от*

нейното прилагане“ „от гледна точка на степенята, в която те допринасят за повишаване на качеството на прилаганите публични политики“ (Калфова, 2018, с. 107). Обекти на изследване са 61 оценки на въздействие, „изготвени в периода януари – декември 2017 г., публикувани на портала за обществени консултации на Министерския съвет – strategy.bg. „Избрани са оценките на въздействие на законопроекти и такива за изменение на действащи закони, защото чрез законодателството се въвеждат основни регулации и в този смисъл то би трябвало пряко да обслужва постигането на целите на публичните политики.“ (Калфова, 2018, с. 112).

Според авторката „анализът на приложението на оценката на въздействие в последната една година може да бъде обобщен в няколко посоки. Влиянието на оценката на въздействие върху публичните политики и качеството на публичното управление е ограничено. Недостатъчно ясно и сравнително рядкото дефиниране на основни типове въздействия (социални, икономически, екологични), както и много малкото случаи, в които е дефиниран техният обхват, не дава възможност адекватно да бъдат дефинирани очакваните резултати и тяхното въздействие върху различните социални групи и икономически субекти. Не може да се направи оценка, доколко те спомагат за постигането на поставените публични цели и решаването на публичните проблеми. Ограниченото прилагане на методите за изработване на оценка на въздействието и особено създалата се практика за дефиниране само на две алтернативи – приемане/неприемане на оценяваната регулация, изключително ограничава възможностите на оценката на въздействието като инструмент за изработване и оценка на алтернативни политически инструменти. [...] Неотчитането на всички възможни видове въздействия, липсата на оценка на техния обхват е предпоставка по-скоро за възприемането на взаимно противоречащи си инструменти, а не за хоризонтална интеграция на секторните публични политики и за изработване на механизми за преодоляване и/или ограничаване на негативните въздействия. [...] Въпреки отчетените негативни резултати (...) възприетата публичност на изработените оценки е голяма крачка напред към осигуряването на прозрачност на управлението, а оттам и на повишаване на участието на гражданите и техните организации в него.“ (Калфова, 2018, с. 120–121).

За разлика от описаните по-горе изследвания, настоящата публикация е фокусирана върху изследване на оценката на въздействие на местно равнище в областта на образованието. Изследването е мотивирано от научен и практически интерес и се търси отговор на въпроса какво е приложението на оценката на въздействие на нормативните актове на местно ниво и по-конкретно в

сферата на предучилищното и училищното образование. За постигане целта на анализа, най-напред ще бъде представена спецификата на оценката на въздействието на равнище местна власт.

Специфика на оценката на въздействието на общинско ниво

Оценката на въздействието би могла да бъде полезен инструмент при приемането на нормативни актове, освен на национално, също и на общинско ниво, тъй като тя дава възможност на местните власти да вземат решения, които да бъдат в публичен интерес, в интерес на жителите на съответната община. Тук възниква необходимостта от това да се изясни понятието „публичен интерес“.

„Публичният интерес е всичко онова, което засяга всеки индивид в качеството му на отделен субект или обект, като едновременно с това засяга публиката/публиките като общност/и, основана/ни на споделени ценности“ или „публичният интерес е това, което засяга всички като цяло и всеки поотделно по такъв начин и в такава степен, по който и в която това се задава от действията на публиките от граждани и ответните реакции на държавните институции“ (Стефанова, 2019, с. 41). „В публичен интерес е всяко действие, което води към реализацията и защитата на публичния интерес. Действието има субект и обект и двете му характеристики са свързани със създаването на различни обществени отношения. Предмет на действието може да бъде всичко, което е публичен интерес, но са важни актьорите, техните намерения, инструментите и средствата, които използват при действието.“ (с. 42).

Това виждане е в синхрон с клетвата, която полагат общинските съветници при встъпването си в длъжност, а именно, че се заклеват в името на Република България да спазват Конституцията и законите на страната и във всичките си действия, да се ръководят от интересите на гражданите и да работят за тяхното благоденствие (виж Закон за местното самоуправление и местната администрация (ЗМСМА) чл. 32, ал. 1).

Приемането на нормативните актове на общинско ниво е от правомощията на общинските съвети. В чл. 18, ал. 1 ЗМСМА общинският съвет е дефиниран като орган на местното самоуправление и се избира от населението на общината при условия и по ред, определени от закона. Според чл. 21, ал. 2 от ЗМСМА в изпълнение на правомощията си по ал. 1 общинският съвет приема правилници, наредби, инструкции, решения, декларации и обръщения. В чл. 21, ал. 1, т. 24 е записано, че общинският съвет упражнява текущ и последващ контрол върху изпълнението на приетите от него актове.

„Общинските съвети и кметовете, по аналогия с централната власт, правят предложения и взимат решения за множество конкретни действия с цел подобряване качеството на живот и възможностите за професионална реализация.“ (Наръчник за изготвяне на оценка на въздействието ..., 2008, с. 5).

Основните разлики спрямо функциите на централната власт се състоят в ограничеността на териториалния обхват, както и в спектъра от мерки, които влизат в тяхната компетентност – по-ограничен брой, отколкото се решават на национално ниво (Наръчник за изготвяне на оценка на въздействието ..., 2008, с. 5; Костова, 2019, с. 66).

Освен тези различия, специфика има и при прилагането на оценката на въздействието на национално и на местно ниво. За разлика от оценките на въздействие на законопроектите и проектите на нормативните актове, издавани от МС, ОВ на нормативните актове на общинско ниво не подлежат на съгласуване с администрацията на Министерския съвет.

Според Закона за нормативните актове (ЗНА) чл. 26, ал. 3:

„(...) когато съставителят на проекта е орган на изпълнителната власт, публикуването се извършва на Портала за обществени консултации, а когато е орган на местното самоуправление – на интернет страницата на съответната община и/или общински съвет.“

За проектите на нормативни актове на общинско ниво не е необходимо да има справка по чл. 28, ал. 3 от ЗНА, според който *„проектът на закон или кодекс, който подлежи на разглеждане от Министерския съвет, се придружава и от справка за съответствието с Конвенцията за защита на правата на човека и основните свободи и с практиката на Европейския съд по правата на човека, която се изготвя от Министерството на правосъдието“*.

Цел, обект, предмет, хипотеза и методика на изследването

Целта на изследването е да се установи, извършва ли се оценка на въздействието на проектите на нормативните актове в областта на предучилищното и училищното образование преди внасянето им за приемане от общинските съвети, спазват ли се изискванията за изработване на оценка на въздействието и какво е качеството на изготвяните оценки.

Обект на изследването е оценката на въздействието като инструмент за подобряване на управленската дейност при дефиниране и прилагане на публичните политики, а предмет на изследването е прилагането на оценката на въздействието на нормативните актове в областта на предучилищното и училищното образование, които са извършили общините Столична, Пловдив, Варна, Бургас и Стара Загора в периода от 04.11.2016 г. до края на първото

тримесечие на 2020 г. Изборът на тези пет общини се обуславя от обстоятелството, че това са общините с най-големия брой население в България. Колкото по-голям е броят на жителите в дадена община, толкова по-голяма е и необходимостта от въвеждането на регулационни режими и правила, включително и в сферата на предучилищното и училищното образование.

Хипотезата на изследването е, че не всички общини подлагат приеманите от тях нормативни актове в сферата на предучилищното и училищното образование на предварителна оценка на въздействието и че там, където това е направено, оценките на въздействието не винаги са с необходимото качество.

В хода на изследването е проучено, колко от нормативните актове в сферата на предучилищното и училищното образование, приемани от общинските съвети на общините в София, Пловдив, Варна, Бургас и Стара Загора, са приети след 04.11.2016 г., т.е. след влизането в сила на задължението в Закона за нормативните актове за извършване на оценка на въздействието; на колко от нормативните актове има обявени проекти, спазени ли са изискванията за обявяване на проектите и на колко от проектите е извършена предварителна оценка на въздействието; направен е анализ на качеството на предварителните оценки на въздействието на проектите на нормативните актове; проведени са интервюта с директорите на дирекциите по образование в съответните общини, за да се установи, дали те са наясно със задължението на общините да извършват предварителна оценка на въздействието на проектите на нормативните актове и кой извършва оценките. Въз основа на резултатите от изследването са направени изводи и са дадени препоръки, как местните власти биха били подпомогнати, за да могат да извършват ефективни оценки на въздействието на проектите на нормативните актове преди внасянето им за приемане от общинските съвети.

При извършване на емпиричното изследване са използвани методите кабинетно проучване, анализ на данни и полустандартизирано интервю. Приложена е и следната методика: за проучване качеството на изработените и приложени към проектите на нормативни актове оценки, е използван формуляр, състоящ се от 14 индикатора: „използван формуляр – Приложение № 1 към Наредбата за обхвата и методологията за извършване на оценка на въздействието (НОМИОВ)“, „дефиниран проблем“, „дефинирани цели“, „идентифицирани заинтересовани страни“, „предложени варианти на действие“, „идентифицирани негативни въздействия“, „идентифицирани положителни въздействия“, „идентифицирани потенциални рискове“, „оценено отражение върху административната тежест за физическите и юридическите лица“, „отразено създаване на нови регулаторни режими или влияние върху съществуващи режими и услуги“, „отразено създаване на нови регистри“, „отчетена необходимост или липсата на необходимост от извършването на цялостна оценка на въздействието на проекта на нормативен акт“, „наличие на инфор-

мация за провеждането на обществени консултации“, „наличие на информация за име, длъжност, дата и подпис на директора на дирекцията, отговорна за изработването на нормативния акт“ (виж Приложение № 1).

За да се установи, дали при обявяване на проектите на нормативни актове общините спазват изискванията, заложен в чл. 26 от ЗНА и дали ги спазват, е използван формуляр, състоящ се от 5 индикатора: „наличие на доклад към проекта на нормативен акт“, „наличие на мотиви към проекта на нормативен акт“, наличие на предварителна оценка на въздействието на проекта на нормативен акт“, „проведени обществени консултации за проекта на нормативен акт“, „наличие на обобщена справка за постъпили предложения“ (виж Приложение № 2).

За да се установи, дали общините са наясно със задължението си да извършват предварителна оценка на въздействието на проектите на нормативни актове в областта на предучилищното и училищното образование, е проведено полустандартизирано интервю с директорите на дирекциите по образование, като за целта е разработен формуляр, състоящ се от 6 основни въпроса: „Запознати ли сте с изискванията за извършване на предварителна оценка на въздействието, които са регламентирани в Наредбата за обхвата и методологията за извършване на оценка на въздействието?“, „Какъв е видът на извършваните оценки на въздействието?“, „От кого се извършват предварителните оценки на въздействието на проектите на нормативните актове в сферата на предучилищното и училищното образование преди внасянето им за приемане от общинския съвет?“, „Оценките на проектите на нормативните актове, които са извършени, оформени ли са по съдържание и структура съгласно формуляра – Приложение № 1 към Наредбата за обхвата и методологията за извършване на оценка на въздействието?“, „Според Вас извършването на оценка на въздействието допринася ли за приемането на по-качествени нормативни актове?“, „Според Вас въвеждането на оценка на въздействието на проектите на нормативни актове допринася ли за намаляване на броя на измененията на нормативните актове?“ (виж Приложение № 3).

РЕЗУЛТАТИ ОТ ИЗСЛЕДВАНЕТО

Общо за изследвания период (04.11.2016 г. – 31.03.2020 г.) общинските съвети на петте общини са приели 29 нормативни акта, обявени са 44 проекта на нормативни актове и техни изменения, от които 31 са придружени от оценка на въздействието (ОВ) (виж табл. 1).

Таблица 1. Обобщени количествени данни за спазени изисквания при обявяване на проектите на нормативни актове¹ в петте общини от 04.11.2016 г. до 31.03.2020 г. (в брой)

Община	Приети от общинския съвет норм. актове	Проекти на норм. актове и измененията за приемане от общинския съвет	Проекти на норм. актове и измененията им за приемане от общинския съвет, за които има предварителна ОВ	Проекти на норм. актове и измененията, подложени на обществени консултации, съгл. чл. 26, ал. 3 или ал. 4	Проекти на норм. актове и измененията по място на обявяване	Доклади към проектите на норм. актове и измененията	Проекти на норм. актове и измененията с мотиви	Проекти на норм. актове и измененията с обобщени справки за постъпили предложения
Столична	8	19	16	17	– на сайта на СОС 9; – на портала за ОК на СО 10	19	19	18
Пловдив	6	9	9	9	– на сайта на общината 9	4	9	3
Варна	8	7	6	4	– на сайта на общината 2; – на сайта на ОС 5	5	6	1
Бургас	6	6	0	6	– на сайта на ОС 3; – на strategy.bg 3	0	4	2
Ст. Загора	1	3	0	1	– на сайта на общината 3	0	3	0
Общо:	29	44	31	37	– на сайт на ОС 17; – на община 17; – на портал за ОК на община 10; – на strategy.bg 3	28	41	23

¹ Забелжка: Някои проекти на нормативни актове са обявени на повече от едно място.

От направения анализ се установи, че от петте общини, само три прилагат оценка на въздействието при изработване на проектите на нормативни актове в сферата на предучилищното и училищното образование. Това са първите три по големина общини – Столична община, община Пловдив и община Варна. В община Бургас и община Стара Загора приложение на предварителна оценка на въздействието към момента на изследването не беше установено.

От анализа на качеството на общо 31 частични предварителни оценки на въздействието, извършени на нормативни актове в сферата на предучилищното и училищното образование от трите общини, беше установено следното:

Само 2 ОВ по съдържание отговарят на индикаторите за качество и са оформени, като е използван формуляр – Приложение № 1 към НОМИОВ.

В 31 ОВ са идентифицирани заинтересованите страни, като в доста от случаите бяха установени неточности и много общо определяне.

В 30 ОВ е отразено влияние върху съществуващи режими и услуги.

В 7 ОВ е дефиниран проблем, макар и накратко описан.

В 7 ОВ са дефинирани цели, в повечето случаи с по едно изречение.

В 6 ОВ е установено „наличие на информация за име, длъжност, дата и подпис на директора на дирекцията, отговорна за изработването на нормативния акт“.

В 4 ОВ е оценено отражение върху административната тежест за физическите и юридическите лица (виж табл. 2).

В останалите ОВ не беше открито съдържание, отнасящо се до следните индикатори: „предложени варианти на действие“, „идентифицирани негативни въздействия“, „идентифицирани положителни въздействия“, „идентифицирани потенциални рискове“, „отразено създаване на нови регулаторни режими или влияние върху съществуващи режими и услуги“, „отразено създаване на нови регистри“, „отчетена необходимост или липсата на необходимост от извършването на цялостна оценка на въздействието на проекта на нормативния акт“, „наличие на информация за провеждането на обществени консултации“.

Двете ОВ, които отговарят на изискванията за качество по 13 от 14-те индикатора, са извършени от община Пловдив. Останалите 29 ОВ са структурирани по почти един и същ начин и информацията в тях е обособена в четири или пет точки, които са следните:

- Основания за законодателна инициатива;
- Заинтересовани страни;
- Анализ на разходи и ползи;
- Административна тежест и структурни промени;
- Въздействие върху нормативната уредба.

За съдържанието на много от оценките, структурирани по този начин (със съкратен обем от информация) може да се направят следните изводи:

В т. „Основания за законодателна инициатива“ във всички ОВ е посочено законовото основание.

В т. „Заинтересовани страни“ почти във всички ОВ заинтересованите страни са коректно изброени, като в някои оценки са по-общо написани или е пропусната само по една заинтересована страна.

В т. „Анализ на разходи и ползи“ в почти всички оценки е поставен акцент върху необходимостта от финансови средства, като информацията се изчерпва с тяхното описание, а информация за ползите изобщо липсва.

В т. „Административна тежест и структурни промени“ в почти всички оценки има информация само за структурните промени, а административната тежест присъства само в заглавието.

В т. „Въздействие върху нормативната уредба“ във всички оценки е посочено, дали такова има и ако има – до промяна в кой друг нормативен акт води и в коя негова част следва да се направи промяна.

В така обособените отделни точки се дава недостатъчна и неподкрепена с данни информация за обосноваване необходимостта от даден проект на нормативен акт, от неговото допълнение или изменение. Съдържанието на 29-те ОВ е много близко и на места е почти еднакво. Най-малко пропуски са допуснати при идентифицирането на заинтересованите страни, а най-сериозни са пропуските по отношение на дефинирането на проблема, определянето на целите, разглеждането на варианти за действие (такива варианти изобщо липсват), описанието на положителните и отрицателните въздействия и потенциалните рискове.

Таблица 2. Обобщена информация с индикатори за качество на оценките на въздействие

№	Индикатор	Столична община		Община Пловдив		Община Варна		Общо	
		да	не	да	не	да	не	да	не
1	Използван формуляр – Прил. № 1 към НОМИОВ	0	16	2	7	0	6	2	29
2	Дефиниран проблем	1	15	6	3	0	6	7	24
3	Дефинирани цели	4	12	3	6	0	6	7	24
4	Идентифицирани заинтересовани страни	16	0	9	0	6	0	31	0
5	Предложени варианти на действие	0	16	2	7	0	6	2	29
6	Идентифицирани негативни въздействия	0	16	2	7	0	6	2	29
7	Идентифицирани положителни въздействия	0	16	2	7	0	6	2	29
8	Идентифицирани потенциални рискове	0	16	2	7	0	6	2	29
9	Оценено отражение върху административната тежест за физическите и юридическите лица	1	15	2	7	1	5	4	27

10	Отразено създаване на нови регулаторни режими или влияние върху съществуващи режими и услуги	15	1	9	0	6	6	30	1
11	Отразено създаване на нови регистри	0	16	0	9	0	6	0	31
12	Отчетена необходимост или липсата на необходимост от извършването на цялостна оценка на въздействието на проекта на НА	0	16	2	7	0	6	2	29
13	Наличие на информация за провеждането на обществени консултации	0	16	2	7	0	6	2	29
14	Наличие на информация за име, длъжност, дата и подпис на директора на дирекцията, отговорна за изработването на нормативния акт	0	16	2	7	4	2	6	25

По отношение на спазването от страна на общините на изискванията в чл. 26 от ЗНА, при обявяване проектите на нормативни актове, обобщено, на база на 5-те индикатора, беше констатирано следното (виж табл. 1):

От общо 44 обявени проекта на нормативни актове и техните изменения:

- за 37 са проведени обществени консултации. Това е положителна тенденция при изработването на проектите на нормативни актове, която се отразява и върху качеството на оценките на въздействие. Недостатък е, че не за всички проекти, за които има оценки на въздействието, са проведени обществени консултации. Най-често проектите на нормативните актове и техните изменения се обявяват на сайта на съответната община и на общинския съвет:

- за 31 проекта има извършени предварителни ОВ;

- към 28 проекта има доклад;

- към 41 проекта има мотиви;

- към 23 проекта има обобщени справки за постъпилите предложения.

При обявяването на проектите на нормативни актове най-често се спазват изискванията за провеждане на обществени консултации и за изготвяне на мотиви към проектите. На следващо място се нарежда спазването на изискването за извършване на предварителна оценка на въздействието. На четвърто място е наличието на доклад към проекта на нормативен акт, а най-рядко се спазва изискването за наличие на обобщена справка с постъпилите предложения. Тези данни, отразяващи спазването от страна на общините на изискванията при обявяване на нормативни актове, показват, че не винаги се спазват всички изисквания.

Резултатите от изследването сочат, че не се спазват напълно изискванията за изработване на оценка на въздействието, което означава, че не може да се използват максимално функциите на оценката на въздействието като инструмент за повишаване качеството на нормативните актове. Това води неминуемо до честото изменение или допълнение на съответния нормативен акт, за

който, ако на етап проект са били изпълнени количествено и качествено всички изисквания за оценка на въздействието, изготвени са коректно доклад и мотиви, проведени са обществени консултации, приети са, разгледани са и са обобщени постъпилите предложения и становища, е твърде вероятно, измененията и допълненията да са по-малко на брой или да са ненужни. Всъщност това е и практическата цел на прилагането на оценката на въздействието – максимално ограничаване броя на промените, за които често се констатира, че са извършени, без да е налице доказана необходимост за това (Администрация на Министерски съвет, 2020, с. 7). Проведеното изследване на общинско ниво показва, че не е постигнато свеждане до минимум на „възможностите за предприемане на необосновани действия за решаване на проблемите, включително за необоснована нормативна намеса“ (Администрация на Министерски съвет, 2020, с. 7).

От резултатите от проведеното интервю могат да се направят следните изводи:

Директорите на дирекции са наясно с изискванията за извършване на предварителна оценка на въздействието, които са регламентирани в НОМИОВ и, че оценките, които извършват, са частични предварителни оценки на въздействието. Оценките се извършват предимно от екип от експерти (с едно изключение). Екипите за извършване на оценка на въздействието се състоят от експерти, които по специалност са предимно педагози, юристи, икономисти и финансисти, притежаващи необходимата експертиза по изработването на съответния нормативен акт, но не и експертиза за извършване на оценка на въздействието. Членовете на екипите, които извършват оценките, заемат предимно експертни длъжности.

Преобладава мнението, че по съдържание и структура оценките са оформени съгласно формуляра – Приложение № 1 към НОМИОВ. Анализът на оценките на въздействието на нормативните актове обаче сочи тъкмо обратното – че само 2 от общо 31 оценки отговарят на изискванията за минимално съдържание и са оформени съгласно формуляра – Приложение № 1 от НОМИОВ.

Надделява виждането, че извършването на оценка на въздействие допринася за приемането на по-качествени нормативни актове.

По отношение влиянието на оценката на въздействие върху намаляване на броя на измененията и допълненията на нормативните актове доминира убеждението, че оценката на въздействието безспорно допринася за намаляване броя на измененията на нормативните актове и е предпоставка за приемането на по-качествена нормативна уредба.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резултатите от изследването на приложението на оценката на въздействието при приемане на нормативните актове на общинско ниво в сферата на предучилищното и училищното образование потвърждават хипотезата на изследването. Те показват, че не всички общини подлагат приеманите от тях нормативни актове в сферата на предучилищното и училищното образование на предварителна оценка на въздействието и че там, където това е направено, повечето оценки на въздействието не отговарят на изискванията за минимално съдържание, поради което оценките не са с необходимото качество. Това се дължи на редица причини. В повечето случаи съставителите на проектите на нормативни актове не спазват напълно или изобщо не спазват разпоредбите на Закона за нормативните актове и Наредбата за обхвата и методологията за извършване на оценка на въздействието, оценките не са базирани на достатъчно данни, доказателства и анализи. Директорите на дирекциите по образование в съответните общини са наясно със задължението на общините да извършват предварителна оценка на въздействието на проектите на нормативните актове, но въпреки това изискванията не се спазват. Оценките на въздействие се извършват предимно от екип от експерти, притежаващи необходимата експертиза по изработването на проекти на нормативни актове, но в екипите липсват експерти по оценка на въздействието.

От проведеното емпирично изследване относно качеството на оценките на въздействието, извършени на местно ниво, както и от проведените от Калфова (2019, с. 37–50) и Димов (2018, с. 134–135), близки по замисъл изследвания, се потвърждава и изводът, че приложението на ОВ в България е факт, но все още не са достигнати необходимите обхват на приложение и качество на оценките на въздействие. Обстоятелството, че от петте най-големи общини само в първите три по големина се извършва оценка на въздействието, оставя отворен въпросът, какво се случва в останалите по-малки общини.

Резултатите относно приложението на оценка на въздействието на национално ниво са доста по-добри от тези на местно равнище, което навежда на мисълта, че усилията за засилване капацитета на администрацията за извършване на оценка на въздействието са концентрирани предимно в централната администрация, което е логично, предвид по-широката ѝ компетентност, а повишаването на капацитета на администрацията на местно ниво е оставено на заден план. Безспорно е необходимо още време, за да се постигне нужният административен капацитет за изработването на качествени и ефективни оценки на въздействието както на национално, така и на местно ниво.

За да се подпомогнат общините да извършват ефективни оценки на въздействието на проектите на нормативните актове преди внасянето им за приемане от общинските съвети, би могло да се направи следното:

1. В екипите на общинско ниво да се включат квалифицирани експерти по оценка на въздействието. Това може да се осъществи, ако общините инвестират в обучението на експерти, които да се квалифицират за извършване оценка на въздействието (да преминат обучение за извършване на оценка на въздействието в Института по публична администрация, да придобият следдипломна квалификация по оценка на въздействието или да завършат магистърска програма „Оценка на политики и оценка на въздействието“ в СУ „Св. Климент Охридски“).

2. Подобно на създадената постоянна група за оценка на въздействието към Съвета за административна реформа да бъде създадена постоянна група за осъществяване на методическо ръководство за извършване на ОВ на общинско ниво, например към Националното сдружение на общините в Република България.

3. Аналогично на регламентираната практика, оценките на въздействие на национално ниво да се съгласуват с дирекция „Модернизация на администрацията“ към Администрация на Министерския съвет, оценките на въздействие на проектите на общинско ниво също да подлежат на съгласуване и на контрол от страна на компетентен за това орган, а такъв би могла да бъде комисия по оценка на въздействието към съответния общински съвет.

4. Да се вложат усилия и ресурси в осъществяване на една по-широка информационна кампания относно смисъла от извършване на общинско ниво на качествени оценки на въздействието не само в областта на образованието, а във всички сфери, при строго спазване на изискванията, за да бъдат приемани нормативни актове с по-високо качество и по-голяма ефективност, за които да не се налагат чести изменения и допълнения.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Приложение 1. Формуляр с индикатори за качеството на изработените предварителни оценки на въздействието на нормативните актове в сферата на предучилищното и училищното образование на общинско ниво

Община

ОВ на проект на

1. Използван формуляр – Приложение № 1 към НОМИОВ Да Не
2. Дефиниран проблем Да Не
3. Дефинирани цели Да Не
4. Идентифицирани заинтересовани страни Да Не
5. Предложени варианти на действие Да Не
6. Идентифицирани негативни въздействия Да Не
7. Идентифицирани положителни въздействия Да Не
8. Идентифицирани потенциални рискове Да Не
9. Оценено отражение върху административната тежест за физическите и юридическите лица Да Не
10. Отразено създаване на нови регулаторни режими или влияние върху съществуващи режими и услуги Да Не
11. Отразено създаване на нови регистри Да Не
12. Отчетена необходимост или липсата на необходимост от извършването на цялостна оценка на въздействието на проекта на НА Да Не
13. Наличие на информация за провеждането на обществени консултации Да Не
14. Наличие на информация за име, длъжност, дата и подпис на директора на дирекцията, отговорна за изработването на нормативния акт Да Не

Приложение № 2. Формуляр с индикатори за установяване спазването на изискванията, заложи в чл. 26 от ЗНА, от страна на общините при обявяване на проектите на нормативните актове в сферата на предучилищното и училищното образование

Община

Обявен проект на

Проведени обществени консултации за проекта на НА Да Не

Къде е обявен проектът?

– на сайта на общинския съвет

– на сайта на съответната община

– на Портала за обществени консултации на съответната община

– на Портала за обществени консултации www.strategy.bg

Наличие на предварителна ОВ на проекта на НА	☐ Да ☐ Не
Наличие на доклад към проекта на НА	☐ Да ☐ Не
Наличие на мотиви към проекта на НА	☐ Да ☐ Не
Наличие на обобщена справка за постъпили предложения	☐ Да ☐ Не

Приложение № 3. Въпроси за интервю

1. Запознати ли сте с изискванията за извършване на предварителна оценка на въздействието, които са регламентирани в Наредбата за обхвата и методологията за извършване на оценка на въздействието?

а) да

б) не

2. Какъв е видът на извършваните оценки на въздействието?

частична предварителна оценка на въздействието

цялостна предварителна оценка на въздействието

3. От кого се извършват предварителните оценки на въздействието на проектите на нормативните актове в сферата на предучилищното и училищното образование преди внасянето им за приемане от общинския съвет?

а) от 1 експерт

б) от екип от експерти

Уточняващи въпроси:

Какъв е експертът/какви са експертите по специалност?

Каква длъжност заема експертът/заемат експертите?

4. Оценките на проектите на нормативните актове, които са извършени, оформени ли са по съдържание и структура съгласно формуляра – Приложение № 1 към Наредбата за обхвата и методологията за извършване на оценка на въздействието?

а) да

б) не

5. Според Вас извършването на оценка на въздействието допринася ли за приемането на по-качествени нормативни актове? Моля обосновайте своя отговор.

6. Според Вас въвеждането на оценка на въздействието на проектите на нормативни актове допринася ли за намаляване на броя на измененията на нормативните актове? Моля обосновайте своя отговор.

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

Администрация на Министерски съвет (2017). *Оценка на въздействието: годишен доклад за 2016 г.* [онлайн] [посетен на: 08.02.2021]. Достъпен на: <http://www.strategy.bg/Publications/View.aspx?lang=bg-BG&categoryId=16&Id=238&y=&m=>

[Administratsia na Ministerski savet (2017). *Otsenka na vazdeystvieto: godishen doklad za 2016 g.* [onlayn] [poseten na: 08.02.2021]. Dostapen na: <http://www.strategy.bg/Publications/View.aspx?lang=bg-BG&categoryId=16&Id=238&y=&m=>.]

Администрация на Министерски съвет (2018). *Оценка на въздействието: годишен доклад за 2017 г.* [онлайн] [посетен на: 08.02.2021]. Достъпен на: <http://www.strategy.bg/Publications/View.aspx?lang=bg-BG&categoryId=&Id=255&y=&m=&d=>. [Administratsia na Ministerski savet (2018). *Otsenka na vazdeystvieto: godishen doklad za 2017 g.* [onlayn] [poseten na: 08.02.2021]. Dostapen na: <http://www.strategy.bg/Publications/View.aspx?lang=bg-BG&categoryId=&Id=255&y=&m=&d=>.]

Администрация на Министерски съвет (2019). *Оценка на въздействието: годишен доклад за 2018 г.* [онлайн] [посетен на: 10.02.2021]. Достъпен на: <http://www.strategy.bg/Publications/View.aspx?lang=bg-BG&categoryId=16&Id=317&y=&m=&d=>. [Administratsia na Ministerski savet (2019). *Otsenka na vazdeystvieto: godishen doklad za 2018 g.* [onlayn] [poseten na: 10.02.2021]. Dostapen na: <http://www.strategy.bg/Publications/View.aspx?lang=bg-BG&categoryId=16&Id=317&y=&m=&d=>.]

Брусарски, Р. (2018). Оценка на оценката на въздействието в България. В: *Оценка на въздействието и въздействие на оценката: Сборник. с доклади от Втора годишна конференция по публична администрация СУ „Св. Климент Охридски*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, с. 75–89. [Brusarski, R. (2018). *Otsenka na otsenkata na vazdeystvieto v Bulgaria. V: Otsenka na vazdeystvieto i vazdeystvie na otsenkata: Sbornik. s dokladi ot Vtora godishna konferentsia po publiczna administratsia SU „Sv. Kliment Ohridski*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, s. 75–89.]

Димов, Т. (2018) „Без действие“–то на оценката на въздействието на регулирането в България. В: *Оценка на въздействието и въздействие на оценката: Сборник. с доклади от Втора годишна конференция по публична администрация СУ „Св. Климент Охридски*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, с. 124–135. [Dimov, T. (2018) „Bez deystvie“–to na otsenkata na vazdeystvieto na reguliraneto v Bulgaria. V: *Otsenka na vazdeystvieto i vazdeystvie na otsenkata: Sbornik. s dokladi ot Vtora godishna konferentsia po publiczna administratsia SU „Sv. Kliment Ohridski*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, s. 124–135.]

Закон за местното самоуправление и местната администрация, в сила от 17.09.1991 г., обн. ДВ. бр.77 от 17 Септември 1991 г., (...) изм. ДВ. бр. 79 от 8 октомври 2019 г. [онлайн] [посетен на 14:25, 04.02.2021]. Достъпен на: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2132580865>. [Zakon za mestnoto samoupravlenie i mestnata administratsia, v sila ot 17.09.1991 g., obn. DV. br.77 ot 17 Septemvri 1991 g., (...) izm. DV. br.79 ot 8 oktombri 2019 g. [onlayn] [poseten na 14:25, 04.02.2021]. Dostapen na: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2132580865>.]

Закон за нормативните актове, обн. ДВ. бр.27 от 3 април 1973г., (...) изм. и доп. ДВ. бр. 34 от 3 май 2016 [онлайн] [посетен на 12:45, 03.02.2021]. Достъпен на: <https://bit.ly/34cF4R8>. [Zakon za normativnite aktove, obn. DV. br.27 ot 3 april 1973 g., (...) izm. i dop. DV. br. 34 ot 3 may 2016 [onlayn] [poseten na 12:45, 03.02.2021]. Dostapen na: <https://bit.ly/34cF4R8>.]

- Калфова, Е.** (2018). Оценката на въздействието на регулациите като инструмент за подобряване на качеството на публичните политики – приложение в България. В: *Оценка на въздействието и въздействие на оценката: Сборник. с доклади от Втората годишна конференция по публична администрация СУ „Св. Климент Охридски*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, с. 107–123. [Kalfova, E. (2018). Otsenkata na vazdeystviето na regulatsiите като instrument za podobryavane na kachestvoto na publichnite politiki – prilozhenie v Bulgaria. V: *Otsenka na vazdeystviето i vazdeystvie na otsenkata: Sbornik. s dokladi ot Vtora godishna konferentsia po publichna administratsia SU „Sv. Kliment Ohridski*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, s. 107–123.]
- Калфова, Е.** (2019). Подобряване на качеството на публичните политики – приложение на оценката на въздействието в България. *Публични политики.bg* [онлайн], vol. 10, № 1 тематичен брой, с. 37–50 [посетен на 12:45, 03.02.2021]. Достъпен на: <http://www.ejpp.eu/index.php/ejpp/issue/view/32>. [Kalfova, E. (2019). Podobryavane na kachestvoto na publichnite politiki – prilozhenie na otsenkata na vazdeystviето v Bulgaria. *Publichni politiki.bg* [onlayn], vol. 10, № 1 tematichen broy, s. 37–50 [poseten na 12:45, 03.02.2021]. Dostapen na: <http://www.ejpp.eu/index.php/ejpp/issue/view/32>.]
- Костова, Т.** (2019). Изследване на междуобщинското сътрудничество: прилагане на оценки на въздействието. *Публични политики.bg* [онлайн], vol. 10, № 1 тематичен брой, с. 66–76 [посетен 09:45, 03.12.2020]. Достъпен на: <http://www.ejpp.eu/index.php/ejpp/issue/view/32>. [Kostova, T. (2019). Izsledvane na mezhdubshhtinskoto satrudnichestvo: prilagane na otsenki na vazdeystviето. *Publichni politiki.bg* [onlayn], vol. 10, № 1 tematichen broy, s. 66–76 [poseten 09:45, 03.12.2020]. Dostapen na: <http://www.ejpp.eu/index.php/ejpp/issue/view/32>.]
- Маринов, А.** (2019). Уводни думи. *Публични политики.bg* [онлайн], vol. 10, № 1 тематичен брой, с. 4–5 [посетен 09:45, 03.12.2020]. Достъпен на: <http://www.ejpp.eu/index.php/ejpp/issue/view/32>. [Marinov, A. (2019). Uvodni dumi. *Publichni politiki.bg* [onlayn], vol. 10, № 1 tematichen broy, s. 4–5 [poseten 09:45, 03.12.2020]. Dostapen na: <http://www.ejpp.eu/index.php/ejpp/issue/view/32>.]
- Наредба** за обхвата и методологията за извършване на оценка на въздействието, в сила от 18.11.2016 г., приета с ПМС № 301 от 14.11.2016 г., обн. ДВ. бр. 91 от 18 Ноември 2016 г., изм. ДВ. бр.5 от 17 Януари 2017 г., изм. и доп. ДВ. бр. 84 от 29 Септември 2020 г. [онлайн] [посетена на 08:25, 05.02.2021]. Достъпна на: <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136931175>. [*Naredba za obhvata i metodologiyata za izvarshvane na otsenka na vazdeystviето, v sila ot 18.11.2016 g., prieta s PMS № 301 ot 14.11.2016 g., obn. DV. br.91 ot 18 Noemvri 2016 g., izm. DV. br.5 ot 17 Yanuari 2017 g., izm. i dop. DV. br.84 ot 29 Septemvri 2020 g.* [onlayn] [posetena na 08:25, 05.02.2021]. Dostapna na: <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2136931175>.]
- Наръчник** за изготвяне на оценка на въздействието на законодателството на местно ниво (2008) [онлайн]. София: Институт за пазарна икономика. [Посетен на 08:25, 05.02.2021]. Достъпен на: <https://www.strategy.bg/Publications/View.aspx?lang=bg-BG&Id=103>. [*Narachnik za izgotvyane na otsenka na vazdeystviето na zakonodatelstvoto na mestno nivo* (2008) [onlayn]. Sofia: Institut za pazarna

- ikonomika. [Poseten na 08:25, 05.02.2021]. Dostapen na: <https://www.strategy.bg/Publications/View.aspx?lang=bg-BG&Id=103.>]
- Стефанов, А.** (2015). *Оценка на въздействието или въздействие на оценките* [онлайн] [посетен на 02.02.2021]. Достъпен на: http://ebox.nbu.bg/pa2015/3_A.Stefanov.pdf. [Stefanov, A. (2015). *Otsenka na vazdeystviето ili vazdeystvie na otsenkите* [onlayn] [poseten na 02.02.2021]. Dostapen na: http://ebox.nbu.bg/pa2015/3_A.Stefanov.pdf.]
- Стефанова, М.** (2018). Публичният интерес и оценката на въздействието. В: *Оценка на въздействието и въздействие на оценката: Сборник. с доклади от Втора годишна конференция по публична администрация СУ „Св. Климент Охридски*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, с. 40–52. [Stefanova, M. (2018). Publichniyat interes i otsenkata na vazdeystviето. V: *Otsenka na vazdeystviето i vazdeystvie na otsenkata: Sbornik. s dokladi ot Vtora godishna konferentsia po publichna administratsia SU „Sv. Kliment Ohridski*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, s. 40–52.]
- Стефанова, М.** (2019). *Публичният интерес в управлението на местно ниво*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. [Stefanova, M. (2019). *Publichniyat interes v upravleniето na mestno nivo*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Berger, G.** (2010). Sustainability Impact Assessment: European Approaches. In: *Conducting Sustainability Assessments*. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264047266-3-en>.
- European Commission** (2009). *Impact Assessment Guidelines. SEC (2009)92* [online] [viewed 08:10, 06.02.2021]. Available from: https://ec.europa.eu/smart-regulation/impact/commission_guidelines/docs/iag_2009_en.pdf.
- European Commission** (2017). *Better Regulation Guidelines. Commission Staff Working Document Brussels, 7 July 2017 SWD (2017) 350* [online] [viewed 08:10, 06.02.2021]. Available from: <https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/better-regulation-guidelines.pdf>
- International Association for Impact Assessment** (2009). *What is impact assessment?* [online] [viewed 08:10, 06.02.2021]. Available from: https://www.iaia.org/uploads/pdf/What_is_IA_web.pdf.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 5, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 5, 2020

ПРОМЕНИТЕ В ИЗБОРНИТЕ ПРАВИЛА КАТО ПАНАЦЕЯ ЗА ДЕФЕКТИТЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЕМОКРАЦИЯ: СВИДЕТЕЛСТВА ОТ ПАРЛАМЕНТАРНИЯ ДЕБАТ ПРИ ОБСЪЖДАНЕТО НА КОДЕКСА „МАНОЛОВА“ (2013–2014)

ДИМИТРА ДИМИТРОВА ВОЕВА

Анотация. Статията разглежда обществено-политическата ситуация и последвалия парламентарен дебат при обсъждането на Изборния кодекс от 2014 г. Анализът акцентира върху политическия скандал в деня за размисъл на парламентарните избори през 2013 г., който до голяма степен ще се използва за обосновка на необходимостта от реформата. Целта е да се проследи по какъв начин темата за изборните манипулации и съмненията за честността на гота служат като аргумент при предлаганите промени. Изборната реформа се представя като възможност за решение на дефектите на демокрацията. Това я натовазва с очаквания да разреши казуси, които не засягат толкова отсъствието на правила, колкото тяхното прилагане.

Ключови думи: изборни правила; изборна реформа; изборни манипулации; честност на изборния процес.

AMENDMENTS IN THE ELECTORAL RULES AS A PANACEA
FOR THE DEFECTS OF BULGARIAN DEMOCRACY: EVIDENCE FROM
THE PARLIAMENTARY DEBATE DURING THE DISCUSSION OF ELECTORAL
CODE „MANOLOVA“ (2013–2014)

Dimitra Dimitrova Voeva

Abstract. The article reviews the socio-political context and the following parliamentary debate during the discussion of the 2014 Electoral code. The analysis emphasizes the importance of the political scandal on the pre-election day of the 2013 parliamentary elections, which will

largely be used as a justification for the need of reform. The aim is to observe how the topic of electoral manipulation and the doubts about the electoral fairness serve as an argument in favor of the change. The electoral reform is presented as an opportunity to address democracy deficits. This loads the reform with expectations of resolving issues that are not so related to the lack of rules as with their application.

Keywords: electoral rules; electoral reform; electoral manipulation; electoral fairness.

УВОД

Изборните манипулации и осигуряването честността на вота са водещи аргументи, с които се обосновава необходимостта от приемането на нов изборен кодекс през 2014 г, три години след приемането на първия такъв през 2011 г. Дебатът се провежда на фона на мащабни граждански протести в страната. Макар исканията на протестиращите да са провокирани от конкретни събития, в основата им стои дефицитът на доверие към основните институции. Народното събрание, като водещ орган в парламентарната демокрация, се ползва с устойчиво ниско одобрение. Въпреки колебанието в нивата на доверие, то е значително по-ниско от това на недоверието. Това е характерно за целия период 2000–2014 г., с изключение на първите месеци от управлението на НДСВ през 2001 г. Значително по-високо ниво на доверие (34%) към парламента (макар и по-ниско от недоверието) се регистрира и в началото на мандата на ГЕРБ през 2009 г. В хода на управление то започва да спада, достигайки 12% в последните дни преди разпускането на Народното събрание през март 2013 г. Респективно, недоверието варира от 45% през август 2009 г. до 81% през февруари 2013 г. Сходна е картината с доверието към правителствата, управлявали в периода 2000–2014 г. С изключение на моментен оптимизъм в първите месеци от управленията на Саксбургготски през 2001 г. и на Борисов през 2009 г., нивата на недоверие изпреварват тези на доверие (Галъп Интернешънъл, 2014).

Тези данни показват трайното подкопаване на доверието към водещите политически институции. Въпреки че това е проблем на политическия елит и неговите управленски решения, то се представя като продукт на процедурата по неговото избиране. Това натовазва приемането на нов изборен кодекс с очаквания да разреши казуси, които не засягат толкова отсъствието на правила, колкото тяхното прилагане. В свое изследване Alan Renwick отбелязва, че интересът на гражданите към изборните реформи не е толкова висок. Темата може да попадне в центъра на общественото внимание, когато недоволството на гражданите е насочено към политическия елит, а реформата се представя от елита като решение на проблемите (Renwick, 2010, p. 21). Това е характерно и за българската реалност и в статията ще бъде проследено как елитът представя необходимостта от приемане на нов кодекс като средство за повишаване честността и възприятието за легитимност на изборите.

За целите на настоящата разработка изборното законодателство се разглежда като едно по-широко понятие спрямо избирателната система и изборните правила (виж Herron, Pekkanen, Shugart, 2018). Докато избирателната система може да бъде определена като съвкупност от правила, изборното законодателство на дадена държава обхваща и административни процедури. Затова ще бъде взета предвид класификацията на Fishburn (1983), който включва към елементите на избирателната система и редица технически и процедурни правила. Подходяща класификация е изготвена и от Pippa Norris, която разделя изборните правила на три нива – конституционно устройство на страната, избирателна система и избирателни процедури. С оглед на целите, статията ще се фокусира върху избирателните процедури, към които Norris включва по-детайлните правила (напр. разпределението на избирателните секции, правилата за номиниране на кандидатите, дизайна на бюлетината, употребата на задължително гласуване, определянето/ревизирането на границите на избирателните райони, правилата за финансирането и медийното отразяване на кампанията) (Norris, 2007).

Дебатът за ново изборно законодателство е разгледан в контекста на цялостната политическа обстановка. Това дава възможност да се осмисли защо предотвратяването на манипулациите се използва като основен аргумент в полза на промените. Управляващите представят необходимостта от реформа като „панацея“ на проблемите, свързани с изборния процес. Това се възприема от гражданите и промените в изборния кодекс се поставят и като искания на протестите в страната.

ИЗБОРНАТА РЕФОРМА КАТО „ПАНАЦЕЯ“ ЗА ДЕМОКРАЦИЯТА

Представянето на изборната реформа като ключово решение далеч не е характерно само за българския политически процес. Опитът на други държави показва, че реформите понякога се припознават от гражданите като решение на съществуващи проблеми, които може и да нямат никаква връзка с изборното законодателство. Реализирани са знакови реформи, при които изборните правила са „нарочвани“ като основен инструмент за постигане на по-качествено управление. Търсенето на промяна на политическия модел, изкореняване на корупцията, желанието за повече прозрачност при взимането и изпълнението на управленски решения, са само част от факторите, които превръщат изборната реформа в символ на промяната.

Показателен пример в това отношение е италианската реформа от 1993 г., когато от пропорционална избирателна система се преминава към смесена – 75% от местата се избират по мажоритарна избирателна система в един тур, а останалите 25% пропорционално. Реформата е предшествана от два референдума по темата – първият по отношение на избирателната система за Камарата на депутатите, а вторият – за Сената. По отношение на първия, проведен

през 1991 г., McCarthy отдава огромния дял на отговорили с „Да“ (95.6%) на цялостното недоволство към политическата система и желанието за реформирани (McCarthy, 1992, p. 11). През 1993 г. е проведен и втори референдум, на който отново с голямо мнозинство (83%) от италианците гласуват за промяна в избирателната система на Сената. И в този случай до реформа се стига поради същите мотиви. Richard Katz отбелязва два фактора, които водят до този резултат – възхода на политическата формация „Северна лига“ и скандала „Тангентополи“, предхождащ операцията „Чисти ръце“ (Katz, 2001, pp. 96–122). Въпреки че има своя предистория (виж Renwick, 2010, pp. 179–190), силен тласък на реформата в Италия дават именно скандалите с незаконно финансиране на партии от бизнеса през 1992 г. Така защитниците на реформата успяват да я представят като ключова за борбата с корупцията и това да доведе до приемането ѝ през 1994 (виж още Reed, 1999; Reed 2005). Пропорционалната система се възприема като фактор за политическия провал, изразяващ се във фрагментирана партийна система, краткосрочни правителства, застой, корупция, клиентелизъм и връзки с организираната престъпност (Donovan, 1995, p. 48). Промяната на законодателството се използва за разрешаване на съществуващи политически проблеми – поляризирана партийна система, слаби управления без ясно лидерство, партокрация, липса на отчетност, корупция (Renwick, 2010, p. 170). Въвеждането именно на мажоритарен елемент се припознава като възможно решение за справяне с проблемите, с която италианските власти не успяват да се преборят.

Други примери за реформи като опит за отговор на обществени очаквания, са тези в Япония от 1994 г. и Нова Зеландия през 1993 г. Ситуацията в Нова Зеландия е сходна с тази в Италия, когато за първи път след 80 години непрекъснато използване на мажоритарна система с едномандатни райони се въвежда форма на пропорционална система, непозната за Уестминстърския свят. Реформата е приета след провеждане на два референдума по темата. По време на първия референдум избирателите отговарят на два въпроса – дали искат промяна на избирателната система и каква система да я замени (с посочени четири алтернативи). В последствие е проведен и втори референдум, който свежда опциите до две – мажоритарна система с обикновено мнозинство и смесена пропорционална система (Renwick, 2010, p. 194). Резултатите от референдума показват желанието за промяна в политическата система на страната и са цялостен израз на недоволство към управляващата класа. Сред основните фактори за недоволството, които Renwick посочва, е икономическата обстановка. Управляващите от Новозеландската лейбъристка партия предприемат икономическа реформа, която не съответства на традициите на партията, както и партийната програма. В допълнение, мерките са предприети на фона на влошаваща се икономическа ситуация и нарастваща безработица (Renwick, 2010, pp. 194–207).

В Япония след дългогодишно използване на системата, известна като единичен непреносим глас¹, се преминава към паралелна (смесена) изборителна система, подобна на германската. При нея всеки изборител има два гласа – един кандидат в едномандатен изборителен район и един за партийна листа. Реформата е осъществена от новосформирана коалиция, която печели изборите. В основата на нейното инициране стои сходен аргумент – изборителната система е източник на корупция и е виновна за дългогодишното управление на Либерално-демократическата партия (Сох, 2005, pp. 114–126). Темата за изборителна реформа, макар и с различна интензивност, присъства в японския политически процес. Онова, което дава нов гласък на темата е голям корупционен скандал през 1988 г., в който е замесен политически елит на страната. Започнал от заместник-кмета на Кавасаки, скандалът се разраства и уличава редица представители на властта. Оказва се, че ключови политически фигури са купували акции в новосъздадена компания Recruit Cosmos на ниски цени, които впоследствие са препродавали с големи печалби (Curtis, 1999). Това води до обещания за реформи, включително и на изборителната система, която е осъществена чак след като управляващата партия остава в опозиция.

При посочените знакови реформи публичното недоволство е провокирано от различни фактори, но решението се търси в промяната на изборителната система. До голяма степен това е характерно и за българския случай, в който изборната реформа често се припознава като възможност за гарантиране на по-качествено управление. Актуалността на проблема се засилва от ниските нива на доверие в публичните институции и политическите партии.

Статията се фокусира върху аспекта за осигуряването на честен изборен процес, който също се поставя като основна задача на изборното законодателство. Докато в Италия, Япония и Нова Зеландия съмненията за манипулации и корумпираност засягат по-общо политическия елит, в българския случай от 2013–2014 г. съмненията падат конкретно върху изборния процес. Като характерна особеност може да се отбележи и, че ключова роля в създаването на усещане за фалшифициране на изборите ще изиграе политическа фигура, която впоследствие ще застане начело на реформата.

ПОЛИТИЧЕСКИ КОНТЕКСТ НА ЕЛЕКТОРАЛНАТА РЕФОРМА (2013–2014 Г.)

За да разберем същността на дебата за новия кодекс, е необходимо да направим кратък преглед на обществено-политическата обстановка, която го предхожда. След тригодишно управление на правителството на Бойко Бо-

¹ При използването на системата Single Non-Transferable Vote територията се разделя на многомандатни изборителни райони, в които кандидатите се избират с обикновено мнозинство.

рисов през септември 2012 г. социологическите данните показват сериозна ерозия в подкрепата към него – 45% изразяват негативно отношение към кабинета, а привържениците му са едва 18%. Също така за първи път нивата на недоверие (37%) към премиера Борисов надхвърлят нивата на доверие (32%) (виж Алфа РИСЪРЧ, септември 2012). През януари 2013 г. дистанцията между ГЕРБ и БСП се скъсява – 20.9% заявяват подкрепа за ГЕРБ, а 18.5% за опозиционната БСП. Референдумът за изграждане на нова ядрена централа през януари де факто се явява тест на подкрепата за двете партии. Социалистите защитават идеята за изграждане на нова ядрена централа, а ГЕРБ на няколко пъти сменя решението си, докато накрая не се застъпва за позицията, противоположна на тази на своя опонент. Резултатите от референдума показват, че страната, която ГЕРБ защитава, губи подкрепата на гласувалите.

Пикът в недоверието към правителството е през февруари, когато вследствие на високите сметки за ток, гражданите излизат на масови протести в цялата страна. Социалното напрежение достига високи нива и дори се стига до случаи на самозапалване на хора като форма на протест. Впоследствие Борисов подава оставка и енергията на демонстрациите спада. Въпреки това протестният потенциал се запазва. Одобрението към протестите остава високо и след оставката – 55% заявяват, че ги одобряват изцяло, а 38% частично (виж Алфа РИСЪРЧ, март 2013). Във фокуса остават основно икономическите искания, но се появяват и искания, свързани с промени от политически характер. Най-открояващите се сред тях са свикването на ВНС и приемане на нова Конституция (виж Алфа РИСЪРЧ, март 2013).

Около протестите не се появява лидер, който да консолидира подкрепа около себе си и основната битка на предстоящите избори е концентрирана около основните политически сили. Подготовката за предсрочните парламентарни избори започва, а начело на служебния кабинет, който ръководи организацията, е назначен Марин Райков. Заявената подкрепа към ГЕРБ в началото на кампанията е 22.5%, а към БСП 16.9% (виж Алфа РИСЪРЧ, април 2013).

На финала на предизборната кампания ситуацията не изглежда много променена. Дистанцията между двете водещи партии се запазва и прогнозата на агенция Алфа РИСЪРЧ (виж май 2013), на база решилите за кого да гласуват, сочи 33% за ГЕРБ и 28% за БСП. Цитираното проучване регистрира и спад в декларативната нагласа за гласуване, колебание и несигурност у избирателите.

На този фон, в деня за размисъл преди парламентарните избори избухва скандал, свързан с бюлетините за вота. В една от печатниците, които са сключили договор за отпечатване на бюлетини в Костинброд, са намерени над 350 хил. бюлетини². В деня преди изборите се предполага, че те трябва да се намират в общинските администрации, откъдето да се предават на секционните

² Точният брой е 351 075.

избирателни комисии. Това дава повод за съмнения в опит за фалшификация на изборния процес.

Самата информация за скандала идва от екип на телевизия ТВ 7, който начело с журналиста и изпълнителен директор Николай Барекков, се появява пред печатницата. Той директно определя случващото се като „*грандиозна фалшификация за предстоящите избори*“, подготвена от ГЕРБ. Барекков прави няколко включвания от мястото в деня за размисъл, в които твърди, че прокуратурата и ДАНС са извършили операция за изземане на „*350 хил. незаконни и фалшиви бюлетини*“. Той твърди, че бюлетините са отпечатани след крайния срок и тяхното предназначение е да фалшифицират вота. Тъй като собственикът на печатницата е общински съветник от ГЕРБ, журналистът прави директно обвинение, че „*готвената фалшификация*“ е дело на партията. Интерпретацията на Барекков е, че бюлетините са подготвени, за да бъдат подменени, с такива, с които е гласувано за друга партия. Журналистът прави изчисление в ефира на телевизията, според което тези 350 хил. бюлетини могат да осигурят на ГЕРБ 10% преднина пред втората партия (Извънредно ..., 2013).

Освен Барекков, в центъра на скандала стои една политическа фигура – тази на кандидата за депутат от БСП Мая Манолова. Именно тя подава сигнала към Прокуратурата, по който започва проверката на печатницата.

Въпреки че ситуацията не е изяснена, тя умело се използва от основните политически играчи. БСП обвинява ГЕРБ, ГЕРБ го вижда като престъпление срещу нея. От ДПС го определят като „опит за държавен преврат“, а ДСБ настоява провеждането на изборите да се отложи до напечатване на нови бюлетини. АТАКА иска извънреден съвет при президента, а ДБГ призовават за масово гласуване, за да бъдат осуетени опитите за манипулация (Фалшифицирани бюлетини или предизборна акция?, 2013.)

Единствен обвиняем по делото става главният секретар на Министерски съвет Росен Желязков, който е възложител на обществена поръчка, спечелена от печатницата Мултипринт. Повдигнатото му обвинение е за престъпление по служба. Според Прокуратурата той не е осъществил контрол върху служителите от администрацията по отношение на задълженията на печатницата по договора. По-късно през 2015 г. единственият обвиняем по делото получава оправдателна присъда. Тази развързка е донякъде неочаквана, предвид първоначалното изявление на прокуратурата (Пресконференция на главния прокурор Сотир Цацаров ..., 2013), което засилва усещането за сериозна изборна манипулация. Причината за съхранението на такъв голям брой бюлетини остава неясна, но разследващите не стигат до доказателства, че има създадена организация за разпространение на бюлетините към избирателните секции.

Трудно е да бъде измерено отражението на скандала върху резултатите от изборите. Онова, до което със сигурност води, е засилване на недоверието

към изборния процес. Данните от изследване на Галъп Интернешънъл (2014) показват, че скандалът е повлиял върху решението за гласуване на относително малък дял от гласоподавателите – 9% са категорични, че им е повлиял, а 6% се колебаят в преценката си. Не такава обаче е ситуацията при оценката на честността на изборния процес – 36% смятат, че изборите са били по-скоро свободни и честни, 34% твърдят обратното, а други 30% остават разколебани по въпроса.

Резултатите от гласуването отреждат първото място на ГЕРБ, но въпреки това гласовете не са достатъчни за сформирание на самостоятелен кабинет. Партията изпада в политическа изолация и остава в опозиция. Съставен е кабинет между БСП и ДПС, подкрепен и от АТАКА, с министър-председател Пламен Орешарски.

Таблица 1. Резултати от Парламентарните избори от 12 май 2013 г.

Партия	Дял получени гласове	Брой мандати
ГЕРБ	30.54%	97
Коалиция за България	26.61%	84
ДПС	11.31%	36
АТАКА	7.30%	23

Източник: ЦИК

След провеждането на изборите от ГЕРБ подават жалба в Конституционния съд за тяхното касиране. Според позицията на партията в деня за размисъл е извършено „грубо погазване на закона“. Касирането на изборите е отказано, а отражението на скандала ще лежи в основата на редица от предложенията в новия изборен кодекс.

ДЕБАТИ И ПОЛИТИЧЕСКА РЕТОРИКА ПРИ РАЗИСКВАНЕТО НА НОВИЯ ИЗБОРЕН КОДЕКС

Аргументация на нуждата от нов изборен кодекс

Изборите не гарантират легитимността на новото правителство. Повод за нов пик на гражданско недоволство става назначаването на бизнесмена и депутат от ДПС Делян Пеевски за шеф на ДАНС. Този път, за разлика от февруарските протести, исканията са не от социален, а от политически характер, а протестите са концентрирани основно в столицата. Конкретното желание на протестиращите е оставката на министър-председателя Орешарски и провеждане на нови избори. Проучване на обществените нагласи сочи, че 85% от хората подкрепят протестите срещу избора на Пеевски. Всички парламентарно представени партии търпят спад на обществена подкрепа, а единствено

президентът Плевнелиев, с ясно изразената си позиция по казуса, успява да повиши доверието към себе си (виж Алфа Рисърч, юни 2013).

На фона на нестабилната политическа обстановка, в 42-то Народно събрание се създава Временна комисия за изработване на проект за нов Изборен кодекс с председател Мая Манолова. Основни вносители на проекта са Лютви Местан и Мая Манолова. Искане за създаване на временна комисия, но за промени в настоящия кодекс, е постъпило и от Бойко Борисов и група народни представители. Тези предложения идват в синхрон с част от исканията на протестиращите, които настояват за промени в избирателната система. Вносителите на предложението за нов кодекс ги използват, за да се аргументират, освен със слабостта на досегашния изборен кодекс, и *„поради очакванията, поради протести, поради исканията на редица неправителствени организации, на гражданското общество...“* (Народно събрание на Република България (2013) Заседание 14 [Казак, ДПС]).

Спорът около това дали да се приеме изцяло нов, или да се нанесат промени в съществуващия изборен кодекс, присъства в голяма част от пленарните заседания. В хода на обсъждане на правилата се стига до калкулации от страна на народни представители доколко новият кодекс се препокрива с разпоредбите на стария: *„Сравнителният анализ показва, че 95% от кодекса са правила, които са били и в сега действащия кодекс, някои от тях са правила, които са били преди кодифицирането при законите. То няма как да бъде по-различно.“* (Народно събрание на Република България (2014) Заседание 79 [Лазаров, ГЕРБ]). От опозицията остават критични към предложението да се приеме нов кодекс, а основните им мотиви са свързани с това, че на практика няма фундаментални разлики, а по-скоро корекции. Това води до описване на новия кодекс с епитети като *„силиконов кодекс“* или кодекс, на който е поставен *„ботокс“* (Народно събрание на Република България (2014) Заседание 88 [Лазаров, ГЕРБ]).

По време на обсъждането на промените се организира дебат с представители на близо 100 граждански организации, извънпарламентарни партии, омбудсмана, представители на ЦИК и изборни експерти. Срещата се провежда на заседание на Парламентарната комисия за взаимодействие с граждански организации и движения. Включването на широк спектър от участници в дебата за необходимите промени в избирателната система е търсен ефект от страна на управляващите. По този начин те опитват да покажат диалогичност и нагласа за *„вслушване“* в желанието на гражданите за промяна. Това на свой ред им дава повод да определят дебата за промените като: *„общо дело на гражданските организации и на народните представители, за първи път изработен при широко и истинско представителство от страна на неправителствения сектор“* (Народно събрание на Република България (2014) Заседание 79 [Манолова, КБ]). Законопроектът за нов изборен кодекс е представен като отговор на обществените очаквания за демократични, прозрачни,

обективни и справедливи изборни правила (Народно събрание на Република България (2014) Заседание 79 [Попов, КБ]).

От ГЕРБ се застъпват за промяна на настоящия, а не за приемане на изцяло нов кодекс, но също се аргументират с необходимостта от „спешни промени в изборното законодателство с оглед фактите, които се случиха по време на предизборната кампания, в деня на размисъл при провеждането на предсрочните парламентарни избори“ (Народно събрание на Република България (2014) Заседание 79 [Цачева, ГЕРБ]).

Макар да има различна визия между управляващите и опозицията, дискусията за необходимостта от промяна на изборните правила е поставена отново на дневен ред. Идеите за промени идват както от парламентарно представените партии и партиите извън парламента, така и от представители на гражданското общество и протестиращите.

Във фокуса на повечето предложения има сходни елементи, касаещи състава на ЦИК, изчистването на избирателните списъци от т.нар. „мъртви души“ и преференциалния праг. ГЕРБ предлагат част от депутатите да се избират мажоритарно – 32 от 240 на избори за ОНС и 200 от 400 на избори за ВНС. Тяхно предложение е и бариерата за влизане в парламента да бъде свалена на 3%, а прагът за преференциите да се свали на 5%, както и да бъде създаден район „Чужбина“. От новосформирания Реформаторски блок³ се обявяват за създаване на регистър на избирателите, който да допринесе за изчистване на списъците, както и за премахване прага на преференциите (И Реформаторският блок предложи идеи ..., 2013). От БСП настояват за въвеждане на машинно гласуване.

Предложенията са много и излизат извън обхвата на настоящата статия. Голяма част от тях са мотивирани с гражданското недоволство и желанието на протестиращите за промяна. Статията ще се фокусира върху онези предложения, които се обосновават с необходимостта от предотвратяване на изборните манипулации и гарантирането на честен изборен процес.

Недостатъци на стария изборен кодекс⁴

В отговор на недоволството на гражданите, депутатите обосновават част от предложенията си с принос към един по-демократичен изборен процес. Така демокрацията като контрапункт на фалшификацията и изборните нару-

³ Реформаторският блок се създава по време на протестите срещу правителството на Орешарски. При създаването му в състава му влизат партиите ДБГ, СДС, ДСБ, НПСД и БНД, както и други граждански организации.

⁴ Кодексът, станал известен с името на председателя на комисията по изготвянето му Искра Фидосова е приет на 21.10.2010 г., Обн. ДВ. Бр. 9 от 28 януари 2011 г. По него са проведени Президентските и местните избори през 2011 г., както и предсрочните парламентарни избори през 2013 г.

шения е вкарана като мотив, който цели да обезоръжи политическите противници. Досегашният кодекс е критикуван за това, че създава възможност за *„манипулации, за фалшификации, за използването на тези норми в ущърб на демократичния вот на избирателя, в ущърб на демократичните принципи и ценности на правовата държава“* (Народно събрание на Република България (2013) Заседание 14 [Казак, ДПС]). Стига се дотам управляващите да представят закона като гарантиращ *„демокрацията в нейния изначален замисъл, а именно като форма на общественно-политическа организация, която се основава на равни права на гражданите за управлението, или с други думи – народовластие.“* (Народно събрание на Република България (2014) Заседание 79 [Попов, КБ]).

Съществуващият към този момент избран кодекс е критикуван заради това, че изначално е създаден като инструмент на партийните интереси на ГЕРБ. Въпреки промените, които се нанасят в него⁵, според вносителите, той все още е отговорен за несъвършенствата на изборния процес. *„Основа за фалшификациите“* (Народно събрание на Република България (2013) Заседание 14 [Паунов, КБ]), *„Франкенщайн“* (Народно събрание на Република България (2013) Заседание 14 [Попов, КБ]), инструмент на *„фидосовщината“* (Народно събрание на Република България (2014) Заседание 79 [Шопов, АТАКА]) са само част от определенията, които депутатите използват по отношение на кодекса. Управляващите дори заявяват, че приемането на *„Кодекса Фидосова“* е имало за цел *„да послужи именно като правната рамка, в която те (ГЕРБ) да осъществяват своите планове за манипулация, за подмяна на вота на избирателите.“* (Народно събрание на Република България (2013) Заседание 14 [Казак, ДПС]). Така се стига до представянето на необходимостта от изцяло нов избран кодекс като възможност за промени *„които да направят изборите в България най-накрая наистина честни“* (Народно събрание на Република България (2013) Заседание 14 [Манолова, КБ]).

ПО-СЪЩЕСТВЕНИ ПРОМЕНИ В РЕЗУЛТАТ НА АНАЛИЗИРАНИЯ ПРОЦЕС

Един от основните примери, които се привеждат като манипулация на изборния процес от инициаторите на кодекса, е скандалът в Костинброд. Отпечатването на допълнителни бюлетини се посочва като средство за умишлена подмяна на вота на избирателите. Този случай става повод за фокусиране върху правилата за печатане на хартиени бюлетини. Промените уреждат от-

⁵ Първите промени в кодекса са направени само няколко месеца след неговото приемане през май 2011 г. заради Решение на Конституционния съд №4, София, 4 май 2011 г., Обн., ДВ, бр. 36 от 10.05.2011 г. Промени са нанесени и след проведените президентски и местни избори през 2011 г.

печатването да се контролира от Министерството на финансите и Централната изборителна комисия. Като опит за противодействие на отпечатването на нерегламентирани бюлетини се въвежда интегрална бюлетина с поредни номера. С промените всяка бюлетина има свой уникален номер. Бюлетините се отпечатват в определен брой, по кочани от 100 броя. Номерата на кочаните се вписват в протокол при предаването им от районните на секционните изборителни комисии. При упражняване правото на вот на изборителя номерът на бюлетината, която той пуска в урната, трябва да съвпада с номера на кочана. Преди да бъде пусната в урната, номерът се сверява от член на СИК и се откъсва. Тази сложна процедура има за цел да гарантира, че „...някоя друга печатница няма да си позволи да напечата допълнително количество бюлетини...какви практики се случваха на досегашните избори...“ (Народно събрание на Република България (2014) Заседание 13 [Манолова, КБ]).

Поредните номера на бюлетините обаче се посочват от опозицията именно като засилващи възможността за контрол върху изборителите. От една страна като фактическа възможност за проследяване на вота, а от друга, чрез всяване на страх у изборителите, че гласът им ще бъде проследен (Народно събрание на Република България (2014) Заседание 79 [Вучков, ГЕРБ]). Аргумент против, който излагат от ГЕРБ, е и нарушаване тайната на вота при самото откъсване на отрязъка на бюлетината от член на СИК. Затова в залата се обсъжда и плътността на хартията, която следва да гарантира в максимална степен нейната непрозрачност (Народно събрание на Република България (2014) Заседание 13).

Друга промяна, свързана с бюлетините, се отнася до знака, който могат да използват изборителите за посочване на своето предпочитание. В основата на предложението, воят на изборителите да може да се отбелязва с два знака: „X“ и „V“, стоят невалидните бюлетини от предходните избори. Вносителите смятат, че така ще улеснят изборителите като им дадат възможност да изберат кой от двата знака да използват. От ГЕРБ настояват за запазването на един знак, тъй като в противен случай според тях се създават повече възможности за контролиране на вота (Народно събрание на Република България (2014) [Ненков, ГЕРБ]). Те определят това като допринасящо за персонализацията на вота и съответно за неговото проследяване: „Тези изборни инженери, да ги нарека, които си мислят, че това е инструмент, който би могъл да персонализира вота, също смятам, че дълбоко грешат в това намерение, защото и тук са възможни вариации. Насила и преднамерено създаваме съмнение в отчитането на вота“ (Народно събрание на Република България (2014) Заседание 13 [Кирилов, ГЕРБ]).

Предложението на управляващите за използване на два знака е прието. Въпреки това, прегледът на данните от изборите в следващите години не показва тенденция за намаляване броя на недействителните гласове.

Сред основните промени, които се обсъждат във връзка с гарантирането на честен вот, е задължителното гласуване. Основните доводи за неговото въвеждане са чрез него да се допринесе за намаляване на купения вот. Според вносителите от ГЕРБ задължителното гласуване може да допринесе и за по-висока гражданска активност. От управляващите го определят като противоречащо на Конституцията и допринасящо за увеличаване на купения вот, а изборът на гражданите определят като демократично право, а не задължение (Народно събрание на Република България (2014) Заседание 88 [Мутафчиев, КБ]). Така на този етап задължителното гласуване не е прието. То се въвежда с промени в кодекса през 2016 г., но поради липсата на реални санкции, влиянието му остава ограничено.

По време на обсъждането на кодекса от АТАКА правят предложение в секциите да има поставени камери, които да са насочени към комисията, с цел да се осигури прозрачност на вота, но предложението не е прието. Според вносителите това ще гарантира честността на изборите и същевременно няма да изисква значителни финансови средства. Идеята е в началото камерите да са насочени към комисията, а след края на изборния ден – към мястото, където се броят бюлетините: *„В този момент се правят най-големите фалшификации. Знаем го всички. В реално време предаване на картина и записът, който след това би могъл да бъде проследен, дават абсолютно сигурна гаранция против фалшификацията в този втори, бих казал, съблимен, основен, много важен момент за провеждането на изборите.“* (Народно събрание на Република България (2014) Заседание 13 [Шопов, АТАКА]). Въпреки че не се приема, подобно предложение ще остане на дневен ред и при следващи поправки в кодекса. То е предложено отново през 2018 г. от парламентарно представената партия ВОЛЯ и предвижда живо излъчване от всички секции в страната и в чужбина.

Не на последно място, новият кодекс въвежда експериментално машинно гласуване в 500 секции. Въвеждането на машинно гласуване също се аргументира с необходимостта от противодействие на изборните манипулации: *„само така ще се обезсмисли Костинбродгейт, ще се обезсмисли практиката да се купуват секционни избирателни комисии, да се подменят направо чували с бюлетини.“* (Народно събрание на Република България (2013) Заседание 14 [Манолова, КБ]).

От ГЕРБ отиват по-далеч и се обявяват за електронно гласуване по интернет. То обаче е определено като радикално и неподходящо, поради липсата на достатъчно доверие в него по света. Въпреки че мотивите за въвеждане на електронно гласуване са свързани по-скоро с улесняване на гласуването в чужбина, от управляващите използват аргумента за възможностите за контрол на вота и задълбочаване на проблема с купуването на гласове: *„Това е най-големият подарък – предложението за електронно гласуване, което*

ГЕРБ може да направи на купувачите на гласове и на тези, които контролират корпоративно вота на българските граждани!“ (Народно събрание на Република България (2014) Заседание 88 [Манолова, КБ]).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Политическите институции и изборният процес са изправени пред сериозен проблем с ниското доверие на гражданите. Съществуват и изследвания, които доказват размера на купения и контролирания вот в страната (виж Стойчев, 2017). Следователно, не можем да игнорираме всички мотиви на вносителите на „Кодекса Манолова“ и да ги приемаме като неоснователни или преувеличени. Това обаче не променя факта, че в основата на приемането на законодателството лежи скандал, който до голяма степен е провокиран от един от основните инициатори на кодекса.

Мотивът за осигуряване честността на вота присъства както в цялостния дебат за необходимостта от нов кодекс, така и по отношение на конкретни негови текстове. Макар да е трудно да се измери влиянието на скандала в Костинброд върху резултата от изборите, той със сигурност допринася за нарастване на недоверието към изборния процес. На свой ред умело е използван като аргумент при обсъждането на текстовете както от управляващите, така и от представителите на ГЕРБ.

Статията не би могла и не си поставя за цел да отговори на въпроса основателно ли е оповестяването на намерените бюлетини в деня за размисъл. Тя не се фокусира върху това дали скандалът е подаден умишлено с цел ефект върху изборния резултат, или е реален опит за предотвратяване на изборни нарушения. Онова, което анализира, е как темата за изборните нарушения се вкарва като мотив за промени в законодателството. На фона на политическата обстановка и исканията на гражданите тези аргументи звучат популистки. Те следва да се разглеждат по-скоро като опит за отговор на обществените настроения, а не като реално търсене на решение. Това не е характерно само за дебата около приемането на Кодекса „Манолова“, а остава на дневен ред и към настоящия момент. Все по-често промяната на изборното законодателство е натоваарвана със свръхочаквания и прилагането на правилата се измества от тяхното регламентиране.

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

Алфа Рисърч (2012). *Обществени нагласи – септември 2012* [онлайн] [Прегледан: 28.02.2021 г.]. Достъпен от: <https://alpharesearch.bg/post/862-obshtestveni-naglasi-septemvri-2012g.html>. [Alfa Risarch (2012). *Obshtestveni naglasi – septemvri 2012*

[onlayn] [Pregledan: 28.02.2021 г.]. Dostapen ot: <https://alpharesearch.bg/post/862-obshtestveni-naglasi-septemvri-2012g.html>.]

Алфа Рисърч (2013). *Електорални нагласи на старта на предизборната кампания* [онлайн] [Прегледан: 28.02.2021 г.]. Достъпен от: http://alpharesearch.bg/bg/socialni_izsledvania/socialni_publicacii/elektoralni-naglasi-na-starta-na-predizbornata-kampaniya.791.html. [Alfa Risarch (2013). *Elektoralni naglasi na starta na predizbornata kampania* [onlayn] [Pregledan: 28.02.2021 г.]. Dostapen ot: http://alpharesearch.bg/bg/socialni_izsledvania/socialni_publicacii/elektoralni-naglasi-na-starta-na-predizbornata-kampaniya.791.html.]

Алфа Рисърч (2013). *Електорални нагласи на финала на предизборната кампания* [онлайн] [Прегледан: 28.02.2021 г.]. Достъпен от: http://alpharesearch.bg/bg/socialni_izsledvania/socialni_publicacii/elektoralni-naglasi-na-finala-na-predizbornata-kampaniya.792.html. [Alfa Risarch (2013). *Elektoralni naglasi na finala na predizbornata kampania* [onlayn] [Pregledan: 28.02.2021 г.]. Dostapen ot: http://alpharesearch.bg/bg/socialni_izsledvania/socialni_publicacii/elektoralni-naglasi-na-finala-na-predizbornata-kampaniya.792.html.]

Алфа Рисърч (2013). *Обществени нагласи – март 2013 г.* [онлайн] [Прегледан: 28.02.2021 г.]. Достъпен от: https://alpharesearch.bg/userfiles/file/Public_opinion_AR_MART_2013.pdf. [Alfa Risarch (2013). *Obshtestveni naglasi – mart 2013 g.* [onlayn] [Pregledan: 28.02.2021 г.]. Dostapen ot: https://alpharesearch.bg/userfiles/file/Public_opinion_AR_MART_2013.pdf.]

Алфа Рисърч (2013). *Обществени нагласи, юни 2013 г.* [онлайн] [Прегледан: 28.02.2021 г.]. Достъпен от: <https://alpharesearch.bg/post/874-obshtestveni-naglasi-iuni-2013g.html>. [Alfa Risarch (2013). *Obshtestveni naglasi, yuni 2013 g.* [onlayn] [Pregledan: 28.02.2021 г.]. Dostapen ot: <https://alpharesearch.bg/post/874-obshtestveni-naglasi-iuni-2013g.html>.]

Галъп Интернешънъл (2014). *Политическият процес и общественото мнение в България през 2013 г. – годишен обзор*. София: Сиела. [Galap Interneshanal (2014). *Politicheskiiyat protses i obshtestvenoto mnenie v Bulgaria prez 2013 g. – godishen obzor*. Sofia: Siela.].

И Реформаторският блок предложи идеи за промени в Изборния кодекс (2013). *ДарикНюз* [онлайн], 15 юли 2013 [Прегледана: 28.02.2021 г.]. Достъпна от: <https://dariknews.bg/novini/bylgariia/i-reformatorskiqt-blok-predlozhi-idei-za-promeni-v-izborniq-kodeks-1116002>. [I Reformatorskiyat blok predlozhi idei za promeni v Izbornia kodeks (2013). *DarikNyuz* [onlayn], 15 yuli 2013 [Pregledana: 28.02.2021 г.]. Dostapna ot: <https://dariknews.bg/novini/bylgariia/i-reformatorskiqt-blok-predlozhi-idei-za-promeni-v-izborniq-kodeks-1116002>.]

Извънредно: Иззеха 350 хил. фалшиви бюлетини (2013). *TV 7* [онлайн видео], 11.05.2013 г. [Прегледано: 28.02.2021 г.] Достъпно от: <https://www.youtube.com/watch?v=6v8KYoyNWLk&t=236s>. [Izvanredno: Izzeha 350 hil. falshivi byuletini (2013). *TV 7* [onlayn video], 11.05.2013 g. [Pregledano: 28.02.2021 g.] Dostapno ot: <https://www.youtube.com/watch?v=6v8KYoyNWLk&t=236s>.]

Пресконференция на главния прокурор Сотир Цацаров за бюлетините в Костинброд (2013). *БНТ 1 Новините* [онлайн видео], 15.05.2013 г. [Прегледано: 28.02.2021 г.]. Достъпно от: <https://www.youtube.com/watch?v=2gTNSVw1Kw>.

- [Preskonferentsia na glavnia prokuror Sotir Tsatsarov za byuletinite v Kostinbrod (2013). *BNT 1 Novinite* [onlayn video], 15.05.2013 g [Pregledano: 28.02.2021 g.]. Dostapno ot: <https://www.youtube.com/watch?v=2gTNVSVw1Kw>.]
- Народно събрание на Република България** (2013). *Четринадесето заседание София, четвъртък, 20 юни 2013 г.: Стенограма* [онлайн] [Прегледана: 28.02.2021 г.]. Достъпно от: <http://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/50/ID/3607>. [Narodno sabranie na Republika Bulgaria (2013). *Chetridnadeseto zasedanie Sofia, chetvartak, 20 yuni 2013 g.: Stenograma* [onlayn] [Pregledana: 28.02.2021 g.]. Dostapno ot: <http://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/50/ID/3607>.]
- Народно събрание на Република България** (2014). *Тринадесето извънредно заседание София, вторник, 18 февруари 2014 г.: Стенограма* [онлайн] [Прегледана: 28.02.2021 г.], Достъпно от: <http://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/50/ID/3984>. [Narodno sabranie na Republika Bulgaria (2014). *Trinadeseto izvanredno zasedanie Sofia, vtornik, 18 fevruari 2014 g.: Stenograma* [onlayn] [Pregledana: 28.02.2021 g.], Dostapno ot: <http://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/50/ID/3984>.]
- Народно събрание на Република България** (2014). *Седемдесет и девето заседание София, сряда, 22 януари 2014 г.: Стенограма* [онлайн] [прегледана 28.02.2021 г.]. Достъпна от: Достъпно от: <https://parliament.bg/bg/plenaryst/ns/50/ID/3969>. [Narodno sabranie na Republika Bulgaria (2014). *Sedemdeset i deveto zasedanie Sofia, sryada, 22 yanuari 2014 g.: Stenograma* [onlayn] [pregledana 28.02.2021 g.]. Dostapna ot: Dostapno ot: <https://parliament.bg/bg/plenaryst/ns/50/ID/3969>.]
- Народно събрание на Република България** (2014). *Осемдесет и осмо заседание София, сряда, 12 февруари 2014 г.: Стенограма* [онлайн] [прегледана 28.02.2021 г.]. Достъпна от: <https://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/50/ID/3980>. [Narodno sabranie na Republika Bulgaria (2014). *Osemdeset i osmo zasedanie Sofia, sryada, 12 fevruari 2014 g.: Stenograma* [onlayn] [pregledana 28.02.2021 g.]. Dostapna ot: <https://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/50/ID/3980>.]
- Стойчев, С.** (2017). *Контролираният и купен вот*. София: УИ „Св. Кл. Охридски“. [Stoychev, S. (2017). *Kontroliraniyat i kupen vot*. Sofia: UI „Sv. Kl. Ohridski“.]
- Фалшифицирани бюлетини или предизборна акция?** (2013). *Капитал* [онлайн], 11 май 2013. [Прегледана: 28.02.2021 г.]. Достъпна от: https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2013/05/11/2058374_falshificirani_bjuletini_ili_predizborna_aksiia/. [Falshifitsirani byuletini ili predizborna aksiia? (2013). *Kapital* [onlayn], 11 may 2013. [Pregledana: 28.02.2021 g.]. Dostapna ot: https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2013/05/11/2058374_falshificirani_bjuletini_ili_predizborna_aksiia/.]
- Сох, К.** (2005). Japan: Adapting to a New Electoral System. In: **Reynolds, A.** et al. (eds.). *Electoral System Design: The New International IDEA Handbook*. Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance, pp. 114–126.
- Curtis, G.L.** (1999). *The Logic of Japanese Politics: Leaders, Institutions, and The Limits of Change*. New York: Columbia University Press.
- Donovan, M.** (1995). The Politics of Electoral Reform in Italy. *International Political Science Review*, Vol. 16, No. 1 The Politics of Electoral Reform, pp. 47–66.
- Fishburn, C.** (1983). Dimensions of election procedures: analyses and comparisons. *Theory and Decision*, Vol. 15, pp. 371–397.

- Herron, E., Pekkanen, R., Shugart, M.** (2018). *The Oxford Handbook of Electoral Systems*. Oxford: University Press.
- Katz, R.** (2001). Reforming the Italian Electoral Law, 1993. In: **Shugart, M.S., Wattenberg, M.P.** (eds.). *Mixed-Member Electoral Systems: The Best of Both Worlds?* Oxford: University Press, pp. 96–122.
- McCarthy, P.** (1992). The Referendum of June 9. In: **Hellman, S., Pasquino, G.** (eds.). *Italian Politics: A Review*, Vol. 7. London: Pinter, pp. 11–28.
- Norris, P.** (2004). *Electoral engineering: Voting Rules and Political Behaviour*. New York: Cambridge University Press.
- Reed, Steven R.** (1999). Political Reform in Japan: Combining Scientific and Historical Analysis. *Social Science Japan Journal*, Vol. 2, pp. 177–193.
- Reed, Steven R.** (2005). Japan: Haltingly Towards a Two-Party System. In: **Gallagher, M., Mitchell, P.** (eds.). *The politics of electoral systems*. New York: Oxford University Press, pp. 277–293.
- Renwick, A.** (2010). *The politics of electoral reform: Changing the rules of democracy*. New York: Cambridge University Press.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 5, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 5, 2020

ЕНЕРГИЙНИТЕ ГЕОСТРАТЕГИИ В КОНФЛИКТА В СИРИЯ: РУСКАТА ПЕРСПЕКТИВА

ДИМИТЪР НИКОЛАЕВ ИВАНОВ

Анотация. Конфликтът в Сирия съдържа в себе си палитра от религиозни и етнически противоречия, но заедно с това, за регионалните и глобални актьори, той е и поле за прокарване на геополитически интереси. В основата си, те могат да се отнасят до контрол върху политическата класа в страната, разширено военно присъствие, но заедно с това и засилване влиянието на водещи енергийни компании с цел извличане на икономически и финансови дивиденди. Целта на настоящия доклад е да разкрие елементите на енергийната геостратегия на един от най-важните играчи в конфликта – Руската федерация. Ще бъде направен анализ на ролята и мястото на Сирия на енергийната геополитическа карта в Близкия изток, както и на потенциала ѝ за производствен и транзитен център на изкопаеми горива – нефт и газ. Заедно с това, ще се разгледа и руската енергийна стратегия на глобално ниво, позициите на Русия на енергийните пазари и руските енергийни инфраструктурни трансгранични проекти. На този фон ще се очертаят и интересите на Русия по отношение на контрола върху значими енергийни трасета, находища, рафинерии и терминали на територията на Сирия. Част от анализа ще включва и оценка на географското положение на Сирийската арабска република в контекста на геополитическите противоборства в региона на Персийския залив, както и Източното Средиземноморие.

Ключови думи: Русия; сирийски конфликт; нефт; газ; енергетика; геостратегия.

THE ENERGY GEOSTRATEGIES IN THE SYRIAN CONFLICT:
THE RUSSIAN PERSPECTIVE

Dimitar Nikolaev Ivanov

Abstract. The Syrian conflict consists of a range of different religious and ethnic contradictions, but also, for the regional and global actors, it is a field to impose their geopolitical interests as well. In their core, these interests could address the control of the political class in

the country, the expansion of their military presence, but at the same time the enhancement of positions of leading energy companies, with the goal of obtaining economic and financial dividends. The aim of the current paper is to reveal the energy geostrategy elements of one of the most important actors in the conflict – the Russian Federation. An analysis, regarding the role and place of Syria on the geopolitical energy map of the Middle East will be made, as well as its potential for being production and transition hub for fossil fuels – oil and gas. In addition, the paper will examine the Russian energy strategy on a global level, the Russian positions on the energy markets, as well as its energy transborder projects. On this background, the paper will outline the Russian interests, regarding the control of important energy corridors, fields, refineries and terminals on the Syrian territory. Part of the analysis will include an assessment of the geographic location of the Syrian Arab Republic in the context of the geopolitical rivalries in the Gulf region and the Eastern Mediterranean.

Keywords: Russia; Syrian conflict; oil; gas; energy; geostrategy.

I. ВЪВЕДЕНИЕ

Противоборствата за енергийни ресурси играят важна роля в регионалните противопоставяния в Близкия изток от началото на XX в., когато биват открити първите залежи на нефт в Персия (съвременен Иран). Затова от съществено значение е изследването на енергийния аспект в конфликтите в тази част на света. Войната в Сирия често бива разглеждана през призмата на религиозните и етнически различия вътре в страната, тоталитарния и корумпиран характер на алауитско-шиитското управление на президента Башар Асад и неговата липса на легитимност сред сунитското малцинство. Въпреки че тези фактори имат значение в задаването на определени динамики в конфликта, Сирия е и поле на геополитически сблъсък между глобалните (САЩ и Русия) и регионални (Турция, Иран, Израел, Саудитска Арабия) актьори в конфликта, в който противопоставянето за контрол над енергоресурси заема важно място в цялостния конфликтен процес. Макар че може да се допусне наблюдаването на групиране и частично напасване на интересите на отделните играчи (САЩ – Израел – Саудитска Арабия и Русия – Турция – Иран), всеки от тях задава и свой собствен регионален дневен ред, задвижван от собствени геополитически интереси. Техният характер може да се изразява в различни правно-политически, информационно-логистични, културно-идеологически, както и финансово-икономически механизми за прокарване на националните им интереси на територията на Сирия. Настоящата разработка разглежда **енергийната геостратегия** като инвестиционен механизъм за изграждане на значими за външните отношения на държавата инфраструктурни съоръжения, включително участие, препятстване, блокиране или конкурентно алтернативно пространствено дублиране на инфраструктурни проекти с регионално или глобално значение (Русев, Авджиев, 2012). В тази връзка, докладът се фокусира върху интересите на Русия по отношение на контрола върху предприятия за преработване на газ, петролни рафинерии, нефтени и газови тръбопроводи

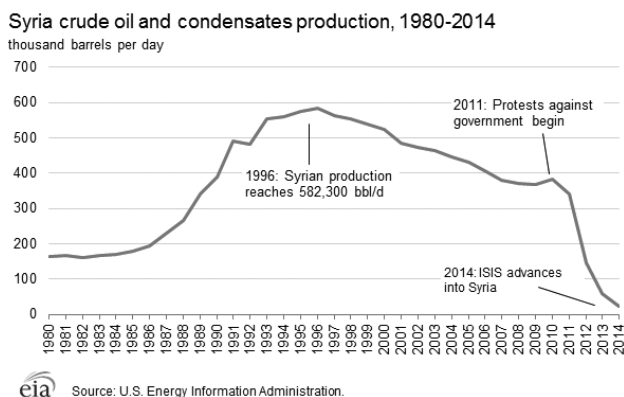
и находища на територията на Сирия и в нейната изключителна икономическа зона в Средиземноморието. Целта е да бъдат представени позициите на Русия в сирийския енергиен сектор, както и ролята и мястото на Сирия в цялостната руска енергийна геополитика в региона на Близкия изток и Източното Средиземноморие. Структурата на разработката е разделена на две части: в първата част ще бъде направен анализ на енергийните профили на Руската федерация и Сирийската арабска република: техния нефтен и газов ресурсен потенциал, основните им пазари на износ/внос на енергоресурси (нефт и газ), стратегически важни за тях инфраструктурни проекти, общото състояние на енергийният им сектор. Втората част ще се концентрира върху проекцията на руската енергийна геостратегия в Сирия по отношение на контрола върху енергийните трасета, нефтени и газови находища, рафинерии и терминали и до каква степен Москва е стимулирана активно да участва в конфликта, на база енергийни мотиви. За целта ще бъдат използвани статистически данни, както и анализ на първични и вторични данни. Докладът се ограничава единствено до енергийното измерение в сирийския конфликт, без да проследява военно-политическия, религиозно-етнически или хуманитарен компонент, свързан с позиционирането на локалните играчи в конфликта и развитието на военните действия, бъдещето на сирийския режим и в частност оставането на президента Асад на власт, кюрдския въпрос, проблема с бежанците и вътрешно разселените лица в страната. Тези аспекти биха били споменати единствено, що се отнася до влиянието им върху енергийните калкулации на Москва спрямо Дамаск. По отношение на енергийните източници, докладът се ограничава единствено до нефта и природния газ.

II. ЕНЕРГИЙНИ ПРОФИЛИ НА СИРИЯ И РУСИЯ

Сирия

Вследствие на продължаващата близо десетилетие гражданска война в Сирия, енергийният сектор в страната изпитва сериозни загуби, които биват още по-изострени заради наложените санкции от САЩ и ЕС. Щетите върху енергийната инфраструктура – включително по отношение на газовите и нефтени трасета силно затрудняват извършването на проучвателни дейности, производство и транспортиране на нефт и газ в страната. По данни на Бритиш Петролеум (British Petroleum – BP), към края на 2019 г. Сирия разполага с 2,5 млрд. барела доказани нефтени запаси и 200 млрд. куб. метра природен газ. Сравнявайки енергийния потенциал на Сирия с този на държавите от Персийския залив като Ирак, Иран, Саудитска Арабия и Катар, Дамаск има по-скоро скромни запаси от нефт и газ. Въпреки това, до началото на кризата Сирия е единствената държава от Източното Средиземноморие, която изнася нефт –

около 150 хил. барела на ден. Налагането на санкции от страна на ЕС, който е бил основния пазар за износ, силно ограничава външнотърговските ниши на Дамаск. Липсата на външни пазари за износ на петрол рестриктира и финансовите постъпления на режима, особено загубата на европейските пазари, които през 2011 г. внасят петрол от Сирия, равняващ се на \$3 млрд. (European Commission, 2015). Рафинериите в Европа са били основен целеви пазар за Дамаск, поради способността им да преработят тежкия и сернист сирийски нефт. От 2012 г. Сирия става нетен вносител на черното злато, след като санкциите силно намаляват инвестиционните възможности в сектора. Почти всички международни и нефтени компании спират операциите си на територията на Сирия. Заедно с това, нефтените находища, концентрирани главно в североизточната и централна част на страната, попадат под контрола на Ислямска държава (ИД), а по-късно под протекцията на кюрдските милиции. Инфраструктурата попада под ударите както на международната коалиция за борба срещу ИД, водена от САЩ, така и на отделните локални терористични групировки на терен. По отношение на производството на нефт се наблюдава срив, като през 2019 г. то се равнява на 24 хил. барела на ден, което е приблизително 15 пъти по-малко в сравнение с предвоенния период, когато то е било около 350 хил. барела на ден (по данни на Бритиш Петролеум). От тях, 230 хил. биват обработени в рафинериите в Хомс и Банияс за производство на дизел, бензин и горива за отопление, а останалата част бива изнасяна.

Фигура 1. Производство на суров петрол в Сирия в периода 1980–2014 г.
(Източник: U.S. Energy Information Administration, EIA)

Нуждата от внос на нефт на фона на санкции прави Дамаск зависим от доставки на петрол от Иран – единствената държава, която подкрепя президента Асад икономически, военно и политически още от самото начало на кризата. В периода 2013–2018 г., Иран доставя на режима приблизително 2 млн. барела нефт месечно (Shaar, 2019), използвайки морските пътища през

ключовите проливи – Ормузки проток, Баб-ел Мандеб и Суецкия канал. Доставка биват финансово регулирани чрез кредитна линия на стойност \$7.6 млрд., която до края на 2018 г. бива надвишена, достигайки \$10.3 млрд. (Shaar, 2019). Благодарение на иранските доставки сирийската икономика не достига до пълен крах, като биват покрити основните ѝ нужди, свързани с промишленост, транспорт, отопление, производство на електроенергия и т.н. Доставка на суров петрол бива преработен в опериращите рафинерии в Банияс и Хомс, в близост до средиземноморския бряг. През 2019 г. обаче, доставките на суров петрол от Иран спират, а причината за това е остро съобщение от страна на американското финансово министерство за последващи санкции към всяка институция или физическо лице, въввлечено или подпомагащо нефтени доставки в Сирия, независимо от техния произход (Department of the Treasury, 2019). Този ход би могъл да се тълкува като част от политиката на администрацията на президента Тръмп за максимален натиск както към Техеран, така и към неговия най-близък съюзник в региона. Така от април 2019 г. сирийският режим е изправен пред сериозна криза, свързана със снабдяването на нефтени доставки. Към политиката на САЩ към Иран се включват освен монархиите от Персийския залив – Саудитска Арабия и Обединените арабски емирства, и Египет. Въпреки че властите в Кайро отричат да са задържали ирански танкери, опитващи се да доставят нефт в Сирия през Суецкия канал, в периода между ноември 2018 и май 2019 г. само един танкер успява да достигне сирийския бряг. Сателитни снимки показват, че достигайки Средиземно море, танкерът акостира на турския бряг за три седмици, след което изключва транспондера си, отплавайки за терминала в Банияс и разтоварвайки близо милион барела нефт. През юли 2019 г., Египет задържа друг нефтен танкер, плаващ под украински флаг и превозващ ирански нефт, арестувайки шест души от екипажа му по подозрения в шпионаж (Egypt detains Iran oil tanker, arrests 6 for espionage, 2019). Същия месец, властите в Гибралтар задържат друг ирански нефтен танкер, превозващ 2 млн. барела нефт, по подозрения, че неговата крайна дестинация е Сирия. Фактът, че танкерът избира много по-дълъг маршрут през Южна Африка е доказателство за опитите на Египет да възпира преминаването на ирански нефт за Сирия през Суецкия канал.

Алтернативите за снабдяване със суров петрол биха могли да се изразяват в следните опции:

– Използване на заблуждаващи тактики от страна на Иран като прехвърляне на товара от танкер на танкер в морето, доставки чрез други компании, смяна на името на танкера, изключване на транспондерите (Shaar, 2019).

– Доставки по суша от Иран през граничния пункт Ал-Ка‘им, свързващ Ирак и Сирия. Този вариант е много по-финансово натоварен, тъй като предполага изпращането на около 10 хил. цистерни всеки месец, всеки от които може да пренесе до 200 барела. Още повече, цистерните трябва да пре-

минат през територия, контролирана от кюрдските милиции на Сирийските демократични сили, подкрепяни главно от САЩ. С други думи, съществува сериозен риск, свързан със сигурността на доставките.

– Изкупуване на петрол от кюрдските милиции. Въпреки, че има случаи, в които кюрдите продават суров петрол на режима в замяна на деривати, тези количества са доста ограничени. Поради сериозните щети върху преносната инфраструктура, доставките биха се осъществили единствено чрез цистерни, което би оскъпило това начинание. В допълнение, факта, че Вашингтон прави всичко възможно да наложи пълна блокада на нефтените доставки за режима, прави невъзможно осигуряването на търговски взаимоотношения между кюрдите и режима. През май 2019 г., американските военни взривяват 3 цистерни, превозващи нефт за Дамаск, фактически налагайки нефтено ембарго (Geiger, 2020).

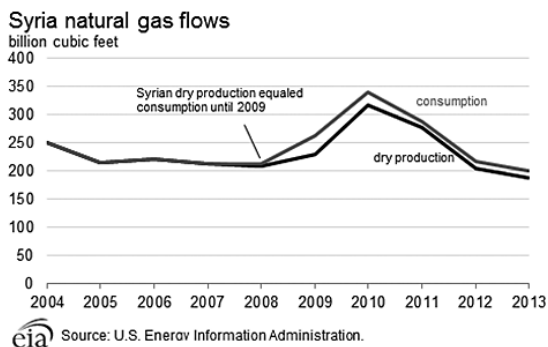
– Замяна на иранските доставки с руски. Въпреки, че Русия и Иран са съюзници в Сирия, в случай, че Русия стане гарант за енергийната сигурност на Дамаск, би се наблюдавал сериозен властови дисбаланс, при който иранските позиции в Сирия биха претърпели загуби. Имайки статут на глобален играч, Русия търси намиране на дипломатическо решение на конфликта, което не задължително разглежда оставането на Асад на власт. С други думи, режимът предпочита да лавира между Москва и Техеран, тъй като и двете са гаранти за настоящето му оцеляване, но не и в дългосрочна перспектива, що се отнася до Русия. Другото затруднение би дошло от възможно блокиране на руските нефтени товари, преминаващи през Босфора и Дарданелите.

Независимо кой от разгледаните сценарии би се реализирал, петролният сектор в Сирия е в сериозна криза. Режимът е загубил основните нефтени ресурси, намиращи се в източната част на страната, контролирани от кюрдите, под протекцията на американските военни. Тук е важно да се спомене, че през август 2020 г., малко известното американско акционерно дружество „Делта Кресент Енерджи“ (Delta Crescent Energy LLC) подписва договор с кюрдските власти в североизточна Сирия да разработва и изнася нефтените ресурси от региона, по силата на тайна сделка, одобрена от Белия дом, месеци след като президента Тръмп обяви оставането на част от американските военни на сирийска територия, за да „обезопаси нефта“ (Seligman, Lefebvre, 2020). Партньорите в дружеството включват бившия американски посланик в Дания Джеймс Кейн, бившия офицер от американските специални сили Делта (Delta Force) Джеймс Рийс и Джон Дориър мл. – бивш служител на Гълф Сандс Петролеум (GulfSands Petroleum) – базирана във Великобритания нефтена компания, която е имала офиси и сондажен опит в Сирия (Seligman, Lefebvre, 2020). Основната идея е нефтът да бъде рафиниран за използван за вътрешни нужди, но част от него да се изнася през Северен Ирак и Турция. Официалната позиция е, че по този начин се подпомага на местното кюрдско население

да възстанови разрушената от войната икономика, оптимизирайки ресурсите, с които разполага. С идването на власт на президента Байдън, министерството на финансите на САЩ спира предоставеното на „Делта Кресент Енерджи“ изключване от санкциите срещу Сирия и по този начин през май 2021 г., неговите активности на сирийска територия спират.

Що се отнася до големи нефтени инфраструктурни проекти от регионално значение, към настоящия момент двата трансгранични нефтопровода, преминаващи през територията на Сирия не са функционални. Транс-арабският нефтопровод с капацитет от 500 хил. барела на ден бива построен през 1950 г. от тогавашната арабско-американска нефтена компания Арамко (Arab American Oil Co. – Aramco), свързвайки нефтените полета в североизточната част на Саудитска Арабия с пристанището в ливанския град Сидон. В резултат на продължителни спорове между Саудитска Арабия, Сирия и Ливан относно транзитните такси, част от нефтопровода на запад от Йордания спира да функционира още в средата на 70-те, а след първата война в Залива от 1990–1991 г. Рияд стопа притока на нефт по тръбата. Вторият нефтопровод свързва находищата в Киркук, Северен Ирак, с пристанището в Банияс в Сирия и това в Триполи, Ливан. Неговият капацитет е 800 хил. барела на ден, с дължина 800 км. Голяма част от него е разрушена от американската авиация по време на Втората война в Залива от 2003 г. срещу режима на иракския диктатор Саддам Хюсейн. Избухването на Арабската пролет и последвалите военни действия осуетяват плановете на Багдад и Дамаск да възстановят и дори разширят нефтопровода. Двете страни подписват меморандум за съгласие през юни 2011 г.

В сравнение с нефтения сектор, газовия не претърпява такъв сериозен крах, въпреки, че бива регистриран спад от 40% след началото на конфликта (U.S. Energy Information Administration, 2015). По данни на Бритиш Петролеум, производството през 2011 г. е било 7.4 млрд. куб. метра газ, докато през последните четири години то варира между 3.5 и 3.7 млрд. куб. метра газ.

Фигура 2. Производство и потребление на природен газ в Сирия в периода 2004–2013 г. (Източник: U.S. Energy Information Administration, 2015)

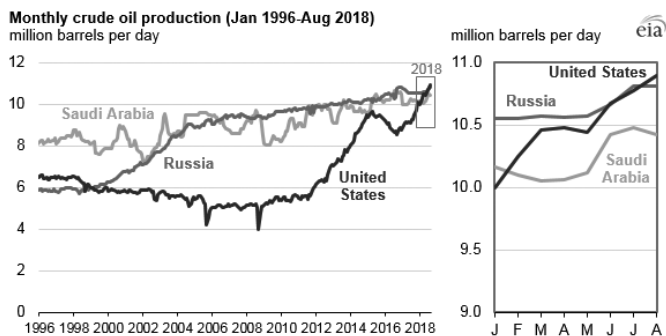
До известна степен, причината за частичното запазване на производството на газ би могло да се обясни със споделения интерес между режима и опозицията за запазване на производството на електроенергия, захранвана от газовите електроцентрали (Butter, 2014). Както нефтените запаси, така и газовите се намират в централните и североизточните части на страната, които в периода 2014–2017 г. са контролирани от ИД. Превземайки античния град Палмира през май 2015 г., терористите от ИД се насочват към завземане на околните газови полета, лишавайки режима от 45% от газовите му ресурси, по данни на представители на сирийската опозиция (Sayigh, 2015). Палмира е в основата на развитието на газовия сектор от 90-те години насам. От наоколощата се е очаквало да бъдат произведени над 3 млрд. куб. метра газ годишно (Sayigh, 2015). Палмира е и транзитна точка за тръбопроводите, пренасящи газ от източните провинции ал-Хасака и Дейр ез-Зор. С други думи, Палмира е производствен и транзитен хъб за почти целия газов ресурсен потенциал в страната, свързвайки богатите на ресурси източни райони с индустриалните западни райони, където се намират газовите електроцентрали, където живее по-голямата част от населението.

До 2009 г. производството и потреблението на газ в Сирия е балансирано, след което Дамаск започва да внася газ чрез опериращия от 2008 г. Арабски газопровод, свързващ Египет с Йордания, Сирия и Ливан. Начертават се и планове за удължаване на тръбата до Турция и нейното потенциално свързване с планирания тогава газопровод Набуко, чрез когото да се доставя газ до европейските пазари. Дамаск и Анкара се споразумяват първата секция от продължението на газопровода да свързва сирийския град Алепо с турския граничен град Килис с дължина от 65 км. По този маршрут Дамаск очаква да внася и азерски газ, след като прави официално посещение в Баку през 2009 г. Същата катарският емир Хамад ал-Тани предлага на Сирия и Египет да добави към Арабския газопровод и катарски газ от смятаното за най-голямо газово находище в Персийския залив, което Доха дели с Техеран. Т.нар. газопровод Турция – Катар е планирано да премине през територията на Саудитска Арабия, Йордания, Сирия и Турция, захранвайки с газ газопровода Набуко (Чуков, 2017). По това време срещу Иран отново се налагат санкции и перспективата за ирански газ към Европа намалява все повече. Катар може да достигне европейските пазари единствено по море чрез втечен газ, което го прави по-неконкурентен спрямо онези държави, които доставят газта си по тръби на по-ниски цени и в по-големи количества в лицето на Руската федерация. Впоследствие сирийският президент отхвърля предложението на Катар по няколко причини: президента Асад произхожда от алауитско семейство, мюсюлманска секта, считана за принадлежаща към шиитския клон на исляма, което автоматично означава и политически обвързана с Иран. Властта в Дамаск не би могла да даде зелена светлина на стратегически енергиен проект,

одобрен от сунитски държави – Катар, Саудитска Арабия и Турция. Вместо това, сирийското правителство одобрява построяването на алтернативен газопровод (Ислямски газопровод) на катарския, по предложение на шиитски Иран. Началото му трябва да започне от същото газово поле, което Техеран дели с Доха, продължавайки през Ирак и Сирия, достигайки средиземноморския бряг. Може да се предположи, че маршрутът на газопровода следва т.нар. „Шиитски полумесец“, посочващ областите под иранско влияние или контрол, които Техеран търси да обедини под общ флаг. От сирийска гледна точка, взаимоотношенията на Асад с каспийски, заливни и средиземноморски държави имат непосредствена връзка с геостратегическия проект на Дамаск „Четири морета“, приет през 2011 г. (месеци преди избухването на кризата), целящ да трансформира Сирия в нефтен и газов производствен и транспортен хъб, свързвайки енергийните източници на Черно море, Каспийско море и Персийския залив със Средиземноморските пристанища в Сирия и Ливан. Този план обаче среща пълния отпор на монархиите от Залива и особено на Саудитска Арабия.

Русия

Русия е на осмо място по нефтени резерви с доказани 80 млрд. барела нефт и на първо място по доказани резерви на природен газ – 38 трлн. куб. метра (по данни на Бритиш Петролеум). През годините Москва заема първо място по производство на суров петрол, конкурирайки се със Саудитска Арабия, а след „шистовата революция“ и със САЩ. През септември 2018 г. САЩ са отново на първо място по производство на петрол, което се случва за първи път от 70-те години насам. Към юли 2020 г., Руската федерация е на второ място по производство на нефт с 9,35 млн. барела на ден след САЩ (10,44). На трето място е Саудитска Арабия с 8,48 млн. барела на ден. Сравнително ниските нива на производство на суров петрол на Москва и Рияд, в сравнение с тези на Вашингтон се дължат най-вече на постигнатото през април 2020 г. споразумение ОПЕК+, в рамките на което Русия и Саудитска Арабия, заедно с други страни-производителки на петрол, се договарят за ограничаване нивата на производство с приблизително 10 млн. барела на ден с цел поддържане на ценовите равнища на петрола.

Фигура 3. Производство на суров петрол в Саудитска Арабия, Русия и САЩ в периода 1996–2018 г. (Източник: U.S. Energy Information Administration, 2018)

През 2019 г. Русия е най-големият износител на суров петрол с 9,1 млн. барела на ден, следвана от Саудитска Арабия с 8,4 млн. барела (по данни на Бритиш Петролеум). Над половината от руския износ е насочен за Европа (около 4,7 млн. барела на ден), една четвърт към Китай (около 2,4 млн. барела на ден), докато останалата част е разпределена между Япония, Индия, Сингапур, както и държави членки на Общността на независимите държави. Износът към Близкия изток е маргинален, представляващ 0,01%. Москва е развила огромна транспортна система, за да изведе тези ресурси на външните пазари – над 70 хил. км от нефтопроводи (Mitrova, Yermakov, 2019). Основната част от нефтопроводната инфраструктура е насочена към Европа, като нефтопровода „Дружба“ е най-дългият нефтопровод в света, свързващ източните части на европейска Русия с крайни точки в Украйна, Беларус, Полша, Унгария, Словакия, Чешката република и Германия (The Five Top Global Chokepoints, 2006). През последното десетилетие, Москва успява да разшири нефтотранспортната си мрежа на изток чрез построяването на нефтопровода „Западен Сибир – Тихи Океан“, свързващ руските нефтени находища от Тайшетска и Иркутска област до пазарите на Китай, Корея и Япония. Почти цялата нефтопреносна инфраструктура е държавна собственост и се управлява от държавната компания Транснефт, като налице са две изключения: каспийският нефтопровод, свързващ казахското нефтено поле Тенгиз с руския пристанищен град Новоросийск и нефтопровода ТрансСахалин, собственост на консорциума Сахалин 2 в източна Русия (U.S. Energy Information Administration, 2017). Акционери в консорциума са руската Газпром (50%), холандско-английската Шел (27,5%), и японските Мицуй и Мицубиши (12,5% и 10%).

Фигура 4. Нефтопроводът „Дружба“, с разклонения в страни в Европа
(Източник: U.S. Energy Information Administration, 2011)

По отношение на газовия сектор, Руската федерация е най-големия притежател на газови резерви и най-големия износител на този ресурс. През 2013 г. САЩ изместват Русия от първото място, що се отнася до производството на газ. За 2019 г. Русия е произвела 679 млрд. куб. метра газ, от които 257 млрд. куб. метра са били изнесени, като най-големия потребител на руски газ е Германия с 55 млрд. куб. (по данни на Бритиш Петролеум). Заедно със САЩ, Русия отбелязва и ръст в износа на втечен природен газ от 14 млрд. куб. метра. Най-големия вносител на руски втечен газ през 2019 г. е Франция с близо 7 млрд. куб. метра. (данни на Бритиш Петролеум). Европа остава основният износен пазар на руски газ, но заедно с това се очаква от 2020 г. да се отчете ръст в износа на тръбопроводен газ към Китай. Причината за това е стартирането на газопровода „Силата на Сибир“ през дек. 2019 г. с капацитет 38 млрд. куб. метра газ. Пускането в експлоатация на „Силата на Сибир“ очерта и нов мегапроект – „Силата на Сибир 2“, чийто нов маршрут е предложен през септ. 2019 г. на среща между президентите Владимир Путин и Си Дзинпин. Новата тръба с капацитет 50 млрд. куб. метра ще доставя газ в индустриалните центрове на източен Китай, а не в първоначално предложения вариант – в областта Синдзян, населена предимно с уйгури: мюсюлманско етническо малцинство със сепаратистки и терористични въжделения. Вместо това, тръбата ще минава през Монголия, достигайки до столицата Пекин, като общата ѝ дължина ще бъде 4140 км (Galtsova, Huang, 2020). Европейското измерение на политиката

на Газпром включва довършването на двата газопровода, които заобикалят Украйна – Северен поток 2 и Турски поток, с продължението му на европейска територия под името Балкански поток. Фактът, че и двата проекта не са довършени, притисна Русия да удължи договора за транзит на руски газ през Украйна до 2024 г. Все още налице са редица политически въпроси относно завършването на двата проекта, свързани с негативната позиция на страни членки на ЕС (главно Полша и Прибалтийските републики), Великобритания и САЩ относно ролята на руския газ в Европа и използването му като политическо оръжие за натиск. Германската позиция от друга страна, разглежда Северен поток 2 като чисто икономическо начинание. Това е позиция, главно защитавана от средите на Социалдемократическата партия и баварския християн социален съюз. С отравянето на руския опозиционер Алексей Навални, предизвикателствата пред завършването на проекта се изострят още повече.

Оптимизирането на енергопреносната инфраструктура има пряката цел да поддържа приходите в държавната хазна. Руският федерален бюджет е силно зависим от приходи от продажба на въглеводороди и най-вече нефт, поради по-ниската пазарна цена на природния газ. През 2017 г. приходите от продажба на изкопаеми горива представляват 39% от бюджета, което е доста по-нисък процент от този в периода 2011–2014 г., когато те са представлявали 50% (Mitrova, Yermakov, 2019). От друга страна, периода от 2011–2014 г. се характеризира със сравнително високи нива на цената на петрола. В допълнение, енергийният сектор представлява повече от 65% от общия износ, както и 25% от Брутният вътрешен продукт на страната (Mitrova, Yermakov, 2019).

Фигура 5. Руската газопреносна система и ключови газови инфраструктурни проекти (Източник: IHS Markit Energy, 2020)

Според официалната енергийна стратегия на Руската федерация до 2030 г., основен приоритет е ефективното използване на енергийните ресурси на страната и потенциала на енергийния сектор, с цел осигуряване на устойчив икономически растеж, подобряване качеството на живота на населението и насърчаване на външноикономическите позиции (Ministry of Energy of the Russian Federation, 2010). Документът влиза в сила през 2010 г. и има ясно очертани външнополитически приоритети на руската енергийна политика. Един от тях е укрепването на позициите на водещи руски енергийни компании извън териториите на страната чрез развиване на взаимноизгоден обмен на енергийни активи и други форми на енергийно сътрудничество със страни-консуматори на руски енергийни ресурси (Ministry of Energy of the Russian Federation, 2010). Документът се опира до страни-потребителки на руска енергия, което отразява една по-тясна интерпретация за външноенергийните отношения на Русия, без да включва страни не-потребителки. По отношение на регионалното енергийно сътрудничество, руската енергийна стратегия цели изграждането на глобални пазарни мрежи на енергийни доставки с участието на руски енергийни компании и компании на страните потребителки на руска енергия. Стратегията визира следните географски региони: азиатско-тихоокеански, блискоизточен, централно и югоизточноазиатски и латиноамерикански. В тази връзка, Европейският съюз и Китай са изведени като отделни субекти, с които Москва би изграждала енергийни сътрудничества. ЕС и Китай са основните пазари на руските енергийни ресурси и това обяснява тяхното приоритизиране. Близкият изток е част от „общата картина“, без да има особена стратегическа важност от гледна точка на енергийна сигурност и сътрудничество.

През октомври 2019 г. руското енергийно министерство внася за разглеждане в Министерския съвет руската енергийна стратегия за периода до 2035 г. Въпреки, че документът все още не е официално одобрен, в него са очертани основните приоритети на руската енергийна стратегия: Поддържане на позицията на Русия на глобалния енергиен пазар; Диверсифициране на износа на енергия към азиатските пазари; Гарантиране на физическата и ценова достъпност на енергийни ресурси на вътрешния пазар; Намаляване на енергийната интензивност и емисии; Развиване на възобновяеми енергийни източници (Mitrova, Yermakov, 2019).

Петте приоритета имат различна относителна важност за Русия. Още повече, тяхното едновременно реализиране включва редица компромиси. Увеличаването на износа и запазването на Русия на енергийните пазари е неимоверно свързано с поддържането на ценова стабилност на енергийните източници на вътрешния пазар, с цел запазване стабилността на управлението. Пазарите в Азия заемат все по-голямо значение за икономиките, разчитащи на приходи от продажба на въглеводороди. В дългосрочен план

растежът в търсенето на изкопаеми енергоресурси ще е зададен предимно от азиатските икономики. Страни като Китай и Индия се превръщат в основните потребители на нефт и газ от Близкия изток, докато Русия предприема стъпки за диверсифициране на пазарите си за износ към Азия. От друга страна, в ЕС се наблюдава ясно приоритизиране на преминаване към нисковъглеродна икономика, в която изкопаемите горива (въглища, нефт и газ) ще играят все по-малка роля. След обявяването на Европейската зелена сделка стана ясно, че Европейската инвестиционна банка ще спре да отпуска средства за развитието на проекти, свързани с изкопаеми горива, включително и природен газ, който се смята за по-чисто гориво, в сравнение с петрола и въглищата. В тази връзка, за да запази позициите си на европейските пазари, в лабораториите на Газпром в Томск се разработва технология за превръщане на природния газ в климатично-неутрален водород (Gazprom Develops Climate-Neutral Production for Hydrogen, 2020). В т.нар. пиролиза, метанът (CH_4) е сведен до компонентите си водород (H) и въглерод (C) чрез топлина. В бъдеще, Газпром ще има технологичната възможност за добавяне на все по-големи количества водород към газовите доставки, насочени за пазарите на ЕС, като по този начин се намалят въглеродните емисии.

За разлика от Европа и Азия, Близкият изток не заема същата стратегическа важност за руската енергийна външна политика. Регионът се разглежда по-скоро като конкурент за Москва по отношение на нейните пазари за износ на енергоресурси. В проекта за енергийна стратегия на Руската федерация се посочват увеличаващите се количества на втечнен природен газ, насочени към азиатските пазари, с основен износител Катар. В тази връзка, основна цел е повишаването на износа на енергоносители и съответно приходи за държавната хазна. Русия произвежда само 3% от световния БВП, както и по-малко от 2% от световното население. От друга страна обаче, Руската федерация е третия най-голям производител на енергия след Китай и САЩ и четвъртия най-голям потребител на енергия след САЩ, Китай и Индия. Москва последователно заема първо място по износ на природен газ и първо или второ място по износ на петрол. С други думи, руските енергийни ресурси правят икономиката на страната релевантна на глобално ниво. Именно затова от една страна Русия поставя за цел запазване на съществуващите си пазари за износ чрез внедряване на нови климатично-неутрални технологии, както и разширяването и диверсифицирането им към Азия чрез изграждане на нова енергийна инфраструктура. Подходът към енергийно богати региони като Близкия изток е по-скоро възпиращ.

III. ПРОЕКЦИЯТА НА РУСКАТА ЕНЕРГИЙНА ГЕОСТРАТЕГИЯ В СИРИЯ

Възврънатите позиции на Русия в Близкия изток

Считайки Русия за приемник на Съветския съюз, политическите връзки на Москва с държавите от Близкия изток могат да се проследят от началото на 50-те години със свалянето на монархическото управление в Египет и идването на власт на Гамал Абдел Насър. Полковник от армията, той слага началото на арабския национализъм, примесен със социалистически реформи. В началото на 70-те години, повече от половината от монархиите в Близкия изток биват свалени и заменени от правителства с идеи за политически и социални реформи, близки до тези на Кремъл. Москва подписва споразумения за приятелство с Кайро, Дамаск и Багдад, предоставя финансова и военна подкрепа на Алжир, след като страната отхвърля френското влияние, и поддържа близки отношения с новия режим в Либия. Въпреки, че Съветският съюз не успява да направи тези свои съюзници васали и сателити, по модела в Източна Европа, Москва запазва геополитическия баланс в региона, поддържайки близки отношения със страни, главно противопоставящи се на САЩ, Израел и монархиите от Персийския залив, включително и Иран под управлението на прозападно настроения шах Мохамед Реза Пахлави. Този баланс бива отчасти нарушен през 70-те години с преминаването на Египет от Източния към Западния блок, вследствие на войната с Израел през 1973 г. и подписаното пет години по-късно мирно споразумение в Кемп Дейвид. Друг важен момент е иранската революция през 1979 г., която сваля управлението на шаха, заменяйки го с Ислямска република, начело с аятолах Рухолах Хомейни. Същата година, Съветският съюз извършва инвазия в Афганистан, изграждайки военни бази на все по-близко разстояние от нефтените полета в Персийския залив – маневра, която бива разглеждана с тревога във Вашингтон. В своята годишна оценка през 1984 г., американското министерство на отбраната отбелязва повишаващото влияние на Москва в Близкия изток, подчертавайки продължаващите доставки на оръжие в страни като Либия и Сирия, увеличения военен персонал в Дамаск от 2000 на 7000 души (Soviet Military Power, 1984).

С разпадането на Съветския съюз руското присъствие в Близкия изток почти изчезва. Москва е концентрирана с вътрешните си проблеми, свързани с икономическата и социална криза в страната, както и с регионални сътресения в непосредственото си географско съседство. Едва след 2005 г. се наблюдава активизиране на Москва към региони извън „близката чужбина“. Руската икономика се стабилизира, отчасти поради високите нива на цената на нефта, осигуряващи постъпления в държавната хазна. Заедно със стабилизирането си във вътрешен план, в началото на века Русия е изправена пред съвсем различна външнополитическа среда, в която е загубила геополитиче-

ските си лостове в Близкия изток. Закрити са редица военни бази, като единствената военноморска база извън руското географско съседство е в Тартус, Сирия. Статуквото от времето на Студената война е променено – последиците от войната в Ирак и Арабската носят носят негативи за Москва по няколко направления: увеличава се заплахата от нарастващия радикален ислямски тероризъм в близост до границите на Русия, най-вече в северен Кавказ; останалите в региона руски компании след разпада на СССР загубват пазарните си позиции, вследствие на настъпилите промени; разпадането на режими, близки до Кремъл се разглежда като удар върху интересите на Русия в региона.

Руската военна интервенция в Сирия се разглежда като своеобразно завръщане на Москва като „велика сила“ и незаобиколим фактор не само в Близкия изток, но и на глобално ниво. Бидейки поставена под сериозен икономически и дипломатически натиск, вследствие на събитията в Украйна от 2014–2015 г., чрез тази маневра в Сирия, Русия се опитва да излезе от политическата изолация. Действията на Москва в Близкия изток и по-специално Сирия са диктувани предимно от прагматизъм и политически реализъм, характеризирани от желание за диалог с всички регионални актьори, третирайки нито един от тях като изцяло враг или изцяло съюзник (Trepin, 2018). Признак за подобна тактика е липсата на крайна позиция по отношение на регионалните сблъсъци между Иран и Израел, Турция и кюрдските милиции, сунитско-шиитското противопоставяне. Вместо това, Русия има ясен фокус върху своите национални интереси – възвръщане статута на страната като глобална сила в промотираната от Москва мултиполярна архитектура на международните отношения; потушаване на вълната от ислямски тероризъм, вследствие от Арабската пролет, с цел защита на националната сигурност и превенция от разпространяването му в пределите на Русия; използване на Сирия като плацдарм за проекция на сила в Източното Средиземноморие и Арабския полуостров; оптимизиране и монетизиране на политическите ангажименти към Дамаск чрез инвестиции в енергийния сектор, участие в големи трансгранични енергийни проекти и възпирането на конкурентни такива.

Руските енергийни интереси в сирийския конфликт

Още преди началото на кризата в Сирия, Русия проявява интерес в сирийския енергиен сектор. През 2009 г., сирийското правителство стартира сеизмични проучвания в своята изключителна икономическа зона в Средиземноморието с цел оценка на газовите и нефтени ресурси. Проявеният интерес идва вследствие на откритите количества газове резерви в израелски води същата година. През 2009 г. американска геологопроучвателна фирма започва да изследва сирийския шелф, като през 2011 г. се отчита на сирийското правителство. На територия от 2900 кв. км на границата с Ливан е открито нефтеното находище „Джабал Нафти“ с капацитет от 3 до 17 млрд.

барела (Чуков, 2017). През юни същата година, в иранския град Бушер се подписва тристранен меморандум между Русия, Иран и Сирия за строежа на Ислямския газопровод. На 23 дек. 2013 г. Сирия сключва договор с руската компания „Союзнефтгаз“ за извършване на геологопроучвателна дейност на територията на „Джабал Нафти“ (Чуков, 2017). Компанията има опит в разработването на нефтени находища в Ирак и Сирия, но дейността ѝ бива прекъсната поради влошаването на политическата ситуация и в двете страни. Още през 2004 г. „Союзнефтгаз“ печели търг за разработването на сирийски нефтени полета в близост до границата с Ирак. Цялостната дейност на компанията в Сирия бива спряна през септември 2015 г. с изострянето на кризата в Сирия и възможността от сваляне на президента Асад. Именно същия месец се дава старт на руската военна интервенция в страната. Именно затова важно условие при реализирането на големи енергийни проекти и инвестиции в дадена страна е предварително да бъде осигурена стабилността на геополитическата среда и лоялността на управляващата класа. Тук военната стратегия предшества реализирането на енергийната такава, особено в турбулентен регион, какъвто е Близкия изток. Руската военна подкрепа на режима на Башар Асад позволи на Москва да заздрави статута си на надежден партньор за редица блискоизточни държави, на фона на колебаещата се и отчасти противоречаща си политика на последните две американски администрации. Още повече, Кремъл е все по-заинтересован в оптимизиране на военните си успехи в Сирия, с цел постигане на по-всеобхватни геополитически и геоекономически цели. Поради стратегическото си географско положение, Сирия има едновременно характеристики на източносредиземноморска държава, с неизследвани въглеродородни ресурси в териториалните си води, географска близост до европейските пазари, както и важна роля по отношение на транзит на нефт и газ от южна (Египет, Израел) и източна (Ирак, Саудитска Арабия, Иран и Катар) към северна (Турция) и западна (терминали на средиземноморския бряг, насочени към европейските пазари) посока. В тази връзка, Русия е фокусирана и върху задаването на насока на сирийския петролен и газов сектор.

По отношение на енергийната свързаност, преди началото на кризата Дамаск влиза в дискусии за газови и нефтени тръбопроводи с Египет, Ирак и Иран. Руската „Стройтрансгаз“, собственост на руския олигарх Геннадий Тимченко, изградил близки отношения с президента Путин, подписва споразумение през 2011 г. с властите в Багдад да свърже нефтените полета в северната част на страната, управлявани от Лукойл и Газпром със сирийското пристанище и рафинерия в Банияс, на 35 км от военноморската руска база в Тартус (Sassi, 2019). Същата руска компания построява отсечката на Арабския газопровод Ел-Рехаб-Хомс, с дължина от 319 км, започваща от сирийско-йорданската граница до газовата компресорна станция в близост до Хомс.

Ясно е, че на този етап от развитието на политическата ситуация в Сирия не може да се говори за големи инвестиции в енергийния сектор, поради риск от възможни загуби. Още повече, големите доказани нефтени резерви се намират в североизточната част на страната, контролирана от кюрдските милиции с подкрепата на Съединените Щати. Глобалното противоборство между САЩ и Русия, в това число и в сферата на енергетиката, се проявява особено ясно в Сирия. То е индиректно, с помощта на пълномощници (proxies), чрез които двете страни да постигат интересите си. Въпреки че в края на 2019 г., администрацията на президента Тръмп обяви изтеглянето на американските военни от Сирия, американският президент изненадващо съобщи, че Вашингтон оставя около 500 военни с цел опазване на нефтените полета от терористичните групировки. Макар, че това е отчасти вярно, друга основна цел е да се предотврати попадането на нефта в ръцете на правителството и следователно руските енергийни компании. През януари 2018 г. се подписва споразумение между Москва и Дамаск и се създава пътна карта за реконструкцията на енергийни активи в Сирия. С други думи, сирийското правителство, в знак на лоялност към един от двата си основни съюзника (другият е Иран), предоставя изключителното право на руските енергийни гиганти като Газпром, Лукойл, Роснефт и т.н. да реабилитират, модернизират и инвестират в сирийския енергиен сектор и най-вече в нефтената индустрия. Според сирийския посланик в Русия Риад Хаддад, министрите на енергетиката на Русия и Сирия не подписват една, а две пътни карти – за дейности в електроенергията и нефтения сектор (Malkova, Stogney, Yakoreva, 2018). Пътните карти са продукт на предишни споразумения, в които активно участие взема компанията „Евро Полис“, собственост на друг приближен до президента Путин бизнесмен Евгени Пригожин, често наричан „готвача на Путин“, поради огромния си ресторантьорски бизнес. По данни на доклад на разследващия журналистически уебсайт Bellingcat, американската онлайн медия Insider и немското списание Der Spiegel, дейностите на Пригожин са пряко свързани с руското министерство на отбраната и неговото разузнавателно крило – ГРУ (Putin Chef's Kisses of Death: Russia's Shadow Army's State-Run Structure Exposed, 2020). Още в края на 2016 г. компанията сключва предварително споразумение със сирийското правителство за освобождаването, опазването и разработването на сирийските нефтени полета на изток (Malkova, Stogney, Yakoreva, 2018). Друга важна клауза от споразумението е, че компанията би претендирала за собственост върху 25% от произведения петрол и газ върху онези територии в Сирия върнати обратно на правителството на Асад. Освен с енергийния сектор в Русия и проекцията му в чужбина, Пригожин се смята за тясно свързан с руската паравоенна групировка или частна военна компания Вагнер. Бойци на Вагнер се сражават в Сирия, Либия, Украйна, Централноафриканската република и други конфликтни региони. Именно бойците на Вагнер попадат под

ударите на американските военновъздушни сили в опит да превземат едно от нефтените полета в контролираната от кюрдите източна сирийска провинция Дейр ез-Зор през февруари 2018 г., месец след подписаните пътни карти за сътрудничество в енергийния сектор между Русия и Сирия. С други думи, на този етап САЩ блокират опитите на Русия да завземат енергийно богатите райони в Сирия, като от своя страна сключват договори за развиване на нефтените полета от американски компании.

IV. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Сирия разполага със завидни количества нефтени и газови ресурси. Въпреки, че страната не може да се сравнява с държавите от Персийския залив по запаси от нефт и газ, единствено тя сред страните от Източното Средиземноморие е била износител на суров петрол. В тази връзка, Сирия притежава едновременно характеристики на държава от енергийно богатите райони на Близкия изток, но и на източносредиземноморска държава, с богат потенциал на въгледороди в териториалните си води. По този начин биват съчетани редица географски и ресурсни предимства, които други страни от региона не притежават. В допълнение, Дамаск е важен структурен елемент от геополитическите енергийни оси юг-север (от Персийския залив през Турция към Европа) и изток-запад (от Иран през Ирак и Сирия до Средиземно море към Европа). Тъй като Европейският съюз е основен пазар за руските енергоносители, Москва упражнява своето влияние в Сирия, за да блокира газовите магистрали по оста юг-север от една страна, и да насърчи политически, икономически и инвестиционно тези по оста изток-запад. Москва и Техеран са съюзници в Сирия и подкрепят режима на Асад. В тази връзка, Кремъл би координирал своята външна енергийна политика с Иран, отколкото със страните от Персийския залив – ключови съюзници на САЩ в региона, където са разположени военни бази на Вашингтон. След влошаването на отношенията между държавите по оста юг-север – Турция и Катар от една страна, и Саудитска Арабия и Обединените арабски емирства (ОАЕ) от друга, перспективите пред реализирането на газопровода Катар-Турция през саудитска територия, са нулеви. Блокадата над Катар през 2017 г. от т.нар. „квартет“ (Саудитска Арабия, ОАЕ, Бахрейн и Египет) е пример за политическото разделение в рамките на „сунитския лагер“ и невъзможността за общи действия спрямо шиитски Иран. По различни причини Доха и Анкара са принудени да поддържат отношения с Техеран, въпреки политическите и религиозни различия помежду им. В навечерието на референдума за независимост на иракски Кюрдистан през 2016 г., проведен в столицата Ербил, Турция и Иран загърбиха различията помежду си и обединиха сили в предотвратяването на възможен домино ефект, който сериозно би засегнал националната им сигурност, а именно фор-

мирането на независима кюрдска държава на част от техните територии. По време на блокадата срещу Катар, Доха използва въздушното пространство и продоволствена подкрепа от Иран. Малката полуостровна държава разчита основно на приходи от продажба на втечен природен газ, добиван от общо споделеното с Иран най-голямо газово поле в света.

Големи геополитически пречки стоят и пред реализирането на газопровода по оста изток-запад. В продължение на десетилетия, Иран е поставен под международен натиск и санкции, във връзка с неговата ядрена програма. Те създават невъзможност за привличане на чуждестранни инвестиции и технологии в енергийния сектор в страната. Газопреносната мрежа в Иран се нуждае от модернизация, а без привличането на чуждестранен капитал, тази задача изглежда невъзможна. Единственият незападен актьор, който би могъл да предостави подобна помощ е Китай, но в този случай посоката на енергийните потоци би била на изток към Азия, а не на Запад към Европа. Друга сериозна пречка пред реализирането на т.нар. Ислямски газопровод, се дължи на факта, че той следва да преминава през територии в Иран, Ирак и Сирия, населени с кюрди и следователно би могъл да бъде обект на терористични атаки. В допълнение, САЩ упражняват също своя геополитически контрол върху териториите, населени с кюрди, както в Ирак, така и в Сирия и не биха позволили осъществяването на проект, чрез който Техеран да укрепи влиянието си в Леванта, достигайки бреговете на Средиземно море. Това води до заключението, че въпреки ключовата си позиция в региона на Близкия изток, Сирия бива разкъсвана от интереси на различни глобални и регионални актьори, които взаимно блокират подкрепените от тях големи енергийни проекти, водейки до задънена улица тяхното развитие. За Русия това е добра новина, тъй като по този начин конкуренцията от региона, който единствен може да се сравни с нея по залежи на газ и петрол, бива значително снижена.

Наред с етническите, религиозни и политико-обществени сътресения в Близкия изток, задаващи определени насоки в динамиката на конфликтите, енергийният аспект също допринася за разгръщането и развитието на кризите в региона. В епоха, в която изкопаемите горива са основен енергиен източник, захранващ световната икономика, част от геополитическите противоборства все още са концентрирани върху контрола на този все още ценен ресурс. И Сирия не е изключение от това правило. Случаят с американската енергийна компания „Делта Кресент Енерджи“ от една страна, и руската „Евро Полис“, зад които стоят лица, свързани със силовите и политически кръгове и в двете страни, е пример за централното място, което енергетиката заема, при вземането на външнополитически решения. Връщайки голяма част от територията обратно в ръцете на управлението на Башар Асад, Русия си гарантира и дългосрочно присъствие в Сирия, очаквайки подходящия момент за монетизиране на ангажиментите си в станата. На този етап обаче, Москва среща съпротива

основно от Вашингтон, под чийто контрол остават големите нефтени полета. По отношение на природния газ, Руските усилия са насочени към проекти в самата Русия, поради по-ниските постъпления от продажба на газ, нуждата от повече инвестиции и стабилен политически климат.

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

- Русев, М., Авджиев, А.** (2012) Интердисциплинарен статут и пространствена същност на геостратегиата. *Геополитика*, бр. 2 [онлайн] [прегледан 21.09.2021]. Достъпен на: <https://geopolitica.eu/spisanie-geopolitika/117-2012/broi2-2012/1714-interdisciplinaren-statut-i-prostranstvena-syshtnost-na-geostrategiqta>. [Rusev, M., Avdzhiev, A. (2012) Interdisciplinaren statut i prostranstvena sashtnost na geostrategiyata. *Geopolitika*, br. 2 [onlayn] [pregledan 21.09.2021]. Dostapen na: <https://geopolitica.eu/spisanie-geopolitika/117-2012/broi2-2012/1714-interdisciplinaren-statut-i-prostranstvena-syshtnost-na-geostrategiqta>.]
- Чуков, Б.** (2017). Кюрдистан. *Infacto: списание за политическа култура* [online], бр. 42, [прегледан 21.09.2021]. Достъпна на: <https://infacto.bg/kyurdistan/>. [Chukov, B. (2017). Kyurdistan. *Infacto: spisanie za politicheska kultura* [online], br. 42, [pregledan 21.09.2021]. Dostapna na: <https://infacto.bg/kyurdistan/>.]
- British Petroleum** (2021). Statistical Review of World Energy [online]. 70th Edition. 2021. Available at: https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy_economics/statistical-review/bp-stats-review-2021-full-report.pdf.
- Butter, D.** (2014). *Fueling Conflict: Syria's War for Oil and Gas*, *Carnegie Middle East Center* [online]. Available at: <https://carnegie-mec.org/diwan/55195>.
- Department of the Treasury** (2019). *OFAC Advisory to the Maritime Petroleum Shipping Community*, 04 September [online] [Accessed: 21.09.2021]. Available at: https://home.treasury.gov/system/files/126/iran_advisory_09032019.pdf.
- Egypt** detains Iran oil tanker, arrests 6 for espionage (2019). *MEMO Middle East Monitor* [online], July 9 [Accessed: 21.09.2021]. Available at: <https://www.middleeastmonitor.com/20190709-egypt-detains-iran-oil-tanker-arrests-6-for-espionage/>.
- European Commission** (2015). Trade in goods with Syria. Available at: https://trade.es.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_113451.pdf.
- The **Five Top Global Chokepoints** (2006). *Foreign Policy* [online], may 8, 2006, 12:00 AM [Accessed: 21.09.2021]. Available at: <https://foreignpolicy.com/2006/05/08/the-list-the-five-top-global-choke-points/>.
- Galtsova, A., Huang, T.** (2020) „New“ gas from Russia to China via Power of Siberia-2 pipeline: New route and new strategic opportunities. *IHS Markit Energy* [online], Posted 16 July 2020 [Accessed: 21.09.2021]. Available at: <https://ihsmarkit.com/research-analysis/new-gas-from-russia-to-china-via-power-of-siberia-2-pipeline.html>.
- Gazprom** Develops Climate-Neutral Production for Hydrogen (2020). *FuelCellsWorks* [online], January 21, 2020. [Accessed: 21.09.2021] Available at: <https://fuelcellworks.com/news/gazprom-develops-climate-neutral-production-for-hydrogen/>.

- Geiger, J.** (2020). US Forces Blow Up Three Oil Tankers In Syria Enforcing Oil Embargo. *Oilprice.com* [online] [Accessed: 21.09.2021]. Available at: <https://oilprice.com/Latest-Energy-News/World-News/US-Forces-Blow-Up-Three-Oil-Tankers-In-Syria-Enforcing-Oil-Embargo.html>.
- Malkova, I., Stogney, A.S., Yakoreva, A.** (2018). Russian Mercenary Army Financier Made an Oil Deal with Syria just before Clash with U.S. Troops. *The Bell* [online], February 27 [Accessed: 21.09.2021]. Available at: <https://thebell.io/en/russian-mercenary-army-financier-made-oil-deal-syria-just-clash-u-s-troops/>.
- Ministry of Energy of the Russian Federation** (2010). *Energy Strategy of Russia for the period up to 2030: approved by Decree N°1715-r of the Government of the Russian Federation dated 13 November 2009* [online] [Accessed: 21.09.2021]. Available at: [http://www.energystrategy.ru/projects/docs/ES-2030_\(Eng\).pdf](http://www.energystrategy.ru/projects/docs/ES-2030_(Eng).pdf).
- Mitrova, T., Yermakov, V.** (2019). Russia's Energy Strategy – 2035: Struggling to Remain Relevant [online]. *Etudes 'IFRI [Institut français des relations internationales]. Russia. Nei. Reports*, 28, Dec. 2019 [Accessed: 21.09.2021]. Available at: https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/mitrova_yermakov_russias_energy_strategy_2019.pdf.
- Putin Chef's Kisses of Death: Russia's Shadow Army's State-Run Structure Exposed** (2020). *Bellingcat* [online] [Accessed: 21.09.2021]. Available at: <https://www.bellingcat.com/news/uk-and-europe/2020/08/14/pmc-structure-exposed/>.
- Sassi, F.** (2019). Russia and China: Forced Cohabitation over Syraq Energy?. *Italian Institute for International and Political Studies* [online], 08 March 2019. [Accessed: 21.09.2021]. Available at: <https://www.ispionline.it/en/publicazione/russia-and-china-forced-cohabitation-over-syraq-energy-22471>.
- Sayigh, Y.** (2015) The War Over Syria's Gas Fields. *Carnegie Middle East Center* [online], June 08, 2015 [Accessed: 21.09.2021]. Available at: <https://carnegie-mec.org/diwan/60316>.
- Seligman, L., Lefebvre, B.** (2020). Little-known U.S. firm secures deal for Syrian oil. *Politico* [online], 08/03/2020 06:33 PM Updated: 08/06/2020 01:19 PM [Accessed: 21.09.2021]. Available at: <https://www.politico.com/news/2020/08/03/delta-crescent-energy-syrian-oil-391033>.
- Shaar, K.** (2019) The Syrian Oil Crisis – Causes, Possible Responses, and Implications. *Policy Paper, Middle East Institute, Washington DC* [online]. Available at: <https://www.mei.edu/sites/default/files/2019-08/The%20Syrian%20Oil%20Crisis.pdf>.
- Soviet Military Power** (1984) [online]. Washington, DC: Department of Defense [Accessed: 21.09.2021]. Available at: <https://cgsc.contentdm.oclc.org/digital/collection/p4013coll11/id/2370/>.
- Trenin, D.** (2018) What drives Russia's policy in the Middle East? In: **Popescu, N., Stanislav, S.** (eds.). *Russia's return to the Middle East* [online]. European Union Institute for Security Studies, chaillot paper, N° 146, July 2018 [Accessed: 21.09.2021]. Available at: https://www.iss.europa.eu/sites/default/files/EUISSFiles/CP_146.pdf.
- U.S. Energy Information Administration** (2015). *Contry Report: Syria*. Available at: <https://www.eia.gov/international/analysis/country/SYR>.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 5, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 5, 2020

ИНФОРМАЦИОННАТА ДЕВИАЦИЯ КАТО СРЕДСТВО ЗА ВЪЗДЕЙСТВИЕ ВЪРХУ ПОЛИТИЧЕСКИЯ КАПИТАЛ

ДИМИТЪР КОСТАДИНОВ СТОЯНОВ

Анотация. Натрупването на електорална подкрепа и организирането на гражданите за постигането на социални и политически цели е сред основните функции на политиката. Статията разглежда зависимостите, които съществуват между различните жанрове на дезинформация онлайн и първичен и вторичен политически капитал. Ролята и употребата на пост-истината, фалшивите новини, алтернативните факти и подвеждащи пропагандни инструменти в политическите новини и с цел натрупване на политически капитал, е анализирана през призмата на хибридната война и извън нея. Употребата на тези инструменти, които можем да разгледаме и като феномени, е форма на социална девиация, която се реализира в полето на информацията и комуникацията. Освен преките последици, които водят след себе си – погрешни политически и икономически решения и дори масови безредици, фалшивите новини и дезинформацията онлайн нанасят и косвени поражения. Те водят до делегитимация на медии, институции и авторитети, тласкайки обществото към задълбочаваща се аномия.

Ключови думи: социален капитал; политически капитал; социална девиация; информационна девиация; доверие; медии; фалшиви новини; алтернативни факти; пост-истина; дезинформация онлайн; информационно общество; виртуално пространство; социални мрежи; хибридна война.

INFORMATION DEVIATION AS MEANS OF IMPACT ON POLITICAL CAPITAL

Dimitar Kostadinov Stoyanov

Abstract. Gaining policy support and organizing citizens to achieve social and political goals is one of the main functions of politics. The article examines the dependencies between the different genres of online misinformation and primary and secondary political capital. The role and use of post-truth, fake news, alternative facts and misleading propaganda tools in political

news and political capital accumulation has been analyzed through the lens of hybrid warfare and beyond. The use of these tools, which we can also consider as phenomena, is a form of social deviance. It can be realized in the field of information and communication. Fake news and online misinformation also cause indirect damage. In addition to the direct consequences – wrong political and economic decisions and even riots. They lead to the delegitimation of media, institutions and authorities, pushing society towards a deepening anomie.

Keywords: social capital; political capital, social deviance, information deviance, trust, media, fake news, alternative facts, post-truth, online misinformation, information society, virtual space, social networks, hybrid warfare.

Увод

Емигрантската вълна от 2013 г. и последвалите след нея събития са своеобразен вододел в разбирането на хуманитарните науки и демократичните общества за ролята на дезинформацията, разпространявана в онлайн среда. Наред с последиците от Арабската пролет, анексирането на Крим, изборът на Доналд Тръмп за президент на САЩ и Brexit са сред поводите за изострено внимание на научните среди и институциите към феномена на дезинформацията онлайн и в частност към фалшивите новини. По време и след тези събития администрацията на Европейския съюз предприема серия ходове със спорна ефективност в отговор на тази „нова“ заплаха. През 2015 г. Федерика Могерини, в качеството си на Върховен представител на Европейския съюз по въпросите на външните работи и политиката на сигурност, създава малък екип за събиране и опровергаване на дезинформация, насочена срещу ЕС. След Brexit Европейският парламент иска от Европейската комисия да се разгледа по-обстойно проблема и последиците от разпространението на дезинформацията онлайн. Комисарят на Европейския съюз по въпросите на цифровата икономика Мария Габриел се обръща през октомври 2017 г. към експерти от академичните среди, онлайн платформите, информационните медии и гражданското общество, за да получи от тях препоръки и идеи за преодоляването на вече осезаемата кризисна ситуация. Най-същественото постижение на тази експертна група на високо равнище, което получава публичност е изваждането от обръщение на понятието фалшиви новини и замяната му с далеч по-широкото от гледна точка на семантиката понятие „дезинформация онлайн“ (Панайотова, 2018). Тъй като според експертите терминът fake news не успява да предаде сложното естество на дезинформацията, включваща също така и съдържанието, което смесва измислена информация с факти. През месец април 2018 г., Европейската комисия обявява официално решението. За промяната има друго, чисто политическо обяснение. Терминът „фалшиви новини“ присъства редовно в публикациите на Доналд Тръмп в социалните мрежи, както и в неговите вербални послания. Отказът на ЕК да използва понятието подсказва, че европейската администрация иска се разграничи от конотация, в която Тръмп го употребява, най-вече, за да атакува неудобни нему медии и публикации. Формулировката

на комисията за дезинформация онлайн е: „*невярна, неточна или подвеждаща информация, предназначена, представена и оповестявана с цел печалба или умишлена вреда на обществото*“. Според групата от експерти на високо ниво подобна информация може да застраши демократичните процеси и ценности и да навреди конкретно на редица области, например здравеопазване, наука, образование и финанси (Европейска комисия, 2018). Към днешна дата терминът не е придобил гражданственост и се употребява предимно в документацията на европейските чиновници. Налагането на промени в понятийния апарат, с който боравят в администрацията на комисията засега не води до създаването на някаква по-конкретна стратегия за борба с дезинформацията.

Дезинформация е термин, чиято употреба доскоро беше предимно в сферата на шпионажа или военното разузнаване. Това е грешна или неточна информация, която е разпространена умишлено. Познат е и под името „черна пропаганда“. За разлика от традиционната пропаганда, чиято цел е да ангажира емоционална подкрепа, дезинформацията е предназначена да въздейства на публиката на рационално ниво чрез оповестяване на противоречива информация или такава в подкрепа на неверни заключения. Като инструмент по време на открити военни действия или „студена война“, дезинформацията включва разпространението на подправени документи, ръкописи и фотографии, или разпространяване на злонамерени слухове. В областта на политиката, дезинформация е преднамерен опит да се отклони подкрепа на гласоподавателите към противника чрез разпространение на неверни твърдения и инсинуации въз основа на уязвимостта на опонентите. Понятието е познато и като „черен PR“. Техниката на дезинформация е да се смесят известна доза истина с неверни изводи и лъжи, или да разкрие само част от истината, претендирайки, че се представя в цялост. Ако не заблуда, тя цели да създаде поне объркване. Друга техника на дезинформирането е прикриване на фактите или налагане на цензура, ако заинтересованата група е в състояние да приложи такава форма на контрол. В България, в началото на 90-те години се появи термина „контрадезинформация“, използван от бившият журналист и политически съветник Константин Мишев. Самият факт, че ЕК решава да наложи термин, който е най-малкото с „двойна употреба“ е директна препратка към състоянието на „хибридна война“ (Стоянов, 2015), за което алармира НАТО. Според алианса тази война не се обявява официално. Тя не се води (поне не се признава) от регламентирани играчи (държави); използва неконвенционални средства (инфилтрация на информационната среда на други държави, подклаждане на паника, финансиране на нарочно създадени политически субекти с цел промяна на външнополитическата линия на набелязаните противници и войната не се „печели“, поне – не в официалния смисъл на думата. Хибридна война, подобно на асиметричната (Савов, 2006), няма ясно очертана фронтова линия и се води с всички военни и невоенни средства. Тази война търси обществена

поддръжка в подкрепа на кампанията, пропагандиране на омраза към врага, елиминиране на вътрешната опозиция и на ниво международна общност, където се търси легитимност. В ситуацията на явна хибридна заплаха, европейските чиновници разчитат, че медийната среда може да се саморегулира. Това вече се е случвало в края на XIX в., но към днешна дата средата, в която се разпространява дезинформацията е различна и процесът по изграждането на саморегулаторни механизми не се случва с желаните темпове. Изследване от 2018 г. сочи, че 80% от европейските граждани попадат на фалшива или подвеждаща информация онлайн поне няколко пъти месечно. През месец юни 2018 г. Комитетът за бъдещето на науката и технологиите на Европейския парламент също поде своя инициатива. Стартира Европейският център на научните медии (Европейски парламент, 2015). Това е платформа, която има за цел да осведомява, образова и събира журналисти, учени и отговорните за вземането на политически решения лица. Идеята е да се подобрят журналистическите инструменти за проверка на знанията и информацията и за създаване на контакти с учените. Също така се предлага и възможност за контакт между експерти и журналисти на отговорните за вземане на политически решения лица. Докато Европейската комисия се опитва да реши проблема без да инициира законодателни промени, обществото се чувства все по-застрашено. Зад океана fake news са припознати от гражданите като по-опасни от тероризма (Фалшивите новини са по-опасни от тероризма, показва проучване, 2019). Това по безопасен начин потвърждава актуалността и значимостта на темата.

Изчистване на някои неясноти в терминологията

Преди да започнем да анализираме отношенията между информационната девиация, за каквато възприемаме фалшивите новини и образните капитали е важно да изясним полето, в което се реализира изследването. Както и природата на анализирания обекти. Като отправна точка използвам разбирането за fake news, като жанр на misinformation on-line, а не за събирателно понятие, конкуриращо определението, формулирано от експертите на Европейската комисия. Без да се концентрирам върху жанровете и стилистиката на дезинформацията онлайн, с убеденост мога да приема хипотезата, че фалшивите новини са такъв жанр. Без да претендират, че изчерпват понятието във всичките му форми. Налагането на понятието от Европейската комисия в известен смисъл отвлича вниманието на аудиторията и експертите от особеностите и качествата на фалшивите новини, като форма на социална девиация в полето на комуникацията и информацията. Потвърждение в тази посока е тезата изложена в анализа на First Draft¹ – Клеър Уордъл, че терминът фалшиви новини „не помага особено, но е без алтернатива“ (Недева,

¹ Виж на: <https://firstdraftnews.org/>.

2018). Поставянето на fake news под общ знаменател с останалите жанрове на дезинформация онлайн ги смесва, като характеристики с комуникационните форми на пропаганда, каквито са пост-истина, алтернативните факти, information bias и observation bias². При информационните и наблюденическите пристрастия, както би следвало да звучат на български, последните два от изброените подтипове онлайн дезинформация, на базата на верни факти се внушават неверни изводи. Това безспорно е дезинформация, но не и фалшива новина. Както обясних в предходна статия (Стоянов, 2020), словосъчетанието fake news в миналото е съдържало известни неясноти, но днес семантичното му поле е стеснено. Според Cambridge dictionary думата fake означава обект, който е направен да изглежда истински или ценен, за да заблуди хората. Ако думата се отнася към артефакт, то тогава тя би била синоним на менте. Не говорим за копие на новина или реплика на новина, като изкуствоведски жанр, а за менте – нещо лъжливо. Пак според същия източник, новината е информация или репортажи за скорошни събития. Новината още е и журналистически жанр, както и телевизионна или радио програма, състояща се от репортажи за последните събития. Най-често под понятието fake news се крие публикация, радио или видео репортаж от или за събитие, каквото не се е случвало. Това е просто фрагмент от целия поток неистини, които заливат потребителите в мрежата. Въпреки това социалните мрежи съществуват много преди интернет и са били изправени пред идентични предизвикателства. Слуховете са познати от хилядолетия, като средство за създаване на „шум в системата“.

Дезинформацията онлайн като неинституционализиран слух

По презумпция не е задължително слуховете да са неверни, но те рядко са носител на точна и детайлна информация. Иначе биха били факти, не слухове. Изследванията в аналогова среда сочат, че слухът влияе, защото е гласът на множеството. Предаван по мрежата, изградена от личните предпочитания и симпатии, към която винаги има доверие. Вярно е това, което групата смята за вярно. Общественото мнение, което претендира, че е и познание, често се основава на вяра и групови чувства, а не на доказателства (Липман, 2001). Днес неверните слухове са институционализирани под формата на лъжливи новини, пост-истина и много често на алтернативни факти. Те обаче се свеждат до знанието на аудиторията от медии, а не кварталната клюкарка. Самият факт, че те са разпространени от представители на „четвъртата власт“ им предава институционалност и допълнителна тежест. Ако съседката не е кредитирана с доверие, защото няма задължението да провери фактите, то медиите са. Те имат това задължение. Преборилата се за обществено признание и кодифи-

² Виж на: <https://www.statisticshowto.datasciencecentral.com/information-bias-observation/>.

кация журналистика е изправена пред колапс, поради липсата на механизми, с които да наложи своите професионални стандарти за проверка на фактите на всички субекти, които разпространяват новинарска информация в онлайн пространството.

Дезинформацията, като елемент в политическата пропаганда

Смесването на истина и лъжа е сериозна пречка за много от реципиентите, които трябва да разграничат достоверната информация от дезинформацията. В пропагандата често се представят верни данни, но при интерпретацията им се правят погрешни изводи. Погрешните изводи не са фалшива новина. Нечий извод и хипотеза не е новина, това е изразено мнение. Фалшивите новини и неверните изводи в еднаква степен биха могли да пречат на информирания избор на гражданите и решенията, които те вземат като общество. Механизмите, по които те действат обаче са различни. Настоящата статия се фокусира над механизмите, зависимостите и последиците от взаимоотношенията между феномена „fake news“, които разглеждаме като информационна девиация и образните капитали и в частност политическия капитал. Последиците от погрешни изводи направени на базата на верни факти са проблем на дезинформацията, който е по-скоро комуникационен, отколкото политологичен. Погрешните изводи често са резултат и от неволни грешки, а не само от „черна“ пропаганда. Работната дефиниция за феномена „фалшиви новини“ на Европейската комисия, преди експертите ѝ да се откажат от употребата му е: *„Преднамереното използване на фалшива или изкривена информация, за да се повлияе върху общественото мнение по вреден начин“* (European Commission, 2018). Именно елементът на преднамереността, който присъства и във „формулата“ на дезинформацията онлайн, изискващ „влиянието по вреден начин“, е белег за социална девиация при фалшивите новини. Умишлената употреба на неверни факти е границата, която трасира полето на този анализ. Той се вписва в идеята за социална девиация.

Полето, в което се провежда изследването

При изучаването и анализирането на отклоненията по традиция се обследват социалните условия, които лежат в основата на девиациите, както и защо отклоненията са характерни за конкретната епоха. В голяма степен това изискване се препокрива с изясняването на полето, в което се провежда настоящото изследване и анализ. Важните особености на средата могат да бъдат сведени само до две. Теренът в по-широк смисъл са обществата, които функционират на демократичен принцип. Хипотезата, че фалшиви новини и дезинформация са в състояние да повлияят на информирания избор, на общественото мнение и на решенията, които се вземат в политически план, е

обоснована само и единствено в демократичните общества. В диктатурите и държавите, които вървят в тази посока, общественото мнение няма особено значение при вземаните решения. При липсата на свободно слово, изразяваща се в цензура, няма как да се обоснове опасението от дезинформация на обществото с *„фалшива или изкривена информация, за да се повлияе върху общественото мнение по вреден начин“*, защото нефилтрирана информация просто не достига по официализирани информационни канали, като медиите до гражданите и обществото. Като примери за диктатура могат да бъдат посочени Северна Корея, където почти никой няма достъп до интернет; Иран, където болшинството от социалните мрежи и мобилния интернет са блокирани от правителството или пък Куба, Ирак и Либия в предходния етап на тяхното развитие. Те са пример за това как информационния поток е контролиран, цензуриран и е превърнат в средство за проправителствена пропаганда, употребявано от официалните власти. В подобни тоталитарни режими невярна информация е спускана регулярно със знанието и одобрението на официалните власти. В условията на диктатура мълчанието също е форма на дезинформация. Цензурата е другата страна на медала фалшиви новини (Дезинформация и цензура: две страни одной медали в России, 2019). В България преди 10 ноември 1989 г. пример за цензура, която нанася тежки щети на обществото е укриването на информацията за аварията в атомната електроцентрала „Чернобил“ от 26 април 1986 г (30 години от престъпното мълчание на БКП за аварията в „Чернобил“, 2016). Всъщност подобен род дезинформация също се вписва от части в понятието социална девиация, но тук деецът не е отделен индивид, юридическо лице, субкултурна общност или политически субект, а официалната власт. Управляващите укриват информацията за инцидента, защото нейното разпространение би довело да загуба на доверие, което е социален капитал, но с този си акт те губят първичен политически капитал, защото не полагат усилия да съхранят живота и здравето на гражданите. В демократичните общества гражданите са заплашени от потока фалшиви новини и дезинформация, а в тоталитарните от спирането на достоверна информация. И в двата случая поради липса на достоверна информация или поради заливането с невярна такава, обществата изпадат в кризи, поради невъзможността си да направят информиран избор. В полето на това изследване освен самите демократични общества, присъстват и комуникационните им канали и в частност социалните мрежи. Последните са основната онлайн платформа за разпространение на дезинформация.

Онлайн средата като средство за организиране на социални и политически кампании

И преди „Арабската пролет“ социалните мрежи вече имат репутация на безотказен инструмент за мобилизиране на социални групи, за взимане на

позиция и за организиране на протести и гражданско неподчинение. Според френският журналист и социолог Доминик Кардон, който е експерт от Центъра за изследване на социалните движения към Висшето училище по обществени науки на Франция, използването на социалните мрежи като среда за протестиране е поредната стъпка в еволюцията на гражданското общество (Кардон, 2012; Cardon, Granjon, 2013). Естествено, това не е нещо ново – още през 1999 г. антиглобалистките организации координират в мрежата демонстрации, които прерастват в масови безредици в Сиатъл, САЩ (Rikowski, 2000). Чрез координация през мобилни телефони, протестиращите успяват да избегнат прегражденията на полицията и в Сиатъл се разиграва истинска битка. В арабския свят обаче диктатурите подценяват интернет като инструмент за организация. През 2010 г. Facebook е вторият по популярност сайт за потребителите на Google от Арабския свят, подобно на останалата част на света. Именно тази социална мрежа и Twitter са в основата на мащабна промяна и протестната вълна, започнала от Тунис, през Египет и Йемен, до Сирия. „Арабската пролет“ е изненада не само за управляващите режими, но за експерти. Огромен брой хора по целия свят следят случващото се в реално време и споделят информация през личните си профили. Месеци преди началото на протестите, през 2010 г. „Репортери без граници“ алармират, че в Тунис се правят опити за ограничаване на свободното слово на гражданите и го поставят в графата „Враг на интернет“. Макар че нищо не го подсказва, тъкмо социалните мрежи са средата, в която се катализира социално недоволство, което прераства в най-голямата до онзи момент протестна вълна в този регион. Първият, който пада от власт е президента на Тунис Бен Али. Той разполага със сериозен репресивен апарат и управлява без реална опозиция, но това не му помага. Падането на авторитарния му режим е определено за първата успешна „Twitter революция“. Естествено, не липсват и примери за неуспешни. Протестите не спират до Тунис. Милионите съобщения, публични публикации и такива от тайни групи във Facebook и Twitter, са двигател при проявите на организирано недоволство. Въпреки че традиционните медии са „захранени“ със снимки и видеа от мрежите, те отстъпват на втори план при отразяването на конфликтите. Всичко се случва в реално време. Още тогава няма съмнение, че в мрежите се публикува подвеждаща, изопачена или невярна информация от хора или групи с крайни убеждения. Случаите към онзи момент обаче са по-скоро откъслечни и некоординирани. Този факт на практика потвърждава тезата, че фалшивите новини и дезинформацията, като комуникационни, социални и политически феномени могат да съществуват само и единствено в условията на демокрация. Във времето на „Арабската пролет“ социалните мрежи се превръщат в топус на свободата. Това е неконтролираното от репресивния апарат пространство, което освен протести и социално недоволство, генерира и он-лайн дезинформация, която пречи на гражданите да получат обективна инфор-

мация за случващото се. През тази призма фалшивите новини са характерен „дефект“ на демократичните общества, който е стимулиран, но не и породен от комуникационните канали на информационното общество. Това дава повод на Доминик Кардон да заяви, че *„при традиционните медии – радио, телевизия или преса, имаше, така да се каже, филтри – и това бяха журналистите, политиците или експертите – и всяка информация първо се подбираше, а после публикуваше, то в мрежата първо се публикува, а после самият интернет филтрира“* (виж Пеловска, 2012). Експертът твърди през 2012 г., че интернет действа като екоС, колективен интелект, който от една страна позволява да се увеличи броя на хората, които могат да вземат думата в това публично пространство без контрол от страна на професионалисти, а от друга страна самите потребители решават коя информация да се разпространи по-нататък и да бъде видяна от повече хора и коя не.

Онлайн средата след „Арабската пролет“

През 2012 г. е твърде рано да се говори за хибридна заплаха. Ако обществото не беше заливано систематично и координирано с дезинформация, то може би би се справило с този проблем, но гражданите са изправени пред дезинформационна инфраструктура. Този факт не присъства в анализа на Кардон (2012). Координацията между източниците на дезинформация променя движещите механизми на разпространението ѝ, което превръща хипотезите на френския социолог в неверни. Както американският му колега Робърт Мъртън отбелязва, систематичната социологическа теория представлява високо селективно натрупване на онези малки части от по-раншна теория, които до сега са издържали проверката на емпиричните изследвания (Merton, 1968). Идеята мрежата да се саморегулира все още е актуална. Към днешна дата обаче не говорим за спонтанна саморегулация. В стратегията на Европейската комисия, до колкото изобщо можем да говорим за такава, спонтанността е заменена с целенасочени усилия към саморегулация, чрез създаване на инфраструктура, която поне да регистрира дезинформацията и да информира за нея.

Фалшивите новини в качеството им на информационни и комуникационни девиации

Девиантността се е превърнала в неотменим елемент в природата на съвременното общество. Тя характеризира постмодерните общества в техния опит за еволюция или поне за оцеляване. Социологът от БАН д-р Люба Спасова описва част от процесите на девиация и „иновация“ които протичат в постмодерните социуми (Spasova, 2012). Само в литературните произведения от жанра „утопия“ биха могли да съществуват общества, в които да няма девиации. Това е обяснимо, защото е практически невъзможно всички действия на

членовете от социума да са в синхрон с нормативните и морални норми, наложени в обществото като официални. Девиациите са резултат от желанието за успехи и придобивки на индивидите поотделно или на цели социални групи и не може да се синхронизира с моралната и нормативната уредба. Спазването на последните често не е желано или полезно за отделните индивиди или социални групи. От друга страна, обществото укрепва като структура при налагането на санкции над провинилите се индивиди или групи. Изобличаването и наказването на девиациите, освен превантивен ефект има и социален такъв. То укрепва здравината на социалната връзка в общността и поддържа усещането за „заедност“ срещу опасността. Тази функция на обществото също е обект на манипулация, чрез провокирането на морална паника. Подобна манипулация, ако е умишлена, сама по себе си също може да бъде разглеждана като социално отклонение. Много често тя е функция от употребата на фалшиви новини. През 1973 г. социологът Стенли Коен нарича „морална паника“ (Cohen, 1973) склонността на социума да се занимава с обективно маловажни проблеми и събития, които провокират изключително раздразнение и допълнително се раздухват до масова истерия, като например рокерите през 60-те и 70-те години на XX век. В онзи момент рокерите са съществено отклонение от социалната и моралната норма и се превръщат в отличен обект за налагане на санкция. Моралната паника е едновременно обществена и политическа реакция към преувеличена или неточно формулирана или дори измислена заплаха, на която обществото реагира. Коен счита, че моралната паника възниква, когато се появи състояние, ситуация, човек или група от хора, които се определят като заплаха за обществените ценности и интереси. Не е нужно те в действителност да са такива, за да породят въпросната защитна реакция. Важен елемент от механизма на действие на този феномен е хиперболизирането на въздействието на определени социални, икономически или политически събития чрез „подобряване“ на емпиричните критерии, като броя на засегнатите лица, нивото и степента на заплаха и размера на причинените вреди. Най-често в такива случаи ядосаните хора реагират направо с призови за възмездие, затвор, линч и дори смърт. Коен отчита, че технологията на „моралната паника“ се стимулира и използва умело от пропагандистите, които той определя като дилърите на морал и от властимащите, за отвлечение на вниманието на социума от значими теми. Моралната паника е социално отклонение в обществената реакция към девиантното.

Изясняване на понятието девиантност в контекста на философията, социологията и културната антропология

Според бащата на съвременната социология Емил Дюркем, за да функционира успешно едно общество е нужно нивото на девиация да е в рамките на определени граници. В противен случай обществото се намира в състояние

на аномия. Той въвежда понятието „аномия“ в концепцията си за социалната патология. Аномия – а-отрицателна частица и *nomos*-закон. Тоест нарушаване на закона. В теориите на Дюркем понятието е натоварено с много повече от това. С него той назовава социалната криза, породена от загубата на състояние на равновесие в системата. Аномията е състояние, при което нормите, правилата и законите, осигуряващи функционирането на обществената система, отслабват действието си или го загубват (Дюркем, 1999). Социологът Робърт Мъртън развива в различна посока идеята за аномията, разглеждайки я като функция на обществото, породена от несъответствието между културно предписаните в конкретна група цели и социално достъпните за индивида средства за тяхното постигане (Мертон, 2006). За разлика от Дюркем, Мъртън обяснява ситуацията на аномия, като обръща внимание не само на целите и начина, по който те са заложили в културата на обществото, но и на процеса, протичащ осъществяването им. При Дюркем нормите регулират поставените цели, а при Мъртън – начина за постигането им. При невъзможност за осъществяване на определена цел с позволени от законите и морала средства, индивидът може да пристъпи към използване на незаконни, нелегитимни средства, а не да се откаже от целта. Според теорията за аномията и напрежението на Мъртън, девиацията е един от петте възможни типа адаптация към състояние на аномия. Тези адаптации играят позитивна роля единствено на микро ниво – те помагат на отделните индивиди в социума да се справят с проблемната ситуация, но за обществото най-често носят негативни последици. Девиациите допълнително деинституционализират вече разклатените норми и така задълбочават състоянието на аномия.

Американският социолог разграничава пет форми на адаптации към аномичната ситуация: конформност, иновация, ритуализъм, оттегляне и бунт. Единствено конформността, при която се съхраняват и обществено заложените цели, и нормативно предписаните средства за тяхното постигане, е социално поведение, което утвърждава обществения ред. Сред изброените само то не е девиация. Тъй като настоящата статия е посветена на отношенията между фалшивите новини, като девиация и образните капитали, тя няма за цел да навлиза в ненужни детайли при анализа на социалните теории сами по себе си, а да намери тяхното приложение към изследваната проблематика. Няма да се впускам в детайлен анализ на понятията конформност, ритуализъм, оттегляне и бунт, а ще акцентирам само на понятието иновация, защото само в неговите характеристики откривам приложимост по отношение поведението на фалшивите новини, както и с това на част от останалите жанрове онлайн дезинформация. Според теорията на Мъртън, ако целта да се спечели играта измести по важност спазването на правилата на играта, следва negliжиране на нормите и използване на неутвърдени средства за постигане на желаното – реакция, която Мъртън нарича с термина „иновация“. През призмата

на дезинформацията онлайн това е най-важната възможна адаптация и форма на отклоняващото се поведение. Преследването на наложените и възприети цели, без оглед на средствата, е това, което подтиква към престъпващи морала и законите практики, или казано с други думи – към употреба на фалшиви новини. Преднамереното използване на лъжлива или изкривена информация, за постигане на поставени цели, например формиране на обществено мнение по определена тема, с цел да се генерира политически, социален или финансов капитал, е информационна и комуникационна девиация. Тя носи съществени негативи в дългосрочен план. В ситуация на ценностен разпад и аномия фалшивите новини допълнително деинституционализират вече разклатените норми и по този начин задълбочават кризата.

Законодателната традиция в България и дезинформацията

Според юридическата социология, теорията за социалната дезорганизация, като следствие от аномията, по-плътено се доближава до модела, при който може по-точно да се разграничи девиантното поведение от правонарушението. Публикуването на невярна информация е инкриминирано у нас непосредствено след Освобождението. Едно от съществените постановления на Търновската конституция, което я характеризира като най-демократична за своето време, е онова, което прокламира свободата на печата – чл. 79. Тя най-общо се изразява в забрана за цензура и липса на административни ограничения за издаване на печатни произведения. От 1881 г. се правят опити за поставянето в регулационна рамка на издаването на вестници, списания и книги. Първоначално идеята на законодателния орган е да се обнародва стария турски закон за печата от 1865 г., но тя не сработва. През 1887 г. в България се изработва автентичен Закон за печата. Този нормативен акт за първи път дава легално определение за понятието „престъпление по печата“. Установява нови наказателни състави, сред които е и разпространяването на лъжливи новини. Предвидените наказания са тежки. С този закон се утвърждава тенденцията към разширяване на наказателната отговорност по пътя на квалифициране на нови деяния като престъпни. От гледна точка на тогавашните издатели законодателството посяга върху свободата на словото. Днес обаче инкриминирането на разпространението на лъжливи новини едва ли не се представя за иновативно, макар и рисковано решение. Българската законодателна традиция ни позволява да разгледаме fake news не само през призмата на тяхната девиантност, но и като правонарушение. От гледна точка на юридическата социология дезинформацията онлайн може да бъде квалифицирана като престъпно деяние от някаква нова форма, заради средата си на реализация. Което е и социална патология. То безспорно притежава юридически характеристики, но обяснението му не се вмести в чистия юридически

анализ (Наумова, 2016). Социалната дезорганизация е такова нарушаване на интегритета на социалната система, което се дължи на липсата на контрол, включително и чрез правото. За тази ситуация пише преди повече от 40 години в книгата си „Третата вълна“ Алвин Тофлър, който пръв предсказва, че информационното общество ще доведе до отпадане на старите регулационни механизми, което ще продуцира необходимост от нови.

„Това, което става сега, съвсем не прилича на ураган, помитащ всичко от повърхността на почвата, но оставящ самата земя непроменена. То прилича повече на начало на земетресение. Защото подземната структура, върху която се опира цялата ни икономика, понастоящем се люлее и пропуква. В усилията си да предотвратим голямото срутване, ние се занимаваме с явленията на повърхността, вместо да насочим вниманието си към дълбините на структурата, където именно стават истинските големи промени.“ (Тофлър, 1991)

Фалшивите новини като източник на преки и косвени щети

В условията на отсъстваща регулация в онлайн пространството, освен преките последици, които дезинформацията води след себе си, като погрешни политически и икономически решения и морална паника, дезинформацията води и до дезорганизация на демократичните социални системи. Fake news са комуникационна и информационна социална девиация, отклонение от стандартите за обективна журналистика, което води към делегитимация на традиционните конвенционални медии, заради недоверието, което генерират социалните медии. Дезинформацията подкопава устоите на демокрацията, удряйки и по свободното слово. От една страна аудиторията губи доверие в медиите, защото е заливана с фалшиви новини и алтернативни факти. От друга страна, в епохата на пост-истината, често дори и да достигнат до рецепиента, проверените и професионално направени новини не успяват да му помогнат да направи информиран избор, тъй като не успяват да предизвикат у него достатъчно силна емоционална реакция.

Опозицията на образните капитали, като следствие на информационната девиация

В текущия етап от развитието на социума, както обстойно беше описано по-горе, обществените нагласи, социалното недоволство и често, за съжаление, моралната паника, формирани чрез инструмента интернет и в частност чрез социалните мрежи, са решаващи при израждането на политики. През 2012 г. Доменик Кардон твърди, че според него демокрацията се променя чрез

интернет в посока на създаването на едно пространство за гражданското общество, в което то влиза в разговор преди всичко със самото себе си – не с политическите партии или синдикатите, например. Според френския социолог, това води до организиране на колективна гражданственост и създаването на най-различни видове ново съдържание, познание и т.н. Последните години, в които профилите на политиците в социалните мрежи се превърнаха в тяхна алтернативна трибуна за пропаганда, опровергава в голяма степен тезата на Кардон за гражданското общество, което влиза в разговор преди всичко със самото себе си (2012). Facebook и Twitter днес са средство за пряка комуникация с електората и способ за натрупване на политически и социален капитал. Немският философ и социолог Юрген Хабермас (1995; 2004) артикулира тезата, че употребата на новите дигитални информационни технологии разширява понятието за публична сфера, включвайки в него все повече изглеждащи до скоро, като частни пространства, например профилите в социалните мрежи. Този факт от обект на научни изследвания се превърна в практически проблем след 2016 г., както заради успешната политическа кампания на Тръмп през Twitter, така и заради масираната вълна от дезинформация, прокарана през реални или фалшиви профили в социалните мрежи. Според политолога професор Николай Найденов подкрепата, която гражданите оказват на политиците за реалните подобрения в техния живот или за ангажиментите да се направят такива подобрения в бъдещето, може да бъде наречена реален политически капитал. Величината на реалния политически капитал в едно общество е показател за степента на рационалност на политическия дебат и ефективността на действащите механизми за политическо участие³. Инструментите, с които гражданите в демократичното общество разполагат, за да проявят своята подкрепа, са същите, с които те могат да изразят и недоволството си от определени политики. Изразните средства са свободните и честни избори, публични дискусии, неправителствени инициативи, демонстрации и митинги, гражданско неподчинение и т.н. Социалните мрежи улесняват комуникацията между политиците и избирателите. Съвременните mainstream медии отдавна са излезли от амплото си на средства за масово осведомяване. Те са двупосочни комуникационни канали. Първо свеждат до знанието на гражданите информацията, която считат за значима. После получават обратна връзка. Благодарение на интернет това се случва в реално време. В социалните мрежи всичко това се случва без посредничеството на журналистите. Все по-често политиците пропагандират и дебатираат през профилите си в социалните медии флиртувайки с електората, целейки се в опосредствения политически капитал⁴. Членовете на социалните групи се идентифицират с ценности, вярвания, история и на база това се формират различни групови идентичности, формирани на

³ Идеи на проф. Н. Найденов изразени в лекционен курс „Политически капитал“.

⁴ Терминът е изведен в лекционния курс на проф. Н. Найденов.

общии стереотипи. Тези ценности са опосредствения политически капитал. Общностите натрупват групова енергия, генерирана при употребата на един или друг обединяващ фактор. Според теорията на Тофлър, употребата на социалните мрежи от политически фигури за директен контакт с аудиторията и респективно електората е „просумация“ – „за лично ползване“. Този директен обмен на информация, която не е гарантирано достоверна, най-малкото защото не е проверена, между политическите лидери и електората много напомня за площада в Атина, където има директна комуникация между желаещите да бъдат представители и онези, които ще им делегират правата си. В античността обаче социумът съвсем не живее в епохата на глобализация и електората познава лично желаещите да го представляват. Гражданите слушат речите на кандидатите, познават решенията които те вземат, вероятно се е бил рамо до рамо с някой от тях във войните между полисите. Това в голяма степен е реален политически капитал. Макар директно и непосредствено, общуването в мрежата е виртуално и в голямата си степен илюзорно. То най-често цели да активизира опосредствения политически капитал.

В мрежите процесът на политическа агитация и пропаганда, независимо дали е през официалните профили на политици или пък през фалшиви или анонимни профили, често върви отвъд нормата, наложена на традиционните медии и позитивното право. Тофлър предсказва, че епохата на Третата вълна ще се характеризира с „невидимите производители“, създаващи „нелегална икономика“ извън пазара, данъчната система и държавното регулиране. Мрежата се превръща в „нелегална фабрика“ за политически капитал, генериран чрез фалшиви новини и дезинформация онлайн. В социалните мрежи се „коват“ политически дивиденди, чрез социални отклонения. Именно такива е практиката на анонимните като собственост „новинарски“ сайтове и фалшивите профили, които публикуват регулярно дезинформация в онлайн пространството. Когато Тофлър говори за тази нова икономика, той твърди, че новите отрасли не са обикновена подмяна на средствата за производство, а коренна промяна на икономиката, налагаща промяна и в икономическото мислене. Нови продукти, нов вид хора, заети в тяхното производство, нови организационни структури с нови принципи на управление, нов стил и култура – фундаментално скъсване с класическите икономически представи. Именно такава е ситуацията и в икономиката на политическия капитал. Новата инфраструктура, като ботове и тролове, които ретранслират дезинформацията или пропаганда са до скоро непознати професионални и технологични субекти (Ботове спорят с ботове за НАТО, 2017). Те са нов вид хора, заети в тяхното производство, нови организационни структури, с нови принципи на управление.

Обяснението на Зигмунт Бауман относно гореизброените информационни девиации и тяхната употреба е, че те са част от неблагоприятните въздейст-

вия върху човечеството, които глобализацията носи. Резултат са от неограничения научно-технически прогрес и икономически ръст. Оставянето на тези проблеми без решение създава заплахи за бъдещето на всички, а решаването им може да стане само с обединените усилия на цялото човечество (Бауман, 1999). Бауман вярва, че глобалните процеси не само подлежат на контрол, но и трябва да бъдат контролирани. Следователно глобалното село подлежи на регулация. Тезата на Бауман се преплита с тази на Тофлър. Бауман казва какво според него трябва да се случи, за да се спаси обществото, а Тофлър обяснява текущата ситуация и механизмите, които я движат и защо обществото се нуждае от спасение. „*Увеличаващото се разнообразие, в съчетание с бързата промяна, са основните причини, поради които ставаме свидетели на информационна експлозия.*“ (Тофлър, 1992). Тази динамика като част от по-широката вълна промени в обществото пренасочва голяма част от социалните усилия към управлението и контрола на информационните процеси, а чрез тях – и на обществото. И двамата автори обаче нямат рецепта, чрез която може да доведат течащите процеси до състояние на регулация. На този етап институциите разчитат на саморегулация. Политици и инфлуенсъри „флиртуват“ през онлайн мрежите със социалните групи, отъждествявайки се с тяхната идентичност. Често лидерите на обществено мнение (Katz, Lazarsfeld, 1955) успяват да освободят и канализират груповата енергия и да я насочат в посока към постигане на желаната от тях цел или цели. Задължително условие за инфлуенсърите е да намерят точните символни „спусъци“. Доналд Тръмп се идентифицира със социалните и политическите ценности на белите работници в САЩ, наричана пренебрежително реднекс, като афишира своето негативно отношение към емигрантите. Президентът обеща да издигне стена с Мексико и отприщи подкрепата на крайно десните избиратели. За разлика от Борис Джонсън, Тръмп не може да бъде обвинен заради пропагандната си кампания. Поне на този етап няма данни, че той е разпространявал фалшиви новини с пропагандна цел. Тръмп обаче се превърна в емблема на пост-истината. Oxford Dictionaries избира понятието за дума на 2016 г. Авторитетното издание го дефинира, като „*отнасящо се до или обозначаваща ситуация, при която обективните факти са по-малко въздействащи върху оформянето на общественото мнение, отколкото емоциите и личните вярвания.*“ Oxford Dictionaries твърди, че това понятие най-добре отразява духа на годината, в която е избран Тръмп. Пост-истината може да бъде причислена сред жанровете на дезинформацията онлайн, защото е практика, която пречи на обективното възприятие на фактите, чрез манипулация на емоциите. Свидетели сме и на „спусъци“, които отприщват политическа подкрепа, базирана на идентификационния политически капитал, чрез употребата на лъжа или фалшиви новини. От гледна точка на лидерите на обществено мнение или на стратегите участващи в хибридни войни, идентификационният политически капи-

тал има сериозно предимство в сравнение с реалния. Лидерите на мнение в изследването на Кац и Лазерсфелд са дефинирани като индивиди, които са способни да повлияят на околните. По-късно Мъртън използва термина „влиятелни личности“. Тяхното влияние се основава на споделени ценности, компетентност, достъп до и потребяване на информация. Именно за инфлуенсърите (influentials) е лесно да впрегнат идентификационния политически капитал.

Комбинацията от реален и идентификационен политически капитал, който един политически субект получава под формата на окончателна величина, може да бъде наречена сравнителен политически капитал. Крайната величина на политическата подкрепа, като моментно състояние, може да бъде генерирана на базата на фалшиви новини. Пример в тази посока е Brexit. Кампанията за отделянето на Великобритания от Европейския съюз е резултат и на целенасочена кампания, базирана предимно на фалшиви новини, алтернативни факти, пост-истина и пропагандни трикове. И тук водещ е страхът от бежанците (виж Андреев, 2016). Зигмунт Бауман заявява публично че бежанците са идеалният обект на стигматизация. В интервю за „Шпигел“ той ги определя като сламената кукла, която трябва ритуално да бъде изгорена вместо Злото, причинено от глобалните сили. Всъщност не просто бежанците, а изконните човешки страхове от другите, непознатите, различните, са впрегнати в пропагандата и са проектирани през фалшивите новини, които съпътстват Brexit. Бауман твърди, че в страните, за които бежанците мечтаят, мизерията, бедността и незачитането вече са всекидневие. И тъкмо хората, принудени да живеят в периферията на тези общества, сега първи се сблъскват с бежанците, възприемайки ги по понятни причини като заплаха. Те са и сред основните таргет групи при разпространението на дезинформация онлайн. Според Бауман сме свидетели на истинска „морална паника“, породена от идеята за бежанците – страх, че някакво непознато бедствие застрашава нашето общество. Страхът от непознатото е превърнат в опосредствен политически капитал и е „монетаризиран“ под формата на изборна победа. Brexit е емблематичен пример за употребата на дезинформация онлайн, като ефективен инструмент за генерирането на политическа подкрепа. Това означава, че девиантното поведение на медии и политици е заблудило електората и е провокирало одобрението му. Флиртът с опосредствения политически капитал обаче едва ли ще помогне при реализирането на плана за Brexit. Този ход заплашва да доведе до разпада на Великобритания. Шотландската национална партия (SNP) планира да внесе в британския парламент законодателна поправка, която да позволи провеждането на референдум за независимостта на Шотландия, ако Обединеното кралство напусне Европейския съюз. Финансовите загуби и оттеглянето на инвеститори и финансови институции от Лондон вече са факт. Трудно е да се прогнозира какво ще е политическото бъдеще на субектите, реализирали

този политически план, който много прилича на авантюра. Малко е вероятно те да получат признанието на електората за разрешаването на техни реални проблеми. Подобно признание би било източник на първичен политически капитал, какъвто не изглежда да е натрупан.

В дългосрочен план решенията, взети след масирана кампания с употребата на дезинформация онлайн, могат да доведат до срив на системата. Фалшивите новини, пост-истината, алтернативните факти и черната пропаганда разпиляват социалния капитал на медиите, които съдействат за тяхното разпространяване, но и на цялата гилдия. А както казва Джоузеф Пулицър век по-рано: *„Нашата Република и нейната преса ще се издигнат или падат заедно. Способна, безкористна и вдъхновена от обществото преса с журналисти, които знаят кое е правилно и имат куража да го правят, може да запази тази обществена добродетел, без която правителството, избрано от народа, е шмекерия и фарс. Цинична, меркантилна, демагогска преса ще произведе след време хора също толкова жалки, колкото самата нея. В ръцете на журналистите от идните поколения е силата да оформят бъдещето на Републиката.“* Днес журналистиката губи генерирания през последното столетие образен капитал във всичките му форми. Медиите, социални или традиционни, престават да са кредитбилни в очите на потребителите, които трудно различават дезинформацията от истината. Социалните все пак имат оправдание, защото те не са професионални медии, а лични профили, за които не работят професионални журналисти и fact checkers. Традиционните, които волно или неволно разпространяват дезинформация, са в различна позиция и нямат оправдания.

Двата изхода

Когато имаме състояние, близко до аномията в обществен и социален план, породено и от липсата на правила и регулация в онлайн пространството, едната от хипотезите е, че обществото ще се консолидира и ще поиска да накаже субекта с девиантно поведение. Разпространението на фалшиви новини, особено с политическа цел, отлично се вписва в парадигмата на девиантното и е логично субекта или субектите с подобно поведение да бъдат санкционирани. Дори само с цел превенция. Прогнозируемо е и политическите субекти, натрупали и употребили политически капитал, в следствие употребата на дезинформация онлайн, също да се превърнат в обект на санкция, пък била тя само символична. Борис Джонсън е адресат на съдебно преследване заради това че *„неведнъж е излъгал и подвел британското общество за цената на членството в ЕС, като изрично е заявявал, потвърждавал или нареквал, че цената на членството в ЕС е 350 милиона лири на седмица“*, се казва в подадения срещу него иск (Йорданова, 2019). Дали желанието на обществото да накаже девиантността е по-силно от моралната паника, която информацион-

ните отклонения създават? В тотална аномия ли е дезинформирания социум или все още има сили да приведе в действие моралните и законовите разпоредби, или върви към разпад на познатото ни социално устройство?

Информация срещу дезинформация (познание/невежество)

„Мегаинформацията“ се превръща в ключ за контрола над всяка сфера. Ако приемем информацията като позитивно, истинско знание, то следва, че неговата опозиция е дезинформацията, като предпоставка за невежество. Подобна парадигма е описана от френския философ Мишел Фуко с взаимовръзката „знание – власт“ (Foucault, 1980). Той твърди, че всяко знание е власт. Съвременна интерпретация на тази констатация звучи съвсем не толкова коректно във всеки контекст, но е приета в употреба: „Информацията е власт“. Когато става въпрос за социално знание, тезата на Фуко (1997; 2000) добива още по-голяма действена сила, защото социалното познание често бива въвличано в процеса на вземане на политически решения и генерирането на политически и социален капитал. Когато обаче процесът на натрупването на „социалното познание“ се манипулира и саботира, като част от хибридна атака например, чрез умишлено спускане на невярна информация, то се превръща в социално незнание. През подобни механизми ставаме свидетели на създаването на идеология на тежък популизъм и диктатура, които обещават терор.

Дезинформацията, като стигма

Конвенционалните медии са големият губещ на „социален капитал“, може би дори и на социалната си роля в резултат на масираната употреба на дезинформация онлайн. Дори и медиите, които спазват професионалните стандарти и гарантирано не тиражират дезинформация онлайн, стават обект на обвинения в тази посока. Понятието фалшиви новини се превръщат в средство за саморазправа с критичните публикации. Доналд Тръмп има практиката да заклеява като фалшива всяка публикация, която би рефлектирала негативно върху неговия политически капитал и имидж. Най-често използвайки похвата на пост-истината или алтернативни факти. Всъщност, прекомерната употреба на понятието fake news в неговата риторика е вероятен повод Европейската комисия да се откаже от употребата му в полза на нововъведеното дезинформация онлайн. В България изданията, собственост или свързвани с Делян Пеевски, също предприемат „кръстоносен поход“ срещу фалшивите новини. Те заклеяват публикации, които разклащат позициите или имиджа на техния издател. Обвинението, че определени медии разпространяват фалшиви новини, разпилява техния социален капитал. Защото доверието е важна категория в медийния мениджмънт. То е социален капитал, който пряко засяга

способността на медиите да се справят с промени и кризи. Самата категория „социален капитал“ е от значение за разбирането на доверието като резултат от дългосрочни инвестиции в качество и комуникация с публиките. Тези медии не разчитат на генериран интернет трафик, за да се издържат. Те разчитат на доверието на своите реципиенти. С клеветнически публикации, набеждаващи новинарски и аналитични издания в разпространяването на фалшиви новини, конкурентни медии и политики дезинформират обществото. В резултат на това набежените субекти губят поне временно част от образните си капитали и трябва да се борят за възстановяването им. Вместо да публикуват следващи материали, набежените медии трябва да правят опровержения и доказват отново проверени факти.

През един по-абстрактен прочит на обществените взаимоотношения, Робърт Пътнам възприема като социален капитал, освен доверието и нормите, системите и мрежите, които могат да подобрят ефикасността във функционирането на обществото (Putnam, 2000). Бурдийо дава по-различна инструментална дефиниция на социалния капитал като *„свкупността от реални или потенциални ресурси, свързани с наличието на трайна мрежа от повече или по-малко институционализирани отношения на взаимно познание и приемане“* (в Warren, 2008). И при двете дефиниции дезинформацията онлайн създава функционални затруднения на системите, разпилява образните капитали и делегитимира взаимното признаване.

Заклучение

На този етап социалните мрежи са все по-далеч от отношения на пълно взаимно признаване с mainstream медиите, като и с останалите субекти в социалните отношения. Институционализацията на традиционните медии е в резултат на регулация и саморегулация, които са били кодифицирани. Тези елементи все още отсъстват при функционирането на социалните мрежи. Предприемат се действия за ограничаване на дезинформацията на институционално ниво, но за момента резултати липсват. Twitter предприе последователни стъпки по закриването на хиляди акаунти в целия свят заради разпространение на фалшиви новини, както и за проправителствена пропаганда в полза на диктатури (Twitter закри хиляди акаунти заради фалшиви новини, 2019). Това обаче не е решение на проблема, а само за откъслечна практика. Уебсайтове, обозначени като източници на дезинформация, получават милиони долари приходи от реклама. Дори платформи, като Google, стимулират финансово подобни издания, заради интернет трафика, който генерират. Според актуалните данни около 20 000 уебсайта, представляващи риск от дезинформация, генерират приблизително 235 милиона долара годишно. Най – често публикациите с дезинформация се разпространяват през социалните мрежи. За да достигнат до повече потребители, търговските компании

рекламират в сайтове с голям трафик на данни, който все по-често се постига чрез публикуване на дезинформация. Порочният кръг се затваря, тъй като няма механизъм, който да прекъсне финансовите потоци към източниците на дезинформация. С цел да рекламират продуктите си, компаниите инвестират индиректно в разпиляването на образни капитали и в анония, финансирайки дезинформация. Дори ако нейното естество не е хибридно, а сензационно, дезинформацията води до негативни резултати и загуба на образни капитали. При непрекъснато растящ брой комуникационни и информационни канали, доверието, а не информацията, е ограничени ресурс в съвременната медийна среда. Преди десетина години медиите се стремяха към „икономика на вниманието“, но днес тази ниша е все по-осезаемо заема от недостоверни източници на информация, а останалите се стремят да се утвърдят в „икономика на доверието“. Преди вълната от дезинформация в интернет, през 2011 г. медиите са единствената институция, при която се наблюдава увеличаване на доверието по време на световната финансова криза. Това свидетелства изследване на „Барометър на доверието“ на Edelman (2012). Традиционните медии получават доверие заради обективното отразяване на финансовите проблеми в САЩ, в Европейския съюз, както и заради разкриването на поредицата корпоративни кризи и скандали. Към онзи момент обаче най-сериозно увеличение на доверието се отбелязва при социалните мрежи „Twitter“, „Facebook“ и „Tumblr“. Още тогава социолозите отчитат, че растящото доверие в социалните мрежи отнема от доверието към традиционните медии. С други думи казано, социалните медии отнемат част от „социалния капитал“ на традиционните. Днес тенденцията се обръща и социалните мрежи губят доверие, защото са източник на дезинформация. Това обаче по никакъв начин не връща образния капитал в полето на традиционните медии. Ситуацията, която се очертава е предпоставка за тежка криза на доверието, която рефлектира във всички аспекти на социалния и политическия живот.

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

- Андреев**, Александър (2016). Бежанците ли са виновни за собствените ни несгоди?. *DW.com* [онлайн], 4.10.2016 [прегледана на: 24.11.2021]. Достъпна на: <https://bit.ly/32M2JaS>. [Andreev, Aleksandar (2016). Bezhantsite li sa vinovni za sobstvenite ni nesgodi?. *DW.com* [onlayn], 4.10.2016 [pregledana na: 24.11.2021]. Dostapna na: <https://bit.ly/32M2JaS>.]
- Бауман**, З. (1999). *Глобализацията: последиците за човека*. София: ЛИК. [Bauman, Z. (1999). *Globalizatsiyata: posleditsite za choveka*. Sofia: LIK.]
- Ботове** спорят с ботове за НАТО (2017). *mediapool.bg* [онлайн], 8 септ. 2017 [прегледана на: 22.12.2021]. Достъпна на: <https://www.mediapool.bg/botove-sporyat-s-botove-za-nato-news269001.html>. [Botove sporyat s botove za NATO (2017). *mediapool*.

- bg [onlayn], 8 sept. 2017 [pregledana na: 22.12.2021]. Dostapna na: <https://www.mediapool.bg/botove-sporiyat-s-botove-za-nato-news269001.html>.]
- Дезинформация** и цензура: Две страни одной медали в России (2019). *EU vs DiSiNFO.eu* [онлайн], 27 мая 2019 [pregledana na: 22.12.2021]. Достъпна на: <https://euvsdisinfo.eu/дезинформация-и-цензура-две-страни-о/>. [Dezinformatsia i tsenzura: Dve storony odnoy medali v Rossii (2019). *EU vs DiSiNFO.eu* [onlayn], 27 maya 2019 [pregledana na: 22.12.2021]. Dostapna na: <https://euvsdisinfo.eu/dezinformatsia-i-tsenzura-dve-storony-o/>.]
- Дюркем**, Е. (1999). *Самоубийството*. София: Женифер-Хикс. [Dyurkem, E. (1999). *Satoubiystvoto*. Sofia: Zhenifer-Hiks.]
- Европейска** комисия (2018). *Борба с онлайн дезинформацията: експертна група се застъпва за повече прозрачност на онлайн платформите: Съобщение за медиите, Страсбург, 12 март 2018 г.* [онлайн] [pregledano na 21.12.2021]. достъпно на: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/bg/IP_18_1746. [Evropeyska komisia (2018). *Borba s onlayn dezinformatsiyata: ekspertna grupa se zastapva za poveche prozrachnost na onlayn platformite: Saobshtenie za mediite, Strasburg, 12 mart 2018 g.* [onlayn] [pregledano na 21.12.2021]. dostapno na: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/bg/IP_18_1746.]
- Европейски** парламент (2015). *Европейският център на научните медии ще помага в борбата срещу фалшивите новини ЕП* [онлайн]. Достъпна на: https://multimedia.europarl.europa.eu/bg/science-media-hub-to-help-combat-fake-news_B01ESN043019_ev. [Evropeyski parlament (2015). *Evropeyskiyat tsentar na nauchnite medii shte pomaga v borbata sreshthu falshivite novini EP* [onlayn]. Dostapna na: https://multimedia.europarl.europa.eu/bg/science-media-hub-to-help-combat-fake-news_B01ESN043019_ev.]
- Йорданова**, Ц. (2019). Борис Джонсън на съд за лъжи за Брекзит. *БНТ 1 Новини* [онлайн], 20:21, 29.05.2019 [Pregledana na 13.12.2021]. Достъпна на: <http://news.bnt.bg/bg/a/boris-dzhonsn-na-sd-za-lzhi-za-brekzit>. [Yordanova, Ts. (2019). Boris Dzhonsan na sad za lazhi za Brekzit. *BNT 1 Novini* [onlayn], 20:21, 29.05.2019 [Pregledana na 13.12.2021]. Dostapna na: <http://news.bnt.bg/bg/a/boris-dzhonsn-na-sd-za-lzhi-za-brekzit>.]
- Кардон**, Д. (2012). *Интернет демокрация. Обещания и граници*. София: НБУ. Kardon, D. (2012). *Internet demokratsia. Obeshtania i granitsi*. Sofia: NBU.]
- Липман**, У. (2001). *Общественото мнение*. София: ЛИК. [Lipman, U. (2001). *Obshtestvenoto mnenie*. Sofia: LIK.]
- Мертон**, Р. (2006). *Социална теория и социална структура*. Москва: Хранитель. [Merton, R. (2006). *Sotsialnaya teoria i sotsialnaya struktura*. Moskva: Hranitely.]
- Наумова**, С. (2016). *Социология на правото*. София: БАН. [Naumova, S. (2016). *Sotsiologia na pravoto*. Sofia: BAN.]
- Недева**, Ирина (2018). Фалшивите новини са насочени срещу демократичните свободи. *Асоциация на европейските журналисти* [онлайн], 11 март 2018 [pregledana na: 22.12.2021]. Достъпна на: <https://bit.ly/3IQ41AQ>. [Nedeva, Irina. Falshivite novini sa nasocheni sreshthu demokratichnite svobodi. *Asotsiatsia na evropeyskite zhurnalisti* [onlayn], 11 mart 2018 [pregledana na: 22.12.2021]. Dostapna na: <https://bit.ly/3IQ41AQ>.]

- Панайотова, Д.** (2018). ЕС заменя „фалшиви новини“ с „дезинформация онлайн“. *news.bg* [онлайн], публикувана 11.04.2018 18:09:31, обновена 11.04.2018 18:26:36 [прегледана на 13.11.2021]. Достъпна на: <https://news.bg/politics/es-zamenuya-falshivi-novini-s-dezinformatsiya-onlayn.html>. [Panayotova, D. (2018). ES zamenuya „falshivi novini“ s „dezinformatsia onlayn“. *news.bg* [onlayn], publikuvana 11.04.2018 18:09:31, obnovena 11.04.2018 18:26:36 [pregledana na 13.11.2021]. Dostapna na: <https://news.bg/politics/es-zamenuya-falshivi-novini-s-dezinformatsiya-onlayn.html>.]
- Пеловска, Мая** (2012). „Интернет демокрацията“ на Доминик Кардон – една книга с много отговори. *БНР* [онлайн], публикувано на 14.03.12 в 11:34. [Прегледан на 13.09.2021]. Достъпно на: <http://bnr.bg/radiobulgaria/post/100232495/internet-demokracyata-na-dominik-kardon-edna-kniga-s-mnogo-otgovori>. [Pelovska, Maya (2012). „Internet demokratsiyata“ na Dominik Kardon – edna kniga s mnogo otgovori. *BNR* [onlayn], publikuvano na 14.03.12 v 11:34. [Pregledan na 13.09.2021]. Dostapno na: <http://bnr.bg/radiobulgaria/post/100232495/internet-demokracyata-na-dominik-kardon-edna-kniga-s-mnogo-otgovori>.]
- Савов, А.** (2006). Асиметрична война. *Геополитика* [онлайн], бр. 4 [прегледана на 13.10.2021]. Достъпна на: <https://geopolitica.eu/2011/broi12011?id=1020>. [Savov, A. (2006). Asimetrichna voyna. *Geopolitika* [onlayn], br. 4 [pregledana na 13.10.2021]. Dostapna na: <https://geopolitica.eu/2011/broi12011?id=1020>.]
- Стоянов, Д.** (2020). Девиантната природа на дезинформацията в интернет. *Докторантски четения* [онлайн], 3, 2019. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, с. 295–313. Достъпна на: <https://research.uni-sofia.bg/handle/10506/2414>. [Stoyanov, D. (2020). Deviantnata priroda na dezinformatsiyata v internet. *Doktorantski chetenia* [onlayn], 3, 2019. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, s. 295–313. Dostapna na: <https://research.uni-sofia.bg/handle/10506/2414>.]
- Стоянов, С.** (2015). Що е то хибридна война. *Министерство на отбраната Информационен център* [онлайн], май 8, 2015 [прегледана на 13.11.2021]. Достъпна на: <https://bit.ly/34gycCk>. [Stoyanov, S. (2015). Shto e to hibridna voyna. *Ministerstvo na otranata Informatsionen tsentar* [onlayn], may 8, 2015 [pregledana na 13.11.2021]. Dostapna na: <https://bit.ly/34gycCk>.]
- Тофляр, А.** (1991). *Третата вълна*. София: П. Яворов. [Toflar, A. (1991). *Tretata valna*. Sofia: P. Yavorov.]
- Тофляр, А.** (1992). *Шок от бъдещето*. София: Народна култра. [Toflar, A. (1992). *Shok ot badeshteto*. Sofia: Narodna kultra.]
- [Тридесет]** 30 години от престъпното мълчание на БКП за аварията в „Чернобил“ (2018). *mediapool.bg* [онлайн], 26 април 2018 [прегледана на: 22.12.2021]. Достъпна на: <https://www.mediapool.bg/30-godini-ot-prestapnoto-malchanie-na-bkp-za-avariyata-v-chernobil-news248541.html>. [Trideset] 30 godini ot prestapnoto malchanie na BKP za avariyata v „Chernobil“ (2018). *mediapool.bg* [onlayn], 26 april 2018 [pregledana na: 22.12.2021]. Dostapna na: <https://www.mediapool.bg/30-godini-ot-prestapnoto-malchanie-na-bkp-za-avariyata-v-chernobil-news248541.html>.]
- [Туйтър]** Twitter закри хиляди акаунти заради фалшиви новини (2019). *Actualno.com* [онлайн], 20.09.2019 15:40 [прегледана на: 22.12.2021]. Достъпна на: <https://www.actualno.com/america/twitter-zakri-hiljadi-akaunti-zaradi-falshivi-novini->

- news_1377434.html. [Tuitar] Twitter zakri hilyadi akaunti zaradi falshivi novini (2019). *Actualno.com* [onlayn], 20.09.2019 15:40 [pregledana na: 22.12.2021]. Dostapna na: https://www.actualno.com/america/twitter-zakri-hiljadi-akaunti-zaradi-falshivi-novini-news_1377434.html.]
- Фалшивите** новини са по-опасни от тероризма, показа проучване (2019). *Дневник* [онлайн], 07:09, 27 юни 2019. [Прегледана на 13.11.2021]. Досъпна на: https://www.dnevnik.bg/sviat/2019/06/27/3930447_falshivite_novini_sa_po-opasni_ot_terorizma_pokaza/%202019/. [Falshivite novini sa po-opasni ot terorizma, pokaza prouchvane (2019). *Dnevnik* [onlayn], 07:09, 27 yuni 2019. [Pregledana na 13.11.2021]. Dosapna na: https://www.dnevnik.bg/sviat/2019/06/27/3930447_falshivite_novini_sa_po-opasni_ot_terorizma_pokaza/%202019/.]
- Фуко**, М. (1997). *Власт. Антология от текстове*. София: Критика и хуманизъм. [Fuko, M. (1997). *Vlast. Antologia ot tekstove*. Sofia: Kritika i humanizam.]
- Фуко**, М. (2000). *Анормалните. Цикъл от лекции в Колеж дьо Франс 1974–1975*. София: ЛИК. [Fuko, M. (2000). *Anormalnite. Tsikal ot lektzii v Kolezh dyo Frans 1974–1975*. Sofia: LIK.]
- Хабермас**, Ю. (1995). *Структурни изменения на публичността: Изследвания на една категория на буржоазното общество*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“. [Habermas, Yu. (1995). *Strukturni izmenenia na publichnostta: Izsledvania na edna kategoria na burzhoaznoto obshtestvo*. Sofia: Univ. izd. Sv. Kliment Ohridski.]
- Хабермас**, Ю. (2004). *Бъдещето на човешката природа*. София: Идея. [Habermas, Yu. (2004). *Badeshteto na choveshkata priroda*. Sofia: Ideya.]
- Cardon, D., Granjon, F.** (2013). *Médiactivistes*. Paris: Presses de Sciences Po 2013.
- Cohen, S.** (1973). *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers*. London: Paladin.
- Edelman** (2012). *2012 Edelman Trust Barometer* [online]. Available from: <https://www.edelman.com/trust/2012-trust-barometer>.
- European Commission** (2018). Factsheet on Tackling online disinformation EC [online]. Available at: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/factsheet-tackling-online-disinformation>.
- Foucault, M.** (1980). *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*. New York: Pantheon Books.
- Katz, E., Lazarsfeld, P.** (1955). *Personal influence: The part played by people in the flow of mass communications*. New York: Free Press.
- Merton, R.K.** (1968). *Social Theory and Social Structure*. New York: The free press.
- Putnam, R.** (2000). *Bowling Alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon and Schuster.
- Rikowski, G.** (2000). *The Battle in Seattle: Its Significance for Education*. London: The Tufnell Press.
- Spasova, L.** (2012). Postmodernity and Deviations. *Postmodernism Problems*, vol. 2, No 3, pp. 155–170. Retrieved from: <https://pmpjournal.org/index.php/pmp/article/view/128>.
- Warren, M.E.** (2012). The Nature and Logic of Bad Social Capital, In: **Castiglione, D, van Deth, JW, Wolleb, G** (eds). *The Handbook of Social Capital*. Oxford: Oxford University Press, pp. 122–149.

ИЗТОЧНИЦИ ПО ТЕМАТА

- Андерсън, Б.** (1998). *Въобразените общности: Размишления върху произхода и разпространението на национализма*. София: Критика и хуманизъм. [Andersan, B. (1998). *Vaobrazenite obshtnosti: Razmishlenia varhu proizhoda i razprostraneniето na natsionalizma*. Sofia: Kritika i humanizam.]
- Борадори, Д.** (2004). *Философия по време на терор: Диалози с Юрген Хабермас и Жак Дерида*. София: Критика и Хуманизъм. [Boradori, D. (2004). *Filosofia po vreme na teror: Dialozi s Yurgen Habermas i Zhak Derida*. Sofia: Kritika i Humanizam.]
- Кун, Т.** (2016). *Структура на научените революции*. София: Изток-Запад. [Kun, T. (2016). *Struktura na nauchenite revolyutsii*. Sofia: Iztok-Zapad.]
- Колев, Т., Цакова, И.** (2015). *Право и Интернет. Въведение в правото и правното регулиране на виртуалното пространство*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“. [Kolev, T., Tsakova, I. (2015). *Pravo i Internet. Vavedenie v pravoto i pravnoto regulirane na virtualnoto prostranstvo*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Проданов, Х.** (2011). *Дигитална политика*. София: Фабер. [Prodanov, H. (2011). *Digitalna politika*. Sofia: Faber.]
- Фром, Е.** (2001). *Бягство от свободата*. София: ИК „Захарий Стоянов“. [From, E. (2001). *Vuyagstvo ot svobodata*. Sofia: IK „Zahariy Stoyanov“.]
- Цакова, И.** (2009). *Правно регулиране на социалното взаимодействие във виртуалното пространство*. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“. [Tsakova, I. (2009). *Pravno regulirane na sotsialnoto vzaimodeystvie vav virtualnoto prostranstvo*. Sofia: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Цакова, И.**, (2014). *Интернет право „.bg.“: Кратък курс лекции*. София: Парадигма. [Tsakova, I., (2014). *Internet pravo „.bg.“: Kratak kurs leksii*. Sofia: Paradigma.]
- Вонегру, Liliana, Gray, Jonathan, Venturini, Tommaso, Mauri, Michele** (2018). *A Field Guide to “Fake News” and Other Information Disorders*. Public Data Lab. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1136272>.
- Shiller, R. J.** (2000). *Irrational Exuberance*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

**Професионално направление
„Обществени комуникации
и информационни науки“**

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Докторанти
Том 5, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF PHILOSOPHY
Postgraduate Students Book
Volume 5, 2020

ФРАГМЕНТИ ОТ СПЕЦИАЛНИТЕ КНИЖОВНО-
ДОКУМЕНТАЛНИ КОЛЕКЦИИ В РЕГИОНАЛЕН
ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ „АКАД. ЙОРДАН ИВАНОВ“ –
КЮСТЕНДИЛ

ВАЛЕРИЯ БОРИСОВА ДИМИТРОВА

Анотация. Настоящото изследване попада в контекста на специалните книжовно-документални колекции в избрани регионални исторически музеи в Република България. Целта е да установи наличието, съхранението и социализацията на тези колекции в Регионален исторически музей „Акад. Йордан Иванов“, гр. Кюстендил.

Резултатът показва наличие на специални книжовно-документални колекции, от началото на XIX в., част от фонд „Възраждане“, отпечатани в Белград, Крагуевац, Будапеща, Виена и Лайпциг. В музея се съхранява и първата част от смятания за изгубен ръкопис на видния фолклорист и деец на Българското възраждане Ефрем Каранов „Васил Солунски – възпоменания от живота на един учител преди 1878 г“.

Ключови думи: специални книжовно-документални колекции; Регионален исторически музей „Ефрем Каранов“ – Кюстендил.

FRAGMENTS FROM THE SPECIAL BOOK AND DOCUMENTARY
COLLECTIONS IN THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY
„ACADEMICIAN JORDAN IVANOV“ IN KUSTENDIL

Valeriya Borisova Dimitrova

Abstract. This study gets in the general context of the special collections of books and documentary in select regional museums of history in the Republic of Bulgaria. The aim of the study is the establishing of the existence of such collections, their preservations and socialization in the Regional Museum of History “Academician Jordan Ivanov” in the town of Kustendil.

The result of the study shows the availability of special collections of book and documentary heritage from the beginning of XIX century, a part of the Fund „The National Revival“, which

were printed in Belgrade, Kragujevac, Budapest, Vienna and Leipzig. In the museum one can find the first part of the manuscript, considered to be missing, “Vasil of Thessaloniki – reminiscences of a life of a teacher before 1878”, which was written by the well-known ethnographer and figure of the National Revival Efrek Karanov.

Keywords: special collections; book and documentary heritage; Regional Museum of History “Efrek Karanov” – Kustendil.

КЮСТЕНДИЛ – ДРЕВЕН И МЛАД

Древна Пауталия

Историческите изследвания сочат, че 3000 г. пр. Хр. (края на бронзовата епоха) източната половина на Балканския полуостров е била населена с тракийски племена – пеони¹, агриани², дентелети³ (Иванов, 1906, с. 1–2⁴). През 506 г. пр. Хр., след завладяване от персийците на голям дял тракийски земи тук са преселени и др. които са от тракийско потекло, а по времето на Александър и Филип Македонски (IV в. пр.Хр.) цяла Пеония е присъединена към Македония. По време на римското владичество на Балканския полуостров (168–148 г. пр.Хр.), Пеония е част от римската провинция Македония и тогава градът е наречен Пауталия. За пръв път името на древния град **Пауталия** се среща върху т.нар. автономни⁵ монети, през I в. сл.Хр. Върху лицевата им част обикновено се изобразява някое божество, например главата на Асклепий (Ескулап – бог на медицината), а на обратната страна, змия, знак за целебни извори, с името на града Пауталия. До момента, науката не може да определи точното значение на името Пауталия, но тъй като още от средните векове, поради многото си топли лечебни минерални извори, градът носи и името Баня, се приема, че това е неговото значение. По времето на император Улпий Траян (97–117 сл.Хр.) градът е застроен с множество сгради, храмове, бани и водопроводи и започва да се нарича **Улпия Пауталия** на негово име, а по-късно по времето

¹ Пеоните са изчезнала преди края на античността племенна група от тракийски или от трако-илирийски произход, по-късно елинизирани.

² Тракийско племе, населяващо горното течение на река Струма и територията на Пернишката котловина.

³ Тракийско племе, населявало земите по средното течение на река Струма, днешните Кюстендилско и Дупнишко поле и планините западно от тях. Най-ранното сведение за тях се намира в съчинението „Филипика“ на старогръцкия историк Теопомп, което показва че към края на 40-те години на IV век пр.Хр. племето е съседно на агрианите.

⁴ Екземпляр от първото издание е дарен специално на музея през 1964 г. от Георги Владимиров Георгиев.

⁵ Автономни монети са били сечени от отделни градове, които се ползвали със свободно вътрешно управление или като васали и съюзници на Римската империя са имали право да сечат собствени монети без образа на императора или управителя на областта. Според някои изследователи кюстендилските монети се отнасят към I в. сл.Хр.

на император Марк Аврелий (160–180 г. сл.Хр.), който продължава облагородяването и украсяването на града, той е известен като **Аврелиева Пауталия** (Иванов, 1906, с. 7–10). Благодарение на минералните извори в града и двамата императори са се излекували от хронични кожни проблеми и в знак на благодарност те изграждат най-голямата балнеолечебница на Балканите, след тази в Пелопонес и храм-паметника на Асклепий, чийто руини могат да се видят и сега в Кюстендил. Благодарение на настъпилния траен мир през II–III в. сл. Хр., както и на развитието на рударството и процъфтяващото земеделие, Пауталия се превръща в красив град. От там минава големият римски път, който съединява Македония и Дунава. След Миланския едикт⁶ от 313 г.⁷ Пауталия става епископски център, а нейната градска територия – диоцез⁸ на Пауталийската епископия. През IV в. вследствие на нападения на варварски племена е изградена крепостта на хълма Хисарлъка, преустроена по време на византийския император Юстиниан I (527–565 г.), тя преживява Първата и Втората българска държава и е срината от османските завоеватели през XV век.

Средновековен Велбъжд

След началото на VII в., четири века името на града не се среща никъде⁹. Едва след приемане на християнството и падането на българската държава под византийско владичество се споменава неговото славянско име – **Велбъжд** (XI в.) (Иванов, 1906, с. 40–41). За града и района от това време почти няма писмени сведения. По време на Втората българска държава Велбъжд се радва на голям икономически разцвет, благодарение на богатите рудни находища – главно за добиване на цветни метали и желязо в планината Осогово. Кога точно е било променено името на Велбъжд не може да се каже, но към средата на XIV в. в Югозападна България се формира ново държавно образувание (княжество) с център Велбъжд, начело с фамилията на Деяновци (Драгаши). Дори и след появата на османските нашественици и завземането на по-голямата част от Балканския полуостров, то продължава да живее като васално с големи права, докато през XV в. попада под властта на османските завоеватели и образува големия Кюстендилския санджак¹⁰ от Витоша до Беласица и от Вардар до Струма.

⁶ Нормативен акт, възникнал в римското право.

⁷ Едикт от двамата августи Лициний и Константин I Велики от град Медиолан с който християнството се провъзгласява за равнопоставено на другите религии. Традиционно едиктът се приема за край на Диоклециановите гонения срещу християните

⁸ Термин от древногръцки произход, с който за първи път в Римската империя се означават териториални единици, субект на административна подялба.

⁹ Последен споменава името Пауталия император Константин Багренородни (905–959 г.).

¹⁰ Санджак – основната административно-териториална единица в Османската империя.

Османско владичество

Името **Кюстендил** в превод от турски означава Константинова земя. В периода XVI–XVII в., във времето на османското владичество, започва неговият упадък и за столетия напред той се превръща в провинциален град с ориенталски облик и турско население, тъй като българите били принудени да се изселят в околните села, както и няколко еврейски къщи. Няколко пъти градът за кратко е освобождаван от християнски войски. По време на Голямата турска война¹¹ (XVII в.) австрийците правят опит да превземат и Кюстендил, като по този начин разгромят отрупаните в този район турски войски. В епохата на Възраждането, с нарастване броя на християнското българско население, градът постепенно започва да се развива. През 30-те години на XIX в. оттук минава френският геолог Ами Буе, който описва Кюстендил като многолюден град с 5000–6000 жители българи и мюсюлмани. Има доста джамии, една часовникова кула и голям брой дюкяни, като преобладават оръжейниците и ковачниците и няколко бани с минерална вода (Френски пътеписи за Балканите, XIX век, 1981, с. 401–402). Според свидетелства на посетили града през 1859 г. американски мисионери, той наброява около 15 хиляди жители, половината турци, а останалите българи (Шашко и др., 2001, с. 35–36). Като голям турски център Кюстендил е и средище на книжовна дейност (с. 292). Дори и сега в някои от запазените джамии се съхраняват около 1000 тома турски книги повечето средновековни ръкописи, между които богослужебни книги, литературни творби и исторически съчинения.

Нова история

След Освобождението Кюстендил се превръща в един от значимите градски центрове на Югозападна България. През 1909 г. е свързан с железопътна линия със София. Понастоящем е важен шосеен възел на пътя София – Скопие и железопътна гара по линията София – Перник – Гюешево. През него минава паневропейският транспортен коридор 8 (Вльора – Тирана – Скопие – София – Бургас – Азия). В началото на XX в. Кюстендил вече е провинциален промишлен и търговски център с развита лека и хранително-вкусова промишленост и овощарство. Градът се утвърждава и като голям курорт, благодарение на минералните си извори.

¹¹ Конфликт между Османската империя и някои европейски страни, обединени в Свещена лига. Войната завършва със стратегическа победа на европейските християнски сили над Османската империя.

НАЧАЛО И РАЗВИТИЕ НА МУЗЕЙНОТО ДЕЛО. РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ „АКАД. ЙОРДАН ИВАНОВ“

Началото на музейното дело в Кюстендил е поставено в средата на XIX в. (Дебочички, 2018). Тогава са направени първите опити за проучване миналото на града и околностите му, като се събират и съхраняват археологически и етнографски материали от различни възрожденски дейци като Георги Друмохарски¹², Петър Любенов¹³, Ефрем Каранов¹⁴, Стоян Заимов¹⁵, Зиновий Поппетров¹⁶, Георги Колушки¹⁷ и Михаил Георгиев-Македонски¹⁸. На 3 ноември 1897 г. към Педагогическото училище в Кюстендил се открива първата музейна сбирка в града, утвърдена с предписание № 17323 от 1 декември същата година на Министерство на просвещението (Радонов, 1978, с. 154). Това е първия в Югозападна България и третия в страната *училищен музей*, след тези на Априловската гимназия в Габрово и на Старозагорското мъжко трикласно училище. Музеят към Читалище „Братство“ (1908 г.), е вторият музей в града, с амбициозна програма да се основе нов окръжен музей с раздели читалищно дело, домашен бит, жилище и покъщнина, поминък, носия, съобщения и търговия, история и археология, география, животни и минерали (РИМ Кн, инв. № 41, л. 10–11; Милушева, 1990, с. 143). В началото на XX в. интересът на кюстендилското гражданство към миналото на Кюстендил и региона е засилен от археологическите разкопки, проведени от Йордан Иванов, със съдействието на Софийското археологическо дружество и Кюстендилската община (БАН, ф.116к, оп.1, а.е. 63, л. 9). През 1906 г. излиза известният негов труд „Северна Македония“, в която той е отделил значително място на историята на Кюстендил и региона от най-дълбока древност до края на XIX в. В резултата на археологическите разкопки за периода 1908–1909 г. и 1911–1912 г. са проучени редица архитектурни комплекси на хълма „Хисарлъка“. Развитие на музея в периода 1912–1918 г. е затруднено от двете балкански войни и особено през Първата световна война. В юбилейния сборник на читалище „Братство“ по случай неговата 50 годишнина е дадено подробно описание

¹² Георги Ангелов Друмохарски (1841–1912 г.) е един от най-образованите кюстендилски граждани в края на 60-те години на XIX в. – първи председател на кюстендилското читалище „Братство“, два пъти кмет на града и автор на първото историческо изследване за Кюстендил.

¹³ Български духовник, фолклорист и етнограф.

¹⁴ Български фолклорист, историк и преводач, революционер, академик на Българската академия на науките.

¹⁵ Български революционер, апостол на Априлското въстание, просветен деец, общественик и писател.

¹⁶ Български възрожденски духовник, просветен деец и революционер, архимандрит.

¹⁷ Химик и икономист.

¹⁸ Възрожденски деец.

на музея с неговите най-ценни експонати (1923, с. 20–27). На 3 май 1932 г. е публикувано обявление на читалище „Братство“ за изкупуване на 13 вида старини – „металически, каменни, стъклени, костени, глинени, дървени, монети, оръжия и въоръжение, живопис, църковни принадлежности, книги, гравюри, шевици, бродерии, стари музикални инструменти, облекло, разни съдове (утвар) и др.“ (РИМ Кн, инв. № 490, оп. 1, а.е. 2.) Тогава са направени и първите стъпки за създаване на художествен отдел (картинна галерия). С писмо от 28 април 1932 г. читалище „Братство“ се обръща към Владимир Димитров-Майстора и др. кюстендилски художници и членове на дружеството на художниците от Югозападна България: „да приемете и нарисувате една картина по Ваш избор и желание, или по даден от читалището сюжет, която ще се постави в салона на музея за вечни времена.“ (РИМ Кн, инв. № 490, оп. 1, а.е. 2.) Свои картини на музея даряват Стоян Венев, Драган Лозенски и Асен Василиев. През 1932–1936 г. са възстановени археологическите проучвания в Кюстендил и околията му, които допринасят за попълване на фонда му с ценни археологически материали. Основните усилия на градското управление и настоятелството на читалището в периода 1938–1944 г. са насочени към реализация на идеята за създаване на градски музей. На 6 август 1944 г. читалищният музей прераства в градски музей с галерия, а от 1960 г. той вече е (окръжен) исторически музей. От 1992 г. носи името на големия учен акад. Йордан Иванов, а през 2000 г. е преобразуван в Регионален исторически музей¹⁹ със седалище гр. Кюстендил, и осъществява дейността си на територията на областите Кюстендил, Перник и Благоевград.

Сбирката от ръкописи на Регионалния исторически музей наброява 20 бр. от различни епохи и книжовни школи, представителни за книжовния живот в България до XIX в., дигитализирани през 2009 г. по проекта „Дигитален архив Българска ръкописна книга“, с ръководител проф. Искра Христова-Шомова. Сред тях има два стари ценни ръкописа (пергаменти) от края на XIII в., които са богослужбени книги и два от XIV в., Четириевангелие и Псалтир с последования от края на XIV в., и евангелие от XVII в. с миниатюри на евангелисти. Има и една тетрадка, която съдържа статистика на населението на град Кюстендил от 1879 г. като жителите на града са описани по махали, семейства и етноси (българи, евреи, цигани и турци). Този ръкопис е поредното свидетелство за разбирателството, в които са живеели техните представители в Кюстендил, както и в много други градове на България тогава и понастоящем.

През 2007 г. е създаден електронен каталог на *старопечатните ценни издания* за периода 1806–1878 г. Съдържа 12 библии от 1759 г. – руски, църковнославянски, 12 псалтира от 1824 г., 5 часослова от 1857 г., 4 Апостола и деяния на апостолите от 1795 г., а също и книги, свързани с обучението по

¹⁹ С ПМС №153 от 28 юли 2000 г.

български език, аритметика, естествена история и география, медицина, преводна, побългарена художествена литература и др.

Сбирката от старопечатни книги е представена от Мария Полимирова през 2017 г. на Седмия международен симпозиум „Паутолия – Велбъжд – Кюстендил“, посветен на 120-та годишнина от създаването на музея в Кюстендил (виж Полимирова, 2019). В нея присъстват първите български възрожденски издания от началото на XIX в., отпечатани в Белград, Крагуевац, Будапеща, Виена и Лайпциг, групирани най-общо в две основни направления: българска възрожденска книжнина и руски богослужбени книги. Българската възрожденска книжнина от периода 1806 до 1878 г. е представена от учебна и религиозно-поучителна литература. В преводната художествена литература фигурират чуждо езиковите речници и специализираните в отделна област учебници, например химия, биология, физика. Учебната литература е представена най-вече с граматика, буквеници, аритметика, числителници и други използвани български учебници, обикновено с автографи на ученици от кюстендилското градско училище от втората половина на XIX в., като например: първата Българска граматика на Неофит Рилски, издадена през 1835 г. в Крагуевац [Инв. № 339; БВК № 5607]; книги с нравствено-поучителен религиозен характер за възпитание на младежите в училищата като Христоития или благонравие на Райно Попович, отпечатана в Будин през 1837 г. [Инв. № 1111; БВК № 6303]; първият печатен вариант на Паисиевата История славянобългарска – Царственикът, издаден през 1844 г. в Будапеща от Христаки Павлович [Инв. № 336; БВК № 5845]. За съжаление това е само част от него (32 налични листа), към която е пришита част от евангелие – откъс от Евангелие на Йоан за второ възкресение на различни езици [Инв. № 514]. Запазената част от Царственика съдържа текст за светите братя Кирил и Методий. В тази връзка трябва да отбележим, че за пръв път празникът на светите братя Кирил и Методий се празнува като всенароден в Кюстендил на 11 май през 1867 г. и честването е организирано от тогавашния главен учител – Михаил Буботинов (Иванов, 1908, с. 375; Дебочички, 1991, с. 158). През 1861 г. в с. Търново (днешна Крива паланка, Република Северна Македония) кюстендилецът Георги Друмохарски открива стар пергаментен ръкопис „Слово Кирила Философа“ (виж Друмохарски, 1900). Ръкописът става известен като трети търновски препис на „Солунската легенда“ (Иванов, 1906, с. 63–65; 1908, с. 281–283; Балан, 1934, с. 108–122). Най-ранната руска книга в сбирката от руски богослужбени книги е от времето на Петър Велики – Псалтир, отпечатан в Москва през 1719 г. [Инв. № 467].

Към редките издания, съхранявани в музея е едно специално издание на Новия завет, отпечатано в Санкт Петербург през 1877 г. Книгата е малък джобен формат, размер 12,5/8,5 см и е издадена с конкретна цел и предназначение – раздавана е по време на Руско-турската война (1977–1978 г.) на ранените

руски войници на Рождество Христово. Това става ясно от специално отпечатан и залепен на предния форзацен лист със съответния обяснителен текст на руски език и датата – 25 декември 1877 г. [Инв. № 621] [Обр. 20]. Молитвеник [ОИМКнВ инв. № 117], джобен размер 13.5/10 см, започва от стр. 101 и завършва на стр. 696. Съдържа свещени песни. Богато илюстрирано издание е Киево-Печорски Молитвослов от 1843 г., малък формат с кожена подвързия и форзаци от ръчно оцветена хартия [Инв. № 815]. Книгата съдържа молитви, акатисти, канони и кратък месецослов, има 16 гравюри на цял лист и 11 по-малки с размери 5x5 см., поместени в текста.

В настоящето изложение често се позовавахме на една основополагаща за българската история научна монография – „Северна Македония. Исторически издирвания“ (1906), чийто автор е роденият в Кюстендил историк Йордан Иванов, и чието име носи музеят. Трябва да отбележим също наличието на екземпляр от това първо издание, дарен специално на музея през 1964 г. от Георги Владимиров Георгиев. На първата страница, преди заглавието има печат „Harvard University Library Jan 6 1961“.

Един от големите дарители на музея е Йордан Захариев (Керемидарска, 2002, с. 9–11). Роден е през 1877 г. в с. Босилеград, Кюстендилска каза²⁰. Основно образование завършва в Босилеград, гимназия в Кюстендил, а през 1901 г. специалността география и педагогика в Софийския университет. Проучва Кюстендилския край в продължение на повече от половин век. Активен културен деятел в Кюстендил, уредник на музея, председател на настоятелството при читалище „Братство“. Дългогодишен учител, географ, етнограф, фолклорист, диалектолог, чл.кор. на БАН от 1937. Умира през 1965 г.

Музеят съхранява уникално по обем дарение на лични вещи, документи, ръкописи, трудовете и личната му библиотека. Техният брой е толкова голям (инвентарната книга съдържа 2551 инвентарни единици), че те са обособени в отделен личен фонд, като малка част от тях са инвентирани в раздел „Нова история“. Уникална част от дарението са много оригинални стъклени плаки (негативи) и снимки (позитиви) с автор Й. Захариев (Джонев, 2017, предг., с. 9-16). Стъклените негативи са инвентирани във фотоархива на музея като отделна специална колекция. В тях са запечатани отделни лица или групи от хора, носии, моменти на обичаи или обреди; отделно окръжаващата среда – релеф (планини, скали, хълмове, равнини), води, годишен сезон, растителност, животински свят, селища (Кюстендилско крайще, с. Слокощица, Каменица, Чипровци, семейни снимки), архитектурни ансамбли и забележителности. Част от тях съдържат отражение на бит, нрави и душевност на една народностна култура, която за съжаление вече не съществува. По повод 140 г. от неговото рождение, за да се популяризира това дарение, което чрез снимковия материал дава и изключителна визуална информация, със значение на

²⁰ Каза в турския език означава административна единица (околия, окръг).

основен исторически извор, през 2017 г. музеят е издал албума „Изследовател с обектив“, който съдържа всичките 709 бр. снимки.

ЕФРЕМ КАРАНОВ – ЖИТЕЙСКА СЪДБА И ДЕЙНОСТ ЗА ПОЛЗУ РОДУ

Текстът на настоящето изследване дава възможност да се запознаем с една макар и малка част от богатото книжовно-документалното наследство на Регионалния исторически музей „Акад. Йордан Иванов“, гр. Кюстендил съхранявано в богатите на движими културни ценности фондове на музея, откроявайки неговото значение като средище на българската история и духовност в западните български земи. Избрали сме като пример първата част от ръкописа на Ефрем Каранов „Васил Солунски – възпоменания от живота на един учител преди 1878 г.“ (непубликуван).

Видният краевед и деец на Българското възраждане Ефрем Каранов е роден на 28 януари 1853 г. в гр. Кратово, Македония, (понастоящем Република Северна Македония) (виж Каранов, , 1991). Сам той казва: „*Роден съм от родители: българе... от Кратово* (Попов, 1974, с. 224.; запазеният оригинал в ДА Кюстендил, ф. 95 к., оп. 1, а.е. 29, л. 13–17; Каранов, 1979, с. 9). Известен рударски край с богати находища на оловно-сребърна, медна и други руди, в периода от XV–XIX в. той е важен икономически, търговски и културен център, което го прави и значим за времето си културен център. В епохата на Българското възраждане там живее и печата свои книги известният хаджи Йоаким Кърчовски (Ферманджиев, с. 133; Каранов, 1979, с. 67–68).²¹ Създадената просветна традиция се явява важна предпоставка за поддържане на народностния дух на българското население в града (1891 г.), наброяващо около 1740 българи и в Кратовския край (Кънчов, 1970, с. 372). През 1865 г. Ефрем Каранов завършва основното си образование в Кратово, където наред с Куманово и Скопие има най-уредени български училища, а през есента на същата година, заедно с брат си Иван, постъпва в цариградското българско класно училище. Те са издържани от тамошното българско църковно настоятелство и се учат при известни учители като Иван Найденов, дякон Григорий, дякон Симеон (двамата избрани за русенски и варненски владици) (Каранов, 1979, с. 24–60)²². Двамата братя са толкова въодушевени от славното минало на българския народ и особено от личността на кан Крум, че решават да променят фамилното си име на Каранови (Ферманджиев, 1979, с. 137). През 1867 г. Ефрем Каранов заминава да учи в Одеса, във Втора одеска гимназия като стипендиант на българското настоятелство в града. Там се среща с бъдещите български революционери Стефан Стамболов, Георги Измирлиев, Геор-

²¹ Йоаким Кърчовски (1750–1820 г.) български просветен деец.

²² Тук е подробното описание на престоя им в училището и живота в Цариград.

ги Обретенов и др. Познанството и приятелството с тях оказва решаваща роля за оформянето на неговите политически възгледи и по-късното му включване в националноосвободителното движение на останалите под османско владичество Македония и Одринско. След гимназията, той се записва в Новорусийския одески университет, специалност „славянска филология“, но по здравословни причини следващата година се налага да напусне Одеса и да се върне в България (Каранов, 1979, с. 61). По пътя към родния му край Найдено Геров²³ – тогава руски консул в Пловдив го задържа на служба при себе си за около месец (Каранов, 1979, с. 63–64). През 1875 г. той започва работа като главен учител в Щип (Попов, 1974, с. 225 и запазеният оригинал в ДА Кюстендил, ф. 95 к., оп.1, а.е. 29, л. 13–17), където учи на четмо и писмо тамошните българчета, като повдига духа на поробените си братя. През 1876 г. се жени за Ана, дъщеря на Игнат Златков, родом от Кратово, с която отглеждат шест деца. След Освободителната война, поради оставането на родния му край и Македония под османско робство, през 1878 г. се установява в Кюстендил, който тогава е пограничен свободен град. Там преподава български и руски език и оказва силно влияние върху оформянето на личности като Емануил Попдимитров, Йордан Иванов и др. Проявява особени грижи към бедните българчета в тогавашна Македония като през 1887 г. учредява дружество за подпомагане на бедните ученици, което събира средства за помощи, провежда инициативи с благотворителна цел за закупуване на облекла, учебници, лекарства. След неуспеха на Илинденско-Преображенското въстание Каранов и неговите близки оказват системна помощ на бежанците от Македония.

По време на своите обиколки в Северна Македония Е. Каранов става свидетел на масово унищожаване на редки старопечатни български книги в манастирите около Кратово по време на сръбската окупация през 1878 г. и в последващите години. Заедно с други патриотично настроени българи успява да издири и съхрани редица ценни ръкописи, като: Ръкопис от запрещени молитви на поп Нико от Кратово, 1787 г., Сборник на поп Славко от Велес, 42 листа от български църковни книги, един от които от 1515 г. и др., които през 1883 г. и 1895 г. предава в Софийската библиотека.

Ефрем Каранов, заедно с други местни дейци, възстановява през 1891 г. дейността на читалище „Братство“, член е на комисии за театрални представления, за построяване на нова сграда за читалището, работи за откриване на библиотека и читалня към него. През 1907 г. е избран за уредник на читалищния музей, който за няколко десетилетия се превръща във важно звено от културната история на града. Умира през 1927 г.

²³ Български писател, езиковед, фолклорист, общественик и създател на едно от първите класни училища в България.

„Васил Солунски – възпоменания от живота на един учител преди 1878 г.“

Научното наследство на Ефрем Каранов не е особено голямо по обем, но както е известно, значението на научните изследвания не се измерва с тяхното количество. Смята се, че някои от неговите творби са изгубени (Каранов, 1991, с. 19), но за наше удовлетворение в Регионален исторически музей „Акад. Йордан Иванов“, гр. Кюстендил, открихме първата част от един от тях, а именно ръкописа „Васил Солунски – възпоменания от живота на един учител преди 1878 г.“ [ИМКнВ № 28 и 29. Стар инв. № 731а]. Това са записки в тетрадка от 1897 г. за учителя Васил Солунски, работил преди Освобождението в града N, с размери 20/25 см, съдържа 200 стр., без отделна номерация на всяка страница, разделена на части, номерирани с арабски цифри от 1–7, които по наше мнение, според значимостта на съдържанието си, могат да бъдат смятани за отделни глави. Това са: „Града N“, „Черквата в града“, „Училището в града N“, „Inferno“, „Първите години на Василча“, „Обет“ и „До българската черква в Цариград“. Смятаме, че тяхната значимост произтича от описанието до най-малките подробности на всяка от тях, което от своя страна ни дава възможност да видим пълната картина за живота на българите в тогавашните условия.

Не случайно навлязохме в някои подробности от биографията на Ефрем Каранов, тъй като при прочита на този ръкопис те избистрят картината за описанието на кой град всъщност става дума. Авторът говори за града „N“ и в първия момент оставаме с впечатление, че той се намира някъде в земите на Македония, но с навлизането в текста можем с известна сигурност да допуснем, че това всъщност е описание на тогавашния Кюстендил. Също така, това е поредния пример, че през втората половина на XIX в. на Балканите в тогавашните български земи битова патриархалният начин на живот, което от своя страна е важен фактор за запазване на традициите и изконните ценности на тези общности.

Още в самото **начало** авторът ни прави съпричастни към свидетелствата на тогавашната историческа действителност, която освен всичко ни дава и много поводи за национална гордост. Езикът на разказа, който той използва е изпълнен с множество архаични думи, голяма част от които турски, и които му придават една допълнителна колоритност и неподправена свежест, а това от своя страна допринася освен за лекота при възприемане на текста така и създава усещане за едно ведро настроение. Такива са описанията на „конусовидната“ гора, в чийто „източни поли“ градът е разположен, „изрязана с бръчкотини като фустана на жена, за който не е жалена басмата“, и чийто „зашилен връх“ бодее облаците; къщите със стаите „джамлии“, които през зимата отдалеко приличат на множество фенери, събрани накуп; подредбата им

с миндерите за сядане и дървените долапи за прибиране на черги и др. неща и, както сам авторът с чувство за хумор, отбелязва „основно за развъждане на мишки“ и т.н.; мъжете с „потурлии“²⁴, жените с широки фустани, а напред челото им виси алтън²⁵, около гърлото – един, три или цял наниз алтъни върху свободно отвореното деколте на ризата, която много пъти е свилена²⁶. По този начин подробното описание на историческата действителност от онази жестока и кървава епоха допълва и нашето познание за онова време и създава повод за много размисъл и лични изводи за всеки, който милее за историята на народа си.

Подчертано е особеното значение на **църковната институция** за тогавашното общество – черквата е центъра, в който се събират всички и където се провеждат общинските и религиозни събрания, беседи и тълкувания между учените „черковници“. Под нея, както и под много от къщите има скривалища, в които се пазят и *различни ръкописни и печатни книжа*, получени като размяна от различни пътешественици и „филолози“ срещу нови черковни книги и одежди. Такова е значението на черквите в поробените земи и особено в епохата на Възраждането, които освен поддръжници на вярата, като част от запазване на националната ни идентичност, и убежища за хората при голяма опасност, те съхраняват и народността памет.

Другата по важност институция е **училището**. Авторът изрично подчертава, че градът никога не е оставал без училище, а за гръцко такова и дума не може да става. Наред с познанията за българската азбука и вярата в Бог, (под формата на общи молитви), децата са възпитавани в духа на тогавашните етични традиции, включващи отношенията между хората, уважението към възрастните, непримиримостта към завоевателите и незабравата на всичко, що се нарича българско. И макар да изглежда, че процесът на обучение е непълен (според съвременните ни разбирания), той всъщност изпълнява особена възпитателна и социална роля.

Следващата част от ръкописа започва с цитат на латински от произведенията „Ад“ на Данте Алигиери, което от своя страна е и доказателство за високата образование на автора, който си служи и с латински цитати, а именно: „**Vexilla Regis prodeunt inferni**“²⁷. От любопитната и познавателна гледна точка и на места даже забавно четиво на предишните части тук няма и следа. Текстът е изпълнен с много мъка и болка и дори почеркът на автора, който не е красив, но е лесно четлив се променя. На места цели думи са изкривени, видно е, че самият той отново тежко преживява историческата реалност

²⁴ Потурлия – мъж, който се облича с потури.

²⁵ Алтън – златна турска монета; жълтица.

²⁶ Свилен – копринен.

²⁷ В превод: „Тези знамена са движещите се криле на Луцифер“ виж **Алигиери**, Данте. *Ад*. София: Нар. култура, с. 446.

с описанието на безкрайните страдания на християните, нападани по всяко време, поругаваната им вяра, отнетата воля и желания, причинени от победителя защото той е роб и ежедневно му оцеляване е въпрос и на шанс. Сравнението на автора с Дантевия „Ад“ си има своята логика и за съжаление и потвърждение.

В края на тази част от ръкописа са изложени онези предпоставки от **семејната среда**, изцяло в духа на християнските ценности и традиции на тогавашното общество, обхващащи всички възможни области на човешката дейност, семейните и обществени отношения и т.н., спомогнали за оформянето на бъдещия учител, тогава дете на 11 години, а годината е 1864. Ценностната система като набор от етични ценности на даден индивид, организация или общество, които служат като стандарт за насочване на човешкото поведение във всички ситуации осигурява вътрешното му знание за това кое е добро, полезно, важно, красиво, желано и т.н. Семейството е онази основна клетка на всяко общество, където се оформя изначално ценностната система на всяко дете благодарение на неговите родители и в това се състои и тяхната голяма отговорност. Детството е времето, когато то се социализира и възприема околния свят, наред с всички негови свободи и ограничения. От своя страна, децата трябва да проявяват обич, послушание, уважение и почит към своите родители и това е основата за изграждане на здрави отношения с близките хора, важна предпоставка за просперитета на обществото като цяло. Родителите на Василчо са бедни, трудолюбиви, почитени и богобоязливи както впрочем са повечето семейства от времето на Възраждането. Решението на бащата за бъдещето на сина му е подчинено на гореизброените ценности и освен всичко трябва да бъде угодно и на Бог. Затова неговият обет е пред иконата на Св. Богородица и кръста, с който той предава чедото си „Богу за народно добро на българската черква „Св. Първомъченик Стефан“ в Цариград. И когато, отново в духа на традициите и християнската етика, преди деня за отпътуване Василчо, заедно с баща си посещава за прошка всички роднини, както и други къщи, дори лозята и градините, виждаме в действие един от ключовите постулати в **християнската етика**. Това е актът на всеопрощението, който се разпростира върху всичко окръжаващо, акт на вътрешно пречистване и смирение, отнасящ се към всичко заобикалящо, познато или непознато. След като са спазени необходимите условия пътуването вече може да започне. На стр. 200 от тетрадката ръкописът прекъсва, което оставя някаква празнина тъй като той ни отвежда в свят колкото жесток поради историческото време на действие, толкова и колоритен и най-важното истински. По наше мнение, тези текстове спокойно могат да послужат като учебник за времето, което отразяват, защото те са автентични, за което допринася и блестящия стил на автора, което от своя страна говори за един високообразован човек.

Трябва да отдадем полагащото се внимание на всички краеведи и изследователи от Кюстендилския край като Георги Друмохарски, Петър Любенов, Ефрем Каранов, Стоян Заимов, Зиновий Поппетров, Йордан Иванов, Георги Колушки, Михаил Георгиев-Македонски и др., оставили ценно писмено наследство, от което можем да научим много допълнителни факти за хора и събития от нашата история. Също да благодарим на музейните специалисти, които през всичките онези и настоящи години са съхранили и продължават да съхраняват тези образци от богатото ни културно и историческо наследство, защото четейки писанията на нашите деди освен, че придобиваме представа за тогавашния живот и морални ценности се разпалва и онова незабравимо чувство, наречено национална гордост.

Във връзка с нашето проучване на ръкописите и старопечатните ценни и редки книги във Фонд „Възраждане“ като част от специалните книжовно-документални колекции на Регионален исторически музей „Акад. Йордан Иванов“, бяха осигурени всички необходими условия при спазване разпоредбите на Наредба № Н-6/2009 г. за формиране и управление на музейните фондове.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В така направеното проучване се очертават три основни изводи, които заслужават внимание. *На първо място*, можем да открием значението на книжовно-документалното наследство като основен инструмент за реконструкция на историческото минало, не само в тесните граници на събитийната хронология, но и в по-широкия план на социалната атмосфера на предишни епохи, динамиката на обществения живот и индивидуалните съдби. Става дума за особено важен елемент от специалните книжовно-документални колекции на българските музеи, който често пъти по неизвестни за нас причини, е подценяван от изследователите.

На второ място, конкретният фокус върху Регионалния исторически музей „Акад. Йордан Иванов“, град Кюстендил ни отвежда към едно особено специфично поле на проучвания, нерядко засенчено от доминацията и като че ли в известен смисъл от някакво превъзходство на националното над регионалното. Регионалните музеи в Република България имат като една от своите основни задачи да потърсят и установят мястото на съответния регион в общата национална картина. Настоящата статия се стреми да запълни малка част от празнините, свързани с установяването на мястото на град Кюстендил в българската история през призмата на музейната карта на страната.

И на трето място, събраните, проучени и интерпретирани източници ни дават възможност да възсъздадем спецификата на живота в късната фаза на Българското възраждане в разнообразни измерения – антропологическо, културно, политическо. Ръкописът на Ефрем Каранов „Васил Солунски – възпо-

менания от живота на един учител преди 1878 г.“ представлява една особена изходна гледна точка, от която започва своеобразно пътешествие към тогавашния провинциален бит, към вълненията и интересите на неговите жители, към напреженията и взаимодействията в един всъщност географски ключов град (първообраз на град Кюстендил), изложен на различни културни влияния от далечното минало и настояще и оказал се в централната част от панорамата на българското и източноевропейското минало.

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

- БАН**, ф.116к, оп. 1, а. е. 63, л. 9. [BAN, f.116k, op. 1, a. e. 63, l. 9.]
- ДА Кюстендил**, ф. 95 к., оп. 1, а. е. 29, л. 13–17. [DA Kyustendil, f. 95 k., op. 1, a. e. 29, l. 13–17.]
- Дебочички**, Валентин (1991). Просветното дело в Кюстендил през Възраждането. *Известия на Исторически музей Кюстендил*, Т. III, с. 151–175. [Debochichki, Valentin (1991). Prosvetното дело v Kyustendil prez Vazrazhdaneto. *Izvestia na Istoricheski muzey Kyustendil*, Т. III, s. 151–175.]
- Дебочички**, Валентин (2018). Към историята на музейното дело в Кюстендил. Музеят към читалище „Братство“ 1908–1944 г. *Известия на Исторически музей Кюстендил*, Т. XVIII, с. 165–187. [Debochichki, Valentin (2018). Kam istoriyata na muzeyното дело v Kyustendil. Muzeyat kam chitalishte „Bratstvo“ 1908–1944 g. *Izvestia na Istoricheski muzey Kyustendil*, Т. XVIII, s.165–187.]
- Джонев**, Ангел. *Изследовател с обектив*. Кюстендил: РИМ, 2017. [Dzhonev, Angel. *Izsledovatel s obektiv*. Kyustendil: RIM, 2017.]
- Друмохарски**, Георги (1900). *Кюстендил*. Кюстендил: Печ. на Бр. Г. Дюлгерови. [Drumoharski, Georgi (1900). *Kyustendil*. Kyustendil: Pech. na Br. G. Dyulgerovi.]
- Иванов**, Йордан (1906). *Северна Македония. Исторически издирвания, с образци и карти*. София: Хр. Олчев. [Ivanov, Yordan (1906). *Severna Makedonia. Istoricheski izdirvania, s obraztsi i karti*. Sofia: Hr. Olchev.]
- Иванов**, Йордан (1908). *Български старини из Македония*. София: Бълг. книж. д-во. [Ivanov, Yordan (1908). *Balgarski starini iz Makedonia*. Sofia: Balg. knizh. d-vo.]
- Каранов**, Ефрем (1979). *Спомени*. София: ОФ. [Karanov, Efrem (1979). *Spomeni*. Sofia: OF.]
- Каранов**, Ефрем (1991). *Роден съм българин: Избрани съчинения и документи*. София: ОФ. [Karanov, Efrem (1991). *Roden sam balgarin: Izbrani sachinenia i dokumenti*. Sofia: OF.]
- Керемидарска**, Екатерина (2002). Фонд „Йордан Захариев“ при ИМ–Кюстендил. *Известия на Исторически музей Кюстендил*, т. VI, с. 9–11. [Keremidarska, Ekaterina (2002). Fond „Yordan Zahariev“ pri IM–Kyustendil. *Izvestia na Istoricheski muzey Kyustendil*, t. VI, s. 9–11.]
- Кънчов**, Васил (1970). *Избрани произведения*, Т. 1. София: Наука и изкуство. [Kanchov, Vasil (1970). *Izbrani proizvedenia*, Т. 1. Sofia: Nauka i izkustvo.]

- Милушева, В.** (1990). Първи изследователи на миналото на Кюстендил и околностите му. Начални стъпки на музейната институция. *Известия на исторически музей Кюстендил*, Т. II, с. 135–146. [Milusheva, V. (1990). Parvi izsledovateli na minaloto na Kyustendil i okolnostite mu. Nachalni stapki na muzeynata institutsia. *Izvestia na istoricheski muzeu Kyustendil*, Т. II, s. 135–146.]
- Наредба № Н-6 от 11.12.2009 г. за формиране и управление на музейните фондове, Издадена от министъра на културата, обн., ДВ, бр. 2 от 8.01.2010 г.** [онлайн] [последно прегледана на: 20.09.2021]. Достъпна на: http://mc.government.bg/1250_NAREDBA_N6 [Naredba № N-6 от 11.12.2009 г. za formirane i upravlenie na muzeynite fondove, Izdadena ot ministara na kulturata, obn., DV, br. 2 ot 8.01.2010 g. [onlayn] [posledno pregledana na: 20.09.2021]. Dostapna na: http://mc.government.bg/1250_NAREDBA_N6.]
- Полимирова, Мария** (2019). Старопечатната колекция на РИМ–Кюстендил. *Известия на Регионалния исторически музей – Кюстендил*, Т. XX. [Polimirova, Maria (2019). Staropechatnata koleksia na RIM–Kyustendil. *Izvestia na Regionalnia istoricheski muzeu – Kyustendil*, Т. XX.]
- Попов, Жеко** (1974). Новооткрит автобиографичен документ за Ефрем Каранов. *Известия на държавните архиви*, № 28, с. 224. [Popov, Zheko (1974). Novootkrit avtobiografichen dokument za Efrem Karanov. *Izvestia na darzhavnite arhivi*, № 28, s. 224.]
- Радонов, Здравко** (1978). За възникване на българските училищни, читалищни и дружествени музеи и музейни сбирки в миналото (1878-1944). *Известия на Българското историческо дружество*, № 31. [Radonov, Zdravko (1978). Za vaznikvane na balgarskite uchilishtni, chitalishtni i druzhestvenni muzei i muzeyni sbirki v minaloto (1878-1944). *Izvestia na Balgarskoto istoricheskoto druzhestvo*, № 31.]
- РИМ Кн**, инв. № 41, л. 10–11. [RIM Kn, inv. № 41, l. 10–11.]
- РИМ Кн**, инв. № 490, оп. 1, а. е. 2. [RIM Kn, inv. № 490, op. 1, a. e. 2.]
- Теодоров-Балан, Александър Стоянов** (1934). *Кирил и Методий, Св. 2*. София: Държ. печ. [Teodorov-Balan, Aleksandar Stoyanov (1934). *Kiril i Metodiy, Sv. 2*. Sofia: Darzh. pech.]
- Ферманджиев, Никола** (1979). Към биографията на Ефрем Каранов. *Литературна мисъл*, № 8, с. 137. [Fermanzhiev, Nikola (1979). Kam biografiyata na Efrem Karanov. *Literaturna misal*, № 8, s. 137.]
- Френски пътеписи за Балканите XIX век** (1981). София: Наука и изкуство. [*Frenski patepisi za Balkanite XIX vek* (1981). Sofia: Nauka i izkustvo.]
- Шашко, Филип и др. (състав.)** (2001). *Американски пътеписи за България през XIX век*. София: Планета–3. [Shashko, Filip i dr. (sastav.) (2001). *Amerikanski patepisi za Bulgaria prez XIX vek*. Sofia: Planeta–3.]
- Юбилеен сборник на Кюстендилското читалище „Братство“ по случай 50 г. от създаването му** (1923). Кюстендил: Пилев. [*Yubileen sbornik na Kyustendilskoto chitalishte „Bratstvo“ po sluchay 50 g. ot sazdavaneto mu* (1923). Kyustendil: Pilev.]

ДОПЪЛНИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА ПО ТЕМАТА

- Василев**, Асен и др. (ред.) (1985). *Енциклопедичен речник Кюстендил А-Я*. София: БАН. [Vasilev, Asen i dr. (red.) (1985). *Entsiklopedichen rechnik Kyustendil A-Ya*. Sofia: BAN.]
- Иширков**, Анастас (1915). *Западните краища на Българската земя: Бележки и материали*. София: Придворна печатница. [Ishirkov, Anastas (1915). *Zapadnite kraishhta na Balgarskata zemya: Belezhki i materiali*. Sofia: Pridvorna pechatnitsa.]
- Лекарски**, Иван (1915). *Кюстендил и неговата околност*, печатница. Кюстендил: Пилев. [Lekarski, Ivan (1915). *Kyustendil i negovata okolnost*, pechatnitsa. Kyustendil: Pilev.]
- Кръстева**, Гина и др. (ред.) (1973). *Кюстендил и Кюстендилско: сборник от статии и изследвания*. София: ОФ. [Krasteva, Gina i dr. (red.) (1973). *Kyustendil i Kyustendilsko: sbornik ot statii i izsledvania*. Sofia: OF.]
- Матанов**, Христо (1997). *Княжеството на Драгаши. Към историята на Източна и Североизточна Македония в доосманската епоха*. София: ГАЛ-ИКО. [Matanov, Hristo (1997). *Knyazhestvoto na Dragashi. Kam istoriyata na Iztochna i Severoiztochna Makedonia v doosmanskata epoha*. Sofia: GAL-IKO.]
- Миков**, Васил (1938). *Стари пътешествия през българските земи, преведени на български език. Архив за поселищни проучвания*, 1, кн. 1. [Mikov, Vasil (1938). *Stari pateshestvia prez balgarskite zemi, prevedeni na balgarski ezik. Arhiv za poselishtni prouchvania*, 1, kn. 1.]

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Книга Докторанти

Том 5, 2020

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF PHILOSOPHY

Postgraduate Students Book

Volume 5, 2020

КУЛТУРНИЯТ ТУРИЗЪМ И ТЕМАТИЧНИТЕ КУЛТУРНИ МАРШРУТИ

ВЕСЕЛА ВАСИЛЕВА ГЕОРГИЕВА

Анотация. Представянето на темата за културата, туризма и тематичните културни маршрути има отношение към процесите, свързани както със социализацията на обекти, които са част от културното наследство и които имат за цел привличането на музейна публика. Утвърждаването на добри практики и начини за изграждане на устойчивост в представянето на културното наследство е необходимо както за целите на различните музейни обекти и туризма, така и за посетителите, чийто интереси са насочени към получаването на нови знания за различни обекти с културна значимост. Нововъзникващите практики, навлизането на съвременните информационни и комуникационни технологии във всички сфери на обществения живот, включително и в сферите на културата и туризма, както и извънредното положение покрай ситуацията с COVID-19, значително променят възприемането на понятието за културен туризъм, както и реализирането на дейностите свързани с него. В статията е направен теоретичен обзор на основни понятия и се представят възможности за представянето на тематични културни маршрути в контекста на културния туризъм, в това число и в кризисни ситуации.

Ключови думи: култура; туризъм; културен туризъм; тематични културни маршрути; COVID-19.

CULTURAL TOURISM AND THEMATIC CULTURAL DESTINATIONS

Vesela Vasileva Georgieva

Abstract. The representation of the subject about culture, tourism and thematic cultural routes has a relation to the processes linked with the socialization of objects which are part of the cultural heritage and which aim is to draw museum public. The affirmation of good practices and methods for building sustainability in representing the cultural heritage is necessary for the goals of different museum objects as well as for the visitors whose interests are directed to receiving

new knowledge for different objects with cultural significance. Newly emerging practices, introduction of present information and communication technologies in all spheres of public life, including spheres of culture and tourism as well as emergency situation around COVID-19, significantly change reception of concept for cultural tourism as well as accomplishment of activities linked with it. The article provides a theoretical overview of basic concepts and presents opportunities for the presentation of thematic cultural routes in the context of cultural tourism, including in crisis situations.

Keywords: Culture; tourism; cultural tourism; thematic cultural routes; COVID-19.

ВЪВЕДЕНИЕ

Една от значимите и актуални теми е тази, която се отнася до връзката между културата и туризма и обособилата се връзка между тях под формата на специализиран вид туризъм, какъвто е културният туризъм. От правна гледна точка темата е представена обстойно в Закона за туризма, приет през 2013 г. Неговите цели според чл. 2. на закона са да:

1. Осигури условия за устойчиво развитие на туризма и конкурентоспособен национален туристически продукт.

2. Създаде условия за развитие на специализираните видове туризъм – културен, здравен, СПА и уелнес, селски, еко, конгресен, детски и младежки, приключенски, спортен, ловен, голф и друг туризъм.

Експлоатирането на културата за целите на туризма са едни от основополагащите проблеми, които са свързани с масовизирането, от една страна, и материализирането, от друга страна, с оглед на получаване на финансови средства като обаче не се отчита значението на профила на туристите и техните интереси за посещенията на обектите, отнасящи се до представянето на културното наследство. Необходимо е това разбиране да бъде преосмислено и да бъде изработена нова концепция за значимостта на културния потенциал, чиито отношения трябва да са от взаимна полза както за културата, така и за туризма. Необходимо е също така да бъдат обособени устойчиви и добри практики, които да са насочени към насърчаването на популярността, посещаемостта и провокирането на интерес у гостите на музеите чрез използването на нови иновативни методи за представяне на богатото културно наследство. В това отношение тематичните културни маршрути, какъвто се предлага в рамките на този текст, са само един от многото инструменти за социализация на културното наследство и (ре)брандиране на съвременните градове.

ТЕОРЕТИЧЕН ОБОЗОР И ВЪВЕЖДАНЕ НА ОСНОВНИ ПОНЯТИЯ

Целта на статията е да се изведат основни понятия, свързани с туризма, видовете туризъм и културните институции, да се дадат дефиниции и да се установят съдържанието и обемът на понятията чрез критичен обзор на научни

статии и на нормативни документи на национално и международно равнище. Избран е подходът от общото към частното, като се започва от понятието „култура“ и постепенно се въвеждат понятията „туризъм“, „културен туризъм“, „културно-познавателният туризъм“, „туристически маршрути“, „тематичните културни маршрути“, „музейни обекти“, „културна институция“, „културни ценности“, „недвижими културни ценности“, „културно наследство“, „материално и нематериално и движимо и недвижимо културно наследство“ и други. Това се прави, за да се използват коректно термините и понятията.

За понятието **култура**, можем да кажем, че произлиза от „латински: *cultura*, идващо от *colo, colere* и означава възпитание, образование, развитие, култивиране. Съществуват много нееднозначни дефиниции и поради тази многостранност и многопластовост се подлага трудно на единно определение. Различните дефиниции на културата отразяват различни разбирания или критерии за оценяване на човешката дейност.“ (виж Култура в: Уикипедия)

Също така значението на термина би могло да бъде тълкувано в зависимост от контекста, в който е приложимо и се използва. Обвързвайки понятието „култура“ с представената информация в разработката, схващането му се отнася най-вече към Закона за културното наследство и неговото разбиране като материално и нематериално и движимо и недвижимо културно наследство.

От друга страна, трудно е също така да бъде дадена еднозначна дефиниция и на понятието за **туризъм** отново поради множеството съществуващи определения. Туризмът „в класическия смисъл, на думата се нарича пътуване с цел отпих и развлечение. Той може да се разглежда и като стопански отрасъл, който обслужва туристическата дейност. Понятието произлиза от френската дума *tour* (обиколка)“. Има значимост в социален и икономически аспект защото чрез него „човешкото здраве и трудоспособността се стабилизират и се разкриват работни места, които понякога са основен източник на доходи за определено селище“ (Култура в: Уикипедия) и осигурява възможности за подобряване на стандарта на живот. Не по-маловажен факт е, че пътуванията, които хората решават да предприемат са свързани с обогатяването на езиковата им култура, опознаването на нови места с развлекателна или образователна цел и други.

Накратко може да се твърди, че **културният туризъм** представлява „пътуване с цел изучаване на различни култури или аспекти на културите“ (Glossary of Sustainable Tourism Terms). Той предоставя възможности на „пътуващите за достъп до очарованието на традициите, фолклора, пространствата и ценностите на различни местни общности“ (What is Cultural Tourism), чрез което те биха могли да опознаят различни културни дестинации и да обогатят своята култура.

България притежава богато културно наследство и разнообразие от паметници на културата, което създава добри предпоставки за развитието на културния туризъм.

„Като страна с хилядолетна история и наследство, оставено от древни цивилизации, по територията на цялата страна са пръснати уникални археологически открития – древни селищни могили от епохата на неолита, тракийски светилища и гробници, останки от римски градове, византийски и средновековни крепости, архитектурни резервати, етнографски комплекси, църкви и манастири, текета и много други.“
(Културен туризъм)

Това обуславя потенциала за развитие на културен туризъм, както и възможностите за популяризиране и представяне в контекста на културното наследство на отделните региони към които принадлежат.

Може да се твърди, че културният туризъм оказва различни влияния и изпълнява значими икономически, социални и други функции, поради което е от важно значение връзката между сферата на културата и тази на туризма да бъде изградена в посока за развитие на устойчивост, която да подпомага от една страна процесите, свързани с привличането на повече туристи, а от друга страна и популяризирането на културните ценности.

При експлоатацията и потреблението на културата в контекста на туризма, възниква и въпросът: *„Защо все повече и все по-често градовете експлоатират своето културно наследство в привличането на образовани, интелигентни и любопитни туристи?“* *„В отговор на въпроса може да се каже, че „профилът на потребителите на културния туризъм ги определя като по-нестандартни и претенциозни личности, като по-интелигентни и по-платежоспособни“* (виж Популяризиране на културното наследство в града). Освен като публика, търсеща миналото като образ и преживяване на спомените като градска реалност, която е видима през културното наследство. Привличането на интелигентни и образовани туристи би трябвало да бъде основна цел в концепцията на всяка културна институция, която е насочила дейността си към устойчив културен туризъм, а не само към масовия, което е често срещана практика. Музейните обекти не трябва да бъдат превърнати в атракционни или да видоизменят основните си дейности по опазване, съхранение и популяризиране на културното наследство. Музейните обекти трябва да участват активно в процесите за внедряване на нововъведения чрез които да бъдат устойчиво подсилени процесите на социализация и представянето на културното наследство по съвременен начин пред своята публика.

От друга страна, може да се каже, че съществуват и редица тенденции и последвали след тях проблеми в областта на туристическата индустрия, която често пъти личи в *„промяната в психологическите нагласи на потребители-*

те, въздействието на новите технологии, които изискват актуализация на критериите за запазване на заобикалящата ни културна и природна среда“ (Популяризиране на културното наследство в града). През последните години личи все по-силно изразена тенденция, която е свързана с необходимостта различните паметници на културата и открити артефакти да бъдат съхранявани и предавани на поколенията, превръщайки се в електронни носители на информация.

Важен фактор са възможностите за подобряване процесите на социализация чрез научни и технологически нововъведения в лицето на съвременните информационни технологии. Може да се твърди, че осигуряването на интелектуален достъп до музейните обекти и прилагането на практики, които предоставят възможности за нововъведения под различни интерактивни форми, в това число виртуални разходки; както и използването на технологични решения с виртуална и смесена реалност и други иновации, свързани със съвременните ИКТ в музеите, успешно биха могли да подпомогнат развитието на културния туризъм. От друга страна, налагането на употребата на иновативни бази данни в интернет от културните институции, спомага за улесняването на достъпа до информация, както на служителите в дадената институция, така и на посетителите, превръщайки ги в потребители. С течение на времето се създават тенденции в развитието на базите от данни, изразени най-вече в улесняването и възможността за по-бърз достъп до необходимата информация. На следващо място е от важно значение използването на иновационните технологии, които биха могли да подпомогнат улесняването както на научната обработка на различните открития със статут на движими или недвижими културни ценности както и за популяризирането им. Важно е да отбележим, че съвременните информационни технологии не пречат на традиционните носители на информация, а дори напротив, тяхната цел е да ги усъвършенстват и надграждат.

Не по-малко важна роля за устойчивото развитие в контекста на културния туризъм в цялост играят *„рекламата, връзките с обществеността и специалните събития“*, чрез които популяризирането на градските дестинации може да бъде по-атрактивно и да *„промени представата на местните общности за възможностите на съществуващите ресурси и да ги стимулира за по-активното им включване в живота на града“* (Популяризиране на културното наследство в града). Това би могло да окаже влияние върху изграждането на по-добър имидж на музеите, както и върху местната икономика чрез осигуряването на повече нови работни места чрез привличане на инвестиции и други.

В контекста на темата за туризма е важно да се има предвид разграничението от гледна точка на възможностите за обособяване на видовете туристически услуги, които са насочен към туристи с различен профил в зависимост от вида туризъм, които са избрали да практикуват.

„Туризмът е свързан с дейностите, състоящи се в извършването на пътуване и пренощуване на различно място от обикновено, с цел отдих или удоволствие, докато маршрутът представлява пътят, по който се преминава.“ (Дефиниция туристически маршрут).

*Като част от туризма **туристическите маршрути** биха могли да бъдат определени като „установен или избран курс на пътуване, включващ обикновено с второстепенни пътища със забележителни пейзажи, културни, исторически, геоложки или природни качества и включващи изгледи, области за почивка и места, съобразени с маршрута.“ (Туристически маршрут)*

Туристическите маршрути могат да обхванат различните видове туризъм и да предложат услуги, които да са свързани с приятни преживявания за туристите, посещение на различни места с различни цели – развлекателна, обогатяване на знания, духовно обогатяване и други. Може да се направи допускането, че в основата на туристическия маршрут стои най-вече мотивът за пътуване.

За разлика от туристическите, **културните маршрути** са насочени към привличането на заинтересовани страни, като най-често са свързани с културния туризъм и профила на туристите е различен от този на практикуването на масовия туризъм. Културният или наричаният още културно-познавателен туризъм е форма на туризма, акцентираща внимание върху културната среда. Тя е насочена от една страна към представянето на културното наследство на различни дестинации, а от друга страна се характеризира със специфичните туристически продукти, познати още като съвкупност или пакет от услуги, включително и материални блага, които се предлагат под различна форма на заинтересованите към тях туристи. Всички тези фактори допринасят за разграничаването на културния от масовия туризъм съответно и за предлагането на туристическите и културните маршрути. Важно е да се има предвид, че при културните маршрути, посещенията на обектите са свързани с интересите на туристите, тяхната обща култура и образование, финансови възможности, психологически нагласи и други фактори които биха ги определили като културни туристи. По теми, свързани с туризма, прави анализи и публикува резултати Соня Милева, като тя разглежда в частност културния туризъм и културните маршрути (2015).

Освен споменатите до момента туристически и културни маршрути, съществуват още така наречените **тематични културни маршрути**, които задават определена тематика на културните маршрути.

Понятието за тематични културни маршрути е въведено от Иван Кабаков. Той представя особеностите им в научната публикация „Тематични културни маршрути“ от 2014 г. Според автора някои от важните особености на туристическите културни маршрути са, че те са организирани при определяне на

маршрут, като се отчитат транспортната и туристическата инфраструктура, както и какви забележителности има, какви могат да са приятните преживявания на туристите. Ученият се позовава на предишни публикации, също така анализира правната и нормативната рамка на национално и наднационално равнище и представя разликите между маршрут и коридор. Иван Кабаков установява ролята на културните коридори в „(гео)политически инструменти за диалог между културите“, а също така и възможностите за „трансгранично културно сътрудничество“ (2014). Той представя и опции относно проектирането на тематични културни маршрути. Ученият навлиза в дълбочина и установява важността на наименованията на тематичните културни маршрути, техния териториален обхват, продължителността им, определянето на таргет групите, достъпът до обектите на маршрутите, инфраструктурата и други. Поставен е акцент и върху музеите, които са представени в контекста на туристическата индустрия. Изведени са връзки между културата и туризма на базата на широкообхватен анализ.

Понятието „тематични културни маршрути“ е прието като базово в настоящия текст, като се отчита, че в статията Иван Кабаков представя задълбочено изследване по проблематиката, свързана с тематичните културни маршрути в теоретичен, методически, прагматичен и управленски план.

Според Закона за културното наследство културният маршрут представлява „свкупност от историческо трасе на традиционен път с включените към него обекти на недвижимото културно наследство и ландшафти“. Те трябва да осигуряват добра транспортна инфраструктура, да бъдат съобразени с финансовите възможности и профила на туристите, предоставянето на туристическа услуга на туристи в съчетание на предварително избран от тях друг маршрут или ваканция. Също така по време на престоя на туристите и посетителите в конкретната страна да бъде съобразен с техните личностни предпочитания, очаквания, възраст, социален статус, разговорен език и други.

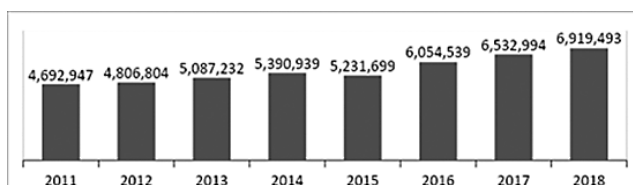
Културният туризъм се характеризира с пътуванията с цел за разширяване и обогатяване на общата и духовната култура и „събиране на нова информация и преживявания за задоволяване на културните нужди“ (Културно познавателен туризъм в гр. Казанлък).

Много български учени и изследователи представят „културното наследство като свкупност от запазената материална култура на страната, която има неповторимост и оригиналност спрямо другите култури и е част от световното културно богатство.“ (Културно-познавателен туризъм в България същност и основни дестинации). Това може да бъде тълкувано в контекста на значимостта и потенциала на културното наследство за „изграждането и поддържането на националната и регионалната идентичност на културното разнообразие, което ценят и търсят съвременните туристи“ (пак там).

Във връзка с културния туризъм е важно да се има предвид и националната статистика за посещенията в страната, включително и тези на чуждестранните туристи в България, които според направена справка в електронния сайт на Министерство на туризма „през януари 2018 г. са 437 498 като техният брой е с 18,8% повече спрямо януари 2017 г.“ За съпоставка с активните туристически сезони през пролетните и летните месеци, през един от слабите за туристически посещения месеци – януари, „през 2018 г. страните от Европейския съюз продължават да са най-важния генериращ пазар за международен туризъм на България с относителен дял 48,7% и общ обем от 213 022 туристически посещения (ръст от 17,8%)“. (Международен туризъм – България януари 2018 г.). От друга страна, за периода от месеците от януари до август 2018 г. „общият брой туристически посещения на чужденци в България е 6 919 493 като ръстът спрямо периода януари – август 2017 г. е 5,9%.“ (пак там) (виж табл. 1).

На базата на споменатите факти и от гледна точка на туризма, може да бъде направено предположението, че страната се развива във възходяща посока и представлява интерес за посещение от туристите с различни цели в това число с опознавателна, развлекателна и други. Други определящи фактори биха могли да бъдат отнесени към достъпните цени, които предлага българският пазар, включително за ресторанти, заведения, хотели и други, които също имат своите класификации в зависимост от техните стандарти и предлагани услуги. Освен споменатите съществуват, разбира се, и много други причини, благоприятстващи за развитието на туризма и създаващи предпоставки за привличане на чуждестранни туристи в страната.

Таблица 1. Туристически посещения на чужденци в България през периода януари – август (брой)

ВАЖНИ УСЛОВИЯ ЗА РАЗВИТИЕТО НА КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ

„Културният туризъм е един от най-големите и печеливши сектори в туризма, заради своята уникалност и история“ (Тренева, без г.). Забележителностите, свидетелстващи за материалното културно наследство, както и нематериалното културно наследство, фолклорът и традициите са сред елементите, които привличат туристите и в същото време, допринасят за развитието на туризма. Именно по този начин се спомага за разрастването на икономиката и привличането на финансов капитал.

Културният туризъм трябва да бъде „устойчив“. Това означава, че трябва в максимална степен да отчита настоящите и бъдещите си икономически, социални и екологични въздействия, както и да задоволява нуждите на посетителите, индустрията и околната среда. Устойчивият туризъм следва оптимално да използва екологичните ресурси, които представляват ключов елемент в неговото развитие, да поддържа съществени екологични процеси и да спомага за опазването на природното наследство и биологичното разнообразие и да бъде „екологично устойчив“ допринасяйки за запазване на качеството на околната среда в дългосрочен план (виж Glossary of Sustainable Tourism Terms).

Туризмът има значимо икономическо значение включително в световен мащаб. Той играе важна роля, както на износа на стоки, така и за предоставянето на различни услуги на туристите. В много икономически сектори, в това число и процесите, свързани с настаняване, храна и напитки, търговия на дребно, отдих, развлечения и транспорт и др., туризмът оказва ефект върху производството, работните места, заплатите и данъците. Чрез неговото развитие в даден регион може да бъде стимулирано икономическото състояние, разпознаваемост и търсене от туристите, осигуряване на повече работни места и повече финансови приходи.

Културният туризъм е важен поради различни причини, които са свързани с положителни икономически аспекти, социално въздействие, укрепване на идентичността, изграждане на имидж, запазване на културното наследство и други. Не на последно място той би могъл да допринесе за осигуряването на допълнителни приходи за културата поради което може да бъде определен като важен подкрепящ фактор за самата нея тъй като „*културните туристи изразходват повече средства от средния турист и пътуват за по-дълго време*“ (Hinsberg, Værug, Ambrozaitis, 2006).

ВРЪЗКИ И ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ВЗАИМНО И ДОПЪЛВАЩО СЕ РАЗВИТИЕ МЕЖДУ КУЛТУРА И ТУРИЗЪМ

Културният туризъм е един от най-големите и най-бързо развиващите се световни туристически пазари.

„... все повече се използва за насърчаване на дестинациите и повишаване на тяхната конкурентоспособност и привлекателност. Отделни държави активно развиват своите материални и нематериални културни ценности като средство за развиване на сравнителни предимства на по-конкурентен туристически пазар и създаване на местна отличителна черта“ (The Impact of Culture on Tourism).

Необходимо е подчертаването на значимостта на културното наследство и причините поради които би могло да бъде превърнато в привлекателна и

интересна за посещение туристическа дестинация, която същевременно да притежава способността да бъде конкурентоспособна.

Водеща роля за превръщането на културното и природното наследство в ресурс за устойчиво развитие имат динамично развиващите се политики на ЮНЕСКО, които формират моделите за организация и управление, съвременната структурна рамка на видовете и категории наследство, стимулират националните държави да бъдат отговорни за опазване на наследството, намиращо се на тяхна територия, обвързват обучението и образованието с конкретните изисквания на съвременната социална среда. От тези позиции културата и културното наследство все повече се възприемат като мощно средство за комуникация, като фактор за развитие на духовна интеграция между различните култури, етноси и религии и съхраняване на световното културно многообразие.

След 2001 г. във всички стратегически документи, правни и нормативни актове на ЮНЕСКО от областта на културата и културното наследство започва да се подчертава важността на културното разнообразие и необходимостта от обвързването му с политиките за устойчиво развитие. Пристъпва се към създаване на разширена интердисциплинарна концепция за културното наследство като ресурс за устойчиво развитие и качество на живот в едно непрекъснато развиващо се общество.

В основата на тази концепция са заложили някои от общите цели и ръководни принципи на политиките за устойчиво развитие, които чрез механизмите на интегрирания подход могат да бъдат приложени към културното наследство.

В концептуален план в политиките, стратегическите и нормативни актове на ЮНЕСКО по отношение на нарастващата значимост и роля на културата и културното наследство се открояват следните основни направления:

– *„Разширяване на концепцията за устойчиво развитие като културното наследство се поставя в центъра и се издига като ключов фактор за устойчиво развитие.*

– *Развиване на споделени политики за социализация на културното наследство като част от околната и културната среда.*

– *По-тясно сътрудничество с пазара – насърчаване на иновативна, конкурентоспособна икономика, чрез която да се постигне намаляване на бедността и осигуряване на по-висок жизнен стандарт и трудова заетост.*

– *Образователна интеграция – иновационни научноизследователски и образователни подходи към културното наследство, с приложение на ИКТ.*

– *Широк достъп до информация и знание.*

– *Междусекторно сътрудничество – обвързване на политиките на културното наследство с културния туризъм.*“ (Василева, 2013, с. 23)

Необходимо е от гледна точка на развитието на културния туризъм, връзката между сферата на културата и тази на туризма да бъде усъвършенствана

в посока за развитие и утвърждаване на устойчивост вземайки предвид всички възможни влияния, които туризма оказва над културата и за които е от важно значение да допринасят най-вече за привличането на повече туристи, а от друга страна, за популяризирането на културните ценности. Повишаването на информираността на туристите и предоставянето на възможности за популяризиране на богатото културно наследство е възможно чрез фокусиране на местните културни институции и администрация към предлагането на алтернативни форми и инструменти за социализация на музейните обекти, включително чрез осигуряване на физически и интелектуален достъп до тях и формирането на съвременни стратегии за тяхното интерпретиране и адаптиране към конкретен културен разказ.

КУЛТУРНИЯТ ТУРИЗЪМ В СИТУАЦИЯТА С COVID-19

За много „европейски региони и градове, туризмът е ключов фактор за икономическата и социалната структура. Нещо повече, той осигурява жизнено необходими работни места и доходи, често концентрирани в региони, които не разполагат с алтернативни източници на заетост, включително за нискоквалифицирана работна ръка. Тази екосистема обаче беше засегната тежко. Световната организация по туризъм (World Tourism Organization – UNWTO) предвижда спад на международния туризъм с 60 до 80 % в сравнение с миналата година, което се равнява на загуби между 840 и 1100 милиарда евро под формата на приходи от износ в световен мащаб.“ (Европейска комисия, 2020, с. 1)

От друга страна, представянето на музейните експозиции и колекции е утвърдена в годините практика в много музеи. Българските музеи и туризма в извънредната ситуация с COVID-19 са изправени пред различни предизвикателства. Преди тази ситуация навлизането на новите технологии в музеите се преосмисля, а оценките са, че дигитализацията не е лесна за реализиране цел. Основанията за тези изводи са различни. Изтъкват се факторите: недостатъчно висококвалифициран персонал в областта на културно наследство и на специалисти по информационни технологии, както и нискока мотивация у музейните служители. Извеждат се факторите, сред които липсата на специализирана техника, финансови средства, бавното протичане на процеси, свързани с дигитализация и представяне на културното наследство по иновативен начин.

Трудностите и ограниченията, наложени от въвеждането на извънредното положение в пандемията, провокират музейните работници да преосмислят някои дейности и да осмислят различни форми за адаптиране към настъпващите новости. Промените след въвеждането на извънредните мерки през

март 2020 г. дават отражение както върху културния туризъм, така и върху музейното дело. Някои музеи постепенно започват да търсят и да предлагат разнообразни възможности на своите посетители за виртуални разходки, изложби и достъп до културно съдържание през различни форми. По този начин взаимстването на добри практики за привидно далечни и трудни за реализиране до този момент се оказват напълно изпълними, а привличането на музейна публика, приложението на образователни програми и включването на новите технологии за опазването и популяризирането на културното наследство в музеите започват да стават все по-голям приоритет.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Обзорът и анализът показват необходимостта от адаптиране към новите условия, които са свързани с въвеждането на извънредното положение и ситуацията с COVID-19 и които са крачка към изграждането на нови политики за обособяването на устойчив културен туризъм. Икономическите, социалните и най-вече финансовите условия пораждаат необходимостта от търсене на алтернативни форми за представяне на културното наследство и за интегрирането на нови модели и практики за виртуален достъп до културните обекти. Извличането на позитиви от подобни извънредни ситуации е предизвикателство, пред което са изправени не само музеите, но и културният туризъм като цяло. Това от своя страна поражда и необходимостта от преосмисляне на новите възможности, чрез които културните дейности и практики да бъдат от полза както за целите на културата, така и на туризма.

ЦИТИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

Василева, София (2013). *Културно наследство и устойчиво развитие*. София: За буквите. [Vasileva, Sofia (2013). *Kulturno nasledstvo i ustoychivo razvitie*. Sofia: Za bukвите.]

Дефиниция туристически маршрут [онлайн] [прегледан 15.07.2019]. Достъпно от: <https://bg.tax-definition.org/25377-tourist-route>. [*Definitia turisticheski marshrut* [onlayn] [pregledan 15.07.2019]. Dostapno ot: <https://bg.tax-definition.org/25377-tourist-route>.]

Европейска комисия (2020). *Съобщение на Комисията до Европейския парламент, Съвета, Европейския икономически и социален комитет и Комитета на регионите. Туризъм и транспорт през 2020 година и след това* [онлайн] [прегледан 15.07.2019]. Достъпно от: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/communication-commission-tourism-transport-2020-and-beyond_bg.pdf. [Evropeyska komisia (2020). *Saobshtenie na Komisiyata do Evropeyskia parlament, Saveta, Evropeyskia ikonomicheski i sotsialen komitet i Komiteta na regionite*.

Turizam i transport prez 2020 godina i sled tova [onlayn] [pregledan 15.07.2019]. Dostapno ot: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/communication-commission-tourism-transport-2020-and-beyond_bg.pdf.]

Закон за културното наследство. В сила от 10.04.2009 г. [онлайн] [прегледан 15.01.2019]. Достъпно от: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135623662>. [*Zakon za kulturnoto nasledstvo. V sila ot 10.04.2009 g.* [onlayn] [pregledan 15.01.2019]. Dostapno ot: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135623662>.]

Закон за туризма. В сила от 26.03.2013 г. [онлайн] [прегледан 07.13.2019]. Достъпно от: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135845281>. [*Zakon za turizma. V sila ot 26.03.2013 g.* [onlayn] [pregledan 07.13.2019]. Dostapno ot: <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135845281>.]

Кабаков, Иван (2014). Тематични културни маршрути. В: *Културно наследство и културен туризъм: музейни перспективи. Сборник с доклади от Международна научна конференция, посветена на 110-годишнината на РИМ-Шумен, 25–27.06.2014 г.* Шумен: РИМ, с. 687–701. [Kabakov, Ivan (2014). Tematichni kulturni marshruti. V: *Kulturno nasledstvo i kulturen turizam: muzeyni perspektivi. Sbornik s dokladi ot Mezhdunarodna nauchna konferentsia, posvetena na 110-godishninata na RIM-Shumen, 25-27.06.2014 g.* Shumen: RIM, s. 687–701.]

Култура. Уикипедия [онлайн] [прегледан 12.11.2018]. Достъпно от: <https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%83%D0%BB%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0>. [*Kultura. Uikipedia* [onlayn] [pregledan 12.11.2018]. Dostapno ot: <https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%83%D0%BB%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0>.]

Културен туризъм [онлайн] [прегледан 12.11.2018]. Достъпно от: <https://bit.ly/3Az1oQZ>. [*Kulturen turizam* [onlayn] [pregledan 12.11.2018]. Dostapno ot: <https://bit.ly/3Az1oQZ>.]

Културно познавателен туризъм в гр. Казанлък [онлайн] [прегледан 15.05.2019]. Достъпно от: <https://www.kaminata.net/forum/viewtopic.php?t=93701>. [*Kulturno poznavatelen turizam v gr. Kazanlak* [onlayn] [pregledan 15.05.2019]. Dostapno ot: <https://www.kaminata.net/forum/viewtopic.php?t=93701>.]

Културно-познавателен туризъм в България същност и основни дестинации [онлайн] [прегледан 15.05.2019]. Достъпно от: <https://referatite.org/kulturno-poznavatelen-turizym-v-bylgariq-syshtnost-i-osnovni-destinacii/31771/ref>. [*Kulturno-poznavatelen turizam v Bulgaria sashtnost i osnovni destinatsii* [onlayn] [pregledan 15.05.2019]. Dostapno ot: <https://referatite.org/kulturno-poznavatelen-turizym-v-bylgariq-syshtnost-i-osnovni-destinacii/31771/ref>.]

Международен туризъм – България януари 2018 г. [онлайн] [прегледан 15.05.2019]. Достъпно от: <http://www.tourism.government.bg/bg/kategorii/statisticheski-danni/statisticheski-danni-za-mezhdunaroden-turizum-v-bulgariya-za-2018-g>. [*Mezhdunaroden turizam – Bulgaria yanuari 2018 g.* [onlayn] [pregledan 15.05.2019]. Dostapno ot: <http://www.tourism.government.bg/bg/kategorii/statisticheski-danni/statisticheski-danni-za-mezhdunaroden-turizum-v-bulgariya-za-2018-g>.]

Милева, Соня (2015). *Структурни изменения и темп на развитие на туризма под влияние на глобализацията.* София: Авангард Прима. [Mileva, Sonya (2015).

Strukturni izmenenia i temp na razvitie na turizma pod vliyanie na globalizatsiyata.
Sofia: Avangard Prima.]

Популяризиране на културното наследство в града [онлайн] [прегледан 15.07.2019].
Достъпно от: <http://ebox.nbu.bg/apl2010/index.php?p=5>. [*Populyarizirane na kulturnoto nasledstvo v grada* [onlayn] [pregledan 15.07.2019]. Dostapno ot: <http://ebox.nbu.bg/apl2010/index.php?p=5>.]

Тренева, Йоана (без г.). *Културният туризъм като фактор за икономическо развитие* [онлайн]. [прегледан 01.06.2019]. Достъпно от: https://www.unwe.bg/uploads/Infra/FormUploads/4b31d2_Doklad%20Yoana%20Treneva..pdf [Treneva, Yoana (bez g.). *Kulturniyat turizam като фактор за икономическо развитие* [onlayn]. [pregledan 01.06.2019]. Dostapno ot: https://www.unwe.bg/uploads/Infra/FormUploads/4b31d2_Doklad%20Yoana%20Treneva..pdf.]

Туристически маршрут [онлайн] [прегледан 15.07.2019]. Достъпно от: <https://bit.ly/3u2x1kU>. [*Turisticheski marshrut* [onlayn] [pregledan 15.07.2019]. Dostapno ot: <https://bit.ly/3u2x1kU>.]

Glossary of Sustainable Tourism Terms [online] [Accessed 2018. Nov 15]. Available from: <https://www.gstcouncil.org/gstc-criteria/glossary/>.

Hinsberg, Ain, **Bærug**, Richard, **Ambrozaitis**, Kestutis (2006). *Baltic Cultural Tourism Policy Paper Short version Estonian, Latvian and Lithuanian National Commissions for UNESCO 2001-2003* [online] [Accessed 2018. Nov 15]. Available from: https://unesco.lt/uploads/file/failai_VEIKLA/kultura/kulturinisi_turizmas/Baltic_Culture_Tourism_Policy_Paper_Short_Documen_%20Final%20Checked.pdf.

The Impact of Culture on Tourism [online] [Accessed 2018. Nov 15]. Available from: <http://www.oecd.org/cfe/tourism/theimpactofcultureontourism.htm>

What is Cultural Tourism [online] [Accessed 2018. Nov 15]. Available from: <https://www.igi-global.com/dictionary/creative-tourism-and-cultural-heritage/39259>.